

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

3 (74) 2024

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2024

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының, “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж.

Бас редактор

Курманбаева Д.Т., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

Жауапты редактор

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

Редакция алқасының мүшелері

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы,
профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы,
профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

Темирболат А.Б., филология ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Мирзоева Л.Ю., филология ғылымдарының докторы, профессор,
СДУ Университеті, Алматы, Қазақстан

Орлова Н.В., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ф.М. Достоевский атындағы ОмМУ, Омск, Ресей

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор,
А.С. Пушкин атындағы орыс тілі мемлекеттік институты,
Мәскеу, Ресей

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхусс университеті, Орхус, Дания

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина,
Калифорния, АҚШ

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы
ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет №674, 18.05.1999г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

**Курманбаева Д.Т., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан**

Ответственный редактор

**Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан**

Члены редакционной коллегии

**Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор, академик
НАН РК, Алматы, Казахстан**

**Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан**

**Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан**

**Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ
им. Гумилева, Астана, Казахстан**

**Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ
им. Гумилева, Астана, Казахстан**

**Темирболат А.Б., доктор филологических наук, профессор, КазНУ
имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан**

**Мирзоева Л.Ю., доктор филологических наук, профессор,
Университет СДУ, Алматы, Казахстан**

**Орлова Н.В., доктор филологических наук, профессор, ОмГУ им.
Ф.М. Достоевского, Омск, Россия**

**Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор,
Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина,
Москва, Россия**

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхуский университет, Орхус, Дания

**Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина,
Калифорния, США**

Выпускающий редактор

**Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени
Абылай хана, Алматы, Казахстан**

© Scientific Journal “Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages”. Series “Philological Sciences” of JSC “Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages” is registered in the Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor-in-Chief

Kurmanbayeva D.T., PhD, KazUIR & WL named after Ablai Khan,
Almaty, Kazakhstan

Executive Editor

Karibayeva B.E., PhD, KazUIR & WL named after Ablai Khan,
Almaty, Kazakhstan

Editorial board members

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor,
Academician of the National Academy of Sciences of the RK,
Almaty, Kazakhstan

Zagidullina A.A., Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIR &
WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

Mizamkhan B., Candidate of Philological Sciences, KazUIR & WL
named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

Satenova S.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian
National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Duysekova K.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian
National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Temirbolat A.B., Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi
Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Mirzoyeva L.Yu., Doctor of Philological Sciences, Professor, SDU
University, Almaty, Kazakhstan

Orlova N.V., Doctor of Philological Sciences, Professor, Dostoevsky
Omsk State University, Omsk, Russia

Karasik V.I., Doctor of Philological Sciences, Professor, Pushkin State
Russian Language Institute, Moscow, Russia

Jan Engberg, PhD, Professor, Aarhus University, Aarhus, Denmark

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after
Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

МАЗМҰНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENTS.

1 Бөлім.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1.

CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Алдаш А., Сейдадат Ә. Қазақ ресми-іскери стилі: сипаттамасы, стандартты тілдік бірліктердің құрылымы мен мазмұны	12-31
Алдаш А., Сейдадат Ә. Официально-деловой стиль казахского языка: характеристика, структура и содержание стандартных языковых единиц	12-31
Aldash A. , Seidamat A. The official business style of the Kazakh language: characteristics, structure and content of standard language units	12-31
Базарбаева А.С., Алибекова К.Е. Концепт толерантность в свете ассоциативного эксперимента	32-53
Базарбаева А.С., Алибекова К.Е. Төзімділік концепті ассоциативті зерттеу әдісі арқылы	32-53
Bazarbayeva A.S., Alibekova K.E. The concept of tolerance in the light of associative experiment	32-53
Burkitbayeva Sh.D., Olmez M. On the use of historical reduplicatives in the modern Kazakh language	53-69
Бүркітбаева Ш.Д., Өлмес М. Тарихи қос сөздердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы	53-69
Буркитбаева Ш.Д., Ольмес М. Об использовании исторических парных слов в современном казахском языке.....	53-69
Загидуллина А.А., Чукаева Т.К., Карибаева Б.Е. Прагма-функциональные особенности создания авторских неологизмов в романах Дж. К. Роулинг: новый мир - новый язык	70-90
Загидуллина А.А., Чукаева Т.К., Карибаева Б.Е. Дж.К. Роулинг романдарында авторлық неологизмдерді қалыптастырудың прагма-функционалдық ерекшеліктері: жаңа әлем – жаңа тіл	70-90
Zagidullina A.A., Chukayeva T.K., Karibayeva B.E. Pragma-functional features of creating author's neologisms in J.K. Rowling novels: new world-new language	70-90

Жонкешов Б.С., Карбозова Б.Д., Тасилова А.А. Біріктіру жолы арқылы жасалған терминдердің сөздіктердегі көрінісі (мұнай-химия терминдері негізінде)	90-109
Жонкешов Б.С., Карбозова Б.Д., Тасилова А.А. Отражение в словарях слитных терминов, образованных путем словосложения (на основе нефтехимических терминов)	90-109
Zhonkeshov B.S., Karbozova B.D., Tasilova A.A. Reflection of merged terms formed by word composition in dictionaries (based on petrochemical terms)	90-109
Kerimbayeva K.K., Natice Şirin, Beisenbai A.B. Binary opposition «rich-poor» in Kazakh and English linguacultures.....	110-123
Керимбаева К.К., Хатиже Ширин, Бейсенбай А.Б. Қазақ және ағылшын тіл мәдениетіндегі «бай-кедей» бинарлы оппозициясы	110-123
Керимбаева К.К., Хатиже Ширин, Бейсенбай А.Б. Бинарная оппозиция «богатый-бедный» в казахском и английском лингвокультуре	110-123
Kos V.V., Zhumabekova B.K. The evolution of metaphor in the diachronic aspect on the material of English poetry	123-134
Кос В.В., Жұмабекова Б.К. Диахроникалық аспектідегі метафораның эволюциясы ағылшын поэзиясы материалында	123-134
Кос В.В., Жумабекова Б.К. Эволюция метафоры в диахроническом аспекте на материале английской поэзии.....	123-134
Қоянбекова С.Б., Сатинбекова М.М., Кубдашева К.Б., Нұрмұхаметова Қ.Т. Экспрессивтік стилистика: қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ұлттық кодтағы лингвомәдени парадигмалары	135-153
Қоянбекова С.Б., Сатинбекова М.М., Кубдашева К.Б., Нұрмұхаметова Қ.Т. Национальный код: экспрессивно-стилистические парадигмы фразеологизмов казахского языка	135-153
Koyanbekova S.B., Satinbekova M.M., Kubdasheva K.B., Nurmukhametova K.T. National code: expressive-stylistic paradigms of phraseological units of the Kazakh language.....	135-153
Кущегалинова А.К., Исмагулова Б.Х. Собственно глаголы речи казахского, русского и английского языков как средство выражения перформативности	153-172
Кущегалинова А.К., Исмагулова Б.Х. Қазақ, ағылшын, орыс тілдеріндегі шынайы сөйлеу етістіктері перформативтік категориясының репрезенттары ретінде.....	153-172

Kuchshegalinova A.K., Ismagulova B.Kh. Verbs of speech in Kazakh, Russian and English languages as a means of expressing performativity	153-172
Наурызбайқызы Г., Садирова К.Қ. Национальные особенности политического дискурса	172-188
Наурызбайқызы Г., Садирова К.Қ. Саяси дискурстың ұлттық ерекшеліктері	172-188
Nauryzbaikyzy G., Sadirova K.K. National features of political discourse	172-188
Odanova S.A., Tuleup M.M., Moldabayeva K.E. The origin of academic writing style in Kazakh linguistics	188-199
Оданова С.А., Тулеуп М.М., Молдабаева Қ.Е. Академиялық жазылым стилінің қазақ тіл біліміндегі қалыптасу негіздері	188-199
Оданова С.А., Тулеуп М.М., Молдабаева Қ.Е. Основы формирования академического письма в казахской лингвистике	188-199
Рамазанов Т.Б., Солтанбекова А.А., Қалибекұлы Т., Садық А.М. Шешендік диалог: құрылымы мен түрлері.....	199-222
Рамазанов Т.Б., Солтанбекова А.А., Калибекулы Т., Садық А.М. Ораторский диалог: структура и виды	199-222
Ramazanov T.B., Soltanbekova A.A., Kalibekuly T., Sadyk A.M. Oratorical dialogue: structure and types	199-222
Сабиева Е.В., Кичикова Н.А., Какимова М.Е., Головчун А.А. Топонимы монгольского происхождения на территории российского и североказахстанского приграничья	222-237
Сабиева Е.В., Кичикова Н.А., Какимова М.Е., Головчун А.А. Ресей мен Солтүстік Қазақстан шекарасының аумағындағы моңғол шыққан топонимдер	222-237
Sabieva E.V., Kichikova N.A., Kakimova M.E., Golovchun A.A. Toponyms of Mongolian origin on the territory of the Russian and North Kazakhstan borderlands	222-237
Сарбасова А.Е., Кубаева А.Г. Газет тақырыпаттарындағы прагматикалық әлеуетті арттырушы тілдік құралдар (Ақтөбелік «Эврика» газеті мысалында)	222-237
Сарбасова А.Е., Кубаева А.Г. Языковые средства, усиливающие прагматический потенциал в газетных заголовках (на примере актюбинской газеты «Эврика»).....	237-257
Sarbassova A.Ye., Kubayeva A.G. Language means enhancing the pragmatic potential in newspaper headlines (on the example of the Aktobe newspaper "EVRIKA")	237-257

Сейітбекова А., Көбденова Г. Тарихи этномәдени-семантикалық белгіленім әзірлемесі (орта ғасыр және фольклорлық мұралары материалдары негізінде)	257-272
Сейтбекова А., Кубденова Г. Разработка исторической этнокультурной и семантической разметки (на материале средневекового и фольклорного наследия)	257-272
Seitbekova A., Kobdenova G. Development of ethnocultural semantic markup (based on the material of medieval and folklore heritage)	257-272
Снабекова М.М. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «аспан» космонимінің лингвомәдени семантикасы жайында.....	272-289
Снабекова М.М. О лингвокультурной семантике космонима «аспан» в казахском и английском языках	272-289
Snabekova M.M. About linguocultural semantics of the cosmonyum «aspan» in the Kazakh and English languages.....	272-289
Srailova A.B. Rhyme in contemporary poetic discourse: communicative-pragmatic characteristics	290-303
Сраилова А.Б. Қазіргі поэтикалық дискурстағы ұйқас: коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктер	290-303
Сраилова А.Б. Рифма в современном поэтическом дискурсе: коммуникативно-прагматические особенности.....	290-303
Султаниязова И.С., Ажғалиев М.К., Альмурзина С.С., Жумашева К.Б. Қарама-қарсы мағыналы сөздердің әртүрлі стильдегі мәтіндерде атқаратын қызметтері.....	304-321
Султаниязова И.С., Ажғалиев М.К., Альмурзина С.С., Жумашева К.Б. Функции слов с противоположными значениями в текстах разных стилей	304-321
Sultaniyazova I.S., Azhgaliev M.K., Almurzina S.S., Zhumasheva K.B. Functions of words with opposite meanings in texts of different styles	304-321
Хасанғалиева Б.К., Исакова С.С., Исакова А.С. Терминжасамдағы метафораның когнитивтік механизмдері.....	322-343
Хасанғалиева Б.К., Исакова С.С., Исакова А.С. Когнитивные механизмы метафоры в терминообразовании.....	322-343
Khasangalieva B.K., Issakova S.S., Issakova A.S. Cognitive mechanisms of metaphor in term formation	322-343

2 Бөлім.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ
ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
Раздел 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И
ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
Part 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Abisheva K., Karimova K., Nurmanov A., Seidakhmetova R. Comprehensive analysis of historical and translation discourse of Abai	344-358
Абишева К., Каримова К., Нурманов А., Сейдахметова Р. Абай тарихи-аудармалық дискурсын кешенді талдау.....	344-358
Абишева К., Каримова К., Нурманов А., Сейдахметова Р. Комплексный анализ историко-переводческого дискурса Абая	344-358
Asanova G.S., Jailganova D.A. Interpreting political discourse: simultaneous interpretation analysis of Donald Trump’s inaugural address from English to Russian	359-373
Асанова Г.С., Джайлганова Д.А. Ауызша саяси дискурс: Доналд Трамптың ұлықтау рәсіміндегі үндеуін ағылшын тілінен орыс тіліне синхронды аудару талдауы	359-373
Асанова Г.С., Джайлганова Д.А. Устный политический дискурс: анализ синхронного перевода инаугурационной речи Дональда Трампа с английского на русский	359-373
Morugova Ye.A., Zhaparova A.Zh. Multicomponence as a structural peculiarity of military terms in foreign mass media into Russian translation	373-390
Моругова Е.А., Жапарова А.Ж. Көпкомпоненттілік шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарындағы әскери терминдердің құрылымдық ерекшелігі ретінде орыс тіліне аударма	373-390
Моругова Е.А., Жапарова А.Ж. Многокомпонентность как структурная особенность военных терминов в зарубежных средствах массовой информации в переводе на русский язык	373-390
Mulkamanova A.Zh., Karagulova B.S., Arebayev G.T. The image of Kazakh zoo-phraseologisms in translation (on the basis of novel “The Nomads” by I. Esenberlin in Kazakh, Russian and English languages)	390-403

Мүлкаманова А.Ж., Карагулова Б.С., Әребаев Ғ.Т. Қазақ тіліндегі зоофразеологизмдердің аудармадағы көрінісі (І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романы, қазақ, орыс, ағылшын тілдері негізінде)	390-403
Мулкаманова А.Ж., Карагулова Б.С., Аребаев Г.Т. Отражение зоофразеологизмов казахского языка в переводе (на основе романа И.Есенберлина «Кочевники» на казахском, русском, английском языках)	390-403
Токшылыкова Г.Б., Каримова Г.С., Казтаева А. Қ. Әлем әдебиеті мұраларының аударылу жайы	404-416
Токшылыкова Г.Б., Каримова Г.С., Казтаева А.К. Проблема перевода наследия мировой литературы	404-416
Tokshylykova G.B., Karimova G.S., Kaztaeva A.K. The problem of translating the heritage of world literature	404-416

3 Бөлім.

ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3.

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Sarseke G.A., Khopur A.Ye. Experience of applying neuroscience in teaching Kazakh as a second language	417-428
Сәрсеке Г.Ә., Хопур А.Е. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда нейроғылымды қолдану тәжірибесі	417-428
Сарсеке Г.А., Хопур А.Е. Опыт применения нейронауки в преподавании казахского как второго языка	417-428
Turganbayeva T.T. An experimental approach to testing the technique of creative writing in foreign language teaching at a university	429-444
Турганбаева Т.Т. Университетте шет тілін оқытудағы шығармашылық жазу әдістерін эксперимент арқылы тестілеу	429-444
Турганбаева Т.Т. Экспериментальный подход к тестированию техники творческого письма в обучении иностранному языку в университете	429-444

4 Бөлім.

ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Раздел 4.

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Part 4.

LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

- Абдуллина А.Б.** Ұлттық таным мен постмодернистік дискурс сабақтастығы (А.Кемелбаеваның «Тырнақ» әңгімесі бойынша)445-458
- Абдуллина А.Б.** Преемственность национального познания и постмодернистского дискурса (по рассказу А.Кемелбаевой «Коготь»)445-458
- Abdullina A.B.** Continuity of national cognition and postmodern discourse (based on A. Kemelbaeva's story «The Claw»)445-458
- Мухамадиев Д.Б., Бегманова Б.С., Абдукаримова Г.А., Танабаева Г.Ө.** Хәкім Абайдың «толық адам» концепциясы ххі ғасыр контекстінде459-471
- Мухамадиев Д.Б., Бегманова Б.С., Абдукаримова Г.А., Танабаева Г.У.** Концепция хакима Абая «совершенный человек» в контексте ХХІ века459-471
- Mukhamadiyev D.B., Begmanova B.S., Abdukarimova G.A., Tanabayeva G.U.** The concept of hakim Abay's «The perfect man» in the context of the XXI century459-471
- Накибаева Н., Сатбекова А., Ескермесова Г., Отарбаева Ғ.О.** Бөкей кейіпкерлері психологиясындағы стереотиптер (О. Бөкей «Ұйқым Келмейді» әңгімесінің негізінде)471-484
- Накибаева Н., Сатбекова А., Ескермесова Г., Отарбаева Г.** Стереотипы в психологии героев О.Бокея (на основе рассказа О. Бокея «Бессонница»)471-484
- Nakibayeva N., Satbekova A., Yeskermessova G., Otarbayeva G.** Stereotypes in the psychology of O.Bokey's heroes (based on O. Bokey's story «No sleep»)471-484
- Shan Shiguo.** The Development Paradigm of Edgar Allan Poe's Novels in China484-498
- Шань Шиго.** Қытайда Эдгар Аллан По шығармаларының даму парадигмасы484-498
- Шань Шиго.** Парадигма художественной литературы Эдгара Аллана По в Китае484-498

**1 БӨЛІМ.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
PART 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH**

ӘОЖ 81'373

ҒТАХР 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.001>

**ҚАЗАҚ РЕСМИ-ІСКЕРИ СТИЛІ:
СИПАТТАМАСЫ, СТАНДАРТТЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ
ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН МАЗМҰНЫ**

Алдаш А.¹, *Сейдамағ Ә.²

¹филология ғылымдарының докторы, профессор

А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

e-mail: aimank51@mail.ru

*² PhD докторант, әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: asel.seidamat@gmail.com

Аңдатпа. Қоғамның коммуникативтік кеңістігінде қазақ тілінің өміршеңдігін сақтау, бәсекеге қабілетін арттыру, қолданыс аясын одан әрі ұлғайту стратегиясы қазіргі Жаңа Қазақстан кезеңінде сындарлы түрде жалғасып келеді. Бұл ретте тіл саясатын оңтайлы жүзеге асыруда әдеби тіл жүйесіндегі тармақтарды әрбір стильдің ерекшеліктерін кешенді қарастырудың және жеке-дара талдаудың маңызы зор. Қазіргі кезеңде қазақ тілінде ресімделетін ресми құжаттар мен іс қағаздарының (директивтік, әкімшілік-басқарушылық, құқықтық, дипломатиялық қатынастар жөніндегі құжаттар мен іс қағаздары) көлемі барынша ұлғайды. Осыған орай қазіргі қазақ ресми-іскерлік стилінің жүйелі-кешенді, құрылымдық-мазмұндық сипаттамасын қараудың өзектілігі мынадай факторлармен байланысты: а) қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдерінің қатарында ресми-іскери стиль – сыртқы лингвистикалық факторларға байланысты құрылымдық сипаттамасы мен мазмұны, стилистикалық айырым белгілері толық айқындалмаған салалардың бірі; б) ресми мәтіндер әдеби тілдің лексикалық құрамына

тән динамикалық процестерді зерттеу үшін эмпирикалық материалды таңдауда негізгі дереккөзге айналады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазіргі қазақ ресми-іскери стилінің құрылымдық-мазмұндық сипаттамасын, стилистикалық айырым белгілерін айқындау. Қазіргі қазақ ресми-іскери стилі мәтіндеріне тән басым үдерістерді анықтау әрі мәтін тұтастығына тән сипаттарды айқындау мақсатында жинақтау, іріктеу, түсіндіру, жүйелі-құрылымдық, синхронды сипаттау, синтездеу, қорыту әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ ресми-іскери стилі мәтіндерінің тұтастығын анықтайтын құрылымдық-мазмұндық ерекшеліктері – ақпарат сапасын анықтайтын тілдік бірліктер, коммуникативтік сапаны анықтайтын тілдік бірліктер анықталды. Ресми-іскери стильдің барлық үлгілерін жинақтап, қазақ тілінің табиғи заңдылықтарына сәйкес стилдік байлаулы белгілері жүйеленген, емле және тыныс белгілері біріздендірілген, кодификацияланған формалды тілдік модельдерін жасау қажеттілігі айқындалды.

Зерттеу жұмысы қорытындысының практикалық негізі іс жүргізу үлгілерінің архитектурасына тән лексика-грамматикалық құрылым жүйесі қазақ тілі бойынша кәсіби білім берудің, орта және жоғары білім беру жүйесінде ғылым мен техника саласында мемлекеттік тілді меңгерудің негізгі, беделді көзі болып табылады. Ресми құжаттарды қазақ тілінде жүргізу қоғам мүшелерінің мемлекеттік тілді меңгерудегі саналы ұстанымын қалыптастыруға оң әсер етеді.

Тірек сөздер: ресми-іскери стиль, ісқағаздары, стильдік айырым белгілер, ақпараттық сапа, коммуникативтік сапа, мәтін тұтастығы, стандартты тілдік бірліктер, норма, стандарт

Негізгі ережелер

Қазақ әдеби тілі функционалдық стильдерінің қатарында қазіргі кезде ресми-іскери стиль термині қолданысқа түсті. Қазақ тілтанымында өткен ғасырдың орта тұсынан бастап тарамдала бастаған функционалдық стильдер жүйесінде көрсетілген «ісқағаздар стилі» терминін ығыстырып, ғылыми парадигманың бірі ретінде ресми-іскери стиль терминінің орнығуына, тұтастай алғанда, тіл динамикасына, негізінен сыртқы тілдік факторлардың ықпалы зор.

Қазақстан Республикасындағы үйлесімді тіл саясатының басым бағыты – мемлекеттік мәртебеге ие қазақ тілінің қолданыс аясын ұлғайту стратегиясы функционалдық стильдердің тармақтарының, ішкі подстильдерінің құрылымы мен мазмұнын жаңа сипаттарға қарай өзгертті. Тың өзгерістерге ұшыраған тармақтың бірі – заңнамалық,

әкімшілік-басқару, заңды тұлғалар мен жеке тұлғалардың арасындағы құқықтық қарым-қатынастарды реттеу ісіне қатысты құжаттар, ісқағаздар. Статистикалық мәліметтерге қарағанда, қазіргі кезде ресми құжаттар мен ісқағаздарының 100-ден астам үлгілері қазақ тілінде ресімделеді. Демек, соңғы отыз жылдан астам мерзім ішінде құжаттар мен ісқағаздардың қазақ тіліндегі үлгілерінің мол фактілік материалы жинақталған. Осыған байланысты жеке стильдік тармақтың аса маңызды ерекшеліктері мен тіл динамикасындағы мәнін талдау өзекті.

Кіріспе

Жаңа Қазақстан контекстінде ресми-іскери стильдің жазба коммуникацияның бір түрі ретіндегі ерекшеліктерін, архитектурасын (мәтіннің композициялық тұтастығы мен композициялық құрылымын), жекелеген тілдік бірліктердің өзара байланысу заңдылықтарын зерттеу маңызды.

Ресми құжаттар мен ісқағаздарының қазақ тіліндегі үлгілері қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту, қазақ тілін меңгерту арқылы қоғам мүшелерінің кәсіби біліктілігін арттыру ісінде айрықша маңыздылыққа ие болды. Біріншіден, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда, Тіл үйрету орталықтары мен жоғары және орта білім беру жүйесінде «Кәсіби қазақ тілі» курстары ашылып, қазақ тілін меңгерудің әдістемесінде ресми құжаттар мен ісқағаздарының лексика-грамматикалық құрылымы негізге алынды; осылайша ресми құжаттар мен ісқағаздар мәтіндері тіл саясатын оңтайлы жүзеге асырудағы негізгі дереккөз ретінде қалыптасты.

Екіншіден, қазақ тілтануының стилистика саласындағы алғашқы зерттеулерде «ісқағаздар стилі» термині қолданылып, осы атау арқылы кеңсе ісқағаздарының түрлері ғана санамаланып, олардың құрылымдық ерекшеліктері ғана аталып келгендігі белгілі. Бұлайша болуына өткен ғасырдың соңғы жағына дейін заңнамалық құжаттардың, әкімшілік-басқару құжаттарының өзге тілде ресімделгендігі, жеке тұлғалар тарапынан ұсынылатын ісқағаздарының кейбір түрлерінің ғана шектеулі түрде қазақ тілінде жазылғандығы басты объективті себептердің бірі екендігі және мәлім.

Үшіншіден, ресми құжаттар мен ісқағаздарының қазіргі кезеңдегі барлық үлгілері қазақ жазба коммуникациясында мәтін түрінде игеріліп, өзіндік стильдік маркерленген сыртқы және ішкі тілдік белгілері айқындалған стильдік тармаққа айналды, мәтіннің ресмилігін және іскери қарым-қатынасқа арналатындығын айқын танытатын құрылымдық тұтастығы тілдік бірліктердің өзара ұйымдасуы, яғни

мәтін архитектурасы қалыптасты. «Ісқағаздар стилі терминінің орнын «ресми-іскери стиль» терминінің алмастыруының бір себебі осында.

Төртіншіден, осы тұрғыдан келгенде, ресми-іскери қазақ әдеби тілі функционалдық стильдер тобындағы жаңа сала болып табылады және жазба коммуникацияның құжаттамалық, іскери, құқықтық салаларын қамтитын маңызды коммуникативтік кеңістікке айналды. Осындай маңызды рөліне байланысты ресми-іскери стиль мәтіндері қазақ әдеби тілінің қазіргі динамикасындағы негізгі үдерістерді ғылыми-практикалық тұрғыдан танып-білуге мүмкіндіктер береді. Демек, ресми-құжаттар мәтіндерінің өзіне тән сипаттарын – жеке стильдік тармақ ретінде атқаратын функцияларын, стильдік жүйе құрайтын тілдік бірліктерін, құрылымын түсіндіру маңызды болып саналады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Нысанаға алынған проблеманы талқылау мүддесінде әлемдік лингвистикадағы, қазақ тіл білімі мен ішінара түркітанудағы функционалдық стильдердің, оның ішінде ресми-іскери стильдің зерттелуіне қатысты теориялық-практикалық еңбектердегі тұжырымдар негізге алынды. Қазіргі қазақ ресми-іскери стилінің құрылымы мен айырым белгілері жөнінде қорытындылар ұсыну үшін соңғы ширек ғасырдан астам уақыттан бері қазақ тілінде ресімделген ресми құжаттар материалдары іріктелді. Тілдік фактілер ресми сайттардағы түпнұсқа жазба мәтіндерден, жарық көрген ғылыми-практикалық зерттеулер мен оқу құралдарынан, лексикографиялық еңбектерден (Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік // 31 томдық. – Рауан, 2000; Ресми-іскери стиль: қазақша-орысша тіркесімдер сөздігі. // Официально-деловой язык: казахско-русский словарь сочетаемости – «Арман-ПВ», 2005) жинақталды. Мақалада қолданылған кешенді әдістер: жинақтау, іріктеу, түсіндіру әдістері қазіргі қазақ ресми-іскери стилі мәтіндеріне тән басым үдерістерді анықтауға бағытталған, сонымен қатар олардың құрылымы мен мазмұнына тән объективті сипаттарды, әлеуметтік және коммуникативтік мәнін танып-білуге мүмкіндік береді. Жүйелі-құрылымдық, синхронды сипаттау, синтездеу және қорыту әдістері қазақ ресми-іскери стилінің мәтін тұтастығына тән сипаттарды айқындайды.

Талқылау

Қазақ тіл білімінде әртүрлі жағдаяттар кезіндегі іскери қарым-қатынас барысында тілдік бірліктердің ұйымдасуына тән ерекшеліктер туралы пікір А. Байтұрсынұлының еңбектерінен басталады. Ұлт ұстазы тілдің қолданысына қатысты тұжырымдарында *«шығарманың тілінің*

ғылымы, шығарманың түрінің ғылымы» деп ажыратты. Ғалымның бір-бірімен тығыз ұштасатын, *тіл өңінің жүйелері мен мазмұн жүйелері болады* деген сөзі қазақ ресми-іскери стилінің функционалды-мақсатты және функционалды-формалды мазмұнының ерекшеліктерін анықтауға тірек болады [1, 348 б.]. Стыльдік тармақтардың әлеуметтік контекст түріндегі сипаты, прагматикалық қызметі турасындағы алғашқы көзқарастар қазақ тілтанымының іргетасын қалаған көрнекті ғалым Қ. Жұбанов мұраларында бар [2, 532-536 б.].

Қазақ тілінің стилистикасы өткен ғасырдың орта тұсында назарға ілікті. Бұл кезеңде тілдің қолданысында, сөз мәдениетінде қазақ тілінің табиғи ішкі тілдік заңдылықтарына, жалпы тіл жүйесіне өзге тілдің ықпалынан туындаған түйінді мәселелер айқын байқала бастаған еді. Осы себепті көрнекті тілші-ғалымдар ғылыми зерттеулер, ғылыми-көпшілік, ғылыми-практикалық еңбектер ұсына бастады. Осындай еңбектердің алғашқысы – «Қазақ тілінің стилистикасы» атты оқулықта «Іс қағаздары стилі мен ресми стиль» деген тарау берілген. Іс қағаздары – хабарландыру, өтініш, мінездеме, хаттама, бұйрық сияқты белгілі бір форма бойынша жазылатын қарапайым үлгілер, ал ресми стиль – көлемі, мазмұны және формасы басқаша заң, жарғы, қаулы тәрізді түрлер аталады [3, 24 б.]. Бұл еңбектің құнды жағы да осында, өйткені авторлар, сол кезеңде қазақ тілінде ресімделетін аздаған ісқағаздарының қай-қайсысында да өзге тілдің «лебі» білініп тұрса да, интуитивті түрде деуге болады, ресми мәтіндерді жіктеудің қажеттілігін анық аңғарған. Нақты айтқанда, «ресми стиль» деген атау осы еңбектен басталады.

Академик Р. Сыздық норма мәселелеріне тоқталғанда, ресми ісқағаздары мен құжаттар тілінде лексика-грамматикалық бірліктер әдеби тілдің нормалары үдерісіне сәйкес келмеуін олардың өзге тілден тәржімалануына қатысты екендігін қатыстыра айтады [4, 79 б.]. Ғалым Д. Әлкебаева «ресми стильдің жанрлары туралы толық ғылыми мағлұматтар берілген уақытта оның функционалдылығы және стилистикалық нормасы тұрақталынады» деп көрсетеді» [5, 87 б.]. Ісқағаздар стилі терминдері қатар қолданылады [6, 54 б.].

Анықтамалық, энциклопедиялық құралдарда «Ресми ісқағаздар стилі» термині аталып, құқықтық қатынастар саласында қолданылатын, ақпараттық және волонтеративтік қызмет атқаратын стиль түрі» екендігі көрсетілген [7, 259 б.].

Ресми стильге тән тіркесімдер сөздігінде іскери қарым-қатынастағы терминологиялық лексика арнаулы номенклатуралық-терминологиялық лексика, тірек сөздерден жасалғандар ішкі реестрге орналастырылған [8]. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі іскери хаттардың лингвомәдени ерекшеліктері сипатталып анықталған [9].

Ісқағаздар мен ресми құжаттардың мәтіндерінің лексика-грамматикалық минимумы білім беру жүйесінде мемлекеттік тілді меңгерту, кәсіби біліктілікті арттыру мақсатында жаңартылған, заманауи әдістемеді тиімділігін танытты. Бұл ретте алғашқы еңбек «Ресми іс қағаздары» деп аталады [10]. Осы мәселеге арналған лингводидактикалық база мол және әр білім беру жүйесі өз саласының бағытына қарай материалды топтастырады. Қазіргі қазақ тіліндегі ресми-іскери стильдің жанрлық ерекшеліктері, кәсіби қазақ тілінің дамуындағы құжаттың функциялары мен оның маңызы, сондай-ақ ресми-іскери стильдегі сөз нормалары және стандарттар [11] қарастырылған еңбектер арқылы шектелеміз. Шектеудің себебі – жоғары білім беру жүйесіндегі кәсіби қазақ тілін меңгертуге бағытталған лингводидактикалық базада ресми құжаттар мен іс қағаздарының үлгілері ұқсас. Ең бастысы – жарық көрген еңбектерде негізгі терминнің аталуы әртүрлі. Баяндалғандардан байқалатынындай, аталуы әртүрлі: «Іс қағаздары стилі мен ресми стиль / ресми іс қағаздары мен кеңсе тілінің стилі / ресми іс қағаздары мен құжаттар / ісқағаздар / ресми стиль / ресми іс-қағаздар стилі / ресми іс қағаздары / ресми-іскерлік стиль / ресми-іскери стиль. Термин атауында бірде бөлек, бірде дефис арқылы таңбаланатын орфограммалар бар. Бұл жайт қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдер жүйесіндегі осы тармақтың зерттеу нысанасы ретінде енді-енді қарастырыла бастағандығын дәлелдейді.

Түркітануда бірден-бір еңбекте татар тілінің ресми құжаттардағы көрінісі, осы тармақтың функционалды-стильдік жүйелі сипаттамасы, лексика-грамматикалық нормалардың сақталуы құжаттама мәтіндердің жанрлық ерекшеліктеріне қарай қарастырылған [12].

Орыс тіл білімінде соңғы ширек ғасырдан астам уақытта ресми-іскери стиль үлгілерінің жай-күйі В.В. Виноградов, Д.Э. Розенталь, Г.Я. Солганик, М.П. Сенкевич, М.Н. Кожина т.б. ғалымдар тарапынан қарастырылып, бағыттар мен мәселелер баяндалған [13]. Осы көрнекті ғалымдар еңбектерінде, тұтастай алғанда, функционалдық стильдердің қалыптасуы, оның ішінде ресми-іскери стильдің құрылымдық жағынан туындайтын стандарттылық, логикалық, эмоциялық лексиканың қолданылмайтындығы, қысқалық, дәлдік сияқты басты сипаттарының талданғандығы, алғашқы жіктелімдер мен түсіндірмелердің кейінгі зерттеулерге тірек болғандығы айқын және функционалдық стильдер проблемаларымен шұғылданатын мамандарға мәлім. С.Э. Ульянованың баяндауларын қысқаша тұжырымдағанда байқайтынымыз: «Специального исследования, посвященного развитию официально-делового стиля в постсоветский период, не проводилось. Большинство

перечисленных работ дает лишь ориентиры для анализа поставленной проблемы. Очевидно, что современная деловая речь нуждается в более детальном изучении» [13, 53 б.]. Дегенмен кейінгі еңбектерде: а) іскери құжаттардың құрылымы мен мазмұнын оңтайландыру; ә) басқару құжаттарының тілін, типтік құжаттарды біріздендірудегі қарама-қайшылықтар; б) ресми-іскери стильдің функцияларын жаңаша классификациялау; в) іскери қарым-қатынас принциптерін психология, логика, ақпараттану теориясы, әлеуметтік лингвистика салаларының әдіснамаларымен ұштастыру; г) мәдениетаралық іскери коммуникацияның өзіндік ерекшеліктері тәрізді проблемалар Е.Н.Зарецкая, А.П. Ершов, И.А. Месеняшина, В.В. Бахтин, О.С.Сыщиков, Г.А. Дюженко, О.Н. Лысенко, Н.А. Туликова және басқа да зерттеушілердің тұжырымдары ғылыми-практикалық тұрғыдан талданған.

Нысанаға алынған проблемаға қатысты барлық дерлік ғылыми әдебиетпен егжей-тегжейлі танысу барысында тағы да бір анықталған жайт – кейінгі жылдары жарық көрген зерттеулерде ресми құжаттардың жекелеген түрлерін талдауға басым назар аударылады. Әсіресе іскери құжаттар көбірек қарастырылады. Бұлай болуының басты себептерінің бірі – мемлекеттер арасындағы кеңінен өрістеген экономикалық қарым-қатынастарда, бизнес салаларында іскерихаттардың, басқада құжаттардың жанр ретінде айқын қалыптасуында. Сондықтан зерттеушілер іскери құжаттардың мәтін түзуші белгілерін, архитектуралық, типтік сипаттамаларын, тілдік бірліктердің қолданысына сыртқы тілдік факторлардың ықпалын зерттеген.

Шетелдік лингвистикада негізінен ресми-іскери стильдің жалпы сипаттамалары, формалдық құрылымы талданады, әсіресе іскери құжаттарды сауатты меңгеруге дағдыландыруға, сөйтіп, оқу-әдістемелік құралдарды түзу үшін пайдалануға көбірек мән берілген.

Нәтижелер

Зерттеулерден байқалғанындай, ресми-іскери стиль үлгілерін топтастыруда және жалпы сипаттамасын беруде әртүрлі пікірлер бар. Бұл жайтты тіл динамикасындағы қандайда бір құбылыстың, айталық, ресми-іскери стильдің қалыптасу жолына тән сипат деп бағалауға болады.

Осы саланың негізгі сипаттамаларын анықтау үшін алдымен бірнеше ерекшеліктерді нақты атап өтуге тура келеді.

Ресми құжаттар мен ісқағаздары қоғамның барлық деңгейлеріндегі әкімшілік-құқықтық саладағы кешенді қызметті қамтитын болғандықтан,

зерттеулерде ресми құжаттар мен ісқағаздарының түрлері әрқилы жіктеледі. Барлық көзқарастардың негізінде жинақтау мақсатында «оларды шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады: а) іскери хаттар; ә) ақпараттық-анықтамалық құжаттар; б) ұйымдастырушылық-өкімдік құжаттар» [14].

Келесі ерекшелік ресми-іскери стиль атқаратын функцияларға байланысты. Тіл әрбір жағдаятқа қарай қолданысқа түседі. Жағдаяттың сыртқы түрткіжайттары: сөз арналатын аудиторияның білімдік-танымдық деңгейіне, берілетін ақпараттың мақсатына байланысты баяндаудың (сөз сөйлеудің / жазудың) барысында әсерлі-көріктеу құралдары, логикалық дәлелдеу, ақпаратты ақиқат шындыққа сай жеткізу, бұлтартпас объективтілік, ақпараттық-іскери мазмұнды жеткізетін тілдік бірліктер нақты бір функцияны атқару үшін өзара ұйымдасады / шоғырланады. Осылайша қазақ әдеби тілінің ішкі жүйесі болып саналатын функционалдық стильдердің тармақтарға бөлінісіне белгілі бір жағдаятқа, жағдаят кезіндегі мақсатқа қарай тілдік бірліктердің өзара ұйымдасуы / шоғырлануы негіз болады. Белгілі бір жағдаятта өзара ұйымдасқан /шоғырланған тілдік бірліктердің атқаратын функциясы қалыптасады. Ресми-іскери стильдің атқаратын функциясы – ақпарат беру, нұсқау беру, барлық қоғам мүшелерінің құқықтарын белгілеу және бекіту, заңды тұлғалар мен жеке тұлғалардың құқықтарын анықтау және заңнамаларға сәйкес реттеу. Ресми-іскери стильде тілдік бірліктердің өзара ұйымдасуы /шоғырлануы стандарттылық, дәлдік, ықшамдылық, логикаға сәйкестілік сияқты сипаттар арқылы анықталады. Осы сипаттар зерттеулердің басым көпшілігінде қайталанады және көбіне-көп әр салаға қатысты терминдер мен тұрақтала бастаған тіркестердің мәтін бойында шоғырлануы арқылы түсіндіріледі.

Зерттеулердегі сипаттамаларды нақтылау мақсатында және жіктелім / топтастырулар қатарындағы үлгілерді ресми-іскери стиль деп атауды негіздейтін, атқаратын функцияларын жүзеге асыратын тілдік бірліктердің ұйымдасуы арқылы айқындалатын, ресми-іскери стильдің өзіне тән кешенді ортақ сипаттар ұсынылады. Олар төмендегілер:

- *ақпараттың сапасын айқындайтын тілдік бірліктер;*
- *коммуникативтік сапаны айқындайтын тілдік бірліктер.*

Ақпараттың сапасын айқындайтын тілдік бірліктер. Заңнамалық құжаттарда, әкімшілік-басқаруға қатысты ресми құжаттарда, жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар арасындағы ісқағаздарында берілетін ақпараттың сапасы – ресми-іскери стильдің атқаратын функцияларына тән маңызды белгілердің бірі.

Кейінгі кезеңдегі қазақ ресми стилі мәтіндерінің жалпы сипаттамасына қатысты бірнеше жағдаяттар бар. Әкімшілік-басқару құжаттары, заңнамалық құжаттар мәтіндерінің түпнұсқасы өзге тілде жасалып, қазақ тіліне аударылады. Кезінде академик Р. Сыздық атап өткеніндей, қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдерінің жіктелімі орыс тіл білімінің танымына орайластырылған [4, 73 б.]. Бұл тұжырым әсіресе қазақ ресми-стилінің құрылымдық-тілдік айырым белгілеріне тікелей қатысты. Нақты айтқанда, заңнамалық құжаттар (*заң, нұсқаулық, жарғы, жарлық, кодекс*) мәтіндерінің түпнұсқасы өзге тілде жасалып, қазақ тіліне аударылады. Әкімшілік-басқару құжаттарының (*акт, қызметтік жазба, ақпараттық-аналитикалық құжат, түсіндірме жазба, ілеспе хат, шешім, қаулы және т.б.*) қазақ тілінде ресімделуі қалыптаса бастады деп айтуға болады, алайда құжат дайындаушы маман санасына басқа тілдегі үлгі әсер етеді. Сол сияқты жеке тұлғаға қатысты құжаттардың (*өтініш, өмірбаян, қолхат және т.б.*) мәтіні әр адамның өз біліктілігіне қарай жазылады, демек, бірізді модель орнықпаған. *Сенімхат, ықтиярхат* тәрізді үлгілерде де басқа тілдің трафареті сақталған. Осындай айырмашылықтар ресми-іскери стиль мәтіндерінің ақпараттық сапасына әсер етеді, ақпарат беру және ақпарат алмасудың тиімді болуын, адресаттың ақпаратты кедергісіз қабылдауын қиындатады.

Ресми-іскери стиль негізінен жазбаша түрде жүзеге асырылады. Осыған байланысты ресми-іскери стиль мәтіндерінде: а) лексикалық-грамматикалық, пунктуациялық әдеби нормалардың қатаң сақталуы; ә) синоним қатарларының ішінде бірінің тұрақты стильдік сипат алуы; б) варианттылықтың болмауы; в) коннотат мағыналардың, көне сөздер мен диалектизмдердің қолданылмауы арқылы ақпараттық сапа қамтамасыз етіледі.

Лексикалық-грамматикалық әдеби нормалардың қатаң сақталуы ресми-іскери стильдің тілдік бірліктерінің стандартталуына тығыз байланысты. Қазақ тілі грамматикалық жүйесінің нормалық сипаты біршама тұрақты екендігі белгілі. Ал тілдің лексикалық құрамы сыртқы тілдік факторларға және тілдің өз ішкі үдерістеріне қарай өзгермелі. Осы себепті стандарт / стандарттау термині көбіне-көп лексикалық бірліктерге қатысты.

Стандарт терминінің бірнеше мағынасын атап өтеміз. Стандарт (стандарттау) және біріздендіру (бірдей болуы) ресми-іскери стильдің сыртқы формасынан, ресімделуінен бастап тілдік бірліктердің қолданылуына дейінгі сипаттарды түгел қамтиды. Қазіргі жазба коммуникацияда қазақ тілінде жазылатын ресми құжаттардың,

ісқағаздарының ресімделуінің бірізді болуы, стандартталуы біршама деңгейде қалыптасқан деуге болады.

Сонымен қатар, әдетте, стандарт термині клише, штамп, таптаурын ұғымдарын дереу еске салатыны белгілі. Алайда тіл ғылымында стандарт пен әдеби тіл ұғымдары тең мағынада екендігі дәлелденген. «Стандарт тіл – нормаланған, нормалары жалпыға бірдей міндетті, нормаланған әдеби тіл; Стандарттау – грамматиканы, емлені, орфоэпияны, тыныс белгілерін нормаға келтіру арқылы жүзеге асатын үдерістер» [15, 218 б.]. Сондықтан ресми-іскери стиль мәтіндерінде тілдік бірліктер әдеби нормаларға қатаң сәйкестендіріледі. Мәселен, әкімшілік-басқару ісінде, жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар арасындағы ресми қарым-қатынаста қолданылатын *қызметтік хат, ілеспе хат, түсіндірме хат, қолдаухат, сенімхат, қолхат, ұсынымхат, ықтиярхат, ақпарат хат, алғыс хат* сияқты құжат үлгілерінің бірінің бірге, екіншілерінің бөлек жазылатындығы нормаланған / стандартталған / кодификацияланған, бұны ескеру және оларға қатысты емле ерекшеліктерін әрдайым назарда ұстау (берілген сөздердің емлесі 2013 жарияланған «Орфографиялық сөздікте» көрсетілген) адресанттың сауаттылық деңгейін, кәсіби біліктілігін танытады, әрі адресаттың (ақпаратты қабылдаушының) сауаттылық деңгейінің жоғарылауына ықпал етеді.

Диалектизмдер мен сирек қолданылатын сөздердің, көне сөздердің, неологизмдердің әдеби тіл айналымына араласуы, нормалануға белсенділігі тіл динамикасындағы қарқынды өзгерістердің бірі болып отыр. Жалпытілдік қордың осы қабаттары және лексикалық жаңалықтар әсіресе терминжасамды қазақыландыру ісінде кеңінен игерілуде. Жанрлық ерекшеліктеріне қарай ресми-іскери стиль мәтіндерінде терминдер кеңінен қолданылады, сондықтан бұндай жағдайда нормаланған / кодификацияланған аталымдарды пайдалану ресми мәтіндердің ақпараттық сапасы үшін аса маңызды. Қазақ терминжасамы қалыптасу үстінде, бұл заңдылықты бір ұғым үшін бірнеше нұсқаның ұсынылуы немесе бір лексеманың бірнеше мағынаны иеленуі дәлелдей түседі. Мәселен, көнерген сөздер қатарынан алынған «*рәміз*» (*Мемлекеттік рәміз*) лексемасы «*символ*» мағынасында актуалданған және кодификацияланған. Алайда «*автозамена математическими символами*» құрылымында «*математикалық таңбалармен автоауыстыру*» деп қолдану қажет болады, өйткені соңғы фактідегі *символ* математикалық формулалар мен теоремаларда қолданылатын шартты таңбаларды білдіреді.

Терминжасамның қалыптасу, жетілдіру, біріздендірілу сатысында екендігіне факті ретінде қазіргі ресми құжаттарда *штамп* мағынасында

қатар қолданылып келе жатқан *мөртабан және мөртаңба*, *нұсқаулық және нұсқама* жарыспалы нұсқаларын атауға болады.

Ресми құжаттар мен ісқағаздарында қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамындағы өзара мағыналас сөздердің (синоним қатарларының) бірі тұрақты стильдік сипат алады, стильдік айырым белгі ретінде маркерленеді. Бұл құбылысқа ресми құжаттардың, ісқағаздарының бірізділікке ұмтылуы, стандартталуы себеп болады. Стандарттау барысында өзара мағыналас қатарлардың семантикасы қозғалысқа түседі. Мәселен, *атқару / өткеру* синонимдерінің бейтарап мағыналы бірінші сыңары барлық функционалдық стильде қолданыла алады, ал екінші сыңары стильдік реңкіне байланысты «мемлекеттік қызметті өткеру» тіркесімінде тұрақталған. Қазақ тіліндегі *осы / мына / бұл / мынау* қатарлары немесе *туралы / жайында / жөнінде / жайлы / хақында* синонимдерінің доминант сыңарлары – *осы*; *туралы* заңнамалық құжаттардың стандартты тілдік бірліктері ретінде қалыптасқан. Олар бір мәнмәтін, сөйлем құрамында, бір мазмұндас заңнамалық құжаттарда қайталана алады. Салыстырыңыз:

Осы бұйрықты (заңнамада белгіленген тәртіппен) Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде мемлекеттік тіркеуді қамтамасыз етсін.

Осы бұйрық алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі.

Осы бұйрықтың орындалуын бақылау жетекшілік ететін Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі вице-министріне жүктелсін.

Егер осы ереженің 19-тармағында белгіленген мерзім ішінде жұмыс жағдайы өзгермесе, нұсқасы Жұмыс берушінің еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жөніндегі нұсқаулықты әзірлеу және бекіту ережесінің қолданылуы келесі мерзімге ұзартылады (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033709>)

Осы Жұмыс берушінің еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жөніндегі нұсқаулықты әзірлеу және бекіту ережесі ... Еңбек кодексіне сәйкес әзірленген (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012534>)

«Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісінің қарауына енгізілсін (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000057>)

Коммуникативтік сапаны айқындайтын тілдік бірліктер. Ресми-іскери стиль функцияларының тиімді жүзеге асырылуында

коммуникативтік сапаны айқындайтын тілдік бірліктермен тығыз ұштасатын белгілердің бірі ретінде ақпараттық толыққанды болуын қамтамасыз ететін тілдік бірліктерді атауға болады. Шартты түрде, әрі стильдің басты сипаттамасын кешенді нақтылау мақсатында ұсынылып отырған осы аталымы ең алдымен ресми-іскери стильдің ішкі жанрларының әрқайсысына тән және барлық жанрларға ортақ тіркесімдерді қамтиды. Бұл ретте де «тіркесім» терминін «тұрақты тіркес» (фразеологизм) аталымынан ажырату мақсатында ұсынамыз. Сөз ретінде айта кетелік, сыңарларының ұйымдасуында ортақтық (тұрақтылық) болғанымен, олардың басты айырмашылығы – фразалық тіркестер образдылыққа ие, ал тіркесімдерде образдылық жоқ және тіркесімнің доминант сыңары – тірек сөзі арқылы жасалатын синтагмалық тізбектер кейде қатаң тұрақты, кейде біршама өзгермелі. Мысалы, *достық кездесу (достық ұшырасу емес), ұлттар арасындағы достықты нығайту (достықты күшейту емес), бұйрық беру, бұйрық шығару (бұйрық жасау емес), зейнетақыны көтеру (зейнетақыны арттыру емес), жалақы тағайындау (жалақыны сайлау емес), бақылауды жүктеу (бақылауды орындату емес)* – тұрақты тіркесім. Бірақ *белсенділік* сөзі арқылы *белсенділік* көрсету, *белсенділік* таныту тіркесімдері өрістей алады.

Тағы да бір атап өтетін жайт – сөз болып отырған тіркесімдер публицистикалық стильде де игерілетін стильаралық сипатқа ие. Ресми-іскери стильдің айырым белгілері ретінде қалыптасқан тіркесімдерді бірнеше топқа жіктеуге болады: а) ресми-іскери стиль мәтіндерінің мазмұнын логикалық байланыстыратын және бекемдейтін тіркесімдер: *осыған байланысты, осыған сәйкес, заңның 1-бабына сәйкес, туындаған жағдайда, қоса есептегенде, қоса беріліп отырған, қамтамасыз ету, жүзеге асыру.* ә) ресми құжаттар мен ісқағаздарының басқару, реттеу түрлеріне қарай әр үлгінің өзінде тұрақталған тіркесімдер орныққан. Заң, кодекс сияқты бір мазмұндас заңнамалық құжаттарға ортақ *жалпы ережелер, негізгі қағидаттар, осы заңда (кодексте) пайдаланылатын ұғымдар, қызметті өткеру, қойылатын талаптар, атқаратын міндеттер, уәкілетті органдар, құқықтық талаптар, басшының өкілеттіктері, атқаруға қойылатын шектеулер, осы заңды (кодексті) қолданысқа енгізу тәртібі, заң күшіне енуі* және т.б. тіркесімдер мәтіннің коммуникативтік сапасын нығайта отырып, заңнамалық құжаттардың мазмұнын шапшаң қабылдауға жол ашады. Тіркесімдер сонымен қатар әкімшілік-басқару, жеке тұлғалардың құқықтық қарым-қатынастарын реттеу құжаттарында да орныққан.

Ресми-іскери стиль мәтіндерінің коммуникативтік сапасын айқындайтын және арттыратын сипаттың бірі – сөз әдебіне қатысты тілдік

бірліктер. Ұлт болмысында мәні айрықша сөз әдебінің мемлекеттің ішкі экономикалық, мәдени, әлеуметтік салаларындағы, бизнес саласындағы және сыртқы байланыстардағы қарым-қатынастарда көрініс табуы – іскери қарым-қатынастың тиімді реттелуінің, нысаналы түрде жүзеге асуының маңызды құрамдас бөлігі. Әсіресе проблеманы талқылау, мәселелердің шешімін табу, жағдайға баға беру тұстарында сөз әдебінің нормаларын пайдалану тиімділік танытады. Мекемелер мен әріптестер арасында, айталық, қандайда бір проблемаға қатысты іскерихатта «Сіздің ұсынысыңыз қабылданбайды» деуден гөрі «Өкінішке қарай, Сіздің ұсынысыңыз талқыланатын мәселеге мазмұны жағынан сәйкес келмейді» түрінде баяндалуы әріптеске жағымды әсер етеді. Маманның кандидатурасын жаңа лауазымға ұсынылатын іскерихат түрі – ұсынымхатта маманның жеке және кәсіби қасиеттерін асыра бағалаушылық, шындыққа сәйкес келмейтін фактілерді көрсету де әдеп нормаларынан алыс болып шығады.

Қазақ тілінде жазылатын қазіргі іскерихаттарда біршама стандартталған үлгілер қалыптасқан.

Әкімшілік-басқару, әріптестер арасында байланыс орнату мақсатында жазылатын іскерихаттардың біршама ерекшеліктеріне тоқталалық.

Жинақталған материалдан анықталғанындай, іскерихаттың басталуында адресаттың аты-жөнінің толық жазылуы іскери қарым-қатынастардың ресми сипатына сыпайылық жүктейді. Сонымен қатар өзара мағыналас *құрметті / аса құрметті / қадірлі / ардақты / аяулы* сөздерінің семантикалық реңктері де талғап жұмсауды керек етеді: белгілі бір мәселе төңірегінде келесі ұйымның басшысына, жауапты маманға жолданатын іскерихатта *құрметті / аса құрметті* нұсқалары, ал *шақырухат, құттықтаухат* үлгілерінде синоним қатарлардың барлығы да адресаттың әлеуметтік ерекшеліктеріне қарай игеріледі. Қазіргі іскерихаттарда сонымен қатар *мырза / ханым* сөздерін де пайдалану үрдісі бар. Стандартталған сөз әдебі формулаларының тағы бір тобы іскерихат соңындағы *құрметпен/ ізгі ниетпен /шынайы көңілден / Сізді құрметтеуші* тәрізді тілдік бірліктер екендігін атауға болады. Хат мазмұнында «Сіздің, Сізге, Өзіңіз, Өзіңізге» сияқты тікелей бағытталатын сөздердің бас әріп графемасымен таңбалануы да – құрмет, ізет білдірудің кейінгі жылдарда орныға бастаған ресми сөз әдебіне тән белгісі.

Ресми-іскери стиль мәтіндерінің коммуникативтік сапасын айқындайтын тағы да бір маңызды сипат – фактілердің дәлдігі. Ресми құжаттар жолданатын мекемелер мен ұйымдардың, заңнамалық

құжаттардың номенклатуралық тұрғыдан бекітілген атауларына қатан сәйкес жазылуы, лауазымды адамдардың аты-жөнінің де адресант тарапынан өзбетінше ресімделмеуі – ресми құжаттардың ресімделуіне қойылатын маңызды талаптардың бірі. Мәселен, «Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі» деген мекеме атауындағы сөздердің орнын ауыстыру немесе басқалай жазу ресми құжаттың ақпараттық және коммуникативтік сапасын төмендетеді.

Қорытынды

Тілдің функционалдық стилдерінің дамуы мен күрделенуіне ең алдымен қоғамдық-әлеуметтік факторлар ықпал жасайды. Соңғы ширек ғасырдан астам мерзімнің ішінде қазақ тілінің қолданылу аясына әсер еткен Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты мен тіл стратегиясының жүзеге асырылуы нәтижесінде қазіргі қазақ әдеби тілі стилдер жүйесінде құрылымдық, мазмұндық, қолданыстық жағынан кеңейген және түрлері күрделенген, тілдік-стильдік байлаулы белгілері (стилистикалық маркированные единицы) нақтылана түскен тармақтардың бірі – ресми-іскери стиль.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесін көтеру мақсатында (қазақ тілін басқару тілі, іскери қарым-қатынастың негізгі тілі, барлық мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында іс жүргізудің негізгі тілі, мемлекеттік қызметкерлердің өз қызметтік міндеттерін орындауы үшін негізгі тіл дәрежесіне жеткізу) ісқағаздары ресми-іскери стиль маңызды рөл атқарады.

Ресми-іскери стиль қоғам мүшелері арасындағы өзара қарым-қатынастың ресми түріне, басқаша айтқанда, қоғам мүшелерін басқарудың құқықтық қарым-қатынастарына байланысты. Тілдік қарым-қатынастың осындай макроаясын қамтитын ресми-іскери стиль мемлекеттік басқару, халықаралық қатынастар, заң ісі, сауда-экономика, әскери іс, мекемелер мен ұйымдардағы, жеке адамдар өміріндегі ресми қарым-қатынастар, жарнама тәрізді саналуан қызмет түрлерін қамтиды. Қазіргі кезеңде ісқағаздар стилінің заңнамалық, типтік, қызметтік, ақпараттық, ұйымдастырушылық, салалық күрделі және қарапайым түрлері қалыптасты. Осы себепті ісқағаздарының барлық үлгілерінің тілдік фактілері тілдің қазіргі синхронды дамуындағы өзгерістерді, оның ішінде тілдің ішкі әлеуетін пайдалану арқылы терминжүйені қазақыландыру жолдарын жетілдіру ісінде, сондай-ақ мемлекеттік тілді оқытып-меңгерту әдістемесін оңтайлы ету, тұтастай алғанда, қоғам мүшелерінің мемлекеттік тілге саналы көзқарасын қалыптастыру ісінде құнарлы дереккөз болып саналады. Алайда қазіргі кезеңнің

өзінде де ресми-іскери стильдің әсіресе күрделі түрлері (заңнамалық, ұйымдастырушы, ақпараттық құжаттар) өзге тілден аударма арқылы жасалып отыр. Осы себепті ресми-іскери стильдің қалыптасуына, ресімделуіне әсер ететін ішкі және сыртқы тұртқияйттарды зерделей отырып, ресми-іскери стильдің барлық үлгілерін жинақтап, қазақ тілінің табиғи заңдылықтарына сәйкес келетін стилдік байлаулы белгілері жүйеленген, емле және тыныс белгілері біріздендірілген және кодификацияланған формалды тілдік модельдерін жасау қажеттілігі туындайды. Осындай ғылыми-практикалық жұмыстардың жүзеге асырылуы: а) қазақ функционалдық стильдер жүйесіндегі ісқағаздар стилінің (ресми-іскери стильдің) дербес стильдік тармақ екендігін нақтылайды; ә) тілді оқытып-үйрету әдістемесін жетілдіреді; б) мемлекеттік ішкі және сыртқы басқару, қызметтік-іскери қарым-қатынастардағы мемлекетті тілдің қолданыс аясының сауаттылық индексі деңгейін реттейді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ЖТН BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты бағдарламалық нысаналы қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.

[2] Жұбанов Қ. Этюды к переводу трех стилей / Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – Б. 532-535.

[3] Балақаев М., Томанов М., Жанпейісов Е., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 1974. – 185 б.

[4] Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.

[5] Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагмастилистикасы: оқулық. ҚР Білім және ғылым м-гі, Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2014. – 246 б.

[6] Рапишева Ж.Д., Түйте Е.Е., Есинбаева Ж.У. Қазақ тілінің стилистикасы. Студенттерге арналған оқу-әдістемелік құрал. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2011. – 137 б.

[7] Тіл білімі сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған профессор Э.Д.Сүлейменова. – Алматы, Ғылым: 1998. – 544 б.

[8] Сүлейменова Э., Ақанова Д., Алдаш Ж. Ресми-іскери стиль: қазақша-орысша тіркесімдер сөздігі. Официально-деловой язык: казахско-русский словарь сочетаемости. – Алматы: «Арман-ПВ», 2005. – 376 б.

[9] Алдаш А., Бүркітбаева Г. Іскерихаттар – Business Correspondence: оқу құралы. – Алматы: «ИП Волкова В.А.», 2011. – 244 б.

[10] Ресми іс қағаздары: Мемлекеттік қызметкерлерге арналған анықтамалық / Алдаш А., Ахметжанова З., Қадашева Қ., Сүлейменова Э. – Алматы: Сөздік-словарь, 2000. – 216 б.

[11] Оразбайұлы Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі ресми-іскерлік стильдің жанрлық ерекшеліктері. – URL: <https://emle.kz/articles/get/175>

[12] Тимерханов А. Язык деловых бумаг в современном татарском языке: автореф. докт. филол. наук. – Казань, 2006. – 51 с.

[13] Ульяновцева С.Э. Основные тенденции развития официально-делового стиля служебного документа в постсоветский период: дисс. канд. филол. наук. – Москва, 2007. – 204 с.

[14] Алдаш А. Қазақ ресми іскери стилінің архитектурасы: жазба коммуникацияның ерекшеліктері // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Хабаршысы. Филология сериясы. – №3 (187). – 2022. – Б. 4-12. – URL: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v187.i3.01>

[15] Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов. 2-басылымы, өңделген / Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. – 394 с.

REFERENCES

[1] Baitursynov A. Aq jol: Óleńder men tárjimeler, pýbl. Maqalalar jáne ádebi zertteý (The White Road: poems and teachings, publ. Articles and literary research) / Qurast. R.Nurgaliev. – Almaty: Jalyn, 1991. – 464 b. [in Kaz.]

[2] Jubanov Q. Jetjudy k perevodu treh stilej / Qazaq tili jónindegi zertteýler (Sketches for the translation of three styles) – Almaty: Memlekettik tildi damytý institúty, 2010. – S. 532-535. [in Rus.]

[3] Balaqaev M., Tomanov M., Janpeiisov E., Manasbaev B. Qazaq tiliniń stilistikasy (Stylistics of the Kazakh language). – Almaty, 1974. – 185 b. [in Kaz.]

[4] Syzdyq R. Tildik norma jáne onyń qalyptany (kodifikasiyas) (The language norm and its normalization (codification)) – Astana: Elorda, 2001. – 230 b. [in Kaz.]

[5] Álkebaeva D.A. Qazaq tiliniń pragmastılıstıkasy (Pragmastilistics of the Kazakh language) oqýlyq. QR Bilim jáne ғылым m-gi, Ál-Farabı atyn. QazUÝ. – Almaty: Qazaq ын-ti, 2014. – 246 b. [in Kaz.]

[6] Rapisheva J.D., Túrte E.E., Esinbaeva J.Ý. Qazaq tiliniń stılıstıkasy (Stylistics of the Kazakh language) Stýdentterge arnalǵan oqý-ádistemelik qural. – Qaraǵandy: QarMÝ baspasy, 2011. – 137 b. [in Kaz.]

[7] Til bilimi sózdigi (Dictionary of linguistics) / Jalpy redaksiyasyn basqarǵan profesor E.D.Súleimenova. – Almaty, Ǵylym: 1998. – 544 b. [in Kaz.]

[8] Súleimenova E., Aqanova D., Aldash J. Resmı-iskerı stıl: qazaqsha-orysssha tirkesimler sózdigi (Official-business style: dictionary of Kazakh-Russian combinations) Ofisialno-delovoi iazyk: kazahsko-rýsski slovar sochetaemosti. – Almaty: «Arman-PV», 2005. – 376 b. [in Kaz.]

[9] Aldash A., Búrkitbaeva G. İskerihattar (Business Correspondence) oqý quraly. – Almaty: «IP Volkova V.A.», 2011. – 244 b. [in Kaz.]

[10] Resmı is qaǵazdary: Memlekettik qyzmetkerlerge arnalǵan anyqtamalyq (Official papers: a handbook for civil servants) / Aldash A., Ahmetjanova Z., Qadasheva Q., Súleimenova E. – Almaty: Sózdik-slovar, 2000. – 216 b. [in Kaz.]

[11] Orazbauly Á. Qazirgi qazaq tilindegi resmı-iskerlik stıldıń janrlıq erekshelikteri (Genre features of the official-business style in the modern Kazakh language). – URL: <https://emle.kz/articles/get/175> [in Kaz.]

[12] Timerhanov A. Jazyk delovyh bumag v sovremennom tatarskom jazyke (The language of business papers in the modern Tatar language) avtoref. dokt. filol. nauk. – Kazan’, 2006. – 51 s. [in Rus.]

[13] Ul’janceva S.Je. Osnovnye tendencii razvitija oficial’no-delovogo stilja sluzhebnoĝo dokumenta v postsovetiskij period (The main trends in the development of the official business style of an official document in the post-Soviet period) diss. kand. filol. nauk. – Moskva, 2007. – 204 s. [in Rus.]

[14] Aldash A. Qazaq resmı iskerı stiliniń arhitektonıkasy: jazba komýnikasıanyń erekshelikteri (Architectonics of the Kazakh official business style: features of written communication) // Ál-Farabı atyndaǵy Qazaq Ulıtyq ынiversiteti Habarshysy. Filologia seriasy. – №3 (187). – 2022. – B. 4-12. – URL: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v187.i3.01> [in Kaz.]

[15] Áleýmettik lngvıstıka termınderiniń sózdigi. Slovar sosiolıngvısticheskih terminov (Dictionary of Sociolinguistic terms) 2-basylymy, óndelgen / Súleimenova E.D., Sháimerdenova N.J., Smaǵulova J.S., Aqanova D.H. – Astana: «Arman-PV» baspasy, 2019. – 394 b. [in Kaz.]

**ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОЙ СТИЛЬ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА:
ХАРАКТЕРИСТИКА, СТРУКТУРА И СОДЕРЖАНИЕ
СТАНДАРТНЫХ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ**

Алдаш А.¹, *Сейдадат Ә.²

¹доктор филологических наук, профессор
Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан
e-mail: aimank51@mail.ru

*²PhD докторант, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: asel.seidamat@gmail.com

Аннотация. На современном этапе нового Казахстана конструктивно продолжается стратегия сохранения витальности и повышения конкурентоспособности казахского языка, дальнейшего расширения его сферы употребления в коммуникативном пространстве общества. При этом велика роль комплексного анализа и отдельное рассмотрение особенностей каждого функционального стиля в системе литературного языка, способствующие оптимальной реализации языковой политики. На современном этапе максимально увеличился объем официальных документов и делопроизводства (документы и деловые бумаги по директивным, административно-управленческим, правовым, дипломатическим отношениям), оформляемые на казахском языке.

Актуальность рассмотрения системно-комплексной, структурно-содержательной характеристики современного казахского официально-делового стиля определяется со следующими факторами: а) в ряду функциональных стилей казахского литературного языка официально-деловой стиль – одна из областей, в которой структурная характеристика и содержание, стилистические маркированные признаки не изучены в полной мере, в связи с обусловленными внешними лингвистическими факторами; б) официальные тексты становятся основным источником при отборе эмпирического материала по изучению динамических процессов, характерных для лексического состава литературного языка.

Цель исследовательской работы – выявить структурно-содержательную характеристику, стилистические отличительные признаки современного казахского официально-делового стиля. В целях выявления приоритетных процессов, характерных для текстов современного казахского официально-делового стиля, и определения характеристик, характерных для целостности текста, применялись методы обобщения, отбора, интерпретации, системно-структурного, синхронного описания, синтеза, обобщения.

В результате исследовательской работы были выявлены структурно-содержательные особенности, определяющие целостность текстов казахского официально-делового стиля – языковые единицы, определяющие качество информации, языковые единицы, определяющие коммуникативное качество. Выявлена необходимость обобщения всех моделей официально-делового стиля и создания кодифицированных формальных языковых моделей казахского языка, систематизированных стилевых связных знаков, унифицированных орфографических и пунктуационных знаков в соответствии с естественными закономерностями казахского языка.

Практическая основа итогов исследовательской работы система лексико-грамматической структуры, характерная для архитектуры образцов делопроизводства, является основным, авторитетным источником для профессионального образования по казахскому языку, овладения государственным языком в области науки и техники в образовательной системе. Следует отметить, что ведение официальных документов на казахском языке положительно повлияло на формирование сознательной позиции членов общества к овладению государственным языком.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, делопроизводство, стилистические маркированные признаки, информационное качество, коммуникативное качество, целостность текста, стандартные языковые единицы, норма, стандарт

THE OFFICIAL BUSINESS STYLE OF THE KAZAKH LANGUAGE: CHARACTERISTICS, STRUCTURE AND CONTENT OF STANDARD LANGUAGE UNITS

Aldash A.¹, *Seidamat A.²

¹Doctor of Philology, Professor

A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

e-mail: aimank51@mail.ru

*²PhD student, al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

e-mail: asel.seidamat@gmail.com

Abstract. At the present stage of the new Kazakhstan, the strategy of preserving the vitality and increasing the competitiveness of the Kazakh speech continues constructively, further expanding its scope of in the communicative space of society. The role of a comprehensive analysis and a separate consideration of the features of each functional style in the

literary speech system is great, contributing to the optimal implementation of speech policy. At the present stage, the vol of official documents (documents, business papers on directive, administrative and managerial, legal, diplomatic relations), issued in the Kazakh language, has increased as much as possible.

The relevance of considering the systemically complex, structural and substantive characteristics of the modern Kazakh official business style is determined by the following factors: a) among the functional styles of the Kazakh literary language, the official business style is one of the areas in which the structural characteristics and content, stylistic marked features haven't been fully studied; b) official texts become the main source of empirical material for the study of dynamic processes characteristic of the lexical composition of the literary language.

The purpose of the research work is to identify the structural and substantive characteristics, stylistic distinguishing features of the modern Kazakh official business style. The methods of generalization, selection, interpretation, system-structural, synchronous description, synthesis, generalization were used.

As a result of the research work, structural and content features were identified that determine the integrity of the texts of the Kazakh official business style – language units that determine the quality of information, language units that determine the communicative quality. The necessity of generalizing all models of the official business style and creating codified formal language models of the Kazakh language, systematized stylistic connected signs, unified spelling and punctuation marks in accordance with the natural laws of the Kazakh language is revealed.

The practical basis of the results of the research work is the system of lexical and grammatical structure, characteristic of the architectonics of office work samples, is the main, authoritative source for professional education in the Kazakh language, mastering the state language in the field of science and technology in the educational system.

Keywords: official business style, office work, stylistic marked signs, information quality, communicative quality, text integrity, standard language units, the norm, standard

Статья поступила 15.02.2024

УДК 81.114

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.002>

КОНЦЕПТ ТОЛЕРАНТНОСТЬ В СВЕТЕ АССОЦИАТИВНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА

*Базарбаева А.С.¹, Алибекова К.Е.²

*¹ кандидат филологических наук, старший преподаватель
КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru

² кандидат филологических наук, старший преподаватель
КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: alibekova_k@mail.ru

Аннотация. Для успешной социализации в обществе в современном мире особую роль приобретает проблема формирования такой базовой ценности, как толерантность. Толерантность каждого отдельно взятого члена социума в стране, населенной представителями более ста национальностей, является одной из главных приоритетов нашего общества. В связи с этим возникает острая необходимость в рассмотрении феномена толерантности в качестве средства, способного обеспечить взаимопонимание и согласие в стране.

В статье представлено моделирование концепта *толерантность* по результатам данных ассоциативного эксперимента, проведенного в формате анкеты в студенческих группах. Основной целью статьи является выяснение понимания слова *толерантность* для формирования терпимого отношения подрастающей молодежи к людям, имеющим другую внешность, язык и религию. Научная новизна статьи заключается в исследовании концепта в рамках психолингвистического эксперимента, зарекомендовавшего себя в качестве одного из надежных способов изучения языкового сознания.

Анкетирование проводилось в соответствии с требованиями ассоциативного эксперимента, позволяющего получить достоверные результаты. Модель сконструированного концепта *толерантность* имеет полевое строение, состоящее из ядерной и периферийных зон. В статье описано содержание и структура концепта, обозначены способы языковой репрезентации концепта, разработана модель концепта *толерантность*.

В работе использованы описательный метод, концептуально-когнитивные методы анализа содержания и строения концепта,

метод статистической обработки результатов анкетирования, методы сопоставления, обобщения и систематизации.

Составлена таблица, в которой данные распределены на четыре раздела по убывающей частотности всех собранных реакций. В статье описаны ядерная и периферийные зоны исследуемого понятия. При проведении направленного ассоциативного эксперимента было установлено, что ядерную зону концепта *толерантность* составляют частотные реакции, отражающие восприятие студентам данного стимула как о доброжелательном отношении и уважении, способности принять чужое мнение. Исследование показало, что значение слова *толерантность* воспринимается как свойство характера, как доброе и доверительное отношение, несмотря на различие образа жизни, культурных ценностей сокурсников. Наша задача – формировать отношение к изучаемому понятию как к ценностной установке, определяющей образ жизни, поведение студента в окружающем его социуме.

Результаты проведенного эксперимента можно использовать в материалах курса по межкультурной коммуникации для формирования толерантного отношения в поликультурном Казахстане.

Ключевые слова: толерантность, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, ядерная зона, периферия, ассоциации, реакция, стимул, репрезентант, концепт, когнитивная структура

Основные положения

Толерантность имеет в современной гуманитарной науке различное понимание, что вполне объясняется многогранностью исследуемого феномена, который находится в стадии активного исследования во всех отраслях науки. Мы рассматриваем данный конструкт в качестве средства, способствующего обеспечению в полиэтническом сообществе, каковым является современный Казахстан, стабильности и безопасности для всех граждан страны. Обзор литературы по данной тематике показал, что толерантность активно исследуется в трех направлениях.

Во-первых, толерантность понимается как необходимое *условие при взаимодействии культур*, укрепляющее возможность достижения взаимопонимания в современном мире. Толерантность помогает противостоять разобщенности в обществе и фактам агрессии, что необходимо учитывать в первую очередь в мультикультурном социуме. Согласно исследованиям казахстанских политологов, в самом начале становления Казахстана в качестве отдельного государства первостепенной задачей являлась консолидация социума на основе

общественного согласия. Теперь, на новом этапе развития нашей страны, в духе основных положений Доктрины национального единства Казахстана, «приоритетом становится признание общей для всех граждан системы ценностей и принципов» [1]. В республике с населением в более ста этносов толерантность должна восприниматься как основной принцип выживания, который обеспечит всем гражданам страны равноправие. Толерантность становится для Казахстана, по утверждению Е.А. Тугжанова, необходимой реальностью в ходе признания истинных нравственных принципов всех народов страны без исключения, что отражено в казахстанской модели межэтнических отношений. Согласно ученому, «в модели заложен основополагающий и объединяющий принцип – единство Казахстана через многообразие. Все этнические группы рассматриваются как равноправные и неотъемлемые составные части единого народа» [2, с. 37]. Толерантность выступает как гарант прочности взаимоотношений, когда каждая из сторон стремится понять и принять другого, как фактор сближения порой противоположных позиций представителей населяющих Казахстан этносов, живущих на одной территории.

Во-вторых, толерантность воспринимается в качестве конструкта не только для налаживания отношений, но и для дальнейшего прорабатывания условий общения и сотрудничества. Для этого необходима *готовность* самого индивида к пониманию существования/наличия другого мнения и принятию позиции другого человека, несмотря на различия в восприятии мира. В данной ситуации вполне справедливым является понятие толерантности как готовности к осознанным действиям, при таком подходе толерантность используется в достижении коммуникативного контакта между представителями всех культур без исключения. Только создание благоприятной среды для сотрудничества между отдельными личностями, группами, сообществами людей толерантность дает возможность достижения полного взаимопонимания. В данной ситуации толерантность выступает как способность человека понять и принять другой мир, отличающийся в корне от своего собственного.

В-третьих, толерантность рассматривается как *ценностная установка* индивида в обществе. В современном мире существует явное противоречие в понимании норм толерантного отношения между членами общества и возрастающей потребностью в изменении восприятия толерантности в качестве модели поведения. Толерантность необходимо воспринимать как важнейшую ценность любого поликультурного государства. Современный Казахстан позиционирует

себя в качестве полиэтнического государства, в котором толерантность должна возводиться в ранг национальной идеи государства. Одной из насущных проблем государства является сохранение культуры страны именно в толерантном сплочении: «Национальная идея и стратегия современного Казахстана – в сохранении самобытной культуры в контексте единения и толерантного содружества всех населяющих Казахстан народов» [3, с. 11]. Ранее термин *мирное сосуществование* заменяло понятие *толерантность*, предполагая сосуществование представителей разных этносов в социуме, основным условием которого являлось невмешательство. В декларации принципов толерантности ЮНЕСКО разработаны основные положения совместного проживания в полиэтническом обществе, являющиеся базовыми для всех государств мира. По этим канонам толерантность предполагает наличие определенной психологической нагрузки на мировоззрение каждого индивида. В республике возникает острая необходимость в установлении «уважения, принятия и правильного понимания богатого многообразия культур нашего мира, наших форм самовыражения и способа проявления человеческой индивидуальности. Толерантность – это свобода в многообразии» [4]. Наряду с этим отмечается несомненная роль толерантности в решении конфликтных ситуаций, которая помогает дать адекватную оценку своим и чужим действиям для выработки условий взаимовыгодного общения. Таким образом, толерантность является прочным гарантом в выстраивании конструктивных отношений в многонациональном Казахстане. Формировать у подрастающего поколения стремление к согласию, умение сдерживать негативное отношение к проявлению любого инакомыслия является основной задачей обучения при преподавании языковых дисциплин. Толерантность в качестве ценностной установки всегда должна выступать как фактор обеспечения мира и согласия в социуме.

Введение

Актуальность нашей статьи заключается в выявлении места толерантности в системе базовых ценностей студентов, именно в этот период человек начинает воспринимать окружающий мир и свое место в нем. Молодежь пытается обрести себя в группе и обществе, в это время формируется система ценностей, которая определяет нормы поведения в обществе.

Формирование толерантности как одного из условий взаимодействия представителей разных культур в Казахстане поддерживается правительством принятием ряда законодательных

актов, ставящих терпимое отношение во главу угла. Нашей задачей является донести до сознания подрастающего поколения понимание толерантности как конструкта, работающего при желании и возможности проработки условий двустороннего диалога. Студенту необходимо помочь формировать терпимое отношение к другим в качестве базовой ценности казахстанского общества.

Рабочая гипотеза исследования связана с предположением, что толерантность является той основой, на которой зиждется целостность государства и безопасность граждан. Для выявления представления о толерантности был использован направленный ассоциативный эксперимент, занявший свое достойное место в ряду инструментов в изучении языкового сознания. Мы считаем, что данные проведенного эксперимента покажут уровень осознания понятия толерантность в студенческой среде, помогут узнать сформированность толерантного поведения. Совершенствование толерантности у молодежи поможет предотвратить ситуации недопонимания и агрессии в самой группе и социуме. Толерантность в современном казахстанском обществе воспринимается в качестве регулятора отношений на всех уровнях. В стенах вуза необходимо давать понимание толерантности не только как нормы поведения, мировоззрения, но и как нравственную идеологию, направляющую молодежь на восприятие мира во всем его многообразии.

Цель нашего исследования – выявление понимания значения слова *толерантность*, для этого мы подготовили анкету с одним заданием на русском и казахском языках: «Напишите три слова, объясняющие значение слова *«Толерантность»*/ *«Толерантық сезінің мағынасын түсіндіретін үш сөз жазыңыз»*. В анкетировании принимали участие студенты первого курса КазНУ имени аль-Фараби факультета химии в количестве 50 человек (по 25 человек студентов, обучающихся на русском языке, столько же анкет от студентов казахской группы). Проведение ассоциативного эксперимента осуществлялось согласно требованиям международных правил, соблюдение которых гарантирует наибольшую достоверность результатов. При работе с анкетами респонденты должны были отвечать самостоятельно, в спокойной обстановке, записывая только свое личное понимание данного стимула. Это является необходимым условием проведения экспериментов данного типа, при котором можно рассчитывать на достоверность результатов.

Описание материалов и методов

Родоначалником исследования природы языкового сознания человека путем ассоциативного эксперимента является Московская

школа психолингвистики, представленная именами таких ученых, как А.Н. Леонтьев, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов, А.А. Залевская, Н.В. Уфимцева. Основной задачей этой школы является изучение речевых ситуаций (термин А.Н. Леонтьева), а предметом изучения является «соотношение личности со структурой и функциями речевой деятельности, с одной стороны, и языком как главной «образующей» образа мира человека, с другой» [5, с. 50-71]. Исследование речевой деятельности человека, понимаемое как производство и восприятие речи человека, изучение различных механизмов управления этими процессами выявлялось при помощи ассоциативных экспериментов. Исследования Московской школы психолингвистики имеют прочную теоретическую основу и надежную экспериментальную базу, позволяющую развивать современную лингвистику в новом направлении. Теоретические основы исследования языкового сознания в русле Московской школы психолингвистики получили свое достойное продолжение в трудах профессора Дмитрюк Н.В. В ходе исследований языкового сознания в негомогенной среде, каковым является Казахстан, ученым было доказано, что ассоциации способны выявлять культурную специфику русского и казахского этносов, отражать особенность окружающего мира через индивидуальную картину мира, обусловленную культурой, религией и языком этноса.

Для объяснения мыслительных процессов сознания человека лингвисты расширяют арсенал своих методов и приемов исследований, используя наработки смежных наук. Создается ряд междисциплинарных направлений в науке, способствующих полному и всестороннему анализу механизмов языкового сознания. Слияние родственных направлений в науке делают междисциплинарный подход к изучению языка оправданным как в теоретическом осмыслении, так и в практической экспериментальной части. Использование в лингвистике психолингвистических приемов помогает сформировать полиаспектный подход в освещении процессов восприятия окружающего мира. Согласно Е.А. Горобец: «Интеграция психологии с родственными дисциплинами способствует успешному освещению вопросов отражения действительности в сознании человека» [6, с. 985-993]. В лингвистике эксперимент используется как один из способов получения знания, тогда как в психолингвистике эксперимент является краеугольным камнем для достижения результатов проводимого исследования. Человек воспринимает окружающий мир через сознание, отражение любого образа запечатлено в своеобразной сетке представлений человека об окружающем мире. Эксперимент позволяет наблюдать содержание и

функции всех слоев языкового сознания, помогает узнать о связи между словами и отражением мира в сознании. Ассоциативный эксперимент в современной науке используется в качестве психолингвистического исследования сознания, его структуры и модели. Согласно Н.В. Дмитрюк, ассоциативный эксперимент является «наиболее оправданным и эффективным инструментом исследований «проекций» внешнего мира и внутреннего самоощущения в языковом сознании индивида» [7, с. 26-27].

В исследовании был применен направленный или контролируемый ассоциативный эксперимент, характеризуемый возможностью направлять проводимое анкетирование в нужном для исследователя русле. Анализ ассоциаций исследуемого концепта помогает найти путь к механизму языковой деятельности личности в целом, что дает возможность поиска связи сознания человека с окружающей действительностью. Так как ассоциации отражают взаимосвязь языкового сознания с объектами действительности благодаря произвольности самого процесса ассоциирования, то они имеют способность не только отражать существующие реалии действительности, но и устанавливают новые устойчивые связи. Мы считаем следующее утверждение А.Н. Леонтьева о значимости психолингвистических экспериментов наиболее точным: «данные эксперимента позволяют рассматривать ассоциативный эксперимент как способ выявления сложного взаимодействия отдельных моментов ассоциативного процесса, который превращает ассоциативные ряды в некие единства понимания на основе анализа их общих структур» [5, с. 50-71]. Ассоциативный эксперимент в качестве одного из способов изучения языкового сознания используется как прием, направленный на выявление ассоциаций и позволяющий выяснить отражение картины мира в языковом сознании каждого отдельно взятого индивида. При этом виде эксперимента у испытуемых выявляются умение логически мыслить, дифференцировать типы связи значений.

Термин *ассоциация* понимается в современной науке как образ, представление в памяти, созданный связью между отдельными событиями и отраженный в сознании человека. Термин имеет свой долгий путь развития, если в начале XX века слово воспринималось как «механизм» сознания, то в современной лингвистике активно ведутся исследования этого механизма, обусловленного социальными, гендерными, культурными особенностями человека. В Большом психологическом словаре *ассоциация* определяется как возникающая закономерная связь между двумя содержаниями сознания, например, между ощущениями и представлениями. Через ассоциации можно

выявить системность содержания образов сознания, передающая своеобразие и неповторимость каждого носителя языка. Языковое сознание индивида рассматривается как кладовая познания культуры в ее «предметной, деятельностной и ментальной формах» [7, с. 26-27].

Языковые значения и индивидуальные особенности респондентов, участвующих в анкетировании, отражены в универсальных когнитивных структурах, выявленных при помощи ассоциативного эксперимента. Ассоциации дают возможность получить представление о заданном стимуле в языковом сознании личности. Важное значение в эксперименте имеют реакции, выявленные в ядре моделируемого концепта, там заложены реакции отдельно взятого респондента. Анализ ядра концепта является той отправной точкой, которая отражает видение окружающего мира человеком: «ядро языкового сознания – некоторая совокупность слов, имеющих наибольшее число связей по результатам ассоциативного эксперимента» [8, с. 22-29].

Интерпретация содержания и структуры термина *концепт* в современной лингвистике объясняется мыслительной категорией исследуемого понятия, связанного с его трактовкой. При попытках выяснения сущности концепта применялись такие определения, как «мысленное образование» (С.А. Аскольдов-Алексеев), «обобщенная мыслительная единица» (Д.С. Лихачев), «оперативная единица памяти» (Е.С. Кубрякова), «ментальное образование» (В.И. Карасик). Понимание концепта сводится к его осмыслению в качестве фрагмента системы знаний об окружающем нас мире, отраженном в сознании при помощи языка. В исследовании моделируется концепт, имеющий определенные этапы конструирования. В первую очередь выделяется концептосфера данного понятия, подбирается необходимая информация, затем анализируется материал и разрабатываются различные способы категоризации полученных результатов. В русле данного исследования концепт понимается как «дискретное ментальное образование, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющей собой результат познавательной деятельности» [9, с. 11]. Обязательными, стандартными составляющими концепта считается наличие определенной структуры концепта, в которой содержится «форма кодирования и хранения информации» (В.В. Красных). В языковом сознании универсальный предметный код, представленный в сознании человека концептами, является хранилищем знаний. В ходе анализа языковой репрезентации исследования концепта выявляются пути моделирования содержания и структуры, имеющей полевое строение. Для изучения структуры концепта выделяется ядро, состоящее из самых

частотных ответов, затем по мере убывания откликов, формируется ближнее и дальнее периферии.

Результаты исследования

Таблица 1. Анкеты, заполненные на русском языке

Ядро	Ближняя периферия	Дальняя периферия	Единичные реакции
Терпение 28 / терпимость 8, итого 36 Понимание 15/ взаимопонимание 7, Способность понять 5, итого 27 Выдержка/7 сдержанность 9, итого 16 Всего 79	Принятие/принять 10 Уважение 10 Доверие 9 Гибкость 9 Дружба 7 Достоинство 7 Образ жизни 5 Разные мнения 5 Всего 62	Навязывание 4 Доброта 4 Права человека 4 Личное пространство 3 Культура 3 Снисхождение 3 Компромисс 2 Стиль жизни 2 Индивидуальность 2 Гостеприимство 2 Самовыражение 2 Мировоззрение 2 Осуждение 2 Всего 35	Уступка Смирение Справедливость Убеждения Объективное отношение Мир Поведение Улыбка Озлобленность Несправедливость Всего 10

Данные анкет подсчитаны, распределены по зонам частотности, выявлена ядерная и периферийные зоны, ответы студентов распределены на когнитивные зоны. Всего откликов в анкетах, заполненных на русском языке, собрано 186, из них в ядерной зоне – 79, ближней периферии – 62, дальней периферии – 35, единичных реакций – 10. Реакции распределены по разделам, которые мы обозначили как «*Отношение*», «*Образ жизни*», «*Неприятие*».

Таблица 2. Анкеты, заполненные на казахском языке

Ядро	Ближняя периферия	Дальняя периферия	Единичные стимулы
Төзімділік\ төзімді болу\ төзе білу 20, толеранттық 4, итого 24 Сабыр\сабырлы болу 9	Кешірім\ кешірімен қарау 14 Сену\сенімділік 13 Мейірімді 8	Қанағат 4 Бейбітшілік 4 Мәдениет 3 Теріс әрекеттер 3 Түсінбеушілік 2	Жұмсақтық Аяушылық Қуаныш Демократия Кемшілік Теріс әрекет

байсалды болу 6, шыдам 4, итoгo 19 Түсіну\түсіне білу 17 Сыйласу\ сыйластық 15 Всего 71	Қайырымды 2 Бостандық 7 Өз ұстанымдар 6 Адам құқығы 2 Всего 52	Менталитет 2 Бірге болу 2 Достық 2 Всего 22	Басқа ой Қозқарас Всего 8
---	--	--	---------------------------------

Результаты анкет, заполненных на казахском языке, представлены в следующем количестве: ядерная зона – 74, ближняя периферия – 58, дальняя периферия – 30, единичные реакции – 8, всего 170.

Обсуждение

Концепт *толерантность* в современной лингвистике исследовался в работах И.А. Стернина, К.М. Шилихиной, В.И. Карасика, И.А. Суминой, О.А. Михайловой.

В ходе изучения трудов ученых был выявлен интересный факт отсутствия самого слова *толерантность* в лексикографических словарях русского языка. По мнению О.А. Михайловой, это не означает, что такого понятия нет в сознании носителей языка русского языка: «слово *толерантность* в качестве лексической единицы не зафиксировано ни в одном словаре русского языка, так как слово *толерантность* в его «ментальном», а не «биологическом», «медицинском» значении является недавним заимствованием [10, с. 11]. С данным утверждением солидарен И.А. Стернин, который считает, что понятие *толерантность* в качестве отдельно взятого термина только начало свое формирование в сознании современного общества. Согласно исследованиям И.А. Суминой, нет однозначного определения понятия *толерантность*, в связи с этим возникает вопрос о правомерности возведения этого слова в «ранг» концепта. Ученый предлагает дать данному концепту двойное название *толерантность-терпимость*, так как эти названия взаимозаменяемы и используются в качестве семантического дублета. По мнению ученого, дублетность названия *толерантность-терпимость* объясняется их взаимозаменяемостью, наличием общих признаков, и на этом основании делается вывод о том, что «концепт с именем *толерантность* отсутствует в русской культуре в изолированном виде, но может присутствовать как компонент другого концепта с именем *терпимость*» [11, с. 14].

Обсуждение дублетности названия концепта *толерантность* ведется и в трудах казахстанских исследователей. Проведя анализ словарных трактовок русского и казахского языков, А.С. Тугел отмечает, что «понятия *толерантность* и *терпимость* связаны друг с другом и

существуют, но стопроцентными эквивалентами их назвать нельзя» [12, с. 8-9].

Наше исследование концепта *толерантность* выявило ключевую лексику концепта *толерантность*, представленную студентами как *терпимость*. Понимание толерантности *передается* через лексику *терпимость*, что свидетельствует о принадлежности этих двух понятий к одному семантическому полю, означая по данным Большого Энциклопедического словаря «терпимость к чужим мнениям, верованиям, поведению». Исследование значения понятия *толерантность* в современных разработках ученых свидетельствует о дублетном использовании понятия *терпение* в качестве заданного стимула *толерантность*. Отмечена замена значения слова *толерантность* на слово *терпение*, это слово выбирается в качестве первой реакции по количеству ответов. При подсчете ответов респондентов значение первой реакции очень важно, это слово относится к ядру концепта и отражает истинное восприятие студентами данного понятия. Так, в анкетах русской группы в качестве первой реакции слово *терпение* встречается 28 раз, *терпимость* – 8 раз, в анкетах казахской группы *төзімділік (терпение)* – 20, *толеранттық* – 4 раза.

В словаре Ожегова значение слова *терпение* трактуется как: 1. *настойчивость, упорство*; 2. *способность терпеть*; 3. *способность сохранять выдержку, самообладание* [13]. Респонденты в своих ответах актуализируют следующее понимание, как *способность сохранять выдержку*, так как терпеливый человек не поддается эмоциям, подходит к решению проблемы хладнокровно, сохраняет ровные отношения с окружающими. Интересно, что респонденты выбрали реакцию *терпение* 28 раз, *терпимость* всего 8 раз, этот факт мы объясняем тем, что значение слова *терпимость* используется человеком более зрелого возраста, так как имеет более абстрактный смысл. Концепт *толерантность* в языковом сознании студентов данной группы отражен как *терпение*, это понятие репрезентировано в качестве реакции на предложенный стимул в исследовании. Так, в лингвистике *терпение* понимается как «умение без вражды, терпеливо относиться к чужому мнению, взглядам, поведению» (С.И. Ожегов); в философии как «признак уверенности в себе и сознание надежности своих собственных позиций» (И.Т. Фролова); в психологии как «способность выносить стресс без серьезного вреда» (В.П. Зинченко). Слово *терпимость* имеет более широкое значение, чем слово *терпение*, которое понимается как способность характера, а *терпимость* воспринимается в качестве ценностной установки в сознании человека. Понятие *терпимость* расширяет свое значение

от отношения к чужому человеку до уверенности в своей позиции, умения без стресса отстаивать свою точку зрения. По данным анкет видно, что выстраивается своеобразная цепочка из слов, близких по значению: *терпение-понимание-принятие*. Если *терпение* означено как способность восприятия другого позитивно, то слово *понимание* в словаре Ожегова объясняется как «способность осмыслять, постигать смысл чего-либо» [13]. Слово *принять* имеет в словаре восемнадцать значений, из которых испытуемыми актуализировано значение *признать, признание*. Цепочка ответов в ядерной зоне выглядит подобным образом: *терпение* (восприятие позитивное) – *понимание* (постигаю другое) – *принять* (признание мнения другого).

Ядро концепта мы обозначили «Отношение», респонденты воспринимают толерантность в качестве позитивного отношения к другому человеку, что выражено в анкетах такими словами, как *уважение, гибкость, доверие, дружба*. Толерантность студентами воспринимается как уважительное отношение к человеку, предполагающее доверие к окружающим. Восприятие человека идет через познание личных качеств, достойных уважения, несмотря на внешние различия, разное восприятие мира. Слово *уважение* означает «чувство почтения на основе признания достоинств, признание важности, значимости, ценности» [13]. Реакции *доверие и дружба* продолжают цепь синонимичных отношений с реакцией *уважение*, которая предполагает доверие к напарнику/сокурснику. Согласно данным словаря *дружба* – это «отношения между людьми, основанные на взаимной привязанности, духовной близости, общности интересов» [13]. Именно в ходе совместного выполнения определенного ряда задач и возникают отношения, основанные на уважении и доверии. В ряду реакций данного раздела, представленного такими словами, как *уважение, доверие*, слово *гибкость* занимает особое место. В словаре слово *гибкость* обозначает «способность трезво оценить обстановку и приноровиться к новым условиям» [14], поэтому респонденты считают это умение важным при проявлении терпимого отношения к другому человеку. *Гибкость* по отношению к своему сокурснику, решающему задачу нестандартно, в конечном итоге может привести к блестящему результату. Умение принять другой взгляд на проблему, приноровиться к новому видению задания для успешного выполнения поставленной цели – достаточно весомый аргумент для обозначения такого понятия, как *гибкость* одним из составляющих понятия *толерантность*.

Ответы, собранные в ближней периферии, мы обозначили как «Образ жизни», эта зона включает в себя такие реакции, как *стиль жизни, разные мнения, достоинство, права человека, личное*

пространство. Эти реакции можно разделить на две подгруппы: первая группа *уклад, разные мнения* выражают понимание сути исследуемого понятия, объясняя само значение понятия *толерантность*, которое в природе своей происходит от понимания разнообразия культур, языков и религий. Толерантность понимается как наличие нескольких мнений, обусловленных различным отношением каждой из сторон на жизненные ситуации.

Вторая группа, представленная такими реакциями, как *достоинство, права человека, личное пространство*, отражает понимание студента о неприкосновенности и защите частной жизни. Отраднo наблюдать тот факт, что толерантность понимается молодежью как конструкт, совмещающий в себя множество мнений, точек зрения, которые обусловлены различием образа жизни. Реакции данных респондентов показывают, что культура, язык и традиция каждого отдельно взятого социума порождают различное мировоззрение и видение окружающей среды. Современная молодежь ценит прежде всего свое достоинство, свое право на личное пространство. Выбирая реакции на стимул *толерантность*, студенты показывают, что толерантным может быть только человек, уважающий себя и свое право на индивидуальность и права других членов группы, социума. Стать толерантным помогут такие качества, как умение воспринимать мир в его разнообразии, с терпимым отношением к собеседнику, без ущемления чьих-то прав.

Дальняя периферия, которая обозначена как «Неприятие», представлена реакциями *навязывание, осуждение, озлобленность и несправедливость*. Слово *навязывание* в словаре означает «принуждать кого-либо против его желания принять что-нибудь» [14]. Толерантность рассматривается как ценностная установка человека, которая управляет не только нормами поведения студента, но умением строить отношения с другими людьми, с социумом. Реакция *осуждение* понимается как выражение неодобрения другой позиции, мнения, точки зрения. При столкновении с подобными проявлениями, не принимающими твое мнение и осуждающими действия, студенту необходимо научиться отстаивать свою позицию, аргументировать ее и пытаться логично выстроить свою линию защиты. Реакции *снисхождение, компромисс* говорят о том, что *толерантность* воспринимается как снисходительное отношение к человеку другой культуры, к его ценностям, как способности при необходимости идти на уступки, а не навязывать ему свои предпочтения.

Единичные реакции распределены на две смысловые подгруппы: 1. Уступка, смирение, озлобленность, несправедливость; 2. Убеждение,

объективное отношение, мир, справедливость, поведение, улыбка. Первая подгруппа находится в синонимической близости с данными дальней периферии «Неприятие», продолжает линию неприязни толерантности как таковой. Вторая подгруппа отражает прямо противоположное отношение к исследуемому концепту, показывая позитивное восприятие толерантности.

Концепт *толерантность* имеет свою историю исследования в Казахстане в работах Э.Д. Сулейменовой, З.К. Ахметжановой, А.С. Сейдикеновой, Н.М. Минаевой, Р.С. Амреновой, Б.С. Ахметовой, А.С. Тугел. В трудах казахстанских ученых феномен *толерантности* рассматривается в качестве инструмента отражения толерантности языка, изучаются способы лексической репрезентации концепта в разных культурах в сравнении с казахской, выявляются идеи толерантности в пословицах и поговорках.

В исследовании самая частотная реакция на стимул *толеранттық* в анкетах, заполненных на казахском языке, выражена как слова *төзімділік/төзімді болу* - 20 реакций, слово *толеранттық* *встретилось 4 раза*. *Төзімділік* в толковом словаре казахского языка имеет два значения: 1. Шыдамдылық, көнбістік (терпение, смирение); 2. Төзімді болу (быть терпеливым) [15]. Значение слова *төзімділік* зафиксировано в толковом словаре казахского языка и служит репрезентантом слова *толеранттық*. Сам термин *толеранттық* обозначен как социологический термин, а не лингвистический: «1. Басқалардың пікіріне, сеніміне, тәртібіне шыдамдылық көрсету; 2. Айырмашылықты мойындау, сыйласу, өзімен өзге сенімдегі, көзқарастағы, мінез-құлықтағы басқаның құқын мойындау» [15]. Первое значение выражает *терпеливое отношение к мнению, верованиям и поведению другого*, что предполагает отношение к другому с пониманием иного восприятия окружающего мира, тогда как второе определение предлагает *признание прав другого человека, уважая и принимая различия в культуре и религии*.

Ядро концепта *толеранттық* представлено такими реакциями, как *сабыр/сабырлы, байсалды, шыдам/шыдамды*. Эти слова являются синонимами, поэтому мы объединили их в одну группу с общим понятием *терпение*. Как и в анкетах, заполненных на русском языке, *толерантность* студенты воспринимают как позитивные черты характера. Слово *сабырлы* (*сдержанный*), *байсалды* (*серьезный*) могут выражать такие синонимичные значения, как *рассудительный, степенный*. Интересно, что *толерантность* респонденты воспринимают как черты характера человека спокойного, сдержанного, серьезного, создается следующая ассоциация: толерантный – это серьезный и сдержанный

человек. Для многих эти черты характера нужно вырабатывать годами, понимание концепта *толерантность* как многоуровневого конструкта здесь выражено налицо. Реакция *түсіну* в словаре обозначает: 1. Мәніне жету, бағалау (*достичь смысла, оценить*); 2. Бір нәрсенің мән-жайын білу (*познать истинное значение чего-либо*) [15].

В данной ситуации явно прослеживается связь с самим определением *толеранттық* в казахском языке – *принять с пониманием мнение другого*. Реакция *сыйласу/сыйластық* выражает уважение друг к другу, умение оказывать уважение, ценить друг друга. Ядро концепта *толеранттық* представлено 71 откликами, концепт *толеранттық* выражен дублетными словами *төзімділік/ төзімді болу\төзе білу*. Так, репрезентанты слова *толеранттық* выражаются в таких понятиях, как *төзімді, сабырлы, байсалды*, дающее представление о человеке спокойном, сдержанном, серьезном, готовым к общению и умеющим принимать этот мир во всех проявлениях. Слова *түсіну, сыйласу* выражают умение уважать и понимать другого человека, ведь в мультикультурном обществе, подобно Казахстану, быть толерантным – это требование времени. Как видим из анализа данных ассоциативного эксперимента, молодежь понимает *толерантность* как определенное свойство характера человека развивающегося, умеющего приспосабливаться к любым условиям жизни.

Ближняя периферия концепта представлена ответами, которые мы разделили на группы по значениям. В первую группу собраны такие слова, как *кешірім (прощение), сенім (вера)*, они образуют цепочку близких по смыслу слов, составляющих ядро концепта. Из анкет видно, что в слове *кешірім* актуализировано значение *принятие* другого, а не прощение вины кого-нибудь: «Ол адамға гуманистік тұрғыдан қамқорлық көрсетіп кеңшілік көрсету; басқа біреудің істеген қылмысына, әбестігіне, айыбына түсіністікпен қарау» [15]. *Кешірім* воспринимается в качестве умения проявлять заботу о человеке. Слово *сену (вера, верить)* в словаре объясняется как «бір-бірінің сөзіне шүбә келтірмей ұғысу, түсінісу» (верить без сомнений, понимать друг друга). Вера в человека, согласно данным анкетирования, является одним из признаков толерантности. Современная молодежь понимает толерантность как ряд положительных и позитивных качеств, присущих человеку, который несмотря на культурные, идеологические и религиозные различия, способен доверять людям. В Казахстане проживает более ста этносов, потому человеку необходимо научиться жить и работать с представителями всех национальностей. Очень важно выработать в молодежной среде навыки выживания с людьми разных взглядов, верований, умение корректировать поведение с позиции толерантности.

Отклик *мейірімді* (*добрый, милосердный*) отражает характер человека положительного, способного позитивно воспринимать окружающий мир. Реакция *бостандық* (свобода, воля) респондентами воспринимается как показатель понятия *толеранттық*, ведь только свободные от предрассудков и суеверий люди могут ценить в полной мере свою свободу и уважать взгляды других людей. Ответ *өз ұстанымдар* (*свои установки*), *адамдар құқығы* (права человека) объединены в одну группу по значению. В казахской группе основной реакцией ближней периферии на данный стимул является реакция *кешірім* (*прощение*), *сену* (*верить*). Для респондентов данной группы важно научиться принимать другого, верить ему, что к человеку другого этноса и веры нужно относиться с пониманием. Такие качества, как *мейірімді, қайырымды* являются ключевыми при восприятии другого образа жизни, что является одним из показателей проявления толерантности.

Дальняя периферия представлена откликами, которые мы разделили на три группы: 1. *Қанағат, бейбітшілік, мәдениет, менталитет*; 2. *Бірге болу, достық*; 3. *Теріс әрекет, түсінбеушілік*. Понятие *қанағат* (*довольствоваться малым*) присуще казахскому менталитету, издревле воспринималось в обществе в качестве этической нормы поведения в языковом сознании казаха как возможность воздержания от излишеств. В философских трактатах древности это понятие объясняется как духовная сила, способная удержать человека от пороков. Также отмечены такие реакции, как *теріс әрекеттер, түсінбеушілік*, означающие проявления негативного отношения к толерантности. Неприятие всегда провоцирует конфронтацию, эти реакции отражают неприятие понятия *толеранттық*, воспринимая его как навязывание чужого мнения, как осуждение другого образа жизни, вызывающее озлобление.

Заключение

Исследование концепта *толеранттық* выявило как сходства, так и различия в ответах респондентов групп с русским и казахским языком обучения. Замена дефиниции концепта дублетными лексемами была отмечена в анкетах обеих групп студентов, были использованы более привычные для них слова *терпение, терпимость* и *төзімділік\ төзімді болу\төзе білу*. Главным отличием анкет казахской группы является четыре случая ответов, обозначенных как *толеранттық*, что свидетельствует о внедрении слова в активный словарь молодежи. В ядерной зоне концепта названы черты характера человека сдержанного, с относящегося с уважением и пониманием другого, что характерно для двух групп. Реплики ближней периферии различаются, если в русской

группе внимание акцентируется на таких качествах, как *доверие, уважение, дружба*, то в казахской группе встречаются *прощение, вера, добрый*. В дальней периферии ответы также разные, что вполне объяснимо культурой, воспитанием и языком обучения: *доброта, права человека, личное пространство и канагат, мир, культура*. Наша гипотеза о понимании толерантности как одной из базовых ценностей современного общества подтвердилась, исследование в полной мере отразило наличие понятия толерантность в языковом сознании молодежи Казахстана. Толерантность в целом понимается как свойство характера, отношение к другому человеку, поэтому необходимо это понимание студентов расширять и формировать толерантность как ценностную установку.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Доктрина национального единства Казахстана. – URL: www.inform.kz/ru/doktrina-nacional-nogo-edinstva-kazahstana_a2263364 (2009-2010)

[2] Тугжанов Е.А. Политика межэтнической толерантности и общественного согласия в Республике Казахстан: политологический анализ: автореф. дис...доктора политолог. наук. – Астана: Изд. ЕНУ им.Л.Н.Гумилева. 2010. – 40 с.

[3] Балясникова О.В., Дмитрюк Н.В. Базовые ценности: сопоставительное исследование// Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2020. – Т. 58. – №3. – С. 7–17.

[4] Декларация принципов толерантности (утв. резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 г). – URL: [//www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml)

[5] Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения в 2 томах: Т.2. – М.: Педагогика, 1983. – 392 с.

[6] Горобец Е.А. Аспекты междисциплинарного исследования языка и речи // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2023. – Т. 14. – № 4. – С. 985 - 993. – URL: <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-4-985-993>

[7] Дмитрюк Н.В. Формы существования и функционирования языкового сознания в негомогенной лингвокультурной среде: дис... доктора филолог. наук: – М.: ИЯ РАН, 2000. – 445 с.

[8] Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира. Сборник статей/ Отв. ред.Н.В.Уфимцева. – М.: ИЯ РАН, 2000. – 320 с.

- [9] Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: Изд. Восток-Запад, 2007. – 317 с.
- [10] Михайлова О.А. Лингвокультурологические аспекты толерантности: учебно-методическое пособие. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 124 с.
- [11] Сумина И.А. Толерантность: от феномена к лингвокультурному концепту: автореферат дис.канд.филолог.наук. – Екатеринбург, Уральский пед. университет, 2003. – 24 с.
- [12] Тугел А.С. Толерантность как лингвокультурный феномен в языковом сознании казахов и русских: автореферат дисс. ... канд. филолог. наук. – Астана: Изд. ЕНУ им.Л.Н.Гумилева. 2010. – 23 с.
- [13] Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 72500 слов и 7500 фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Азъ, 1992. – 960 с.
- [14] Ефремова Т.Ф. Толковый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – 636 с.
- [15] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ Жалпы ред. басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.

REFERENCES

- [1] Doktrina nacionalnogo edinstva Kazahstana (Doctrine of national unity of Kazakstan). –URL: https://www.inform.kz/ru/doktrina-nacionalnogo-edinstva-kazahstana_a2263364 (2009-2010) [in Rus.]
- [2] Tugzhanov E.A. Politika mezhetnicheskoy tolerantnosti I obshestvennogo soglasia v Respublike Kazahstan (Policy of interethnic tolerance in modern social development in the Republic of Kazakhstan): politologicheskij analiz: avtoref. dis...doktora politolog. nauk. – Astana. – 2010. – 40 s. [in Rus.]
- [3] Balyasnikova O.V., Dmitryuk N.V. Bazovyye tsennosti: sopostavitelnoe issledovanie (Basic values: contrastive research) // Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylay hana, seriya «Filologicheskie nauki». – 2020. –Tom 58. – №3. – S. 7-17. [in Rus.]
- [4] Deklaraciya principov tolerantnosti (Declarations of principles of tolerance) (utv. rezolyuciej 5.61 GeneralnojkonferenciiYuNESKOot 16 noyarya 1995 g.). – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml [in Rus.]
- [5] Leontiev A.N. Opyt strukturnogo analiza cepnyh asociativnyh ryadov (Experience instruktural analysis of chain associative series) (eksperimentalnoeissledovanie / A.N.Leontev Izbrannye psihologicheskie proizvedeniya v 2 tomah. T2. – М.: Pedagogika, 1983. – S. 50-71 [in Rus.]

[6] Gorobets E.A. Aspektyi mejdistsiplinarnogo issledovaniya yazyika i rechi (Aspect interdisciplinary research of language and speech) // Vestnik Rossiyskogo universiteta drujbyi narodov. Seriya: Teoriya yazyika. Semiotika. Semantika. – 2023. – Т. 14. – № 4. – С. 985-993. [in Rus.]

[7] Dmitryik N.V. Formy sushesnrovania i funkcioniovania yazykovogo soznaniane gomogennoj liygvoculturnoj srede (Forms of existence and functioning of linguistic sonation in a non-homogeneous linguocultural environment): dis. ... doktora fiolog. nauk. – М., 2000. – 445 s. [in Rus.]

[8] Tarasov E.F. Aktualnye problemy analiza yazykovogo soznania (Current problems in the analysis of linguistic consciousness) // Yazykoe soznanie I obraz mira. Sbornikstatej / Otv. red. N.V.Ugimceva. – М., 2000. – 320 s. [in Rus.]

[9] Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika (Cognitive linguistics). – М.: Izd.Vstok-Zapad, 2007. – 317 s. [in Rus.]

[10] Mihajlova O.A. Lingvokulturologicheskie aspekty tolerantnosti (Linguistic and cultural aspects of tolerance): uchebno-metodicheskoeposobie / O.A Mihajlova. – Ekaterinburg: izd. Uralskijped. Universitet, 2015. – 124 s. [in Rus.]

[11] Sumina I.A. Tolerantnost: otfenomena k lingvokulturnomukonceptu (Tolerance: from a phenomenon to a linguistic and cultural concept): avtoreferat dis.kand.filolog.nauk. – Ekaterinburg, Uralskijped. universitet, 2003. – 24 s. [in Rus.]

[12] Tugel A.S. Tolerantnost kak lingvoculturnyj fenomen v yazykovom soznanii kazahov I russkih (Tolerance as a linguocultural phenomenon in the linguistic consciousness of Kazakhs and Russians): avtoreferat diss.na soiskanie kand. filolog. nauk. – Astana, 2010. – 23 s. [in Rus.]

[13] Ozhegov S.I. et Shedova N.Yu. Slovar russkogo yazyka (Dictionary of the Russian language) / RAS. Institut language Russia. – М.: LLC «ITI Technologies», 2008. – 944 s. [in Rus.]

[14] Efremova T.F. Tolkojy slovar russkogo yazyka (Explanatory dictionary of the Russian language). Tolkovno-slovoobrazovateinj. – М.: Russkij yazyk, 2000. – 636 s. [in Rus.]

[15] Kazak tilinin tusindirme sozdigi (Explanatory dictionary of the Kazak language) / zhalpy ed. Baskargan T. Zhanuzakov. – Almaty: Dyke-Press, 1999. – 776 s. [in Kaz.]

ТӨЗІМДІЛІК КОНЦЕПТІ АССОЦИАТИВТІ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ

*Базарбаева А.С.¹, Алибекова К.Е.²

*¹филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: alibekova_k@mail.ru

Андатпа. Мақалада студенттік топтарда сауалнама форматында жүргізілген ассоциативті эксперимент деректерінің нәтижелері бойынша толеранттылық тұжырымдамасын модельдеу ұсынылған. Қазақстан сияқты полиэтникалық елде қоғамның әрбір жеке мүшесінің құндылық көзқарасы ретінде толеранттылық студент жастардың басты басымдықтарының бірі болып табылады. Бұл мақалада негізгі мақсат -ассоциативті эксперимент арқылы бірінші курс студенттерінің толеранттылық сөзінің мағынасын көрсету. Ғылыми жаңалық - психолінгвистикалық эксперименттің барлық стандарттары бойынша жүргізілген сауалнамалардың сенімді фактілеріне негізделуге мүмкіндік беретін бағытталған ассоциативті эксперимент негізінде толеранттылық тұжырымдамасының моделін құру тәсілі. Бұл тұжырымдаманы бағытталған ассоциативті эксперимент тұрғысынан зерттеу әлі жүргізілген жоқ. Толеранттылық тұжырымдамасы аймақтық құрылымы бар, таратылған тұжырымдама ретінде құрастырылған. Жұмыста тұжырымдаманың мазмұны мен құрылымын талдаудың концептуалды-когнитивті әдістері қолданылды, студенттердің берілген жауаптары, эксперимент деректерін есептеудің статистикалық талдауы қолданылды. Жүргізілген эксперименттің нәтижесі бойынша кесте жасалды, онда мәліметтер барлық жиналған реакциялардың жиілігінің төмендеуі бойынша төрт бөлімге бөлінді. Зерттелетін тұжырымдаманың ядролық және перифериялық аймақтары сипатталған. Жүргізілген бағытталған эксперимент барысында толеранттылық ұғымының ядролық аймағы студенттердің бұл тұжырымдама туралы көзқарас, құрмет пен түсіністік, басқалардың пікірін қабылдау қабілеті туралы түсінігін білдіретін жиілік реакцияларынан тұратындығы анықталды. Зерттеу студенттердің өмір-салты мен курстастарының мәдени құндылықтарының айырмашылығына қарамастан, төзімділік ұғымының мағынасын мінездің қасиеті, мейірімді және сенімді қарым-қатынас ретінде түсінетіндігін көрсетті. Біздің мақсатымыз - орыс тілі

сабақтарында зерттеліп отырған ұғымды құндылық ұстаным ретінде қарастыру, ол студенттің қоршаған ортада өмір-салтын, мінез-құлқын білдіретін ұстаным. Осы жүргізілген эксперименттің нәтижелерін көпмәдениетті Қазақстанда толерантты қатынасты қалыптастыру үшін мәдениетаралық қарым қатынаста пайдалануға болады.

Тірек сөздер: толеранттылық, тілдік сана, ассоциативті эксперимент, ядролық аймақ, периферия, ассоциациялар, реакция, стимул, репрезентативті ұғым, концепт, когнитивтік құрылым

THE CONCEPT OF TOLERANCE IN THE LIGHT OF ASSOCIATIVE EXPERIMENT

*Bazarbayeva A.S.¹, Alibekova K.E.²

¹Candidate of Philological Sciences, Senior Teacher
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Senior Teacher
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: alibekova_k@mail.ru

Abstract. The article presents a simulation of the concept of tolerance based on the results of an associative experiment conducted in the format of a questionnaire in student group. Tolerance as a value setting of each individual member of society in such a multiethnic country as Kazakhstan is one of the main priorities of the main priorities of the students. In this article, the main goal is to identify, through an associative experiment, the understanding of the meaning of the word tolerance by first year students. The scientific novelty is the way to create a model of the concept of tolerance based on a directed associative experiment, which allows based on reliable facts of questionnaires conducted according to all standards of psycholinguistic experiment. The study of this concept from the point of view of a directed associative experiment has not yet been conducted. The concept of tolerance is compiled as a concept having a field structure, distributed. The paper uses conceptual and cognitive methods for analyzing the concept and structure of concept, identifies students' associations to a given stimulus, and statistical analysis of the calculation of experimental data. Based on the result of the experiment, a table was compiled in which the data were distributed into four sections according to the decreasing frequency of all collected reactions. The nuclear and peripheral zones of the concept under study were distributed. During the conducted directional experiment, it was found that the nuclear zone of the concept of tolerance consists of frequency reactions expressing

students understanding of this stimulus as a parents' attitude, respect and understanding, the ability to accept someone's opinion. The conducted research showed that students understand the meaning of the concept of tolerance as a character trait, as a kind and trustful relationship, despite the difference in lifestyle and cultural values of fellow students. Our task is to try to form an attitude towards the students in Russian language classed. The result of this experiment can be used intercultural communications to form a tolerant attitude in multicultural Kazakhstan.

Keywords: tolerance, linguistic consciousness, associative experiment, nuclear zone, periphery, associations, reactions, stimulus, representative, concept, cognitive structure

Статья поступила 07.04.2024

UDC 83.11

IRSTI 16.21.25

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.003>

ON THE USE OF HISTORICAL REDUPLICATIVES IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

***Burkitbayeva Sh.D.¹, Olmez M.²**

***¹PhD Student, Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Turkey**

e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

²Professor, Doctor, Istanbul University

Faculty of Literature, Istanbul, Turkey

e-mail: olmez.mehmet@gmail.com

Abstract. In modern Kazakh language, one of the Turkic languages, historical reduplicatives are widely used. Currently, double words in written monuments written in ancient Turkic languages are used in the Kazakh language without any changes. Since reduplicatives are common among the ancient Turkic languages in the ancient Uighur language, our article considered reduplicatives in the modern Kazakh language and the ancient Uighur language. The article found that some words were used as is, without any changes in sound, structural and semantic terms, which is confirmed by examples. It has been shown that some reduplicatives used since the time of the ancient Uighurs have undergone minor changes, that is, some of them have undergone changes in the second word in the modern Kazakh language.

The purpose of the article is to find out, no matter how many centuries have passed between them, some words in two Turkic languages (one old, one modern) are used in both languages as is. To reveal and show the continuation between the two Turkic languages. The article is of great scientific and practical importance in studying the process of determining the territory in which the ancient Turkic languages were used, and step-by-step changes. In the scientific work, methods and techniques of comparative analysis, grouping, translation were used, an analysis of the origin of some words widely used both in the ancient Uighur language and in the modern Kazakh language was achieved. While writing this article many works in the ancient Uighur language were used.

The relevance of the article lies in the fact that this topic has never been used in Kazakh science in the Kazakh language and has not entered scientific circulation. The article can be used as an auxiliary textbook in the disciplines “History of Kazakh literature”, “History of Turkic literature”, “Introduction to Turkology”.

Keywords: Turkic studies, historical Turkic languages, modern Kazakh language, double words, ancient Uyghur language, phraseology, comparative linguistics, vocabulary

Basic provisions

The study of hendiadyoins, double expressions in Turkic languages, boasts a rich history dating back to the 19th century. Pioneering scholars like I.N. Ilminsky, K. Foy, A. Kazembek, A.N. Kononov, and I. Gigonov laid the groundwork for this field of inquiry. The 20th century witnessed a surge in research, spearheaded by Turkic scientists like N.K. Dmitriev, I.A. Baskakov, E.U. Ubryatova, B. Oruzbayeva, A. Kaidarov, V.A. Agonin, M.I. Adilov, and M. Abdurakhmanov. Their works explored hendiadyoins in various Turkic languages, including Bashkir, Nogai, Yakut, Uyghur, Turkish, and Azerbaijani.

The field further expanded with contributions from prominent international scholars such as Saadet Çagatay, Uta Schilling, Serkan Shen, Hakan Aydemir, and Z. Ölmez. These researchers delved into hendiadyoins within ancient Turkic languages.

Within Kazakhstan, a distinguished group of scholars, including A. Baitursynov, K. Zhubanov, A. Yesenkulov, A. Kerimov, A. Iskakov, T.Kalabaeva, Zh. Sauranbayev, A. Kaidarov, I. Kenesbayev, F. Musabekova, S.Khasanova, K. Akhanov, and G. Azimzhanova, have significantly contributed to the understanding of hendiadyoins from diverse perspectives.

Introduction

The Kazakh language, a treasured member of the Kipchak subgroup within the Turkic language family, stands out for its remarkable preservation of both its own identity and a wealth of ancient Turkic vocabulary, despite its historically smaller population of speakers. This phenomenon positions Kazakh as a prominent modern Turkic language where archaic Turkic words continue to flourish. A critical gap exists within Kazakh scholarship: a thorough exploration of the Old Uyghur language, the esteemed tongue of the Third Turkic Khaganate. To bridge this lacuna, the present study meticulously compares vocabulary in the Old Uyghur language with its contemporary counterpart in Kazakh. This analysis yielded a fascinating collection of lexical units exhibiting remarkable congruence in sound, spelling, and meaning. Examples drawn from both ancient Uyghur texts and meticulously chosen samples from modern Kazakh sources illuminate these enduring linguistic elements.

The research reveals a curious phenomenon: the second element in certain Kazakh reduplicative expressions has undergone minimal change. For instance, the Old Uyghur term "aqsaq čolaq" signifying "disabled (lame, armless)" finds its echo in Kazakh with "aksak-toksak" (meaning "lame-meaningless"). Interestingly, the modern Kazakh language also utilizes "aksak-sholak" (meaning "lame-armless"), where "sholak" retains the original Old Uyghur meaning. Notably, Kazakh employs these words both independently and in the reduplicated form. Another captivating example is the reduplication "kurt-koñuz" (meaning "worm-beetle") in Old Uyghur, which finds a direct parallel in contemporary Kazakh with "qurt-qonuz." While some Kazakh regions continue to use this form, the literary standard has adopted "qurt-qumyrsqa" (meaning "worm-ant").

The study successfully identified twenty instances of hendiadyoin, a specific rhetorical device involving doublets. This investigation incorporates the esteemed works of prominent scholars, including I.N. Ilminsky, A.Kazembek, and A.N. Kononov, to shed light on the use of hendiadyoin within the broader context of Turkic languages. For a comprehensive understanding of hendiadyoin in Turkic languages, the study delves into the invaluable scholarship of A. Baitursynov, K. Zhubanov, and A. Yesenkulov, alongside the works of Talat Tekin (1995) and Er Khan Aydin (1997) for written monuments of the Turkic Khaganate. Additionally, the research incorporates the insightful work of Saadet Chagatai (1944) and Serkan Shen (2002) for Old Uyghur written monuments, as well as Zuhail Ölmez's contributions (1997 and 1999) for Karakhanid era monuments. The study also considers the works of N.E. Gench (2003) and M. D. Erdem (2005) for the Khorezm era,

alongside the contributions of Foy (1899), Tietze (1966), and Muller (2004) for later periods.

Materials and methods

This article leverages a comprehensive range of scholarly resources, including the fifteen-volume “Dictionary of the Kazakh Literary Language,” V.M. Nadelyaev’s etymological dictionary of ancient Turkic languages (co-authored by D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, and A.M. Shcherbak), Sir Gerard Clauson’s “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,” J. Wilkens’ “Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uyghur El Kitabı” (a manual dictionary of Old Uyghur), M. Ölmez’s work on dual words in the Old Uyghur language (“Eski Uyghurca İkilemeler”), and J. Oda’s “Sekiz Yukmek Yaruk.” The research methodology employed historical comparative analysis and translation techniques. The historical comparative analysis method involved a meticulous examination and comparison of ancient Turkic language elements with their counterparts in modern Kazakh.

Results and discussion

Reduplicatives widely used in the ancient Uighur language are also actively used in the modern Kazakh language. Today, the double word “**ақтару-төңкеру**” (*overturningis*) used equally in colloquial, literary and scientific languages gives the meanings as 1) turn everything upside down, 2) confusion, 3) chaos [13, p. 62] gives the meanings. In both languages, the two words that make up the compound word “aktaru-“*tonkeru*” are full-meaning words when they stand alone, “aktaru” and “tonkeru”. For example, in the Kazakh language, the word “aktaru” itself has several meanings: 1) to look through something, 2) to check, to search, 3) to reveal, to turn upside down, 4) to reveal a secret [13, p. 33], etc. The word “*overturn*” also means 1) turning something upside down, overturning, and also in a variable sense 2) upsetting, knocking down; 3) it is used in the meaning of exile [13, p. 816], 4) to look at the whole without leaving it out [14, p. 151]. For example:

– Қызыл көйлегімді іздеп таба алмай шкафтың ішін ақтарып-төңкердім (Ауызекі тіл) (*I rummaged through the closet and couldn't find my red dress*) (Spoken language).

– Әсіресе қазір Қазақстан жазушыларының бірінші съезі қарсаңында неміз бар, неміз жоқ, соларды бір **ақтарып-төңкеріп** алып, есен айырмағымыз жөн (*Especially now that the first congress of writers of Kazakhstan is starting, it would be correct if we calculate what we have and what we don't have by mixing them up*) [5, p. 277, vol. 1].

The double word "**ақтары-төңкеру**" (*aktaru-tonkeru*) in the ancient Uyghur language is used in the same sense as the Kazakh language. For example: uyg. **agtaru-toñtaru** – *to stir; to be top-bottom, to roll; kzk flip-flop:*

– *öz biligsiz bilgä [kü]çintä bu muntay emgäk içintä aytaru toñtaru teğzinürlär* [8, p. 58].

– *öz biligsiz bilge küçinte bu muntag emgek içinte aytaru toñtaru teğzinür;*

– with the power of their ignorance, they keep rolling around, suffering like this.

In explanatory dictionaries of the Kazakh language, the double word "**ақырын-ақырын**" (slowly-slowly) formed from the adverb "ақырын" (slowly) is 1) slowly; 2) dexterously, carefully [13, p. 35], 3) gradually, slowly, without expression [14, p. 166, vol.1]. For example:

Гүлнар баспалап, ақырын – ақырын дауыстады. Ем дыбыс жоқ (Gulnar called out slowly, repeating. There's no sound) [13, p. 307, vol.1].

As we can see from the monuments, the inscription was also used in the ancient Uyghur language in its current sense. For example: uyg. **akuru akuru** – slowly; kzk slowly slowly:

– *üündürüp akuru akuru barska yain bardı* [4, p. 277].

– *üntürüp akuru akuru barska yain bardı.*

– slowly / slowly he approached the tiger.

The historical double word used in the ancient Uyghur language as "**ақсақ çолақ**" (*lame, armless*) is pronounced variously as "*aksak-toksak*" in the modern Kazakh language. In the Kazakh language, the first word of this double word, the word "*aksak*" (*lame*) is a word with a full meaning, and the second word "*toksak*" has no meaning, it has meaning only when combined with the word "*lame*". "*Aksak-toksak*" when used as a double word means "half-witted, disabled" [13, p. 32]. In the Kazakh language, the word "*lame*" is used as a full meaning word in both literal and variable meanings. Explanatory dictionaries include 1) stomping feet; 2) handicapped, disabled; 3) the lame sleepy [line] is the third line of the black poem that is sleepy, besides, it is used interchangeably as "A lame sheep sleeps in the afternoon – you are late" [13, p. 32]. And the word "*sholak*" in the Kazakh language has a complete meaning by itself, it is a word that does not belong to two words. The word "*sholak*" literally means 1) a disability of an arm or leg, 2) short, not long. For example:

– *Үй маңында өрістен қалған ақсақ – тоқсақ малдар мен бірлі - жарым тұсаулы аттар көрінеді (There are disabled (lame, armless) animals that could not go to the plateau around the house, and horses with one or two legs tied up)* [4, p. 265, vol. 1].

This word is often used interchangeably. For example:

– *Шолақ белсенді – ауылды жердегі кишігірім белсенді. Шолақ дүние – тез өте шығар қысқа өмір. Шолақ қайырды – келте, қысқа қайырды (Sholak activist is a small activist in a rural area. A fleeting world is a short life that may pass quickly. Sholak kaird – typhoid, short kaird) [13, p. 920].*

We see that it is used in the modern sense in the old Uyghur language as well. For example: uyg. *aqsaq çolaq* – disabled (*lame, armless*); kzk. *ақсақ-тоқсақ* (*lame-lame*).

– *aqsaq çolaq közsüz tēglük bolmişlar* [7, p. 10].

– *aksak çolak közsüz teglük bolmişlar*;

– (they) have become disabled (*lame, armless*), blind.

Among the historical Turkic languages, the ancient Uyghur double word “**alym-berim**” is widely used in the modern Kazakh language. In both languages under consideration, both persons of this double word are full meaning words. The word “fee” is a Kazakh word in the dictionaries, 1) a tax collected from the people, 2) a thing to be collected [13, p. 44], and the word “gift” is 1) a bribe, a bribe [13, p. 127]. In both languages it is used as a double word in the form of “alym-berim”. In the Kazakh language, the double word “alym-berim” means: 1) in the noun person, in the sense of a relationship, exchange of things with others, in the sense of exchange, 2) in the adjective person, it has only average, non-complimentary meanings [14, p. 242]. For example:

Мен де шын айтып тұрмын. Егер «пара» дегенді қылмыс деп ұқсаң, ауыз бастырық деп атайық. Алым-берімге қазақтың жол – жоралғысы да жемеді (I'm telling the truth, too. If you understand “bribery” as a crime, let's call it a mouth concealer. The tradition of the Kazakhs is also enough to buy and give) [1, p. 469, vol.1].

In the old Uyghur language, “*alim berim*” means to settle; The double word (*alem-berim*) is mainly used in a literal sense.

– *alimqa berimkä oñaj bolsa öz* [3, p. 207].

– *alymka berimke oñay bolsa öz*;

– It is necessary to be fair when making a reckoning.

“*Aşa-ye*” in the old Uyghur language means to eat; (kzk. *asa zhe*) double word is used interchangeably in the Kazakh literary language in the form “*zhep-asa*”. In the Kazakh language, both the word “*asa*” and the word “*zhe*” have a full meaning when they stand alone. “*Asa*” in explanatory dictionaries: 1) eating food with a full mouth [13, p. 60]; “*eat*” 1) eating, chewing food, eating, getting rich; 2) to eat, to spoil; 3) rotting, rusting, spoiling, destroying; in variable sense 1) deception, seduction, use of labor,

profit; 2) internal depression, self-torment [13, p. 286]. For example:

– *Асан тоймаган, жеп тоймайды* (*He who does not get full by eating (without chewing) cannot get full by eating (by chewing)*) [13, p. 701, vol. 1].

The double word “*asa-zhe*” was often used in ancient Uyghur texts to emphasize the word “*eat*”. For example:

- *nomluy tajaqiy (tatiyiy?) ašayuda jegüdü kertgünçlüg elig kargäk*
- *nomlug tayakig (tatigig?) ašaguda yegüde kertgünçlüg elig kergek*
- It takes a real, clean hand to eat the religious teaching food.

Known as a historical double word “*car*” ***at kölük*** – vehicle (kzk. *at kolik*) [3, p. 129]. Double word is used in the current Kazakh language without any change in sound or meaning. In both languages, both persons of reduplicatives are words with full meaning. For example, in the Kazakh language, when the word “*horse*” stands alone, it means 1) a molded male horse, 2) a vehicle that uses its power to ride and eat, 3) a chess piece [13, p. 64]. The word “*vehicle*” means 1) means of transport for transporting passengers and cargo in air, land and water [13, p. 412]. The meaning of the double word “*car*” in the explanatory dictionaries is 1) power necessary for travel, work, equipment [13, p. 67]. For example:

– *Кеше кешке келіп ат-көлік керек, сойыс керек деп өзіміздің жылқыдан бес жүз жылқыны іріктеп айдап кетті* (*They came yesterday evening and drove away five hundred horses from our own horses because they needed transport and slaughter*) [14, p. 429].

– ***Ат көлігің аман ба?*** (*Жолаушы, жүргінші кісіге айтылатын сәлемдесу, амандық саулық сұрасу*) (*Is your vehicle safe and sound?*) (*Tells to the passenger*) [13, p. 71, vol. 2].

Old Uyghur language ***bek katig*** – very hard; The double word (kzk. *бек қатты* “*very strong*”) belongs to the words formed in the Kazakh language. The word “*strong*” means 1) firm, strong, strong, 2) very, very, very, even [13, p. 123], and the word “*hard*” is 1) not soft; as a stone; in variable meaning: 1) strong, bitter, big, 2) brave, strong; harsh, 3) miserly, unyielding [13, p. 494]. For example:

– ***Бек қатты*** *қуаныпты Шам қаласы, Қуанған өте қатты хан, қарасы, Мұнымен жұрт иланып қала берді, Жұрт ойлады екен деп өз баласы* (*The city of Damascus was very, very happy, Very, very happy, the khan and his people, so that the people believed, the people thought that he was their own child*) [13, p. 221, vol. 3].

In ancient Uyghur texts, it is used in the second person, meaning “*strong, hard*”. For example:

- *İnča kergäk erti üyünki bēk qatīy bolti ersär* [11, p. 108].
- *Inča kergek erti üstünki bēk katig boltı erser;*

– If the sky above was too harsh, it was necessary to behave like this.

“**Buz butarla**” used in historical Turkic languages – cutting, smashing, tearing; The reduplicative (kzk. *бұтарлау, бұзу*) is not used as a double word in the modern Kazakh language. It consists of two separate verbs in the form of “*breaking*” and “*ending*”. The verb “*buz*” is 1) to destroy, break, destroy, 2) to damage, to disable, 3) to divide the meat of animals into parts, to grind, to bury, 4) to change a uniform habit, 5) to not keep a promise, a custom, 6) to do something combined with words, it means the concept of anxiety. In a variable sense, 1) to tempt someone, to make someone sick, 2) to dehumanize someone, to deprive of a good quality, 3) to have a negative effect on the body, pain [13, p. 149]. The verb “*butarla*” means 1) to cut tree branches finely, to crush, 2) to divide something into pieces, divide it into parts, and bury it [13, p. 157]. For example:

– *Бибатырдың көзі Амантайға түсіп кетті. Тоқты әлі бұтарланып болмаған. Ашуы келді (Bibatir’s eye fell on Amantay. The sheep is still not slaughtered and finished. He was angry)* [13, p. 23, vol. 4].

Here are some examples from ancient Uighur texts:

– *Titrätir buz butarlajur* [11, p. 18].

– *Titretir buz butarlayur;*

– (The lion) is breaking down the trembling (calf).

One of the reduplicatives used in the old Uyghur and Kazakh languages is the double word **karga kuzgun** “*қарға-құзғын*” – raven crow. Both persons of the word “*raven-raven*”, known as a historical double word, have full meaning. The word “*crow*” means a bird with black or gray feathers, whose flesh does not taste good [13, p. 484]. The word “*kuzgun*” is a bird of the raven family, which mostly feeds on carcasses. For example:

– *Ол өзенге жақындаған сайын осы бір оқыс ойдан құтыла алмай қойды, әуеде қарқ-қарқ жалтылдаған қарға-құзғындарды да іші жаратпайды (As he approached the river, he could not get rid of this thought at all, nor did he like the crows calling in the sky)* [13, p. 365, vol. 9].

In the Kazakh language, the double word “*қыз-қырқын*” (girls) is widely used. The historical double word is also found in ancient Uighur texts: **kız kırkın** – *girls*. In the Kazakh language, the first person of the mentioned double word is meaningful, the second person is meaningless. The word “*girl*” means 1) female baby, female child, 2) puberty girl, girl [13, p. 550]. The word “*kız kırkın*” means a group of girls [13, p. 552]. For example:

– *Енді сені көрген қыз – қырқын талып түсетін болды, – деп қонақтың бірі ішін тартты (The girls who see you now will love it, – said one of the guests admiringly)* [13, p. 488, vol. 10].

And in ancient Uyghur language, both persons have full meaning. In the ancient Uyghur language, the word "*kırkın*" means 1) a girl, 2) an unmarried girl, 3) a servant [10, p. 373].

Köçür – kontur (*moving, placing*) **kzk. koshir-kondyr**. Both persons of the double word "*koshir-kondyr*" are words with full meaning. The double word "*koshu-konu*" means migration in both languages. It was also used in the ancient Uyghur language in the sense of the modern Kazakh language. For example:

- *yagıg sañçmış köçürü konturu keler* [8, p. 6].
- *yagıg sañçmış köçürü konturu keler*;
- He who has defeated his enemy (his enemies) is coming to the mansion to emigrate.

In the explanatory dictionary of the Kazakh language, the word "*kosh*" when it stands alone means 1) to move from one place to another, to relocate, 2) to move from one place, in the variable sense of 1) to experience, to experience, 2) to change one's behavior, to change, 3) to fly away, color fading [13, p. 420]. The word "*kon*" means 1) migration of the people to a certain place and building a house, 2) settlement in a certain place [13, p. 517]. For example:

- *Соның көбі шәһәрден орын алып, Сахарада біздің қазақ көшіп қонған. Бағынып еш падишаһқа қарамасдан (Most of them have settled in the city, our Kazakhs have emigrated, settled in the Sahara. He has never trusted a sultan)* [13, p. 394, vol. 8].

The reduplicative "*көз-құлақ*" **köz kulkak** – (*eye ear*) in the Kazakh and ancient Turkic languages is used in both languages in the meaning of "*care, look*". An example of its use in Old Uyghur texts:

- *elig köz kulak tutti eldä qamuy* [7, p. 15].
- *elig köz kulak tutti elde kamug*;
- the monarch interested to the embers of the state (he was interested).

Both words that make reduplicatives have a full meaning. "*Eye*" – 1) the visual organ of a person, 2) the hole of something, 3) the place where something comes out, the inside of something, 4) the actual beginning of something, 5) something left over from the past; a monument for someone, heritage, generation; in a variable sense: 1) mind, mind, consciousness [13, p. 404]. "*Ear*" 1) The hearing organ of humans and animals, 2) the part of the head that covers the ear, 3) the place for holding a certain object, the handle, 4) the mechanism that tightens or loosens the string of a musical instrument [13, p. 537]. For example:

- *Ол кезде "Қазақ" газетін, қазақ елінің көбі көз-құлағындай көремін (At that time, most of the Kazakh people saw the "Kazakh" newspaper as their eyes and ears)* [13, p. 218, vol. 8]:

– *Жақын жерге барсам, Ержан да көз-құлақ болар (If I go to nearby places, Ercan can also take care of)* [13, p. 218, vol. 8].

In the old Uyghur language, the reduplicative **kurt koғuz** – (*insects*) appears in the Kazakh language as “*құрт-құмырсқа, құрт-қоңыз*” (*kurt-ant, kurt-beetle*). Both the word “*worm*” and “*beetle*” are completely meaningful words when they stand alone. A worm is a small, spineless insect with a slender, elongated body [13, p. 547]. A beetle is a pore-shaped, winged insect (insect) of various external forms [13, p. 519]. The double word “*worm-ant, worm-beetle*” refers to insects in general in both languages.

For example: in the ancient Uyghur language

- *ayuluq qurt qoғuz adartu umaz* [7, p. 8].
- *agulug kurt koғuz adartu umaz*;
- Poisonous insects (danger) cannot harm;
- *taqi êmä bu etüz ersär... qamaу qurtlarniñ qoғuzlarniñ terkini qanniñ jiriñniñ ornaqi...erür* [3, p. 214].
- *taqi teme bu etüz erser... kamaг kurtlarniñ koғuzlarniñ terkini kanniñ yiriñniñ ornaqi... erür*;
- When I touch this body again... it is the place of all insects, blood, pus...;

Usage in Kazakh language:

– *Жарықтық, даланың, ауасы-ай! Тауықтар да құрт – құмырсқа теріп жеп, қым-қытпан қалыпты (Oh, I wish, the air of the steppe! And the chickens are starving by eating insects (giving a sound)* [13, p. 423, vol. 10];

– *Бұл ауру кейде құрт – құмырсқаларға жабысып, бір өсімдіктен екінші өсімдікке түсіп отырады (This disease sometimes passes from one plant to the second plant by clinging to insects)* [13, p. 423, vol. 10].

“*Usak-tuyek*” **uvşak tavşak** – (small) is widely used in modern Kazakh and ancient Uyghur languages in the meaning of “*small, small*”. In the Kazakh language, the second person of the dual word “*usak-tuyek*” is a meaningless word. However, in the ancient Uyghur language, the word “*tuyek*” **tavşak** is a full-fledged word that means “*low, slow*”. Below are examples of ancient Uyghur and Kazakh languages.

- *taqi jämä belgürmäz uvşaq tavşaq sav söz* [3, p. 214].
- *taqi teme belgürmez uvşak tavşak sav söz*;
- again, small words are unknown.

For example:

– *Қарт қайта қайта басын шайқап: “Қазір ұсақ-түйекті жазып жүргенімен, бұл адам болашақта ең үлкен жазушы болады”,*

deüdi (The old man shook his head over and over again and said: "Although he writes **small things now**, this person will become a great writer in the future") [13, p. 753, vol. 14].

The old Uyghur language reduplicative **yay kış** – (summer winter) is widely used in the modern Kazakh language as well. Both words that make up a compound word are full meaning words. In ancient Uyghur and Kazakh languages, the double word zhazi-kishi means "six months of summer, all winter, all the time, all year round". "Summer, winter" in both languages means "summer" in the noun person 1) the season after spring and in the verb person 2) writing. The word "winter" means 1) the season after autumn and 2) compression in the verb person. In explanatory dictionaries of the Kazakh language, alternate meanings are also given: 1) warmth for the soul, 2) spaciousness, 3) beauty [13, p. 245]. For example:

– *Eri өлгенде, Күлтайдың қолында бір ат, бір бұзаулы сиыр, жазғы – қысқы үй, салқамдалған сайман қалды* (When her husband passed away, Kültay had a horse, a cow with a calf, a summer – winter house, her belongings) [13, p. 542, vol. 5].

One of the historical reduplicatives "jazu-janylu" is **yaz-yañıl** – (making a mistake, strayed from the path kaz. жазды-жаңылды). In the Kazakh language, the word "zhaz" has several meanings. 1) writing thoughts on paper using writing symbols, 2) spreading, flattening, unfolding, unfolding, 2) writing folded or wrapped things, 3) freeing from a bound form, untying, 4) treating illness, writing off illness, healing, 5) sustenance, gift, order [13, p. 246]. The second person of the dual word "to err" means 1) to make a mistake, to be confused, to be mistaken, 2) to do something wrong, to be guilty [13, p. 267]. For example:

– *Жаздым, жаңылдым десе тимейді. Қоңырқұлжа мұны да жақсы түсінеді* (If he says I made a mistake, he won't touch it. Konirkulca also understands this well) [13, p. 534, vol. 5].

The meaning of these two words in the old Uyghur language is the same as the modern meaning. Only the word "zhaz" is used in the same sense as in the Kazakh language and also means the verb "to dissolve in water" [10, p. 863]. For example:

– *këntü özüm bilmädin jazmıš jañılmıš ajıy qilinčimni këntü ökünüp erti jetinčsiz* [3, p. 305].

– *këntü özüm bilmedin yazmıš yañılmız ayıy kılınçımni këntü ökünüp erti yetinčsiz;*

– I regret my bad deed that I did wrong without knowing it myself.

In the Kazakh language, the double word "емек-жең" (**skirt – sleeve**) is used interchangeably in the form of "sleeve-skirt" in ancient Uyghur, but

the meanings are the same. Both words have full meaning. “*skirt*” means the bottom of something in both languages. In explanatory dictionaries of the Kazakh language, hem means 1) the lower part of the garment, 2) mountain etc. b. the bottom of the thing. Sleeve 1) the part of the clothes from the shoulder to the wrist of the hand, a word meaning 1) arm in a variable sense [13, p. 295]. *yey etek* in old Uyghur – *sleeves, skirt*; (**kzk.** *skirt – sleeve*) and the word “*skirt-sleeve*” in the Kazakh language can also be considered as a formed word. For example:

– *Етек – жеңнен сытсыңдаған суық жел бойды тоңазытып барады* (*The cold wind entering through the skirt and the new (edges) makes the body cold*) [13, p. 468, vol. 5];

– *Сосын жолы түсіп елге барғанда нағашы ағасының қалап сұрап алған етек-жеңі кең сырмалы шапанда иығына желең жамылып, зал бөлмесіне қарай өтті* (*Then, draping the skirt and the new wide fur coat over her shoulder, which she willingly received from her uncle when she came to her hometown, she went into the hall*) [13, p. 468, vol. 5].

Old Uighur double word *yér suv* – land, water (homeland) is widely used in all Turkic languages. In the Kazakh language, both persons of this double word are words with full meaning. Yer is 1) the third planet after the sun that moves around the sun, 2) solid earth, layer, continent, soil, 3) a certain country, state, 4) territory under someone’s use, 5) place, place, place [13, p. 297]; Suy 1) river, lake, etc. forming a clear liquid substance, 2) flowing river, 3) not dry, wet [13, p. 742]. The meaning of the double word land-water in explanatory dictionaries is 1) place, settlement [15, p. 232]. For example:

– *Алтайдың сырт мүсіні кең, жер суының қасиетінде шек жоқ* (*The external appearance of Altai is wide, there are no limits to the sanctity of the water of its*) [13, p. 371, vol. 6];

– *Бағынышты елінің тең жартысына жуығы жер суын тастап көшіп кеткенін естігенде, хан ашудан жарылып кете жаздайды* (*When he heard that half of the people under his rule had left their land and emigrated, the khan was very angry*) [13, p. 371, vol. 6].

In the ancient Uyghur language, it performed the same function as in the Kazakh language today, without any changes in form, personality, meaning and sound. For example:

– *körklä jazı qualıy çeçäklig öläñlig jér suv* [11, p. 56].

– *körkle yazı hualıg çeçeklig ölenlig yér suv*;

– the ground water (earth) covered with beautiful flat flowers.

The old Uyghur language *yilgi yumşak* – the most valuable. Double word “*жылы жұмсақ*” has a historical function in the Kazakh language as well. Nothing has changed. Each form of the double word “*warm and*

soft" in two related languages is a fully meaningful word in both languages. The word "*warm*" in the Kazakh language means 1) an intermediate state between hot and cold, 2) becoming warm with the heat of the sun, fire, and the body, warming up, alternately meaning 1) pleasant, kind, charming [13, p. 330]. The word "*soft*" means 1) fluff, tissue, fluffy, 2) not hard, mushy, softer, 3) fatty, tasty part of animal and game meat. In the variable sense, 1) pleasant, charming (voice, tone), 2) comfortable, comfortable, small, 3) comfortable, suitable, warm, 4) the quality of something, the best [13, p. 317]. In the Kazakh language, the double word "*warm-soft*" is used in the sense of good food, cooked food. For example:

– *Қасқыр әдетте малды шабынан жарады да, әуелі суырын ішкі жылы жұмсағын жейді* (*The wolf usually cuts the animal on the underside of the feet and eats the most valuable places in it first*) [13, p. 709, vol. 6];

– *Бахтияр мен Уәсила күнде дерлік қонаққа шақырылып, барған үйлері жылы жұмсағын шын ниетімен алдына тосатын еді* (*Bakhtiyar and Uasila were invited to the guests every day, and those who invited served them the sweetest dishes*) [13, p. 709, vol. 6].

In both languages, the double word "*тіл-ауыз*" uyg. ***til agız*** (tongue-mouth) is widely used in the meanings of "*speech*" and "*mouth*". Both words have full meaning. In explanatory dictionaries, "*tongue*" is 1) the main organ in the oral cavity of animals and humans that senses taste, produces sound, and speaks, 2) the indicator of a clock that indicates time and amount, 3) a tool for people to communicate with each other, exchange ideas, and understand each other, system of sound, word structure and grammatical approach, 4) expressive word, idiomatic phrase, 5) legality of mother tongue; in a variable sense: 1) a prisoner of war captured on the war front for the purpose of obtaining information [13, p. 844]. "*mouth*" is the main organ of food for animals and humans. For example:

– *Әй, тіл-аузың бар немесің бе? Кімсің? Жөніңді айтпасаң, атам!* (*Hey, haven't you a mouth and tongue? Who are you? If you don't tell me your identity, I'll kill you!*) [13, p. 612, vol. 14].

The double word "*til-auyz*" ***til agız*** – (*tongue and mouth*) in the old Uyghur language has the same function as in the Kazakh language. For example:

– *suv mahabud ootka siñmäk üzä til agyz kırıp tiltä çızız bolur* [8, p. 58].

– *suv mahabud ootka siñmek uze til agyz kırıp tilte kızız bolur;*

– when the water element is mixed with fire, the mouth dries and there is a black line on the tongue.

Both words in the reduplicative “*zhylap-syktau*” (***yigit sigit*** in the old Uyghur language – crying and wailing, mourn) are words with full meaning. “*crying*” 1) shedding tears, moaning, alternately meaning 1) sadness, resentment, 2) wailing, moaning of nature, animals [13, p. 326]. “*syktau*” 1) crying, [13, p. 758]. In the Kazakh language, “*crying-syktau*” is a double word “*grieving-kamigika, to worry, to cry*” [15, p. 327]. For example:

– *Үй иші түн ортасы ауғаныша жылап-сықтаумен болды (Those inside the house cried until midnight)* [13, p. 675, vol. 6].

– *Станция басы ығы-жығы адам. Жылап-сықтап жүрген жұрт. Гу-гу етіп, бірінің сөзін бірі тыңдамайды (The station is very crowded. People are crying. Someone is not listening to what someone is saying)* [13, p. 675, vol. 6].

The meaning of the old Uyghur double word ***yigit sigit*** – *zhylau-sikttau* has no difference from today’s Kazakh language. For example:

– *tugmish kadašta ulatılarnıñ jıgıt sıyıtların tarqarıp* [8, p. 58].

– *tugmish kadašta ulatılarnıñ yıgıt sıyıtların tarkarıp;*

– to take away the sorrows of relatives and others.

Conclusion

The use of hendiadys, a rhetorical device employing doublets for emphasis, has permeated the Turkic language throughout its history, evident from its earliest written records in the Orkhon Monuments. This phenomenon has garnered significant scholarly attention, with diverse research approaches and studies dedicated to its exploration.

Karl Foy holds the distinction of conducting the first investigation into this linguistic feature. The prominence of hendiadys in the Old Uyghur period, surpassing its usage in Orkhon Turkic, captivated the interest of Saadet Çagatay, who authored insightful articles on the subject. It’s safe to acknowledge Çagatay’s and Hatiboğlu’s works as foundational resources for numerous studies undertaken in Turkey.

Looking towards the future, there remains immense potential for further in-depth studies on hendiadys in contemporary Kazakh and dilemmas within the ancient Uyghur language. A vast reservoir of vocabulary, hendiadys structures, and syntactic features awaits comprehensive investigation that falls beyond the scope of this present article.

REFERENCES

[1] Ahtanov, T. (1963). *Dala sıırı* (Steppe mystery). Almaty. “Zhazushi” press. [in Kazakh]

- [2] Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- [3] Eraslan, K. (2012). *Eski Uyğur Türkçesi Grameri (Grammar of Old Uyghur Turkish)*. Ankara. TDK Yayınları. [in Turkish]
- [4] Gulcalı, Z. (2015) *Eski Uyğurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" hikâyesi (The story "Ach Bars" from the old Uighur Altun Yaruk Sudur)*. Ankara. Türk Dil Kurumu. [in Turkish]
- [5] *Kazak Adebî Tilinin Sozdigi (2006)*. (Dictionary of the Kazakh literary language). Fifteen volumes. Almaty. Publishing house "Arys". [in Kazakh]
- [6] Nadelyaev, V.M., Nasilov, D. M., Tenishev, E.R., Shcherbak, A.M. (1969). *Drevneturkskii slovar (Ancient Turkic Dictionary)* Leningrad. [in Russian]
- [7] Ölmez, M. (2017). *Eski Uyğurca ikilemeler üzerine (On the dilemmas of ancient Uighur)*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 65(2), Ankara. [in Turkish]
- [8] Ölmez, M., Aris, G. (2018). *Eski uyğurca ölümler kitabı'ndaki ikilemeler üzerine (On the dilemmas in the ancient Uighur book of the dead)*. Istanbul. № 67, 01.06.2019. [in Turkish]
- [9] Shashkin, Z. (1958). *Tokash Bokin (Tokash Bokin)*. 1 part. Almaty: "Zhazushi" Press. [in Kazakh]
- [10] Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uyğurcanın El Sözlüğü*, Universitätsverlag - Göttingen: Göttingen. [in German]
- [11] Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden.
- [12] Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grammeri (Grammar of Old Turkish)*. Ankara. Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu. [in Turkish]
- [13] *Kazak Tilinin Tusindirme Sozdigi (2008)*. (Explanatory Dictionary of the Kazakh language). Almaty. Dyke-Press. [in Kazakh]
- [14] *Kazak Tilinin Tusindirme Sozdigi (1974)*. (Explanatory Dictionary of the Kazakh language). Vol. 1. Almaty. Publishing House "Science" of the Kazakh SSR. [in Kazakh]
- [15] *Kazak Tilinin Tusindirme Sozdigi (1959)*. (Explanatory Dictionary of the Kazakh language). Vol.1. Almaty. Publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. [in Kazakh]

ТАРИХИ ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

*Бүркітбаева Ш.Д.¹, Өлмез М.²

*¹Ыстамбұл университеті

Әдебиет факультетінің докторанты, Ыстамбұл, Түркия

e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

²профессор, доктор, Ыстамбұл университеті

Әдебиет факультеті, Ыстамбұл, Түркия

e-mail: olmez.mehmet@gmail.com

Андатпа. Түркі тілдерінің бірі – қазіргі қазақ тілінде тарихи қос сөздер кең қолданылады. Қазіргі таңда көне түркі тілдерінде жазылған жазба ескерткіштердегі қос сөздер қазақ тілінде еш өзгеріссіз пайдаланылу үстінде. Қос сөздер көне түркі тілдерінің ішінде көне ұйғыр тілінде көп кездесетіндіктен мақаламызда қазіргі қазақ тілі мен көне ұйғыр тіліндегі қос сөздер қарастырылды. Мақалада кейбір сөздердің дыбыстық, құрылымдық және мағыналық жағынан еш өзгеріске ұшырамай, сол қалпында қолданылғандығы анықталып, мысалдармен дәлелденді. Көне ұйғырлар дәуірінен бері қолданылып келе жатқан кейбір қос сөздердің аз-кем өзгеріске ұшырағандығы, яғни, кейбірінің қазіргі қазақ тілінде екінші сөзінің өзгеріске ұшырағандығы ашып көрсетілді.

Мақаланың мақсаты арадан қанша ғасыр уақыт өтсе де екі түркі тіліндегі (біреуі ескі, біреуі қазіргі) кейбір сөздердің екі тілде де сол қалпында қолданылатындығын анықтау. Екі түркі тілі арасындағы жалғастықты ашып, көрсету. Мақаланың көне түркі тілдерінің қолданылған территориясын анықтау және кезең кезеңмен өзгеріске ұшырау үрдісін (процесін) зерттеу барысында ғылыми және тәжірибелік мәні зор. Ғылыми жұмыста салыстырмалы талдау, топтау, аудару әдіс-тәсілдері қолданыла келе, қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген көне ұйғыр тілінде де кең қолданыста болған кейбір сөздердің шығу төркінін талдауға қол жеткізілді. Зерттеу жұмысымызды жазу барысында көне ұйғыр тіліндегі көптеген еңбектерді пайдаландық.

Мақаланың өзектілігі бұл тақырыптың қазақ ғылымында қазақ тілінде бұрын-соңды қолға алынбағандығы және ғылыми айналысқа түспегендігі болып табылады. Мақаланы «Қазақ әдебиеті тарихы», «Түркі әдебиеті тарихы», «Түркітануға кіріспе» пәндеріне көмекші оқу құралы ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: түркітану, тарихи түркі тілдері, қазіргі қазақ тілі, қос сөздер, көне ұйғыр тілі, сөз тіркесі, салыстырмалы лингвистика, лексика

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАРНЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

*Буркитбаева Ш.Д.¹, Ольмез М.²

*¹докторант факультета литературы
Стамбульского университета, Стамбул, Турция
e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

²профессор, доктор, факультет литературы
Стамбульского университета Стамбул, Турция
e-mail: olmez.mehmet@gmail.com

Аннотация. В современном казахском языке, одном из тюркских языков, широко используются исторические парные слова. В настоящее время в письменных памятниках, написанных на древнетюркских языках, слова употребляются на казахском языке без изменений. Поскольку парные слова распространены среди древнетюркских языков в древнеуйгурском языке, в нашей статье были рассмотрены парные слова в современном казахском языке и древнеуйгурском языке. В статье установлено, что некоторые слова использовались как есть, без каких-либо изменений в звуковом, структурном и семантическом отношении, что подтверждается примерами. Было показано, что некоторые парные слова, используемые со времен древних уйгуров, претерпели небольшие изменения, то есть некоторые из них претерпели изменения второго слова в современном казахском языке.

Цель статьи – выяснить, сколько бы столетий ни прошло между ними, некоторые слова в двух тюркских языках (один старый, один современный) используются в обоих языках как есть. Раскрыть и показать продолжение между двумя тюркскими языками. Статья имеет большое научное и практическое значение при изучении процесса определения территории, на которой использовались древнетюркские языки, и поэтапного изменения. В научной работе применялись методы и приемы сравнительного анализа, группировки, перевода, был достигнут анализ происхождения некоторых слов, широко употребляемых как в древнеуйгурском языке, так и в современном казахском языке. При написании исследовательской работы мы использовали многие работы на древнеуйгурском языке.

Актуальность статьи заключается в том, что данная тема никогда не применялась в казахской науке на казахском языке и не попала в научный оборот. Статья может быть использована в качестве вспомогательного учебного пособия по дисциплинам «История казахской литературы», «История тюркской литературы», «Введение в тюркологию».

Ключевые слова: тюркология, исторические тюркские языки, современный казахский язык, двойные слова, древнеуйгурский язык, фразеология, сравнительное языкознание, лексика

Статья поступила 06.06.2024

УДК 811

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.004>

**ПРАГМА-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЯ
АВТОРСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ В РОМАНАХ ДЖ. К. РОУЛИНГ:
НОВЫЙ МИР-НОВЫЙ ЯЗЫК**

Загидуллина А.А.¹, *Чукаева Т.К.², Карибаева Б.Е.³

¹доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
e-mail: aluth@mail.ru

*²магистр филологических наук, преподаватель
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
e-mail: talshynchukaeva319dig@gmail.com

³PhD, ассоциированный профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
e-mail: buadat_ke@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу особенностей авторских неологизмов, встречающихся в романах Джоан Роулинг о Гарри Поттере. Неологизмы, созданные Джоан Роулинг, не перестают вызывать интерес: они не только развивают воображение и нестандартный ход мышления, но и несут в себе определенные морально-этические постулаты, касающиеся организации мира и правил существования общества. Язык романов содержит внушительный объем лингвосоциокультурной информации. Цель предлагаемой статьи – обобщив уже имеющиеся научные результаты, выявить специфику авторских неологизмов в романах Дж. Роулинг о Гарри Поттере, определив основные способы их образования, их функции и источники их возникновения. Теоретическая значимость: изучение авторских неологизмов позволяет проникнуть в механизм их создания и проследить те направления, которые характеризуют современные тенденции развития языковых возможностей. В практическом плане в статье показаны информационные возможности авторских неологизмов, сосредотачивающих в себе сведения о социуме, истории, культуре, традициях. В статье используются такие методы как – когнитивный, семиотический, семантико-морфологический, лингвокультурологический, контекстуальный, позволяющие провести анализ неологизмов, выявив их наиболее значимые особенности. Проведенное исследование позволяет представить авторские неологизмы Дж.Роулинг как единую семиотическую систему,

способствующую воплощению авторского замысла писательницы, создать целостную картину лексических новообразований в романах о Гарри Поттере с классификацией авторской лексики по способам образования, определением их прагмафункциональной направленности и как средства сохранения и передачи лингвосоциокультурной информации. Полученные данные свидетельствуют об уникальности, оригинальности, своеобразии авторской лексики Роулинг: именно ее словотворческие возможности обеспечивают неповторимость романов о Гарри Поттере, демонстрируя безграничную фантазию писательницы. Неологизмы, созданные ею, обладают большой информационной энергоемкостью и позволяют создавать художественное пространство, объединяющее эпохи, страны, культуры. Результаты, представленные в статье, демонстрируют большой потенциал авторской лексики, созданной Дж.Роулинг, анализ которой позволяет выявить и описать основные модели создания и использования языковых авторских неологизмов. Подобные исследования вносят вклад в развитие такой науки как неология, занимающейся проблемами динамичного процесса обновления и пополнения лексических средств языка.

Ключевые слова: фэнтези, авторские неологизмы, креативность, авторский замысел, семиотическая система, лингвосоциокультурная информация, авторская лексика, неология

Основные положения

Динамика изменения лексического состава языка связана с образованием неологизмов, представляющих собой инновационную лексику, появляющуюся в языке в соответствии с потребностями постоянно развивающегося современного общества и обозначающую новые идеи, предметы, феномены и явления. Авторские неологизмы создаются писателями для осуществления конкретных художественных целей, отображая их индивидуальный авторский стиль, креативные словотворческие возможности, неповторимость литературных произведений.

Авторское словообразование всегда вызывало большой интерес у исследователей языковых инноваций, материалом для подобного анализа, как правило, служат литературные произведения, так как наличие индивидуально-авторских новообразований особенно характерно для художественных текстов. Особой спецификой обладают неологизмы, создаваемые в романах фэнтези, ярким примером которых, являются романы Джоан Роулинг.

Жанр фэнтези представляет особую область изучения для современной лингвистики, поскольку он часто выступает в качестве экспериментальной площадки по созданию новых миров, в которых используются концептуальные, языковые и социокультурные элементы реальности, испытавшие определенную прагматическую трансформацию. Именно в романах фэнтези реализуются с большой динамикой потенциальные возможности языка. Подобным примером жанра фэнтези является романы Дж. Роулинг, в которых отображаются магический мир, новая, креативная языковая реальность, созданные автором несуществующие в обычном мире реалии. Анализ авторских неологизмов позволяет выявить их когнитивно-концептуальные, языковые и социокультурные особенности.

Введение

Художественный текст романов Джоан Роулинг может быть охарактеризован как источник знаний, связанный с мифологией, историей, фольклором, верованиями и традициями разных народов, он полон примерами, представляющими мировую культуру. Это полиструктурные и многоаспектные произведения, в которых широко используется семиотическая система, фиксирующая не только линейные, но и многовекторные связи [1, с.59].

Фэнтези – это особый вид фантастической литературы, созданной на основе фактов и явлений, не поддающихся рациональному объяснению. События в романах фэнтези происходят в несуществующей реальности, в условном параллельном мире, который только отчасти напоминает нашу действительность. Мир фэнтези не похож на обыденное существование, это придуманный мир со своей историей, географией, народами, государственным устройством, социальной структурой, богами, демонами, магами, привидениями, вампирами, необычными животными и растениями, которые наделены удивительными качествами. А главное, в этом мире царят магия и волшебство [2, с.98].

Литературоведы выделяют характерные для жанра фэнтези особенности: наличие вымышленного мира (фантастических предметов и существ), тесно переплетенного с объективной реальностью, включение в текст произведения элементов Средневековья (например, такого магического предмета как Философский камень), странствий и приключений, наличие романтического героя, любовной линии, ощущение неотвратимости рока [3, с.628]. Все это встречается в романах о Гарри Поттере, которые повествуют об отважном, избранном мальчишке-волшебнике, который противостоит тёмному магу, убийце

своих родителей, и прилагает все усилия, чтобы Философский камень не достался злодею и смерть родителей не оказалась напрасной.

Описание материалов и методов

Для определения основных особенностей и функций авторских неологизмов в статье используются следующие методы: когнитивный, семиотический, семантико-морфологический, лингвокультурологический, контекстуальный. В качестве материалов исследования используются цикл романов Джоан Роулинг о Гарри Поттере, от «Гарри Поттера и Философского Камня» до «Гарри Поттера и Даров Смерти».

Результаты

Одним из важнейших компонентов романа является его язык, для которого характерно большое наличие разного типа авторских неологизмов.

Неологизмами называют – лексические образования, возникшие в результате общественного спроса и обозначающие новый предмет или явление [4, с. 247].

Потребности в неологизмах продиктованы динамикой социально-экономического развития общества, изменениями на политической арене, научно-техническими достижениями, новыми информационно-коммуникативными возможностями. Создание окказиональных лексем часто бывает обусловлено не потребностями номинации для обозначения новых реалий, а продиктовано прагматикой коммуникативно-функционального употребления, так, например, появление окказионализмов связано с контентом художественно создаваемой реальности.

Различают лексические и семантические неологизмы. Лексические неологизмы – это новые слова или словосочетания, возникшие в силу социальной потребности для обозначения появившихся, ранее не существовавших идей, предметов, качеств, явлений, например, *локдаун*, *социальная дистанция*, *желтые жилеты*. Особенность семантических неологизмов заключается в том, что используемые в качестве таковых слова уже имеются в языке. Однако изменения происходят в их семантической структуре, у них появляется новое дополнительное значение для обозначения новых, возникших в жизни людей понятий, объектов, феноменов. Например, *мышка* – компьютерное устройство для координации работы курсора и для сообщения различных компьютерных команд.

В лингвистике широко исследовались способы описания неологизмов, принципы их создания, особенности типологии. В настоящее время требуется более системный подход к исследованию инновационной лексики с учетом взаимодействия процесса и механизма их создания, с особенностями их использования в конкретных коммуникативных актах [4, с.248]. Это направление особенно характерно для изучения авторской лексики.

Чаще всего авторские неологизмы, встречающиеся в определенном литературном произведении, не получают широкого употребления и не становятся частью национального языка. Каждый создаваемый неологизм обладает своей ценностно-смысловой значимостью, но ее роль сохраняется только в рамках определенного текстового пространства, рождение неологизмов связано с общим содержанием романа, с тем параллельным миром, который они должны представлять. Неологизмы, обладая ценностно значимой направленностью, выполняют функцию персуазивности, фокусируя в себе важные для художественного пространства смыслы, оказывающие необходимое воздействие на читателя, чтобы обеспечить правильное понимание содержания.

Неологизмы, созданные в романах Джоан Роулинг, изучались с разных точек зрения. Так, например, рассматривалась специфика создания авторских неологизмов, их структурно-типологические и лексико-семантические особенности, обращалось внимание, на семантико-стилистические характеристики креативной лексики романов фэнтези. Проводились попытки соотнести авторскую лексику с содержанием романов. Разрабатывались лингвистические модели генезиса подобных неологизмов [5].

Больше всего работ относительно неологизмов, созданных Джоан Роулинг, посвящено проблемам перевода. Например, анализировалась стратегия перевода личных имен героев, реалий мира фэнтези, неологизмов-заклинаний, встречающихся в романах Джоан Роулинг. Проводился сопоставительный анализ переводов авторского текста с переводами на русский, французский, немецкий языки, определялись трудности, встречающиеся в процессе подобных переводов, предлагались наиболее типичные способы перевода.

В данной статье авторские неологизмы анализируются с использованием системного подхода, при котором учитываются концептуально-структурные (содержание и форма), языковые (отбор и создание новой лексики) и социокультурные (дополнительная информация) аспекты креативной лексики, созданной Джоан Роулинг, учитываются также их функции и источники возникновения.

Проведенное исследование помогает понять, как при помощи языковых инноваций создается новый волшебно-магический мир.

Результаты изучения неологизмов в романах Дж. Роулинг показали, что основными способами их создания являются:

Лексические неологизмы (новые слова) – *Inferi* (Инферналы) – люди оживлённые с помощью заклинания. *Aragog* (Арогог) - гигантский, говорящий паук величиной со слона. *Horcrux* (Крестраж) - волшебный артефакт, созданный с помощью тёмной магии, чтобы получить бессмертие.

Семантические неологизмы (переосмысление) - *Knuts, Sickles, Galleons* (кнуты, серпы, парусники) слова, используемые для обозначения денежных единиц – бронзовых, серебряных и золотых монет. Слово *Seeker* – охотник получает в произведениях о Гарри Поттере новое значение: *ловец*. В романах Дж. Роулинг слово *Squib* (ничтожество) имеет значение человек, родившийся в семье магов, но лишенный возможности совершать волшебство [6].

Словосложение (использование существующих основ) – *Remembrall* (вспомнивсёл) состоит из основы глагола - remember— помнить и основы all – все. Слово *spellotape* (заколдовывающий скотч) состоит из слов spell – заклинание и tape – скотч.

Аффиксация (замена или добавление префиксов и суффиксов в словах) – *dementor* (сводящий с ума летучий монстр) для образования слова используется отрицательный префикс de-, основа, означающая разум -ment, суффикс, представляющий носителя действия -or. Глагол *degnome* (обезгномить, ликвидировать гномов) и существительное *degnoming* (разгномирование), образуются от слова *gnome* (гном), к которому прибавляется отрицательный префикс de-, а во втором слове и суффикс -ing.

Моделирование (создание слов по активным словообразовательным моделям, служащих образцом для создания новых лексических единиц) - *deathday* (смертенины) день смерти создано по модели слова *birthday* (день рождения). Для названия животного *erumpent* (взрывопотам) используется модель слова *elephant* (слон), таким образом создается неологизм из двух частей - слова *erupt* (глагол взрываться) и *rampant* (прилагательное вставший на дыбы) [6]. Слово *butterbeer* (масляное пиво) состоит из двух основ *butter* (масло) и *beer* (пиво). В качестве модели используется слово *rootbeer* (корневое пиво).

Сокращения (использование начальных букв) *O.W.L.* (*Ordinary Wizarding Levels*) – экзамен (магические обычные уровни), *owl* – по-английски значит сова, или проекта - *S.P. E.W.* (проект по освобождению

эльфов-домовиков), английское слово *srew* означает *рвота* [5, с. 156]. Эти сокращения совпадают по звучанию с конкретными английскими словами.

Телескопные слова (наложение двух основ) неологизм *Acromantula* –соединение усеченного греческого корня *acros* (*огромный*) и английского усеченного корня *tarantula* (*наук*). *Snape* (*Снейп*) – фамилия знаменитого зельевара создана наложением двух слов – *snake* (*змея*) *snar* (*щелчок*).

Заимствования. Дж.Роулинг прибегает к заимствованиям при создании лексики, обозначающей заклинания. Например, для заклинания может использоваться английское слово, а магическая формула представлена латинскими лексемами. *Disarming spell* (*заклинание для разоружения*), *Expelliarmus* (*магическая формула*). Часто автор прибегает к заимствованиям из разных языков при создании лексики, обозначающей заклинания. Например, для заклинания, применяемого для отпираания замков, *Alohomora* использовались латинское выражение *alo hoc mora* - преодолевать препятствия или гавайское слово *aloha* (*прощай*) в сочетании с латинским *mora* (*препятствие*), заклинание *Aberto!* (*откройся*) является португальским прилагательным *открытый*.

Имеются также имена собственные, для образования, которых используются, основы иностранных слов, соединенные в одно слово, например, фамилия *Malfoy* образована на основе французских слов *mal* (*зло*) и *foi* (*вера*) не вызывающий доверия, ненадежный. Имя главного злодея *Voldemort* состоит из французских слов *vol de mort* (*полет смерти*), а имя и фамилия директора школы – *Albus Dumbledore*, имя включает латинское слово *albus* (*белый*), а фамилия директора создана на основе английского слова *bumblebee*, (*шмель*) и французских *d'ore* (из *золота*) [6]. Для создания неологизмов и имен собственных Дж.Роулинг использует латинские, греческие, французские, португальские, гавайские слова или элементы подобных слов. Например, можно выделить латинизмы *Dementor*, *Draco*, *Patronus* или галлицизмы *Beauxbatons*, *Lestrange*, *Malfoy*. Внимание Дж.Роулинг очень часто обращено к латыни и это не случайно, поскольку этот язык напрямую связан со Средневековьем, алхимией, магами и волшебством. В разных типах неологизмов присутствуют латинские заимствования, вместе с тем необходимо отметить, что некоторые примеры, встречающиеся в романах о Гарри Поттере, на самом деле являются стилизацией и представляют собой псевдолатинизмы. Например, в заклятии *Petrificus Totalus* используются английские слова с латинской основой *petrify* и *total*, к которым добавляется латинское окончание «*us*». *Oculus reparo* - заклинание для починки сломанных очков. Слово *Oculus* имеет

одинаковый корень с английским словом *ocular* (*очки*), слово *reparo* имеет видоизмененный корень по отношению к английскому слову *repair* (*ремонттировать*) – *repar* [7]. Оба слова в заклинании имеют латинские окончания, но являются псевдолатынью.

Встречающиеся в романах о Гарри Поттере неологизмы представляют собой три основных типа: неологизмы-реалии, неологизмы-имена собственные, неологизмы-заклинания. Все неологизмы обладают большой информационной емкостью, в этом заключается прагматическая потребность их создания. Например, специально созданные имена собственные, содержат как бы свернутые характеристики героев. Неологизмы-реалии, направлены на представление загадочного магического мира, неологизмы-заклинания, содержат семантические компоненты, обозначающие конкретные действия, осуществляющие волшебное воздействие [7].

Неологизмы создаются писателями для осуществления конкретных художественных целей, отображая их индивидуальный авторский стиль, креативные словотворческие возможности, неповторимость литературного произведения. Они служат для называния тех объектов, которые существуют и значимы в данном художественном пространстве. Знакомясь с романом, читатели обнаруживают, что лексика этого произведения содержит завуалированные, неясные на первый взгляд, авторские смыслы, за которыми стоят мировоззрение, образ мышления, характер, поведение героев романа.

Авторские неологизмы, представленные в романах Джоан Роулинг, выполняют следующие функции:

- служат для создания несуществующих магических реалий, чтобы более точно описать необычный волшебный мир;
- используются для создания антропонимов и топонимов, характеризуя волшебные персонажи, вымышленные географические реалии, социокультурные объекты;
- выполняют функцию убеждения и влияния на читателя, предлагая уникальное художественное пространство и необычных, поражающих своими возможностями, героев;
- выполняют функцию аттрактивности, делая текст более оригинальным и привлекательным;
- служат для передачи социолингвокультурологической информации, выполняя информационно-кумулятивную функцию;
- могут способствовать обогащению словарного состава языка.

Обсуждение

Неологизмы, созданные Джоан Роулинг, не перестают вызывать интерес, поскольку неиссякаема популярность ее романов, они не только развивают воображение, креативность и нестандартный ход мышления, но и несут в себе определенные морально-этические постулаты, касающиеся организации мира, правил существования общества, воплощения любви, уважения и взаимопомощи между живущими вместе людьми, то есть эти романы обладают глубоким гуманистическим началом. Романы Дж.Роулинг имеют культовый характер, их многочисленные поклонники создают сайты и фанклубы, и это связано с тем магическим пространством, которое фигурирует в романах и происходящими в нем событиями. Но необходимо сказать, что не все исследователи являются сторонниками творчества Дж. Роулинг, называя ее романы фэнтези-триллерами, постмодернистскими сказками, представляющими клипо-кино-триллер-шоу произведениями [9, с.55]. Однако специалистов, проявляющих профессиональный интерес, значительно больше, и среди них не только лингвисты, литературоведы и культурологи, но и философы, психологи, социологи, педагоги, религиозные деятели. Романы Дж. Роулинг представляют собой социокультурный феномен мирового уровня. Они объединили в себе лучшие традиции фантастических, сатирических и детективных произведений, которыми богата английская литература.

Авторские неологизмы в романах Джоан Роулинг используются для создания антропонимов и топонимов, информационная значимость и выразительность которых передает неповторимую атмосферу этих романов, особые ориентационно-смысловые характеристики получают при помощи этих имен герои, учебные заведения, газеты, кафе, магазины, улицы, переулки. Подобные креативные приемы представляют собой неповторимую стилистику текстов данного автора, неотъемлемой частью которой являются находчивость, юмор и ирония. Например, название магазина «*Weasleys' Wizard Wheezes*» («Всевозможные волшебные вредилки»), где можно купить *Skiving Snackboxes* (Забастовочные завтраки), *Headless Hat* (Безголовую шляпу) или *Instant Darkness Powder* (Порошок мгновенной тьмы). В школе «Хогвартс» после завтрака совы доставляют студентам корреспонденцию, например, газету «*The Daily Prophet*» («Ежедневного Пророка»), ведущее издание магического мира.

Созданные автором неологизмы непосредственно связаны с художественным контентом произведения, где господствуют аномальный мир и могущественная магия. Анализ смыслового содержания авторской лексики показал ее прагма-функциональную направленность,

она способна представить и охарактеризовать удивительных героев, фантастические события, неординарные явления и феномены. Использование авторских неологизмов делает притягательным и привлекательным описываемое волшебное-фантастическое пространство и магические действия. Они необходимы для создания параллельного придуманного мира. Благодаря такому языковому творчеству создается ирреальный волшебный мир, где присутствуют сказочная природа, вымышленные география, история и политика, представлено социальное устройство мира магов и его насущные жизненные проблемы. Этот мир полон необычными персонажами, невиданными животными, причудливыми растениями, которые обладают чудесными способностями, не встречающимися в обычной жизни. Роман привлекателен и тем, что представляет определенные нормы и законы, существующие в искусственно созданном художественном пространстве фэнтези.

Особый интерес представляют социокультурные источники, используемые для появления авторских неологизмов [10, с.203]. Совсем не случайна связь романов Дж.Роулинг с мифами, эпосами, сказаниями и другими значимыми в мировой литературе произведениями. Например, писательница использует имена собственные, найденные в других литературных произведениях, так фамилия *Diggory* заимствована из романа К.С.Льюиса «Хроники Нарнии» у персонажа *Digory Kirke* (*Дигори Кирка*) для героя романов Дж.Роулинг *Cedric Diggory*, (*Седрика Дигори*), поскольку оба героя похожи, они - верные, уравновешенные и обаятельные личности [6]. Кошку Аргуса Филча зовут *Mrs. Norris* (*миссис Норрис*) - это персонаж из романа «Мэнсфилд-парк» Джейн Остен, любимой писательницы Дж.Роулинг. Или среди других крестражах (волшебный артефакт, созданный с помощью тёмной магии, чтобы получить бессмертие) встречается такой крестраж как *Nagini* (*Нагайна*), имя, которое связано с мифологическим индийским фольклором, представляющее собой полуженщину-полузмею, *Нагайна* встречается в рассказе Редьярда Киплинга «Рикки-Тикки-Тави».

Характеризуя романы Дж.Роулинг, необходимо отметить, что особую роль в организации текста фэнтези и структурирования его глубинного подтекста играют авторские неологизмы в сочетании с другими лингвистическими приемами: языковая игра, морфемная и орфографическая деформации, графические способы представления лексем. Значимы в этой функции и имена собственные, передающие важную информацию внутрисмыслового пространства художественного текста, они обладают социокультурными реминисценциями и

эмоционально-оценочными компонентами. Подобные имена – результат креативной работы автора, они отличаются от привычных имен собственных и являются в сфере антропонимов и топонимов своего рода авторскими неологизмами: это особого рода неологизмы, когда используются не имеющиеся в английском языке имена собственные и географические названия, но создаются специально имена, несущие самую разную информацию - социальную, культурологическую, аксиологическую. В данном случае можно говорить об ономопрагматике. Перспективным является исследование внутренней формы авторских неологизмов, специфики их мотивированности. Ономастические объекты, представленные в романах о Гарри Поттере это - антропонимы, топонимы, имена литературных героев других произведений; значимые культурные объекты мира.

Образы литературных героев, являясь искусственными объектами, строятся на базе реальных действий и качеств, и это отражается на их именах [11, с. 24]. Имена собственные, встречающиеся в романах Дж.Роулинг, могут нести важную социокультурную информацию. Это могут быть традиционные английские имена, например, *Harry Potter*, *Ron Weasley*, *Romilda Vane* и вымышленные имена, используемые для представления художественных образов: *Sirius*, *Severus*, *Lupin*, *Rubeus*, созданные с опорой на этимологию, которая прозрачна для понимания [8, с. 33]. Это имена из греческой, римской, английской, кельтской, ирландской мифологий. Например, *Minerva McGonagall* (Минерва Макгонагалл), в предках у *Минервы* числится знаменитая провидица *Cassandra Trelawney* (*Кассандра Трелони*), преподаватель прорицаний в Хогвартсе. *Argus Filch* (*Аргус Филч*) - школьный смотритель и завхоз. *Pomona Sprout* (*Помона Спраут*) - профессор *Стебель*. Помона — это имя римской богини плодовых деревьев. В романе встречаются также *Horace E. F. Slughorn* (*Гораций Слизнорт*) - древнегреческий философ Гораций.

Уникальность общества магов представлена в романе особой административной структурой, необычной системой образования, специфичной общественной жизнью и неординарным бытовым устройством. Вымышленный мир – мир магии и волшебства Дж.Роулинг – переплетается с реальной, знакомой всем действительностью, но он имеет и свою специфику, например, в нем существуют свои хорошо развитые системы, необходимые для жизни общества. Например, система Управления имеет свое Министерство Магии, а система Образования в мире волшебников дана в образе школы *Hogwarts School of Witchcraft and Wizardry* (*Школа чародейства и волшебства Хогвартс*)

- школа-интернат, где происходят главные события 6 романов о Гарри Поттере. Название школы на некоем древнем языке означает «вепрь». В романах существуют вполне реальные для человеческого мира заведения, обладающие сказочными названиями, начинающимися на hog школа Hogwarts, деревня Hogsmeade, ресторан Hog's Head [12, с. 87]. Описание школы представляет собой особый когнитивный феномен, это своего рода неологизм, поэтому для его презентации используется много авторских неологизмов. Например, *Трансгрессия* в Хогвартс и из Хогвартса невозможна, запрет по необходимости снимается на ограниченное время в ограниченном пространстве. Девиз школы Чародейства – «*Draco dormiens nunquam titillandus!*», что в переводе с латинского языка означает «*Никогда не щекочи спящего дракона!*» Это необычный девиз, это не призыв добиваться лучшего, а, по словам Дж. Роулинг, это – предостережение. Кроме *Школа чародейства и волшебства Хогвартс* имеется также *Ministry of Magic* (Министерство магии), в котором находится *Department of Magical Education – Департамент магического образования*). Министерство Магии – это орган управления Магического Сообщества, возглавляет министерство Министр Магии, в руках которого находится исполнительная, законодательная и судебная власть. Министерство магии включает в себя различные департаменты и их подразделения, задача которых – контролировать различные аспекты жизни мира чародеев и волшебников. Так например, Министерство публикует отчеты о прогрессе в магической дидактике и оценивает преподавателей Хогвартса. Однако нельзя не почувствовать определенную иронию, переходящую порой в сатиру и пародийность при описании функционирования Министерства Магии, устройства Школы Чародейства и Волшебства. Такова, например, церемония распределения наград в Министерстве Магии: эти описания очень напоминают современную административно-организационную бюрократию.

Неологизмы, соединяя в себе несколько способов образования, имеют высокую степень информативности. Подобная социокультурная информация требует дополнительного комментария, поскольку не всегда бывает ясна читателю. Роулинг помещает тайные, сокрытые послания и смысл во всевозможные повороты сюжета, имена и магическую составляющую мира, заодно вводя новые мифологические и аллюзивные термины в свой текст, которые не имеют аналогов.

Необходимо отметить, что присутствие подобного полифонного мира мифологизации неотделимо от художественной составляющей текста романов, которая создает особую среду, свойственную мифам, несущим дополнительную смысловую информацию. Мифы, в которых

поднимаются вечные глобальные темы, привносят в литературу этическое и эстетическое совершенство, создавая атмосферу давно минувших эпох, формируя свою особую контекстуальную ауру. Они задают образцы и модели рефлексивного и поведенческого характера, объединяя в себе божественное и человеческое, природное и социокультурное, макрокосм и микрокосм. Мифологическое сознание характеризуется противостоянием рациональности, оно находится в оппозиции по отношению к повседневности и обыденности, в нем содержится установка одушевлять и персонифицировать окружающий мир. Мифологическая модель является прежде всего способом обобщения мира в форме наглядных образов, выступающих против сил хаоса.

Э. Кассирер обратил внимание на интуитивное эмоциональное начало в мифе как на форму творческого упорядочения и познания окружающего мира. Спецификой мифологического мышления он считал лежащую в основе магии нерасчленённость, тождественность, недифференцированность реального и идеального, внутреннего и внешнего, вещей и слов [13, с.16]. В настоящее время художественная литература подвержена демифологизации, однако основные черты мифологического мышления сохраняются, элементы мифологии можно встретить даже в массовой культуре.

Помимо мифологической составляющей особое место в романах занимают аллюзии, которые выполняют функцию представления дополнительной социокультурной информации, связанной с традициями разных народов. Они связывают текст с важными для содержания литературного произведения, историческими, политическими, литературными событиями, то есть вся лексика романа так или иначе социокультурно насыщена, а за счет этого формируется экспрессивная составляющая, происходит эмоциональное воздействие и передается необходимая интеллектуально-содержательная информация. В качестве источников для аллюзий и реминисценций могут быть использованы различные факты культуры – литература, живопись, музыкальные произведения, это примеры интермедальности, в которых объединены разные источники информации,

Возможно, что когда-нибудь принципы художественных семиотических систем могли бы быть использованы в системах передачи и хранения информации. Этот принцип информативной аккумуляции, наблюдающийся в имеющихся словах и во вновь созданной лексике, широко применяется Дж. Роулинг. За счет подобного использования социально значимых культурологически ценных вербальных

конструкций происходит увеличение объема передаваемой информации. Благодаря такому подходу мировые мифы, легенды, сказания продолжают присутствовать в сознании читающей публики, сохраняется память культуры, происходит ее семиотическая конденсация [15, с. 249].

Заключение

В качестве заключения необходимо сказать, что Дж. Роулинг, автор романов о Гарри Поттере, является современной, креативной и уникальной писательницей, завоевавшей любовь не только огромного количества детей, но и взрослых по всему миру. Ее книги представляют собой воображаемую литературную Вселенную, которая, как и ее герои, теперь неотделима от современного социокультурного пространства. Особое место в этих романах занимает образный, неординарный язык писательницы, основная часть которого – это авторские неологизмы. Их создание и использование в текстах романов свидетельствует об удивительной языковой интуиции и таланте словотворчества Дж. Роулинг. Каждый неологизм интересен, своеобразен и информативен. Авторские неологизмы писательницы обладают образно-символической экспрессией, интертекстуальными аллюзиями, красочным представлением мира фэнтези.

Роль и значимость языка в данном случае неоспорима. Благодаря развивающимся событиям в романах и представляющему их языку, Дж. Роулинг смогла выразить свое отношение к прошлому, настоящему и будущему.

При создании авторских неологизмов Джоан Роулинг неслучайно обращается прежде всего к мифологии, сказаниям о короле Артуре, различным народным преданиям и всемирно известным литературным произведениям, таким образом автор сохраняет преемственность с мировым культурным наследием, чтобы выразить свой взгляд на мир, на его устройство, передать основополагающие этически формирующие его ценности. Джоан Роулинг передает свои авторские интенции при помощи различных лингвокультурологических реминисценций.

У авторских неологизмов Дж.Роулинг четко прослеживается корреляция - контент знака и его интерпретация. Мифологические элементы очень важны для романов английской писательницы – они являют собой мировой уровень культуры и известны основной части человечества, они закрепились во многих европейских языках и используются разными видами искусства. Мифология проявляется во всех видах европейского искусства, повлиявшего и влияющего на мировую культуру и человеческое сознание в целом, хотя сейчас

создается новая современная мифология и традиционные ценности отходят на дальний план, но эта та база, которая еще продолжает объединять человечество. Появление произведений, подобных романам о Гарри Поттере, способствует новому осмыслению реальности, развитию потенциальных языковых возможностей, оказывает культурно формирующее воздействие. В подобных произведениях соединяются гипертексты пространства, времени и культуры, в них формируется новый взгляд на мир, опирающийся на имеющиеся традиции, на современные тенденции и на создающуюся сегодня будущую реальность. Воображение может быть точнее знания, культура сохраняет духовное начало, а сила и красота развивающегося и обновляющегося языка позволяет постоянно осуществлять созидательную миссию литературы.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Загидуллина А.А. Языковые символы и образы: онтология и функционирование (на материале французского языка). – Алматы: Принт, 2010. – 292 с.

[2] Галкина М.А. О жанровом своеобразии фэнтези // Театр. Живопись. Кино. Музыка. Российская академия театрального искусства - ГИТИС (Москва), 2021. – № 1. – С.97-108.

[3] Мкртчян Т.Ю., Пустоветова А.О. Особенности жанра фэнтези // Современные научные исследования и инновации. – 2016. – № 2. – URL: <https://web.snauka.ru/issues/2016/02/64388> 01.05.23.

[4] Москалёва М.В. Неологизмы и проблема их изучения в современном русском языке // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. Аспирантские тетради. – СПб., 2008. – № 37(80). – С.246-250.

[5] Скрыльник А. В. Способы образования авторских неологизмов в английском языке на материале книг Дж. Роулинг // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2017. – № 7 (73): в 3-х ч. Ч. 1. – С. 154-157.

[6] Герасимова Д. «Многообразие авторских неологизмов и слов-реалий как один из факторов создания уникального художественного пространства “поттерианы” Дж. Роулинг». – URL: <https://nsportal.ru/ap/library/nauchno-tekhnicheskoe-tvorchestvo/2019/03/19/mnogoobrazie-avtorskih-neologizmov-i-slov-> 01.05.23.

[7] Кинцель Т. А. Семантико-стилистические особенности неологизмов в романах Дж. Роулинг «Гарри Поттер». – URL: <https://urok.1sept.ru/articles/686429> 01.05.23.

[8] Бычкова М.В. Цвентух Т.С. Имена волшебных существ в художественном тексте на примере цикла книг о Гарри Поттере // Вестник Челябинского государственного университета. Филологические науки. – 2019. – № 6 (428). – Вып. 117. – С. 32—39.

[9] Яковлев Л. Антипоттер - всемирная конференция идиотов / Л.Яковлев // Огонек. - 2002. – №25. – С. 54-55. – URL: <http://www.molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/2/90.pdf> 01.05.23.

[10] Молдажан А., Загидуллина А.А. Гарри Поттер және пәлсапа тас» атты романындағы жалқы есімдердің лингвомәдениеттік сипаттамалары // Материалы VIII Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы науки и образования в условиях глобальных изменений» посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан и 80-летию Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. – Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2021. – С. 203-206.

[11] Загидуллина А.А. Имя собственное как символ // Известия НАН РК. Серия филологическая. – Алматы, 2009. – С. 27-29.

[12] Лукин Д. С. Лингвокультурные особенности передачи образных средств в художественном произведении жанра «сказка-фэнтези» на русский язык (на материале серии романов Дж. Роулинг «Гарри Поттер») // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика, 2018. – №6. – С.82-87.

[13] Кассирер Э. Философия символических форм. Том 2. Мифологическое мышление. – СПб.: Университетская книга, 2002. – 280 с.

[14] Лотман Ю. М. Семиосфера. Люди и знаки. – СПб.: Искусство, 2004. – 704 с.

[15] Лотман Ю. М. Семиосфера. Символ в системе культуры. – СПб.: Искусство, 2004. – 704 с.

REFERENCES

[1] Zagidullina A.A. Jazykovye simvolyy i obrazy: ontologiya i funkcionirovanie (na materiale francuzskogo jazyka) (Linguistic symbols and images: ontology and functioning (on the material of the French language)). – Almaty: Print, 2010. – 292 s. [in Rus.]

[2] Galkina M.A. O zhanrovom svoeobrazii fjentezi (On genre uniqueness of fantasy) // Teatr. Zhivopis'. Kino. Muzyka. Rossijskaja akademija teatral'nogo iskusstva. – GITIS (Moskva), 2021. – № 1. – S. 97-108. [in Rus.]

[3] Mkrтчjan T.Ju., Pustovetova A.O. Osobennosti zhanra fjentezi

(The peculiarities of fantasy genre) // *Sovremennye nauchnye issledovanija i innovacii*. – 2016. – № 2. – URL: <https://web.snauka.ru/issues/2016/02/64388> 01.05.23. [in Rus.]

[4] Moskaljova M.V. Neologizmy i problema ih izuchenija v sovremennom russkom jazyke (Neologisms and the issue of studying them in the contemporary Russian language) // *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta imeni A.I.Gercena. Aspirantskie tetradi*. – SPb., 2008. – № 37(80). – S. 246-250. [in Rus.]

[5] Skryl'nik A. V. Sposoby obrazovanija avtorskih neologizmov v anglijskom jazyke na materiale knig Dzh. Rouling (Ways of forming author neologisms in English on the material of J. Rowling's novels) // *Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki Tambov: Gramota*, 2017. – № 7(73): v 3-h ch. Ch. 1. – S. 154-157. [in Rus.]

[6] Gerasimova D. Mnogoobrazie avtorskih neologizmov i slov-realij kak odin iz faktorov sozdanija unikal'nogo hudozhestvennogo prostranstva "potteriany" Dzh. Rouling (Diversity of author neologisms and realia-words as one of the factors of forming a unique creative space of potteriana). – URL: <https://nsportal.ru/ap/library/nauchno-tehnicheskoe-tvorchestvo/2019/03/19/mnogoobrazie-avtorskih-neologizmov-i-slov-01.05.23>. [in Rus.]

[7] Kincel' T. A. Semantiko-stilističeskie osobennosti neologizmov v romanah Dzh. Rouling «Garri Potter» (Semantic-stylistic features of neologisms in J. Rowling's Harry Potter novels). – URL: <https://urok.1sept.ru/articles/686429> 01.05.23. [in Rus.]

[8] Bychkova M.V., Cventuh T.S. Imena volshebnyh sushhestv v hudozhestvennom tekste na primere cikla knig o Garri Pottere (Names of magical creatures in a belletristic text on the example of Harry Potter book series) // *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. – 2019. – № 6 (428).- *Filologičeskie nauki*. – Iss. 117. – S. 32—39. [in Rus.]

[9] Jakovlev L. Antipotter - vsemirnaja konferencija idiotov (Antipotter – the world conference of idiots) / L. Jakovlev // *Ogonek*. – 2002. – №25. – S. 54-55. – URL: <http://www.molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/2/90.pdf> 01.05.23. [in Rus.]

[10] Moldazhan A., Zagidullina A.A. Garri Potter zhane palsapa tas atty romanyndagy zhalqy esimderdin lingvomadeniettik sipattamalary (Linguocultural descriptions of proper names in the novel "Harry Potter and the philosopher's stone") // *Materialy VIII Mezhdunarodnoj nauchno-praktičeskoj konferencii «Aktual'nye problemy nauki i obrazovanija v uslovijah global'nyh izmenenij» posvjashhennoj 30-letiju Nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 80-letiju Kazahskogo universiteta mezhdunarodnyh*

otnoshenij i mirovyh jazykov imeni Abylaj hana. – Almaty: Ablai khan KazUIRWL, 2021. – S. 203-206. [in Rus.]

[11] Zagidullina A.A. Imja sobstvennoe kak simvol (Proper name as a symbol) // Izvestija NAN RK. Serija filologicheskaja. – Almaty, 2009. - S. 27-29. [in Rus.]

[12] Lukin D. S. Lingvokul'turnye osobennosti peredachi obraznyh sredstv v hudozhestvennom proizvedenii zhanra "skazka-fjentezi" na russkij jazyk (na materiale serii romanov Dzh. Rouling "Garri Potter") (Linguistic and cultural features of the transfer of figurative means in a work of fiction of the "fantasy tale" genre into Russian (based on the series of novels by J. Rowling "Harry Potter")) // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serija: Lingvistika. – 2018. – №6. – S.82-87. [in Rus.]

[13] Kassirer Je. Filosofija simvolicheskikh form. Tom 2. Mifologicheskoe myshlenie. (Philosophy of symbolic forms. Volume 2. Mythological thinking). – SPb.: Universitetskaja kniga, 2002. – 280 s. [in Rus.]

[14] Lotman Ju. M. Semiosfera. Ljudi i znaki. (Semiosphere. People and signs). – SPb.: Iskusstvo, 2004. – 704 s. [in Rus.]

[15] Lotman Ju. M. Semiosfera. Simvol v sisteme kul'tury (Semiosphere. A symbol in the system of culture). – SPb.: Iskusstvo, 2004. – 704 s. [in Rus.]

**Дж. К. РОУЛИНГ РОМАНДАРЫНДА АВТОРЛЫҚ
НЕОЛОГИЗМДЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ
ПРАГМА-ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ:
ЖАҢА ӘЛЕМ – ЖАҢА ТІЛ**

Загидуллина А.А.¹, *Чукаева Т.К.², Карибаева Б.Е.³

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: aluth@mail.ru

*² филология ғылымдарының магистр, оқытушы
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: talshynchukaeva319dig@gmail.com

³PhD, қауымдастырылған профессор
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: buadat_ke@mail.ru

Аңдатпа. Мақала Джоан Роулингтің Гарри Поттер туралы романдарында кездесетін авторлық неологизмдерді талдауға арналған. Джоан Роулинг жасап шығарған неологизмдер қызығушылық тудыруды тоқтатпайды, себебі олардың танымалдығы азаймақ емес. Романдар қиял, шығармашылық талпыныс пен стандарттан тыс ойлауды дамытып

кана қоймай, әлемнің ұйымдастырылуы, қоғамның өмір сүру ережелері, адамдар арасындағы махаббат, сыйластық пен өзара көмекке қатысты белгілі бір моральды-этикалық постулаттарды дәріптейді. Яғни бұл романдардың адами бастауы терең. Зерттеліп отырған романдардың екінші бір ерекшелігі – олардың тілі, неологизмдерді қоса алғанда, лингвомәдени-әлеуметтік ақпараттың үлкен қорын сақтауда. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты – қолымызда бар ғылыми нәтижелерді қорытындылай келе, Дж. Роулингтің Гарри Поттер туралы жазылған романдарындағы авторлық неологизмдердің ерекшеліктерін, жасалып шығарылу жолдарын, басты функциялары мен пайда болу көздерін айқындау. Мақаланың теориялық маңызы: авторлық неологизмдерді зерттеу олардың жасалып шығарылу механизмін талдауға мүмкіндік бере отырып, қазіргі кездегі тілдік мүмкіндіктерді сипаттайтын үдерістерді бақылауға жол ашады. Практикалық жағынан мақалада авторлық неологизмдердің ақпараттық әлеуеті бар екендігі, яғни олардың қоғам, тарих, мәдениет, дәстүр туралы бірқатар ақпаратты сақтай алатындығы көрсетіледі. Мақалада неологизмдерді талдауға, олардың маңызды белгілерін ашуға мүмкіндік беретін когнитивтік, семиотикалық, семантикалық-морфологиялық, лингвомәдениеттанымдық, контекстік әдістер қолданылады. Жүргізілген зерттеу Дж. Роулингтің авторлық неологизмдерін біртұтас семиотикалық жүйе ретінде көрсетуге мүмкіндік береді, бұл жүйе жазушының авторлық ниетін жүзеге асыруға ықпал етеді, Гарри Поттер туралы романдардағы лексикалық неологизмдердің толық бейнесін жасауға және қалыптасу тәсілдеріне қарай сұрыптауға мүмкіндік береді. Алынған деректер Роулингтің авторлық сөздік қорының бірегейлігін және өзіндік ерекшелігін айғақтайды: жазушының шексіз қиялын көрсете отырып, Гарри Поттер романдарының бірегейлігін қамтамасыз ететін – автордың шығармашылық мүмкіндіктері. Роулинг жасаған неологизмдер жоғары ақпараттық энергия сыйымдылығына ие, яғни олар дәуірлерді, елдерді және мәдениеттерді біріктіретін көркем кеңістік құруға мүмкіндік береді. Мақалада келтірілген нәтижелер Дж. Роулинг жасаған авторлық сөздік қорының үлкен әлеуетін көрсетеді, оны талдау авторлық лингвистикалық неологизмдерді жасау мен қолданудың негізгі үлгілерін анықтауға және сипаттауға мүмкіндік береді. Мұндай зерттеулер тілдің лексикалық құралдарын жаңарту мен толықтырудың динамикалық процесінің мәселелерімен айналысатын неология сияқты ғылымның дамуына ықпал етеді.

Тірек сөздер: фэнтези, авторлық неологизмдер, шығармашылық, автор ойы, семиотикалық жүйе, лингво-әлеуметтік-мәдени ақпарат, авторлық лексика, неология

**PRAGMA-FUNCTIONAL FEATURES OF CREATING AUTHOR'S
NEOLOGISMS IN J. K. ROWLING NOVELS:
NEW WORLD-NEW LANGUAGE**

Zagidullina A.A.¹, *Chukayeva T.K.², Karibayeva B.E.³

¹Doctor of Philological Sciences, Professor
Ablai khan KazUIR&WL, Almaty, Kazakhstan
e-mail: aluth@mail.ru

*²MA., Ablai khan KazUIR&WL, Almaty, Kazakhstan
e-mail: talshynchukaeva319dig@gmail.com

³PhD, Associate Professor, Ablai khan KazUIR&WL, Almaty, Kazakhstan
e-mail: buadat_ke@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the analysis of the features of the author's neologisms found in JK Rowling's Harry Potter novels. The neologisms created by J.K. Rowling do not cease to arouse interest, since their popularity is inexhaustible: they not only develop imagination, creativity and a non-standard way of thinking, but also carry certain moral and ethical postulates regarding the organization of the world, the rules for the existence of society, the embodiment of love, respect and mutual assistance between coexisting people, that is, these novels have a deep humanistic beginning. The second feature of novels is that their language, including neologisms, contains an impressive amount of linguo-socio-cultural information. The purpose of the proposed article is to summarize the existing scientific results, to identify the specifics of the author's neologisms in J. Rowling's Harry Potter novels, identifying the main ways of their formation, their functions and sources of their occurrence. The theoretical significance of this work: the study of author's neologisms allows one to penetrate into the mechanism of their creation and trace those directions that characterize modern trends in the development of language capabilities. In practical terms, the article shows the informational possibilities of the author's neologisms, which contain information about society, history, culture, and traditions. The article uses such methods as cognitive, semiotic, semantic-morphological, linguoculturological, contextual, allowing to analyze neologisms, revealing their most significant features. The study allows us to present the author's neologisms of J. Rowling as a single semiotic system that contributes to the embodiment of the author's intention of the writer, to create a complete picture of lexical neoplasms in the Harry Potter novels with the classification of the author's vocabulary according to the methods of education, the definition of their pragma-functional orientation and as a means of preserving and transmitting linguo-socio-cultural information. The data obtained testify

to the uniqueness and originality of Rowling's author's vocabulary: it is precisely its word-creative possibilities that ensure the uniqueness of the Harry Potter novels, demonstrating the writer's boundless imagination. The neologisms created by her have a high informational energy intensity and allow creating an artistic space that unites eras, countries, and cultures. The results presented in the article demonstrate the great potential of the author's vocabulary created by J. Rowling, the analysis of which makes it possible to identify and describe the main models for the creation and use of author's linguistic neologisms. Such studies contribute to the development of such a science as neology, which deals with the problems of the dynamic process of updating and replenishing the lexical means of a language.

Keywords: fantasy, author's neologisms, creativity, author's intention, semiotic system, linguo-sociocultural information, author's vocabulary, neology

Статья поступила 06.08.2023

ӘОЖ 800

ҒТАХР 16.01.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.005>

БІРІКТІРУ ЖОЛЫ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН ТЕРМИНДЕРДІҢ СӨЗДІКТЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

(мұнай-химия терминдері негізінде)

***Жонкешов Б.С.¹, Карбозова Б.Д.², Тасилова А.А.³**

***¹филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық
зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: zhon_bs79@mail.ru**

²PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

e-mail: bulakarb_83@mail.ru

³PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

e-mail: taika9183@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада екі немесе оданда көп түбірлердің бірігу тәсілі арқылы жасалған мұнай-химия терминдеріне талдау жасалынады.

Қазіргі кезде орыс тілі арқылы енген біріккен терминдердің қатары

жыл санап артып келеді. Бұрындары терминдер екі кейде үш түбірдің бірігуі арқылы жасалса, қазіргі кезде үш, тіпті, төрт түбірді біріктіріп термин жасау процесі белең алып отыр. Оның себебі, өзге тілден термин қабылдауда калька тәсілінің жетекші рөл атқаруында. Сонымен бірге өткен ғасырдың елуінші жылдары қабылданған, орыс тіліндегі терминдер қалай таңбаланса, қазақ тілінде де солай таңбалану тиіс деген ереже бүгінгі күндері де өз күшін жоймай отыр. Осы қағидаға сәйкес тілімізге өзге тілден көптеген біріккен терминдер еніп отыр. Осындай ережелер қазақ тілінің төл заңдылықтарына кері әсерін тигізуде.

Мақаланың мақсаты – мұнай-химия терминологиясындағы біріккен сөздермен берілген терминдерді зерттеу, біріздендіру. Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін әр жылдары жарық көрген сөздіктерге статистикалық талдау жасай отырып, осы мәселе бойынша бүгіндері жарық көрген еңбектерді саралай келе, біріккен терминдердің табиғатын зерделеу, сөздерді біріктіру тәсілдерінің белең алу себептерін анықтау. Өзіндік тұжырымдар шығару.

Зерттеу жұмысының ғылыми және практикалық маңыздылығы. Күрделі сөздер теориясына арналған еңбектерге ғылыми талдау жасай отырып, қазақ тіліндегі біріккен сөздер теориясын қайта қараудың қажеттігін ұсынады. Қазақ тілі терминологиясында белгілі бір ұғымды атауда сөздерді біріктіру тәсілі арқылы емес, тіркестіру тәсілінің жетекші рөл атқаруы маңызды екендігін дәлелдеуге тырысады. Күрделі терминдерді таңбалауда сингармонизм заңдылығына сүйене отырып, А.Байтұрсынұлының қағидасын басшылыққа алуды ұсынады.

Зерттеу әдіснамасында алға қойылған міндеттерді шешу мақсатында жұмыста келесідей әдіс-тәсілдер қолданылды: сипаттамалық әдіс, семаникалық топтау әдісі, терминжасамдық талдау әдісі және т.б.

Зерттеу нәтижелерінде жинақталған материалдар мен тұжырымдарды жоғары оқу орындарында арнаулы таңдау пәндерінде, дипломдық және курстық жұмыстарды жазу барысында, академиялық ғылыми зерттеу жұмыстарында пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының құндылығы жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісінде «Терминология», «Сөзжасам» және т.б. сияқты арнаулы курстарда, сонымен қатар, орфографиялық сөздік түзу ісінде және техникалық мамандықтарға арналған сөздік құрастыруда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: терминдер, біріктіру, тіркестіру, калька, біріккен терминдер, терминжасам, аналитикалық тәсіл, мұнай-химия терминологиясы

Негізгі ережелер

Мұнай-химия – көмірсутек шикізатын (мұнай, табиғи және ілеспе газ фракцияларын) терең химиялық өңдеу үдерістерін қамтитын химия өнеркәсібінің саласы. Мұнай-химия өндірісі бүгінде Қазақстан мен әлемнің көптеген елдері экономикасының жетекші сегменті болып табылады. Бұл саланы таңдап алуымыз кездейсоқ емес. Қазақстан Республикасының ауыр өнеркәсібі болып табылатын мұнай өңдеу және мұнай-химия саласының қазақша-орысша, орысша-қазақша терминология сөздігін әзірлеу барысында орыс тіліндегі күрделі (біріккен) терминдердің қазақ тілінде берілу мәселесі көптеген қиындықтар туындатты. Бұлардың арасында тілімізді дамытып жатқандары да тіл заңдылығын бұзып отырғандары да баршылық. Терминологиялық қорымыздағы осы сипаттағы сөзжасамдық амалдар арқылы, оның ішінде аналитикалық тәсіл арқылы (сөздерді біріктіру немесе қосу) калька жолымен немесе өзге тілдерден дәл сол күйінде өзгеріссіз алу жолымен жасалған терминдерді бір жүйеге түсіру мәселесі айқындалады.

Кіріспе

Бүгіндері ғылымның қарқынды дамуы және әлемнің түкпір-түкпіріндегі зерттеушілердің еркін ақпарат алмасуы зерттелетін объектінің немесе құбылыстың мәнін сипаттайтын жаңа терминдердің пайда болуына өз ықпалын тигізіп отыр. Бұлардың барлығы өздеріне қатысты сала төңірегіне шоғырланып, өзіндік терминологиялық аппарат құрайды. Терминологиялық аппарат – бұл мамандар білім алмасатын және оның көмегімен оқушылар мен студенттер өздерінің таңдаған мамандықтары туралы білім алатын арнаулы тіл.

Қазіргі таңда қазақ терминологиялық қорын қалыптастырудың негізгі жолы – сырттан енген терминдерді тілімізге аудару арқылы игеру, яғни, калька тәсілі екендігі белгілі. Академик Ө.Айтбайұлы «Калька тәсілін» өзге тілдердің терминдерін белгілі бір тілдерге аудару барысында термин алып отырған тілдің терминжасам үлгісін өзгертпей дәл сол күйінде қабылдау деп түсіндіреді [1,104-105 бб.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Біз мақаламызда қазақ терминқорындағы калькалау және өзге тілдерден дайын терминдер алу жолдарымен қалыптасқан күрделі терминдер турасында сөз қозғамақпыз. Себебі, жоғарыда айтып кеткендей, бұл тәсілдер тіліміздің қай саласында болмасын термин қабылдауда өнімді тәсілдерге айналып отырғандығы белгілі.

Зерттеу материалдары: терминология бойынша зерттелген ғылыми еңбектер, мақалалар және терминком бекіткен терминдердің сараланған бірліктері талданып, мысалдармен дәйектелді.

Зерттеуіміздің материалы ретінде осы сала бойынша жарыққа шыққан М.Арыстанбаевтың [2], А.Қ. Махамбеттің [3] және бүгіндері жарыққа шығып отырған Ә.Б.Байбатша бастаған бірнеше авторлардың құрастырып отырған ұжымдық сөздігінде [4] кездесетін біріккен сөздер алынды. Мысалы, *ылғалоқшаулама (лагоизоляция), газжұтқыш (газопоглотитель), сазұнтақ (глинопорошок), магнитометр (магнитометр), жүктөккіш (самосвал)* (Мұнай-газ терминдерінің орысша-қазақша сөздігі), *алақұйынсыз (безвихревой), бұрамашеге (шуроп), гидробұрғы (гидробур), дебитөлішеуіш (дебитомер), жылуэлектрцентрль (теплоэлектроцентрль)* (Мұнай мен газ бойынша қазақша–орысша–ағылшынша сөздігі), *алкилорынбасқан (алкилзамещенный), арқанжатқызығыш (канатоукладчик), ауаөтімділік (воздухопроницаемость), бензолсульфоқышқыл (бензолсульфокислота), бөшкетолтырғыш (бочконаполнитель)* (Мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы салаларының қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздігі) және т.б.

Нәтижелер

Бүгінгі таңға дейін мұнай саласына арнап жарыққа шыққан сөздіктерге статистикалық талдау жүргізу барысында біріккен терминдердің саны артып келе жатқандығын анықтадық. Оның басты себебі – сырттан термин қабылдауда жат тілдің терминдерімен бірге заңдылықтарын да жатсынбай қабылдауымызда.

Осыған орай қазақ тіліндегі біріккен сөздерге қатысты тұжырымдар мен ережелерді қайта қарауды қажет етеді. Себебі бүгінгі қолданыстағы ережелер орыс тілінің заңдылығына құрылған.

Тіліміздегі буын үндестігі заңы жойылуға бет бұрып бара жатыр. Жуан буын мен жіңішке буын біріктірілу үдерісі белең алуда. Немесе керісінше жіңішке буын мен жуан буын бір сөздің ішінен кездестіріп қалу жағдайы жиілеп келеді.

Қазақ тілінде жаңа сөз жасауда тіркесті терминдерге басымдық беру қажет. Сөздерді, әсіресе, терминдерді талғамыз біріктіріп күрделі бірлік жасауға шектеу қоюымыз керек. Шектемесек, тілімізде төрт, бес, алты толық мағыналы сөздерден біріккен шұбалаңқы терминдер пайда болады.

Сөздерді (терминдерді) біріктіруде А.Байтұрсынұлының теориясын басшылыққа алғанымыз жөн.

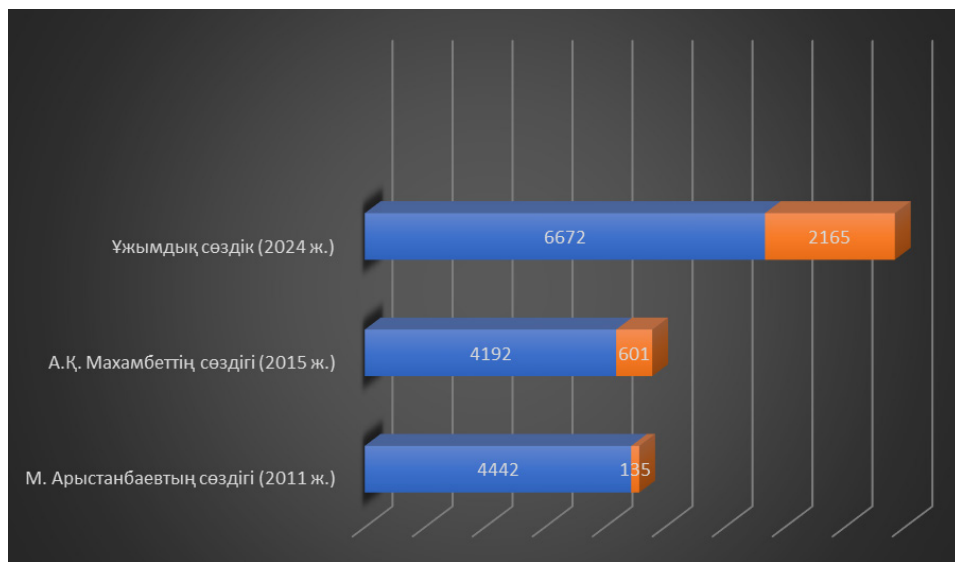
Талқылау

Академик Ш.Құрманбайұлы кальканы сөзжасамдық калька, семантикалық калька, фразеологиялық калька [5, 583 б.] деп жіктейді. Зерттеу объектісі ретінде алып отырған күрделі сөздер сөзжасамдық калька арқылы немесе өзге тілдерден дәл сол қалпында алу жолымен пайда болған терминдер. Нақтырақ айтсақ, екі немесе одан да көп толық бірліктердің бір құрылымдық семантикалық тұтастыққа, яғни күрделі сөзге біріктіру арқылы жасалған терминдер.

Қазақ тіл білімінде терминология мәселесімен бірқатар ғалымдар айналысқан. Атап айтқанда, А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Ө.Айтбайұлы, Ш.Құрманбайұлы, Қ.Айдарбек, Е.Әбдірасілов және т.б. Жалпы қазақ тіл білімінде күрделі сөздерді зерттеуге елеулі үлес қосқан ғалымдар, К.Аханов, А.Ысқақов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ы.Маманов, Б.Қасым, Қ.Күдерінова және т.б. Күрделі сөздерді, олардың жасалу жолдарын, жазылу емлесіндегі ерекшеліктеріне шолу жасай отырып, мақалада мұнай-химия саласындағы күрделі сөздермен берілген біріккен терминдердің қалыптасуына назар аудардық.

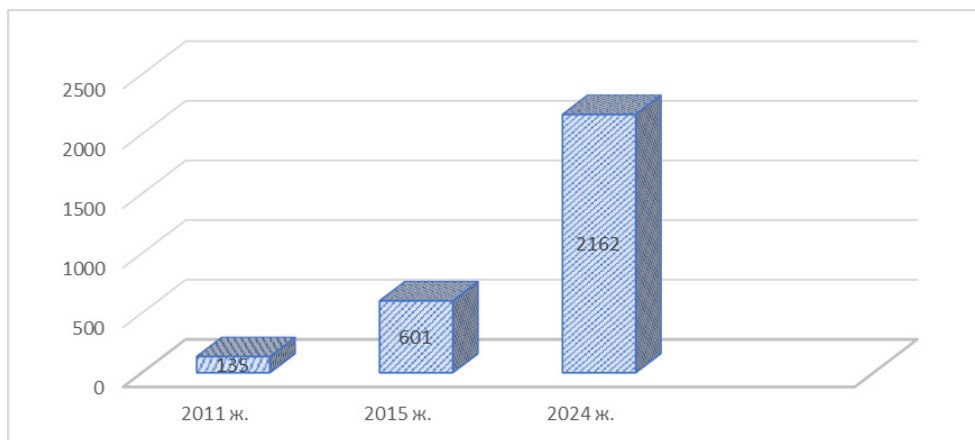
Жұмысымыздың мақсаты – мұнай-химия терминология жүйесіндегі біріккен сөздермен берілген терминдерді зерттеуді жалғастыру. Алға қойылған мақсатқа жету үшін қазақ тіліндегі біріккен сөздердің типологиялық ерекшеліктерін қарастыруға, лексика-семантикалық топтарды анықтауға, осы жолмен жасалған терминдердің жасалуының негізгі әдістері мен модельдерін айқындауға басымдық береміз.

Зерттеу материалдары ретінде алынған сөздіктерді зерттеу нысаны ретінде алып отыруымыздың себебі шығу жылдарының арасында айтарлықтай алшақтық болмаса да терминжасамның бірігу тәсілі арқылы жасалған бірліктердің үлестік қатынастары әртүрлі. М.Арыстанбаевтың сөздігінде (2011 ж.) реестрде кездесетін 4577 бірліктің 135-і ғана бірігу тәсілдері арқылы жасалған. Ал А.Қ. Махамбеттің сөздігінде 4794 бірліктің 601-і біріккен терминдер. Соңғы дайындалған «Мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы салаларының қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздігі» реестрде берілген 8837 терминнің 2162 біріккен терминдер. Олардың пайыздық қатынастары төмендегідей:

Сурет 1 – Біріккен терминдердің сөздіктердегі пайыздық қатынастары

Байқап отырғандарыңыздай жыл өткен сайын термин шығармашылығында терминдерді біріктіру тәсілі арқылы жасалған терминдердің үлес салмағы қарқын алып келе жатыр.

Сурет 2 – Біріккен терминдердің әр жылдары шыққан сөздіктердегі пайыздық көрсеткіштері

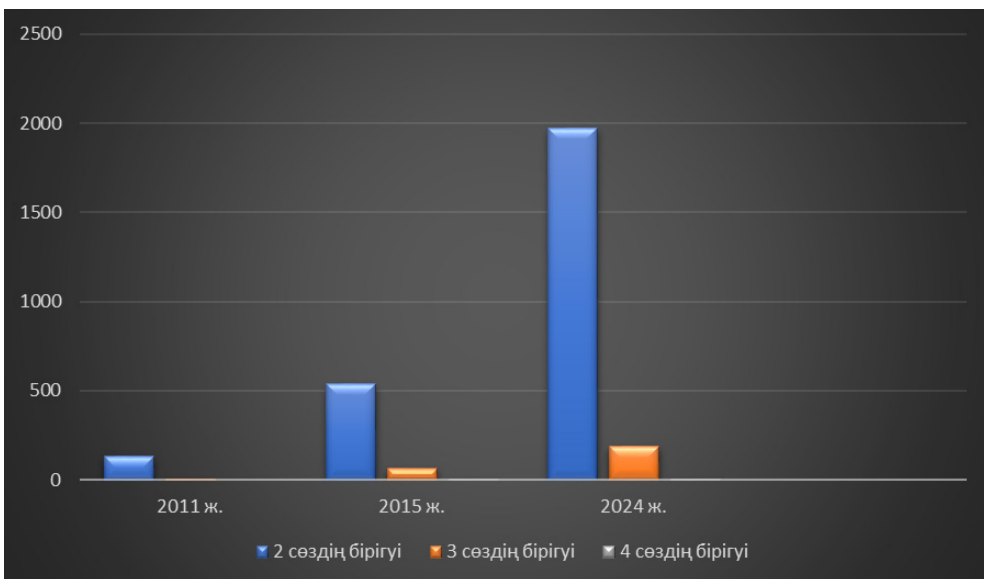
Мұның басты себебі орыс тілінің қазақ тіліне әсері деп болжам жасаймыз. 2011 жылы шыққан сөздікте негізінен екі толық мағыналы сөздерді біріктіру арқылы жаңа термин жасалған болса (үш сөзді біріктіру

арқылы жасалған терминдер де кездесіп қалады), 2015 жылы үш, тіпті төрт сөзді біріктіру арқылы жасалған терминдер қатары көбейген. Ал соңғы сөздіктің қолжазбасында олардың саны артқан:

2011 жылғы сөздік: 2 – 132, 3 – 3, 4 – 0

2015 жылғы сөздік: 2 – 537, 3 – 62, 4 – 2

2024 жылғы сөздік: 2 – 1972, 3 – 187, 4 – 3

Сурет 3 – Біріккен терминдердің бірнеше сөздердің бірігуі арқылы жасалғандарының пайыздық көрсеткіштері

Қазақ тілінде біріккен сөздер аз зерттелді деп айта алмаймыз. Аталмыш бірліктер жеке мақала түрінде де зерттеу еңбектерінде тарауша түрінде де, тіпті, арнайы кандидаттық, докторлық диссертация түрінде де зерттеу нысанына айналып келеді. Ғалымдар біріккен сөздерді екі тұрғыдан қарастырған. Алғашқылары біріккен сөздердің не екендігі туралы қалам тартса, екінші топтағы ғалымдар аталмыш бірліктердің жасалу жолдары, орфография саласы тұрғысынан зерттеген. Біз зерттеуіміздің мақалалық көлемде ғана екендігін назарға алып, сонымен бірге тіліміздегі біріккен сөздердің анықтамасы анық болғандықтан, жалпы олардың табиғаты айқын екендігін ескере отырып, біріккен сөздердің не екендігі туралы зерттеулерге шолу жасауды артық көріп отырмыз. Бүгінгі таңда біздің назарымызды аударып отырған мәселе – қазақ терминологиясындағы күрделі атаулардың не себепті бірігіп таңбаланып жүргендігі, қандай заңдылыққа негізделіп отырғандығы. Себебі өткен ғасырдың басында басталған бұл мәселе әлі

де болса өзектілігін жойған жоқ. Оны өз кезеңінде сөз еткен академик І.Кеңесбаевтың мына бір сөзімен дәлелдей аламыз: «Қазіргі емледегі ең күрделі және қиын мәселе күрделі сөздердің емлесі. Тілдің даму процесінде жаңа күрделі сөздер пайда болады: *баспасөз, басмақала, еңбеккүн* және т.б. Мұндай күрделі сөздерді жазу емлесінде үлкен алалық бар» [6, 107 б.] – дей келе, ондай алалықтардың, ең алдымен күрделі сөздердің біріктіріп жазылып жүгендігінде, келесі кезекте жазу барысында бірге жазылып жүрген сөздердің тұлғасын сақтау/сақтамауға байланысты туындап жүр [6, 107 б.] дейді. Сондай-ақ олардың таңбалануына қатысты өзіндік көзқарасын да ұсынады: «Олардың екі құрамдас бөлігінен тұратын және бір ұғымды білдіретін біріккен сөздер әрқашан бірігіп жазылатынын атап өту қажет деп санаймыз, мысалы: *Теміртау, халықаралдық, теміржолшы, қолқанат, қолқап* және т. б. Бұл күрделі етістіктерді, сондай-ақ идиомалық және фразеологиялық типтегі сөз тіркестерін қамтымайды, мысалы: *келе бер, айтып бере алмада, қызыл көзді* (пәле), *іш тар, тұмаға тұйық* және т. б.

Мұндай біріктірілген сөздердің құрамдас бөліктері дыбысталуына қарамастан негізгі нысанын сақтай отырып жазылады, мысалы: *шекара, тасбақа, бесжылдық, Жарқанат, қайынсіңілі, қайыңға, Жезқазған* (Жезғазған емес), *Аякөз* (Аягөз емес) және т.б. Бұл ереже жалпы атауларды жазуға да қатысты.

Дәл осындай морфологиялық принцип негізінен адамдардың есімдерін жазуда да қолданылады» [6, 107 б.]. Дәл осы кезден бастау алған сөздерді бірге таңбалау мәселесі бүгінгі таңда да тілші ғалымдар арасында даулы мәселелердің өзегіне айналып отырғандығы белгілі. Төл қазақ тілінде сөздердің бірігіп таңбаланатындығы тәжірбиеде бар құбылыс екендігін жоққа шығара алмаймыз. Ы.Маманов қазақ тілінде түбір сөздер құрамы мен жасалу тәсілдеріне байланысты бес түрге бөлінетіндігін айта келе, сөздердің бірігуі арқылы жасалған түбір сөздер, қосымша арқылы жасалған түбір сөздердей белгілі бір жаңадан пайда болған ұғымды атауды қажеттігінен пайда болғандығын, сонымен бірге біріккен түбірлі тұлғаларды екі, үш сөздің бірігуі нәтижесінде бір тұтас лексикалық мағынаға ие болған жаңа сөз ретінде түсіндіреді. Мұндай бірліктердің қазақ халқының тұрмысымен бірге пайда болып, біте қайнасып келе жатқан тіл құбылысы ретінде таниды [7, 141 б.] Ғалымнан келтіріген сілтемеден мына бір мәселелерге ерекше назар аудартқымыз келеді:

- 1) Біріккен сөздер жаңа ұғымды атау қажеттігінен туындаған;
- 2) Біріккен түбір – екі сөзден, кейде үш сөзден бірігіп біртұтас сөзге айналады;

3) Біріккен сөздер қазақ халқының қоғамдық өмірімен бірге туып, біте қайнап келе жатқан тілдік құбылыс.

Шындығында да біріккен сөздер қазақтың байырғы сөздік қорында бар. Десек те олардың дені қазақ тілінің үндестік заңына бағынып, екі түбірдің бір біріне кірігіп кету нәтижесінде пайда болған сөздер: *биыл, ағайын, қарақат, білезік* және т.б. Ал кірікпей тек екі түбірдің бірігуі нәтижесінде пайда болған сөздер тіл дамуында күні кеше ғана пайда болғандығы белгілі. Сөз жоқ тіліміздегі біріккен сөздердің барлығы жаңа ұғымды атау нәтижесінде жасалды. Ал ғалым келтірген біріккен түбір екі, кейде үш сөзден бірігіп жасалынады деген пікірі біз үшін аса құнды.

Төл қазақ тілінде біріккен сөздер негізінен екі сөздің бірігуі нәтижесінде пайда болады, ал үш сөздің бірігіп, бір ұғымды беруі сирек құбылыс. Бұл осыдан елу жыл бұрын ғана айтылған пікір. Өкінішке орай бүгінгі таңда терминжасамда үш, тіпті төрт сөздің бірігуі арқылы жасалған терминдер саны артып келе жатыр. Бұл қазақ тілінің заңдылығына қайшы деп ойлаймыз. Қазақ тіліне қайшы деуіміздің себебі, қазақ тілінің төл заңдылығында сөздер буын үндестігін сақтай отырып қана біріге алады.

В.А. Богородицкийдің еңбектеріне сілтеме жасай отырып, І.Кеңесбаев осы қағиданың түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне қатыстылығын теріске шығаруға болмайды деп есептейді [6, 334 б.]. В.А. Богородицкийдің «Этюдтерінде» түркі тобына жататын тілдерде үндестік заңы категориясын бұл тілдерде префикстер, предлогтардың жоқ болуымен, түбірге жалғанатын қосымшалардың қызметінің жоғары екендігімен байланыстырады [6, 334 б.]. Мұндай көзқарасты В.В.Радловтан да кездестіруге болады. Ғалым қазақ тілінің сөздері сингармонизм заңына бағынатындығына ерекше назар аударған. Солардың ішінде біріккен сөздердің табиғаты жайында да көптеген құнды пікірлер айтқан. Атап айтқанда, есім мен етістіктердің тіркесуі арқылы жасалып бір ұғымды білдіретін бірліктерді күрделі сөз деп танып, оларды түркі тектес тілдерге ғана тән заңдылық екендігін көрсетеді. Тілдің әртүрлі жеке бөлшектері дауысты дыбыстардың әсерінен үндесіп, тұтас бірлікке айналып кетеді тұжырым жасайды. Сондай-ақ, В.В.Радлов түркі тілдер тобында сөз қосымның бар екендігін жоққа шығармай, бір сөзде кездесетін дауыстылардың гармониясы екінші сөздегі дауысты дыбыстарға бағына отырып, жаңа сөз жасалынады деп қорытынды шығарады [8]. Қазіргі кезде екі немесе одан да көп сөздерді

біріктіру нәтижесінде жаңа бірлік жасау барысында тіл тарихындағы төл заңдылығымыз басшылыққа алынбай отыр. Бүгіндері тілімізде жетекші рөл болып табылған аталмыш заңдылық күресінге тасталынып отыр.

Қазақ тіл білімінде ғалымдар күрделі сөздерді біріктіріп жазылуына негіз болатын қағидаттар деп төмендегілерді көрсетеді. Атап айтқанда І.Кеңесбаев ұстанымы бойынша,

1) өзгертілген бастапқы негіздерден тұратын сөздер;

2) дәстүр бойынша бастапқы негізін сақтайтын терминдер (қоғамдық-саяси, биологиялық, астрономиялық және т. б.) және кейбір басқа да сөздер;

3) екі немесе үш сөзден тұратын географиялық атаулар (бірақ біртекті географиялық атауларды ажыратуға қызмет ететін анықтама бөлек, бас әріппен жазылады) бірге жазылады» [6, 441-442 бб.].

Академик Р.Сыздықтың «Анықтағышына» сәйкес «Ғылым мен техниканың әр түрлі саласындағы терминдік мәнге ие болған атаулар бастапқы түбір тұлғаларын сақтап, бірігіп жазылады;

Әр алуан құрал-жабдық, қару-жарақ, машина, аппарат, бұйым, үй мүлкі атаулары екі түбірден жасалса, біріккен сөз болады;

Бірінші компоненті фото, радио, электр(о), авто, аэро, кино, гидро, агро, теле, стерео, мото, метео, био, микро, макро, квази, транс, деген тұлғалар, екінші компоненті тәуелдік жалғаусыз сөз болса, әрі бұлар қосылып, бір заттың, бір құбылыстың атын білдіріп тұрса, бірігіп жазылады» [9]. Сілтемелерден байқап отырғандарыңыздай тіліміздегі біріккен сөздерге қатысты ережелердің дені термин сөздерге қатысты. Тіпті, бізде шеттен енген сөздерге қатысты арнайы ереже де болған: «Орыс тілінен енген барлық түбір сөздер және орыс тілі арқылы қазақ тіліне енген халықаралық терминдер орыс тілінің орфографиялық нормаларына сәйкес жазылады» [6, 442 б.]. Осы және өзге де себептерге байланысты тілімізде *геотектоклиналь, гидротурбогенератор, магнитогидродинамика, палеосейсмограмма, рентгенодефектоскопия, фотоинклинограмма* және т.б. сынды біріккен терминдер қатары көбейді. Тіпті, осы ережелерге сәйкес тілімізде *автожанармайқұйғыш, автоцементтасығыш, алкилорынбасқан, бензолсульфоқышқыл, диэтиленұшамин, моноүшіншілікбутилсульфид* және т.б. үш, төрт сөздердің бірігу нәтижесінде будан терминдер қатары пайда бола бастады. Қазақ тілінің орфографиясына ғылыми талдау жасаған О.Жұбаева ұжымдық монографияда мұндай үдерістің қате екендігін дұрыс көрсетеді: «Сонымен қатар мұнда орыс тілінің

үлгісімен сөз құрау ықпалы да бар. Орыс тіліндегі *животноводство, растениеводство, овцеводство, оленоводство*, т.с.с. сөздерің үлгісімен қазақ тіліндегі осындай сөздерді бірге жазуға тырысу. Әр тілдің өзіндік ерекшелігі болатындықтан, бір тілде бірге жазылған сөзді басқа тілде де бірге жазу дұрыс бола бермейді» [10, 134 б.]. Сондай-ақ орыс тілінің заңдылығына сәйкес сөз біріктіру процесінің қате екендігін өз дәуірінде Ғ.Мұсабаев та айтып кеткен еді. Ғалым журналға шыққан мақалаларда кездесетін біріккен сөздердің берілуін сынап келе, тіпті кейбір сөздердің таңбалануын орыс тіліндегі нұсқасындай еш себепсіз бірде бірге («*мелкобуржуазная партия*» – *ұсақбуржуазиялық партия*), бірде бөлек («*мелкая буржуазия*» – *ұсақ буржуазия*) жазып жүргендігіне күйіне келе, «әр халықтың өз емлесі, өз тұрғысы бар. Сондықтан біздің орфографиямызда бұларды бөлек жазсақ та, ол сөздердің ұғымына залал келмейді, бәрі бір жаңағы ұғым бұрмаланылмай түсініледі. Жазу ісін сауаттандырып, бірізге түсіру – жалпымызға ортақ міндет» [11, 422 б.] - дейді. Шындығында да бүгінгі қазақ тілінің орфография ережесінің орыс тілінің ережесінен көп айырмашылық болмай келе жатқаны рас. Жоғарыдағы сілтемеде келтірілген мысалдарды осы күні тіліміздің сөздік қорынан, әсіресе қазақ терминологиясынан көптеп кездестіруге болады. Мұның басты себебі елуінші жылдары қабылдаған ереженің әсерінен деп топшылаймыз. Термин орыс тілінде қалай таңбаланып, айтылатын болса, қазақ тілінде де дәл сол күйінде еш өзгеріссіз жазу қажеттігіне жаратып келеміз. Тіпті, ол терминді аударып қолдансақ та орыс тілінің таңбалану заңдылығын сақтап отырымыз. Мысалға, *фибробетон* – *фибробетон*, *геотектоклинал* – *геотектоклинал*, *паралиагеосинклиналды* – *паралиагеосинклинал*, *гидротурбогенератор* – *гидротурбогенератор*, *магнитогидродинамика* – *магнитогидродинамика* және т.б. немесе *көмірқышқылы* – *углекислота*, *көмірсутектер* – *углеводороды*, *мұхиттану* – *океанография*, *газдабылбергіш* – *газосигнализатор*, *күкірткөміртек* – *сероуглерод* және т.б. Алдыңғы келтірілген мысалдар қатары орыс тіліндегі терминдерді қазақ тілінде өзгеріссіз қолдану нәтижесінде тіліміздің термин қорынан орын алған терминдер. Екінші қатардағы терминдер тілімізде баламасы болғанымен, орыс тілінің орфографиялық заңдылығына сәйкес таңбаланып жүрген терминдер. Жалпы қолымыздағы материалдарды тілімізге игерілу тұрғысынан талдау жасау барысында төмендегідей топтарды анықтадық:

Кесте 1. Сөздіктерде берілген біріккен терминдердің тілімізге игерілуі

Біріккен терминдердің өзгеріссіз берілуі	Біріккен терминдердің ұлт тілі негізінде берілуі	Біріккен терминдердің бұдан түрде берілуі	Біріккен терминдердің ұлт тіліне икемделіп берілуі
<i>автобензин –автобензин, вариометр –вариометр, геотектоника –геотектоника, дебитограмма –дебитограмма, магнитограмма – магнитограмма</i>	<i>вертолет – тікұшақ, вибробур –дірілбұрғы, типография –баспахана, углеродистый –көміртекті, океанография – мұхиттану</i>	<i>автокран – автокөтергіш, газопоглотитель –газжұтқыш, металловедение –металлтану, дебитомер –дебитөлшеуіш, метатұрақтылық – метастабильность</i>	<i>трубоочиститель – тұрбатазалағыш</i>

Біріккен терминдердің өзгеріссіз берілуі дегеніміз – орыс тілінде қалай таңбаланса, қазақ тілінде де дәл солай таңбаланатын бірліктер. Олардың саны өте көп.

Біріккен терминдердің ұлт тілі негізінде берілуі дегеніміз – орыс тіліндегі терминдердің құрамындағы түбірлердің барлығы да қазақ тіліне аударылып берілген терминдер. Бұлардың саны тым аз.

Біріккен терминдердің бұдан түрде берілуі дегеніміз – орыс тіліндегі терминдер құрамындағы түбірлердің бір немесе бірнеше бөлшегі өзге тілде бір бөлшегі ұлт тіліне аударылып қолданылатын терминдерді атаймыз. Мұндай терминдер сөздіктердің бірнеше бөлігін құрайды.

Біріккен терминдердің ұлт тіліне икемдеп қолданылған терминдер дегеніміз – біріккен терминдер құрамындағы түбірлердің бір немесе бірнешеуінің қазақ тілінің заңдылығына сәйкес таңбаланып қолданылғандарын айтамыз. Олардың саны санаулы ғана.

Сөздіктерде берілген біріккен терминдердің жасалу жолдарына қарай бірнеше ірі топтарға бөлуге болады:

1) Алдыңғы тұлғалары *авто, анти, гео, гидро, гипо, изо, контр, лито, магнито, микро, ультра, фазо, фото, эко* және т.б. арқылы:

а) алдыңғы тұлғасы **авто** болып келетін біріккен сөздер: *автобензин – автобензин, автобензинқұюшы – автобензозаправщик, автошығыр – автолебедка, автошаруашылық – автохозяйство, автоцистерна – автоцистерна* және т.б.

ә) алдыңғы тұлғасы **анти** болып келетін біріккен сөздер: *антиклиналь – антиклиналь, антифриз – антифриз, антикоагулятор – антикоагулятор, антифрикционды – антифрикционный* және т.б.

б) алдыңғы тұлғасы **гео** болып келетін біріккен сөздер: *геоқызулық – геотемпературный, геоморфология – геоморфология, геосинклиналь – геосинклиналь, геохронологиялық – геожылнамалық, жержылнама геохронология – геохронологический* және т.б.

г) алдыңғы тұлғасы **гео** болып келетін біріккен сөздер: *гидробұрғы – гидробур, гидрогендендіру, сутектендіру – гидрогенизация, гидроөндіру – гидродобыча, сусіңіргіштік, заттың су сіңіру қасиеті – гидрофильность* және т.б.

ғ) алдыңғы тұлғасы **гипо** болып келетін біріккен сөздер: *гипотермалды – гипотермальный, гипоорталық – гипоцентр, гипофосфат – гипофосфат, гипофосфит – гипофосфит, гипохлорит – гипохлорит* және т.б. Жоғарыда берілген әрбір тұлғаға сөздіктен жинаған материалдардан мысалдарды көптеп кездестіруге болады. Мақала көлемін ескере отырып, шектеп тастадық.

2) Толық мағыналы сөздердің бірігуі арқылы: *азқарқынды – малоинтенсивный, көмірқышқылы – углекислота, металтану – металловедение, рентгенодиагностика – рентгенодиагностика, сутек – водород* және т.б.

3) Орыс тілінде бір түбірден берілген қазақ тілінде бірнеше түбірдің бірігуі арқылы жасалған терминдер: *тізімхат – ведомость, бұрамашеге – шуруп жүкқұжат – накладная, жүкшығыр – лебедка, жанармай – горючее* және т.б.

Б.Мамановтың көрсетуінше қазақ тілінде түбір сөздер негізгі, қосымшалы, біріккен, тіркесті түбір сөздер және қос сөздер деп беске бөлінеді [7, 129 б.]. Соңғы үшеуін Б.Қасым күрделі сөздер (аталымдар) қатарына енгізе отырып, күрделі аталымдарға төмендегідей анықтама береді: «Қазақ тіліндегі **күрделі атаулар** – *біріншіден*, тұтас бір ұғымды білдіреді, *екіншіден*, құрамындағы сыңарлар үнемі мағыналық бірлікте жұмсалады, қызметі жағынан бөлшектенбейді, *үшіншіден*, сыңарлар өзара ыңғайласа құралып тұтастықта жұмсалып, бір ұғымның күрделі атауын жасайды. Лингвистикадағы осы ұстаным белгілердің заттың күрделі атауына тән негізгі белгісі, қасиеті деп қарастыруға болады» [12, 138 б.]. Яғни қазіргі кездегідей бірнеше сөздердің қатысуымен жасалған терминдік ұғымды атауда тек қана біріккен тұлғалы бірліктерге сүйенуді хош көрмейміз. Мұндай терминдерді атауда сөзжасамның басқа да тәсілдерін (тіркестіріп, қосарлап жасау тәсілдері) қатыстырған жөн. Тілімізде аталым жасауда тіркестіріп, қосарлап жасалған терминдердің

қатары мол. Тіліміз өзге тілдің заңдарымен ылайланбай тұрғанда жарық көрген Х.Досмұхаметұлының *сингармонизм* заңына байланысты мақаласында қазақ тілі түркі тілдерінен айырмашылығы осы буын үндестігінде екендігін баса айтқан болатын [13]. Жоғарыда келтірілген сөздіктерде қазақ тілінің төл заңын бұзып жатқан терминдер қатарын көптеп кездестіруге болады: *азкүлді, аквонегіздер, асажүктелгендік, ауабөлгіш, аязтөзімді* және т.б. Яғни өкінішке орай жуан түбір мен жіңішке түбілерді біріктіріп жазу бүгіндері науқаншылыққа айналып бара жатыр. Мектеп қабырғасында қазақ тіліндегі буын үндестігін баса оқыта отырып, сөзжасамда кері процестерді басшылыққа аламыз. Салдарынан тілімізде жат заңдылықтарға сәйкес бірліктер қатары артып отыр.

Бұл олқылықтардың алдын ала отырып, алдағы уақыттарда сөзжасамның тіркестіру, қосарлау тәсілдеріне басымдық беруіміз қажет. Ы.Маманов орыс тілінде белгілі бір толық мағыналы сөздерді біріктіруші дәнекер дыбыстарының бар және мұндай сөздердің жазылуында да айтылуында да талас жоқ екендігін, ал қазақ тілінде мұндай біріккен сөз жасаушы арнайы дәнекер дыбыстардың жоқ екендігін, бұл проблеманы шешудің төрелігі қазақ тілінің орфография саласына тиесілі екендігін, бүгінгі таңда тілімізде белгілі бір тұрақты тіркестердің морфология саласына жата ма, лексикология саласына жата ма, әлде синтаксис саласының зерттеу нысаны ма, оны анықтау ең қиын және де ең өзекті мәселе болып саналатындығын сөз ете келе, «Қазақ тілінде сөз жасаудың өнімді тәсілдерінің бірі – екі сөзден құралған күрделі сөздер. Екі сөзден жасалған күрделі сөздер бірігу арқылы және қосарлану арқылы жасалады. Бұлардың әрқайсысы болса да заттың, құбылыстың, белгінің, қимылдың атауын білдіретін түбір сөздерге жатады да, қазақ тілінің сөздік құрамына енеді» [7, 142-143 бб.] – дей отырып, сөздерді талғамсыз біріктіре бермеу керектігін, сондай-ақ, тіркестіру тәсілдерінің де өнімділікке ие екендігін жақсы көрсетеді. Әрине терминжасамда қойылатып талаптардың бірі – қысқалық. Дегенмен де бұл талап өзге тілден алынған дайын трафарет екендігі белгілі. Қазақ тілінде сөздерді тіркестіріп жаңа атау жасаудың тарихы біріктіруден бұрын деп шамалаймыз. Ол өз алдына жеке зерттеуді талап ететін мәселе.

Сөздерді біріктіру мәселесіне келсек, Қ.Күдеринованың көрсетуінше, қазақ тілінде сөздерді біріктіру құбылысы жиі жұмыстанатын құбылыс еместігін сөз ете келе, «Орфографияда сөз тіркестерінің универбтелу сатылары, негізінен *босаралық, қосаралық* және *босаралықсыз* графемаларымен көрінуі тиіс. Ал ағылшын тілінде құрама сөздердің тұлғалануы *қосаралықпен* және *босаралықсыз*

таңбалана береді (*honeymoon, blood-vessel, arm-chair*). Ағылшын тілінің американдық вариантында бірге жазу басым болса, британдық вариантында дефиспен көп таңбаланады. Алайда дефис кейде тілдің эстетикалық қызметін де атқарады» [14, 25-26 бб.] – деп көрсетеді. Ғалымның осы келтірілген қағидасына сүйене отырып, осы күндері жуан және жіңішке түбірлерді біріктіріліп жасалынып жүрген біріккен сөздерді дефис белгісімен қосаралық немесе босаралық таңбалағанды дұрыс деп санаймыз. Себебі қазақ тілінің өзіндік заңдылығы бар тәуелсіз тіл. Қосаралық таңбалануға байланысты өз кезеңінде А.Байтұрсынұлы да айтып кеткен болатын: «Қос сөзде екі сөз бірыңғай болса, екеуі бірдей жуан болса я жіңішке айтылатын болса, онда екеуі айырылмай бірге жазылады (*басқұр, қолқап, желкесер, айбалта* т.б.)» дей келе, «Қос сөзде екі сөз бірыңғай болмаса, бірі жуан, бірі жіңішке болса, онда аралары сызықшамен айырылып жазылады (*жел-бау, төсек-ағаш, жүк-аяқ*) т.б.» [15, 151 б.] – деп көрсетеді. Егер де орфографияда ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының осы ұстанымын басшылыққа алатын болсақ, бүгіндері орын алып отырған кемшіліктердің бірқатары өз шешімін табатын еді. Бірінші, тілімізде буын үндестігінің маңызы қалпына келеді, екіншіден, өзге тілдердегідей сөздерді ретсіз біріктіре бермейтін едік. Нәтижесінде тілімізге жат үш, төрт, бес толық мағыналы сөздерді шұбыртып, бір-біріне біріктіре бермес едік.

Қорытынды

Қорыта келгенде, біріншіден, қазақ тіліндегі біріккен сөздердің таңбалануын қайта қарастыруымыз керек; екіншіден, өзге тілден біріккен негізде жасалған терминдерді қабылдауда өте мұқият болған дұрыс. Үшіншіден, әр тілдің өз заңдылығы, өз ережесі болады, қазақ тілінде күрделі аталым жасаушы өзге де тәсілдерге (тіркестіру, қосарлау) басымдық бергеніміз жөн; үшіншіден, біріккен сөздерді таңбалауда А.Байтұрсынұлының көзқарасын басшылыққа алынғаны дұрыс.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Ұсынылып отырған зерттеу мақаласы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті ИРН АР15473326 «Қазақ тілінің жиілік сөздігі – Қазақстанның техникалық жоғары оқу орындары студенттеріне мемлекеттік тілді оқыту әдістемесінің инновациялық базасы» атты тақырыптың негізінде орындалып отыр.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 624 б.
- [2] Арыстанбаев М. «Мұнай-газ терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы: «Өлке», 2011. – 336 б.
- [3] Махамбет А.Қ. Мұнай мен газ бойынша қазақша–орысша–ағылшынша сөздік. – Алматы: «Асыл сөз» баспасы, 2015. – 748 б.
- [4] Мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы салаларының қазақша-орысша орысша-қазақша терминологиялық сөздігі. / Байбатша Ә.Б., Үдербаев А.Ж., Әбдиев Қ.Ж., Жаксыликова К.Б., Садықов Б.Б., Жонкешов Б.С., Молдабеков М.С., Насибуллин Б.М.– Алматы: «Сардар», 2024. – 912 б.
- [5] Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928 б.
- [6] Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 608 б.
- [7] Маманов В. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 488 б.
- [8] Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. В 4-х т. – СПб., 1888-1905. – 967; 942 с.
- [9] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2005. – 535 б.
- [10] Жұбай О., Салқынбай А., Қапалбек Б. Қазақ тілі жүйесінің орфографиялық сөздіктердегі көрінісі. – Алматы, 2023. – 216 б.
- [11] Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 472 б.
- [12] Қасым Б. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным. – Алматы: «ЖК Волкова А.В.», 2010. – 383 б.
- [13] Досмұхамедұлы Х. Қазақ–қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. – URL: <https://termincom.kz/articles/?id=2>
- [14] Күдерінова Қ.Б. Бірге, бөлек таңбаланатын сөздердің орфограммасы және оларды кодификациялаудың негіздері: филол. ғ. к. ... диссертация. – Алматы, 2000. – 147 б.
- [15] Байтұрсынұлы А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 488 б.

REFERENCES

- [1] Aitbayuly O. Qazaq tıl bılıminıñ мәseleleri. Voprosy kazahskogo iazykoznanıa (Problems of Kazakh language education. The question of Kazakh language). – Almaty: «Arys» publishing house, 2007. – 624 b. [in Kaz.]

[2] Arystanbaev M. «Mūnai-gaz terminderiniñ oryssa-qazaqşa sözdıgı (Russian-Kazakh dictionary of oil and gas terms). – Almaty: «Olke», 2011, – 336 p. [in Kaz.]

[3] Mahambet A.K. Mūnai men gaz boiynşa qazaqşa–oryssa–ağylşynşa sözdık (Kazakh-Russian-English dictionary on oil and gas). – Almaty: «Noble Word» publishing house, 2015, – 748 b. [in Kaz.]

[4] Mūnai õñdeu jäne mūnai-gaz himiasy salalarynyñ qazaqşa-oryssa oryssa-qazaqşa terminologialyq sözdıgı (Kazakh-Russian Russian-Kazakh terminological dictionary of oil refining and oil and gas chemistry). / Baibatsha A.B., Uderbaev A.Zh., Abdiev K.Zh., Zhaksylikova K.B., Sadykov B.B., Zhonkeshov B.S., Moldabekov M.S., Nasibullin B.M. – Almaty: «Sardar», 2024, – 912 b. [in Kaz.]

[5] Kurmanbayuly Sh. Qazaq terminologiasy: zertteuler, oqulyq, sözdık, bibliografia (Kazakh terminology: studies, textbook, dictionary, bibliography). – Almaty: «Sardar», 2014. – 928 b. [in Kaz.]

[6] Kenesbaev I. Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. Voprosy kazahskogo iazykoznanıa (Problems of Kazakh language education). – Almaty: «Arys» publishing house, 2008. – 608 b. [in Kaz.]

[7] Mamanov V. Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. Voprosy kazahskogo iazykoznanıa (Problems of Kazakh language education). – Almaty: «Arys» publishing house, 2007. – 488 b. [in Kaz.]

[8] Radlov V.V. Opyt slovarä türkskih narechi (Experience of the dictionary of Turkic adverbs). B 4-x t. – St. Petersburg, 1888-1905. – 967 s. [in Rus.]

[9] Syzdyk R. Qazaq tiliniñ anyqtağyşy (emle, tynys belgileri, söz sazy) (Kazakh language guide (spelling, punctuation marks, vocabulary)). – Astana: Elorda, 200. – 535 b. [in Kaz.]

[10] Zhubaeva O. Salkynbay A., Kapalbek B. Qazaq tılı jüiesiniñ orfografialyq sözdıkterdegi körinisi (View of the Kazakh language system in orthographic dictionaries). – Almaty, 2023. – 216 b. [in Kaz.]

[11] Musabaev G. Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. Voprosy kazahskogo iazykoznanıa (Problems of Kazakh language education). – Almaty: «Arys» publishing house, 2008. – 472 b. [in Kaz.]

[12] Kasym B. Kürdeli atalym jasalymy: kognitivti-diskurstyq űstanym (Complex naming: a cognitive-discursive position). – Almaty: «JK Volkova A.V.», 2010. – 383 b. [in Kaz.]

[13] Dosmūhamedūly H. Qazaq–qyrğyz tilindegi singlarmonizm zañy (The law of synharmonism in the Kazakh-Kyrgyz language). – URL: <https://termincom.kz/articles/?id=2> [in Kaz.]

[14] Kuderinova K.B. Birge, bölek tañbalanatyn sözderdiñ orfogramasy

jäne olardy kodifikasialaudyñ negızderı (Spelling of words to be marked together and separately and the basics of their codification): philol. h. k. ... thesis. – Almaty, 2000. – 147 b. [in Kaz.]

[15] Baitursynuly A. Tıl tağlymy (Language education). – Almaty: Mother tongue, 1992. – 488 b. [in Kaz.]

**ОТРАЖЕНИЕ В СЛОВАРЯХ СЛИТНЫХ ТЕРМИНОВ,
ОБРАЗОВАННЫХ ПУТЕМ СЛОВСОЛЖЕНИЯ
(НА ОСНОВЕ НЕФТЕХИМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ)**

*Жонкешов Б.С.¹, Карбозова Б.Д.², Тасилова А.А.³

*¹кандидат филологических наук, заведующий кафедрой
общецициплинарных предметов, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет Алматы, Казахстан
e-mail: zhon_bs79@mail.ru

²PhD, старший преподаватель Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: bulakarb_83@mail.ru

³PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан, e-mail: taika9183@gmail.com

Аннотация. В этой статье будет проведен анализ нефтехимических терминов, созданных путем слияния двух или нескольких корней.

В последнее время растет число сложных терминов внедренных через русский язык. Если в прошлом сложные термины создавались посредством слияния двух и редко трех корней, то в настоящее время все больше наблюдается процесс создание терминов путем слияния трех и даже четырех корней. Причиной тому чрезмерное калькирование при заимствовании термина из другого языка. Вместе с тем, имеет место негласное правило, существующее с пятидесятих годов прошлого столетия – обозначение термина в казахском языке, должно быть точно таким же как и в русском. В соответствии с этим принципом в наш язык входят многие сложные (слитные) термины из других языков.

Цель статьи – исследование, унификация нефтехимических терминов, представленных сложными словами. Для достижения поставленной цели в ходе статистического анализа словарей, изданных в разные годы, изучения опубликованных работ на данную тему, была изучена природа сложных (слитных) терминов, выявлены причины все большего использования метода сложения корней при создании термина. Сделаны собственные заключения.

Научная и практическая значимость исследовательской работы. Предлагается необходимость пересмотра теории сложных слов в

казахском языке на основе научного анализа работ, посвященных словам, созданных путем слияния корней. Приводится попытка доказать, что в казахской терминологии, при названии определенного понятия, предпочтителен метод сочетания слов, нежели способ их слияния. В создании сложных терминов предлагается, опираясь на закон сингармонизма, руководствоваться принципом А. Байтурсынова.

В целях решения поставленных задач в методологии исследования использованы следующие методы: описательный метод, метод семантической группировки, метод терминологического анализа и др.

Материалы и выводы, полученные в результате исследования, могут быть использованы на специальных факультативах в вузах, при написании дипломных и курсовых работ, в академических научных исследовательских работах.

Ценность исследования. Результаты исследования могут быть использованы в учебном процессе высших учебных заведений, на специальных курсах, таких как «Терминология», «Словообразование» и др., а также в написании орфографических словарей и составлении словарей для технических специальностей.

Ключевые слова: термины, слияние, сочетание, калька, слитые термины, терминообразование, аналитический подход, нефтехимическая терминология

REFLECTION OF MERGED TERMS FORMED BY WORD COMPOSITION IN DICTIONARIES (BASED ON PETROCHEMICAL TERMS)

*Zhonkeshov B.S.¹, Karbozova B.D.², Tassilova A.A.³

*¹Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of General Disciplinary Subjects, Kazakh National Agrarian Research University Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhon_bs79@mail.ru

²PhD, senior lecturer Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: bulakarb_83@mail.ru

³PhD, al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan, e-mail: taika9183@gmail.com

Abstract. This article examines petrochemical terms formed by merging two or more roots. Recently, the number of complex terms introduced through the Russian language has been increasing. In the past, complex terms were created by combining two, and rarely three, roots. However, there is now a growing trend toward creating terms by merging three or even four roots. This development is often caused by excessive calculus when borrowing

terms from other languages. At the same time, an unspoken rule has existed since the 1950s: terms in the Kazakh language should mirror their Russian equivalents. Due to this principle, our language has absorbed many complex (merged) terms from other languages.

The purpose of this article is to study and systematize petrochemical terms represented by complex words. To achieve this goal, statistical analysis of dictionaries from different years and the study of works related to this subject were conducted. The nature of complex (fused) terms and the reasons behind the increasing use of root addition when forming terms were examined, leading to specific conclusions.

It is proposed that the theory of compound words in the Kazakh language be reconsidered based on a scientific analysis of works concerning word formation by root merging. The article attempts to prove that, in Kazakh terminology, the method of combining words is preferable to the method of merging them when naming specific concepts. In the creation of complex terms, it is suggested to follow A. Baitursynov's principle of harmonism.

The research methodology includes descriptive methods, semantic grouping, and terminological analysis. The research findings and conclusions can be applied in university electives, thesis writing, academic research, and technical dictionaries. The results can also be used in higher education courses like "Terminology" and "Word Formation," and in compiling specialized dictionaries.

Keywords: terms, integration, combination, tracing paper, combined terms, term formation, analytical approach, petrochemical terminology

Статья поступила 29.07.2024

UDC 81'37: (811.512.122+811.111)

IRSTI 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.006>

BINARY OPPOSITION “RICH-POOR” IN KAZAKH AND ENGLISH LINGUACULTURES

*Kerimbayeva K.K.¹, Hatice Şirin², Beisenbai A.B.³

¹doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan, e-mail: camila_81@mail.ru

²Professor, Doctor, Ege University, Izmir, Turkey

e-mail: hatice.sirin@ege.edu.tr

³Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, L.N. Gumilyov

Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

e-mail: beisenbai_ab@enu.kz

Abstract. In this study, binary oppositions are referred to be mechanisms for producing cultural notions that are indicated by lexical antonyms and represent both the Kazakh and English population’s worldview and the language’s conception of the universe. On the basis of an analysis of the materials and important cultural concepts from both countries, a sampling of binary oppositions was created. The findings of the comparative study allowed for the definition of key components of Kazakh and English ethnic cultures, which serve as basic components in the self-identification of both countries and aid in the reconstruction of their worldview.

The purpose of this work is to identify the features of the national expression of the concepts of wealth and poverty in the Kazakh and English languages.

To achieve the goal, the following tasks were set:

1.study of the concept of “proverbs” in the system of Linguistics, their role in creating a linguistic picture of the world.

2.selection, analysis and comparison of Kazakh and English proverbs and sayings.

3.identification of general and various features of the concepts of wealth and poverty in national characteristics, identification of the main features in the values and ideals of the Kazakh and English peoples in relation to these concepts.

Research methods depend on the goals and objectives of the work. The work required the use of methods of sampling, comparison and descriptive analysis.

The theoretical significance of the work is to identify the features of the national expression of the concepts of wealth and poverty in the Kazakh and English languages within the framework of the theory of cognitive linguistics.

The practical significance of the work is that the results of the study can be used in teaching English in courses such as lexicology, phraseology, comparative typology, cognitive linguistics.

Keywords: binary opposition, rich, poor, concept, language consciousness, cultural code, ethnic identification, semiotics

Basic provisions

One of the primary concepts in linguistics today is the notion of antonymy, which raises questions about text construction, definition generation, and other related issues. Antonymy is a linguistic concept that is present in nearly all languages, according to linguistic analysis. It has been determined that antonymy is based on opposite definitions rather than contradictory ones.

Introduction

The language of a culture is shaped by its set of established ideas and convictions, which creates a unique linguistic representation of their perception of reality. Language is more than just a means of verbal communication and social interaction; it is a mirror of an individual's internal thoughts, beliefs, artistic preferences, and general perspective. Consequently, individuals are the primary impetus behind the evolution and advancement of language. The stereotypes ingrained in the collective consciousness of each society shape their linguistic representation of the world. "An individual is the catalyst for language development; thus, language is not merely a tool for oral communication and interaction, but it also reflects an individual's inner world, worldview, national identity, cultural upbringing, artistic world, mindset, and taste." The profound structures of language that are established in linguistic consciousness are logical, philosophical, social, and so on. These structures are abstract ideas that are reflected in the language through a cognitive model. Ancient cultures developed various ways of categorizing and understanding the world around them. These classifications often relied on binary oppositions, such as good versus evil or light versus dark, which were seen as fundamental to understanding reality.

In linguistics, the binary oppositions that underlie language and meaning are often referred to as "semiotic pairs" or "oppositional pairs." These are pairs of words or concepts that are opposed to each other, such as male/female, hot/cold, or big/small.

The structure of these pairs can be analyzed in various ways, such as through binary or ternary oppositions, or through hierarchical structures. Binary oppositions are pairs of concepts that are mutually exclusive and exhaustive, meaning that everything can be classified into one of the two categories. Ternary oppositions, on the other hand, involve three mutually exclusive and exhaustive concepts. Hierarchical structures involve concepts that are arranged in a hierarchy, with some concepts being more general and others being more specific.

Understanding the structure of binary oppositions and other forms of classification is important for understanding how language and meaning work, and how we make sense of the world around us. It can also provide insights into cultural and historical perspectives on reality and the natural world. Ferdinand de Saussure was a Swiss linguist who is widely considered to be one of the founders of modern linguistics. He is known for his influential ideas about language and meaning, including the concept of binary opposition.

According to Saussure, language is a system of signs that is based on the principle of difference. In other words, words or linguistic units gain meaning through their relationship with other units in the system. Binary oppositions are one way in which these relationships are established. Each unit in the system gains meaning in relation to its opposite or other, as in the case of hot/cold, male/female, or good/evil.

Saussure argued that these binary oppositions are not simply random or arbitrary, but are instead fundamental to the way that language and meaning work. They are structural and complementary, meaning that each term in the opposition defines the other by contrast. The two terms are interdependent and cannot exist without each other [1].

Saussure's ideas about binary opposition have had a lasting impact on linguistics and semiotics, as well as on other fields such as literary theory, cultural studies, and anthropology. They have also influenced the way that we think about language, meaning, and the relationship between language and the human mind. Ferdinand de Saussure describes binary opposition as an essential tool for creating meaning and value within language units, because the meaning of one term cannot be understood without reference to its opposite. Essentially, binary oppositions consist of pairs of related terms or concepts that have meanings which are completely opposite to each other.

Roman Jakobson, a prominent linguist, literary theorist, and semiotician of the 20th century, introduced the concept of binary opposition in cultural thought. He is known for his contributions to linguistics, including the development of concepts such as distinctive features, markedness, redundancy, universals, and structuralism. Binary opposition is not only relevant in language for the purpose of conceptual understanding, but also

serves as a tool in various fields of study. For instance, it is present in Chinese philosophy through the concept of yin and yang, in Abrahamic religions through the story of Adam and Eve, and in discussions of gender through the biological concepts of male and female. Social class is another area where binary opposition is used, such as in the contrast between the rich and the poor. This demonstrates that binary opposition is a fundamental and essential concept in many different fields of study, including literature. The idea of binary oppositions arises from the notion of opposites [3].

We became aware of it in our study of Abu Nasir Al-Farabi's legacy, who is a source of pride for our nation. According to this concept, two opposing elements cannot coexist in the same relationship with the same entity at the same time.

The history of the study of oppositional structures can be traced back to the Prague Linguistic School, which was founded in 1926 and involved linguists such as N.S.V. Skalicka, I. Korzhinek, and others. The school's program was outlined in a famous thesis that was published by the circle in 1929. Lexicology has taken a keen interest in binary oppositions, which have been researched in various fields such as general linguistics, Turkology, Russian linguistics, and Kazakh linguistics. Binary oppositions represent the semantic paradigm in language and are related to the concept of antonymy. Despite the extensive research on binary oppositions in modern linguistic science, there is still a need to explore additional aspects of this phenomenon in the context of language evolution. Linguists connect negation to the idea of "opposition."

The Russian linguist N.S. Trubetsky coined this term in the global scientific community. Nowadays, binary opposition is defined as "a fundamental method of rational portrayal of the world, where two opposing ideas are simultaneously considered, with one asserting a quality and the other denying it." N.S. Trubetskoi identified three distinct types of opposition that share a common feature while negating each other: privative (double-membered), gradational (pressing, stepwise), and equipollent [4].

According to A. Ya. Gurevich, binary opposition is crucial in defining the categories of human consciousness. These universal concepts are interconnected and form a "world model" that helps individuals perceive the reality around them. While cognitive research on antonymy is not a specific focus in Kazakh linguistics, there are studies that analyze the cognitive values of certain pairs of opposite meanings from a conceptual perspective. It is undeniable that pairs such as whiteness-blackness, life-death, wealth-poverty, and goodness-badness, which are examined as cognitive concepts, are also considered oppositional concepts.

B. Akberdiyeva, a linguist from Kazakhstan, asserts that binary pairs originate from primary opposites and identifies four pairs of symbols falling into this category. These include: 1) pairs of symbols pertaining to general, abstract concepts; 2) pairs of symbols representing space; 3) pairs of symbols representing time and color; and 4) pairs of symbols representing social relationships. Symbols are essential for humans to comprehend the shape, size, and intricacies of the world and the vast universe. According to the “word-symbol” perspective, studying a word’s meaning from various perspectives can create associations in the listener’s mind and introduce new information [5].

In Kazakh language, there are numerous concepts based on oppositions in daily life. These concepts have been studied by linguists such as S.A. Zhirenov, Zh.T. Koshanova, A.Zh. Shalbaeva, and others. S.A. Zhirenov examined the cognitive nature of the concepts of “life” and “death” through analyzing poetry. Similarly, Zh.T. Koshanova studied the cognitive foundations of the concept of “wealth and poverty” through research. The researcher examined how the oppositional concepts of rich-poor and wealth-poverty arise from social inequality, and analyzed them through an ethnolinguistic and cognitive perspective. The researcher approached the study of the words “rich-poor” from a historical angle, comparing them with similar words in other Turkic languages and investigating their origins [6].

A.Zh. Shalbaeva examined the concept of “wealth-poverty” from an ethnolinguistic viewpoint, while A.N. Samoylovich analyzed it as an oppositional concept from a cognitive perspective. Samoylovich categorized the history of the words “wealth-poverty” into four stages, while Zh.T. Koshanova identified the period from the beginning of the 20th century to the present as the fifth stage of the opposing concept of “wealth-poverty.” In her research, she examined how concepts are at the center of ideas that are formed based on sensory and cognitive experiences that have been developed in the minds of individuals over time. Sensory and material images, or codes, enable a deeper understanding of certain objects, which leads to an expansion of the concepts and the conceptual field. For instance, starting with the word “wealth” as the central idea, other words like *bai*, *bi*, *bek*, *tore*, *sultan*, and others can be used as components of the core concept, thus expanding the conceptual field. The researcher also identifies the central layers of the word, such as indirect associations (noble, strong, wealth) and related words (*khut*, *bereke*) [8].

According to her, in the Kazakh language, unlike words that express the idea of being rich and wealthy, words that express the concept of being poor and impoverished also carry emotional sub-meanings that convey feelings

of pity, drug addiction, and anger. The researcher illustrates the frames of the concepts of "wealth" and "poverty" as parts of a whole. In the study, the concept of "wealth-poverty" is used as an opposition, and it is found that some of the language units that belong to this concept fall under the gradual opposition in the literal sense, while others belong to the equivalent opposition. Zh. T. Koshanova illustrates the indirect names of the concept under study as a stepwise opposition by identifying the intermediate members: rich-little wealth, have-have not, and have-little-have not. As examples of equivalent oppositions, she provides khan-slave, noble-black, aristocrat-noble, aristocrat-crowd, official-commoner, and rich-non-rich. The researcher notes that the language tools that create the oppositional concept of "wealth-poverty" are language units of a single level, specifically the lexical-semantic level.

According to Zh.T. Koshanova, the linguistic units that contribute to the oppositional concept of "wealth-poverty" can take the form of root words, derived words, or regular phrases. She emphasizes the analysis of these units, which have a cumulative function and reflect the life, professional image, and identity of the Kazakh people. The researcher examines the conceptual function of personal names that belong to the concepts of "wealth" and "poverty" and provides numerous examples from works of art. Additionally, she compiles a collection of various linguistic units that are indirectly or associatively related to the creation of this concept and determines their connection to the overall concept. Zh.T. Koshanova identifies various informational language units that are indirectly related to the oppositional concept of "wealth-poverty" as lexical units of opposition. These include narrowness-breadth, scarcity-abundance, hunger-fullness, strong-weak, rikat-image, stately-stateless, thick-thin, yrysgay, freedom-slavery, noble-noble, and others. She also presents a pair of oppositional phraseological units: "the head is flat, the head is full" and "the mouth is white, the mouth is full." Zh.T.Koshanova's research establishes the cognitive-theoretical foundations of the oppositional concept of "wealth-poverty" and defines its cumulative function. This work is undoubtedly significant for the study of antonymy from a cognitive perspective [7].

The literature review on binary oppositions has showed that the issue of representation of binary oppositions in both Kazakh and English cultures has not been discussed enough in comparative terms. There are separate studies examining binary oppositions of Kazakh and English traditional cultures within a broader anthropological, philosophical and linguistic studies. Considering all this, we launched initiated this comparative research. The study primarily relied on analyzing mythological and folklore materials to obtain its main source of information. Although, Kazakh and English people

belong to different racial groups, to different economic and cultural types. Kazakhs were nomads, whereas English people were farmers, fishermen and sailors. The unique geographical features of Kazakhstan (located on a continent) and England (located on an island) differ from each other. The way of living, religion and natural conditions have greatly influenced formation of their traditional worldview. In this sense, it can be said that comparison of traditional culture of such different nations, represented in binary oppositions, will help to reveal along with local peculiarities, some universal values that are common to all human beings. The study is important in terms of deepening intercultural understanding of world-view of Turkic people, represented by Kazakh culture, and English people as well.

Materials and methods

The study material was derived from the dictionaries of the Kazakh and English languages, which capture the unique features of their respective linguistic systems.

Currently, the analysis of structural patterns in linguistic consciousness is becoming a promising trend in the development of contemporary linguistics. Studying this issue involves drawing upon various fields of modern language science, including linguistic pragmatics, cognitive science, psycholinguistics, linguoculturology, and other related disciplines. The issues regarding the connection between language-based thinking and social context, as well as the expression of unique cultural traits in the way we think, are particularly pressing at present.

To address these challenges, it is necessary to explore the collective linguistic consciousness, where universal human characteristics intersect with specific features of different societies and cultures. This article addresses specific scientific issues related to the study of language, including linguistic culturology, ethnopsycholinguistics, and cognitive linguistics. The importance of this topic is emphasized due to the use of these various fields to study the formation of language science. The paper employs general scientific methods such as observation, generalization, and modeling, as well as specific methods such as component and contextological analysis and linguoculturological interpretation, to address both theoretical and practical problems.

Results

The binary opposition of бай/rich and кедей/poor is a prominent feature in the linguistic cultures of both Kazakh and English. The verbal representation of this binary opposition in both languages can be interpreted in various ways. By analyzing the dictionary entries for бай/rich and кедей/

poor in Kazakh and English, we can identify similarities and differences in the way these concepts are conceptualized in each linguistic world-view. This reflects both universal and unique aspects of categorization and linguistic conceptualization in Kazakh and English cultures. The polysemy of the words бай and кедей, as represented in explanatory dictionaries, suggest a standard division between material and inner wealth.

The transformation of Kazakh cultural values associated with wealth from the material domain to the spiritual domain is a feature of linguistic consciousness. The ongoing importance of these sociocultural meanings, specifically the concepts of “бай”/”rich” and “кедей”/”poor,” is evident in their prominent position within the language system. This is demonstrated by the existence of numerous word-formative families, well-developed antonymy, and synonymy associated with these concepts.

Discussion

The concepts of бай/rich and кедей/poor are universal in the linguistic consciousness of both Kazakh and English cultures. This is supported by their usage as the main element in judgments as well as the existence of synonyms and set phrases and sayings associated with them. The concept of бай/rich has a consistent denotation and connotative meanings that include an expensive item, something that contains a large amount of valuable substances, and having high quality. The concept of rich-poor and richness-poorness has emerged as an oppositional concept in the context of ethno-linguistic and cognitive theories of social inequality. Scholars such as A. Kaidar, A.N. Samoilovich, and V. Humboldt have studied the concept of wealth-poverty from various perspectives, including ethno-linguistic, oppositional, and notional. A.N. Samoilovich divides the history of the words wealth-poverty into four periods, while Z.T. Koshanova identifies the current time period, from the early 20th century to the present, as the fifth period of the concept of wealth-poverty. In her work, Koshanova focuses on the word “wealth” as the core and identifies the words rich, “bek,” and “tore” as conceptual components of this core. Besides, this term has peripheral words related to it that are either indirectly associated, such as noble, livestock, and prosperous, or have associative meanings, such as sufficiency and food [11].

In the Kazakh language, words that have the opposite meaning of wealth and richness, such as poverty and poor, carry additional emotional connotations of pity and compassion. Some linguistic units that fall under this concept have a gradual opposition in their literal meaning, while others have an equipollent opposition. Examples of gradual opposition include wealthy-less wealthy-unwealthy, propertied-deficit-indigent, many-few-none. On

the other hand, equipollent oppositions consist of pairs such as khan-slave, aristocrat-plebeian, patrician-commoner, and noble-lowly. Z.T. Koshanova has categorized linguistic units that are directly associated with the concept of “wealth-poverty” into oppositional lexical units, such as wideness-tightness, deficiency-sufficiency, hungry-full, strong-weak, pleasure-misery, thick-thin, freedom-captivity, noble-ignoble, and oppositional phraseological units, such as beamed-suffered and rapacious-engorged (Koshanova 2009).

According to Zhumadilov (2004), one person may be wealthy while another may be poor, and a rich man is the opposite of a beggar.

Poverty and wealth are both tests that humans must endure. Being poor or rich are not compatible states, just like wolves and sheep cannot coexist as companions [9].

After analyzing thesauri and synonymous dictionaries, the following conceptual characteristics of the “wealth-poverty” conceptual pair (Merriam-Webster, 1993, Roget, 1979) have been identified, which help to clarify their meanings: 4) prosperity, 5) grandeur, 6) productivity, 7) affluence, 8) radiance, 9) vitality, 10) fertility, 11) succulence, 12) nutritional value, 13) worth, 14) satiety. On the other hand, poverty is defined as: (1) the absence of necessary resources for survival, 2) the lack of basic amenities, 3) restrictions, 4) modesty, 5) destitution, 6) humility, 7) inexperience, 8) regret.

The symbolic characteristics of the “wealth-poverty” conceptual pair can be summarized as follows: Wealth - 1) enables the fulfillment of needs and desires, 2) may be associated with luxury, 3) is linked to wastefulness, 4) highlights a person’s privileged position in society, 5) is attractive, 6) is connected with glory, 7) underscores the inequality among people, 8) makes rich individuals indifferent, and 9) tends to narrow the circle of communication for the wealthy. Poverty - 1) makes it impossible to maintain a comfortable living situation, 2) may result in destitution, 3) is accompanied by despair, 4) is associated with suffering, 5) can lead people towards criminal behavior, 6) emphasizes the inequality among people, 7) is linked to grief, and 8) causes poor individuals to occupy the lowest rungs of society.

According to proverbs (Apperson, 1993), wealth has the following meanings: 1) it makes life easier - rich people can have whatever they want; 2) it is temporary - riches can disappear quickly; 3) it can be a burden - wealth brings worries and fears; 4) it can corrupt a person - money is the root of all evil; 5) it denotes a person’s status - money makes the man; and 6) the desire for wealth is insatiable - riches only fuel one’s appetite. The analysis of English proverbial units has identified ideas associated with the concept of “poverty”: 1) poverty makes life difficult - necessity is the mother of invention; 2) it is often a result of human flaws - idleness is the root of all

evil; 3) poverty can lead to bad outcomes - poverty is the mother of crime; 4) it reveals true attitudes towards a person - you know who your friends are when you're down and out; 5) there is no shame in poverty - poverty is not a sin; and 6) poverty has its advantages - it's better to be poor and independent than rich and a slave [10].

Conclusion

Therefore, the English approach to wealth is pragmatic and influenced by personal factors such as goals and determination, although there are many questionable methods for achieving great prosperity. Conversely, in the Kazakh language, the term for wealth is increasingly associated with apathy or even contempt towards material riches, with a negative connotation towards tangible wealth. The Kazakh mentality is characterized by compassion towards the poor, and the external aspects of wealth, such as elegance and grandeur, are highly valued but emotionally viewed negatively by the Kazakhs.

Kazakhs place greater importance on spiritual wealth than on material wealth, with the latter being considered secondary. This is largely due to the historical influence of Muslim culture and Islam on Kazakh society. In addition, Kazakhs hold a strongly negative view towards money obtained through dishonest means. In conclusion, it has been demonstrated that the use of antonyms in proverbs, which is a universal principle of thought, reflects a universal worldview that is applicable across different languages.

The use of contextual antonyms in language reflects specific national realities and contributes to the linguistic worldview of a particular culture. However, further research is needed to fully understand this phenomenon across different languages. Each nation's collective consciousness forms a stereotypical system that shapes their linguistic understanding of the universe. Therefore, antonymic oppositions play a crucial role in the formation of fundamental categories of existence, which ultimately forms the basis of both universal and national worldviews.

REFERENCES

- [1] Saussure F.D. Course in General Linguistics. – New York, Philosophical Library Inc, 1959. – 240 p.
- [2] Samoylovich A.N. Rich and Poor in Turkic languages // Bulletin of AS USSR. Department of Social Sciences. – 1936. – №4. – 116 p.
- [3] Jakobson R., Halle M. Fundamentals of Language. – Mouton, Language Arts and Disciplines, 1956. – 87 p.
- [4] Trubetzkoy N.S. The Basics of Phonology. – M.: Aspect Press. – 352 p.

[5] Aqberdieva B.Q. Leksika-frazeologialyq jüidegi miftık-tanymdyq qūrylymdar: filol.ğyl.kand.diss. (Mythological-perceptual structures in lexical-phraseological system). – Almaty, 2000. – 119 b. [in Kaz.]

[6] Jirenov S.A. Aqyn - jyraular poeziasyndaғы «Ömir -Ölim» konseptisiniñ tanymdyq tabıgaty: filol.ğyl.kand.diss. (Perceptual nature of «Life – Death» concepts in poetry of poets and bards. PhD candidate of Philology) – Almaty, 2007. – 165 b. [in Kaz.]

[7] Qoşanova J.T. Qazaq tılındegi «bailyq -kedeilik» konseptisi: tanymdyq sipaty men qyzmeti: filol.ğyl.kand.diss. (Concept os ‘wealth-poverty’ in Kazakh language: cognoscibility description and function). – Almaty, 2009. – 148 b. [in Kaz.]

[8] Şalbaeva A.J. Jaqsylyq/jamandyq konseptleriniñ tanymdyq körınısı (qazaq jäne orys tılı materialy boıynşa) (Perceptual image of concepts goodness/evilness (on the basis of material in Kazakh and Russian languages): filol.ğyl.kand.diss. – Almaty, 2010. – 133 b. [in Kaz.]

[9] Jūmadılov Q. On eki tomdyq şyğarmalar jınaғы (Tweleve-volume collection of works). – Almaty: «Qazyğürt» 2003.

[10] Apperson G.L. The Wordsworth Dictionary of Proverbs. – Ware: Wordsworth, 1993. – 721 p.

[11] Sultaniyazova I.S, Zhumabekova A.K. Antonymic Opposition as a Reflection of the Universal and National Linguistic Picture of the World (on the Material of Kazakh Language) // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – Vol. 6. – № 4. – URL: doi:10.5901/mjss.2015.v6n4s2p448

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ «БАЙ-КЕДЕЙ» БИНАРЛЫ ОППОЗИЦИЯСЫ

*Керимбаева К.К.¹, Хатиже Ширин², Бейсенбай А.Б.³

¹докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан, e-mail: samila_81@mail.ru

²профессор, доктор, Еге университеті, Измир, Туркия
e-mail: hatice.sirin@ege.edu.tr

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
e-mail: beisenbai_ab@enu.kz

Аңдатпа. Бинарлы оппозициялар процестерді құруда және мағынаны құру процесінде қолданылатындығын ескере отырып, олардың анықтаушы рөлі қазіргі әлемде әлі де өзекті болып табылады.

Бұл зерттеудің мақсаты қазақтар мен ағылшындардың этникалық дүниетанымының негізінде жатқан бинарлы оппозицияларды зерттеу

болып табылады. Зерттеудің негізі-семиотикалық ой мектебі, ол тілде бинарлық оппозициялардан тұратын және ұлттық сананың “әмбебап кодын” қамтитын біртұтас мәтін ретінде қарастырады.

Бұл зерттеуде бинарлық оппозициялар лексикалық антонимдермен белгіленетін және қазақ және ағылшын халқының дүниетанымын, сондай-ақ ғаламның тілдік тұжырымдамасын білдіретін мәдени ұғымдарды өндіру механизмдері ретінде қарастырылады. Материалдар мен маңызды мәдени тұжырымдамаларды талдау негізінде екі елдің бинарлық оппозициялардың үлгісі құрылды. Салыстырмалы зерттеу нәтижелері екі елдің өзін-өзі сәйкестендіруінің негізгі компоненттері болып табылатын және олардың дүниетанымын қайта құруға көмектесетін қазақ және ағылшын этникалық мәдениеттерінің негізгі компоненттерін анықтауға мүмкіндік берді.

Бұл жұмыстың мақсаты қазақ және ағылшын тілдеріндегі байлық пен кедейлік тұжырымдамаларының ұлттық көрінісінің ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. тіл білімі жүйесіндегі “мақал-мәтелдер” ұғымын, олардың әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы рөлін зерттеу.
2. қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерін іріктеу, талдау және салыстыру.
3. ұлттық ерекшеліктердегі байлық пен кедейлік ұғымдарының жалпы және әртүрлі белгілерін анықтау, осы ұғымдарға қатысты қазақ және ағылшын халықтарының құндылықтары мен мұраттарындағы негізгі белгілерді анықтау.

Зерттеу әдістері жұмыстың мақсаттары мен міндеттеріне байланысты. Жұмыс іріктеу, салыстыру және сипаттамалық талдау әдістерін қолдануды талап етті.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы когнитивтік лингвистика теориясы шеңберінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі байлық пен кедейлік тұжырымдамаларының ұлттық көрінісінің ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы-зерттеу нәтижелерін лексикология, фразеология, салыстырмалы типология, когнитивті лингвистика сияқты курстарда ағылшын тілін оқытуда қолдануға болады.

Тірек сөздер: бинарлы оппозиция, бай, кедей, ұғым, тілдік сана, мәдени код, этникалық идентификация, семиотика

БИНАРНАЯ ОППОЗИЦИЯ «БОГАТЫЙ-БЕДНЫЙ» В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

*Керимбаева К.К.¹, Хатиже Ширин², Бейсенбай А.Б.³

¹докторант Евразийского национального университета
имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: camila_81@mail.ru

²профессор, доктор, Еге университета, Измир, Турция
e-mail: hatice.sirin@ege.edu.tr

³кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального
университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: beisenbai_ab@enu.kz

Аннотация. Учитывая, что бинарные оппозиции используются при построении знаковых процессов и в самом процессе создания смысла, их идентифицирующая роль по-прежнему актуальна в современном мире.

Целью данного исследования является изучение бинарных оппозиций, лежащих в основе этнического мировоззрения казахов и англичан. Основой исследования является семиотическая школа мысли, которая рассматривает язык как единый текст, состоящий из бинарных оппозиций и содержащий «универсальный код» национального самосознания.

В данном исследовании бинарные оппозиции рассматриваются как механизмы продуцирования культурных понятий, которые обозначаются лексическими антонимами и представляют как мировоззрение казахского и английского населения, так и языковую концепцию Вселенной. На основе анализа материалов и важных культурных концепций из обеих стран была создана выборка бинарных оппозиций. Результаты сравнительного исследования позволили определить ключевые компоненты казахской и английской этнических культур, которые служат базовыми компонентами самоидентификации обеих стран и помогают в реконструкции их мировоззрения.

Целью данной работы является выявление особенностей национального выражения концептов богатства и бедности в казахском и английском языках.

Для достижения поставленной цели были поставлены следующие задачи:

1. изучение понятия «пословицы» в системе лингвистики, их роли в создании языковой картины мира.

2. подбор, анализ и сравнение казахских и английских пословиц и поговорок.

3. выявление общих и различных черт понятий богатства и бедности в национальных особенностях, выявление основных черт в ценностях и идеалах казахского и английского народов применительно к этим понятиям.

Методы исследования зависят от целей и задач работы. Работа требовала использования методов выборки, сравнения и описательного анализа.

Теоретическая значимость работы заключается в выявлении особенностей национального выражения концептов богатства и бедности в казахском и английском языках в рамках теории когнитивной лингвистики.

Практическая значимость работы заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы при преподавании английского языка в таких курсах, как лексикология, фразеология, сравнительная типология, когнитивная лингвистика.

Ключевые слова: бинарная оппозиция, богатый, бедный, концепт, языковое сознание, культурный код, этническая идентификация, семиотика

Статья поступила 25.06.2023

UDC 81

IRSTI 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.007>

THE EVOLUTION OF METAPHOR IN THE DIACHRONIC ASPECT ON THE MATERIAL OF ENGLISH POETRY

***Kos V.V.¹, Zhumabekova B.K.²**

***¹Master of Leadership in Education, NIS of Chemistry and Biology
Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: valikikos@mail.ru**

**²Candidate of Philological Sciences, Toraigyrov University
Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: beibitnur@mail.ru**

Abstract. Metaphor is a linguistic tool used to express ideas or concepts through comparison. In the diachronic aspect, metaphor can be observed over time as it changes and evolves in a language.

The term "diachronic" refers to the study of language evolution over time, and in this context, the article is focused on the evolution of metaphor

in English poetry. The use of metaphor has been a consistent feature of poetry throughout history, and this article analyzes the ways in which metaphor has evolved over time in the English language.

Different types of English poetry are analyzed in the article, ranging from medieval to contemporary, and tracing the evolution of metaphorical language in each era. This analysis involves identifying specific metaphors or themes that were popular in each era, as well as examining how the use of metaphor has changed over time [1, p.24]. Such methods as literary analysis, descriptive analysis, and comparative historical method were used to study metaphor in the diachronic aspect.

By analyzing the use of metaphor in English poetry across different time periods, researchers gain insight into the historical and cultural contexts that shaped language use. It also provides insights into the cognitive processes involved in metaphorical thinking and language use. By examining how poets have used metaphor to convey meaning and evoke emotions over time, researchers gain a deeper understanding of how the human brain processes and interprets language.

In summary, the study of the evolution of metaphor in the diachronic aspect on the material of English poetry is scientifically significant because it sheds light on the historical and cultural contexts of language use, provides insights into the cognitive processes involved in metaphorical thinking, and has practical applications in fields such as language teaching and natural language processing.

Keywords: metaphor, poetry, diachronic aspect, concepts, evolution, language use, metaphorical language, poetic language

Basic provisions

The evolution of metaphor in the diachronic aspect within the material of English poetry provides a fascinating framework for examining how metaphorical language has transformed over time. Metaphor is a fundamental poetic device used to express abstract concepts by drawing comparisons with concrete or tangible objects. Through the evolution of English poetry, the use of metaphor has undergone significant changes in terms of themes, forms, and stylistic approaches.

Throughout the evolution of English poetry, metaphor has remained a powerful tool for poets to convey their ideas, emotions, and observations. The diachronic study of metaphor in English poetry offers insights into the changing literary and cultural landscapes, reflecting the shifting values, beliefs, and artistic trends of each historical period.

Here are some key points highlighting the significance of this study:

- **Language and Cultural Shifts:** Metaphors used in poetry reflect the cultural, social, and intellectual climate of a specific period. Analyzing metaphors across different historical periods allows us to trace the changing values, beliefs, and societal norms. For example, the metaphors used in Old English poetry reflect the pagan and mythological worldview of that time, while metaphors in Victorian poetry often revolve around themes of industrialization, progress, and social change.

- **Literary Movements and Styles:** Metaphors in poetry are influenced by and often contribute to the various literary movements and styles that emerge in different periods. By studying the evolution of metaphor, we can observe how certain movements, such as Romanticism or Modernism, introduced new metaphorical approaches and techniques. These shifts in metaphorical language often parallel broader shifts in literary aesthetics and philosophies.

- **Evolution of Poetic Techniques:** Metaphor plays a crucial role in shaping poetic techniques and forms. As poets experiment with metaphorical language, they develop new ways of expressing their ideas and emotions. The diachronic study of metaphor allows us to track the development of poetic techniques, such as conceits, allegory, symbolism, or surrealism, and their impact on the overall structure and style of poetry.

- **Reflecting Historical Events and Contexts:** Metaphors in poetry often respond to historical events and cultural contexts. By analyzing metaphorical expressions in different periods, we can gain insights into how poets interpreted and responded to significant events or social movements. Metaphors can serve as powerful tools for capturing the spirit of an era or reflecting the collective consciousness of a society.

- **Changing Perceptions and Attitudes:** Metaphor reveals how perceptions and attitudes towards certain concepts have evolved over time. For instance, the metaphorical representations of nature have shifted from a more traditional, harmonious view to a more fragmented or ecological perspective in modern and contemporary poetry. These changes in metaphorical language reflect evolving cultural, philosophical, and ecological understandings.

- **Influence on Contemporary Language and Thought:** The metaphors employed in English poetry have had a lasting impact on the English language itself. Many metaphorical expressions originating from poetry have become part of everyday language usage. Studying the diachronic aspect of metaphor in poetry helps us understand the origins and evolution of these linguistic expressions, which continue to shape contemporary language and thought.

Introduction

Metaphor is a literary device that has been used in English poetry for centuries, and its evolution over time has played a significant role in the development of poetic expression. Metaphors are used to convey complex ideas and emotions through indirect comparisons, allowing the reader to engage with the text on a deeper level.

In this article, we will explore the evolution of metaphor in English poetry, from its earliest origins in Anglo-Saxon literature to its present-day usage in contemporary poetry. We will examine the different ways that poets have employed metaphor throughout history, including the development of new metaphors and the adaptation of old ones to suit changing cultural contexts.

Furthermore, we will analyze how different poetic movements, such as Romanticism and Modernism, have utilized metaphor to express their unique perspectives on the world. Romantic poetry, which emerged in the late 18th and early 19th centuries, emphasized the expression of intense emotions, individualism, and a deep connection with nature. Metaphor played a crucial role in capturing the sublime and transcendent qualities of the natural world and in conveying the subjective experiences of the Romantic poets. Modernist poetry, which emerged in the late 19th and early 20th centuries, was characterized by experimentation, fragmented forms, and a departure from traditional poetic conventions. Metaphor in Modernist poetry was used to challenge traditional modes of representation, disrupt linguistic norms, and convey the fragmented and complex nature of modern existence.

By examining the evolution of metaphor in English poetry, we can gain a deeper understanding of the ways in which language and literature evolve over time, and the role that poetry plays in shaping our understanding of the world.

Methods and materials

The evolution of metaphor in English poetry can be studied through a variety of research methods. Here are theoretical and imperial approaches that are used in researching the topic in the article:

Literary analysis: This theoretical method involves close reading of literary texts to identify and analyze the use of metaphors. By examining a variety of poems from different time periods, we can trace the evolution of metaphor in English poetry and identify common themes and trends.

Cognitive linguistics: This approach involves studying the cognitive processes involved in metaphorical thinking and expression. By examining how metaphors are processed and understood by readers, researchers can

gain insights into the ways in which metaphorical language shapes our understanding of the world.

Comparative historical method is a research method that involves the analysis of large collections of texts, known as corpora, to study language patterns and usage. It provides a quantitative and empirical approach to language analysis by examining real-life language data rather than relying solely on intuition or individual examples.

Corpus linguistics involves the collection and analysis of large collections of written or spoken language data. Corpus linguistics is used to identify patterns of language use and to study how language varies across different historical periods.

The method identifies keywords, which are words or phrases that are statistically significant in a particular corpus compared to a reference corpus. Keyword analysis helps researchers identify salient terms in a specific context and explore their usage patterns and associations.

Results and discussion

The evolution of metaphor in English poetry is a fascinating subject that can be explored from various angles, including the diachronic aspect. Metaphors are a fundamental part of poetic language, allowing poets to express abstract concepts in a more vivid and concrete manner.

In the early stages of English poetry, metaphors were often derived from nature, such as the use of animals or plants to represent human emotions or virtues. For example, in the Old English poem "Beowulf," the hero is compared to a tree, rooted firmly in the ground and able to withstand the storms of life.

"Beowulf" is significant as one of the earliest surviving works of English literature, and provides insight into the language, culture, and values of the Anglo-Saxon period. The poem explores themes of heroism, loyalty, and the struggle between good and evil, and has influenced countless works of literature and popular culture [2, p.78].

The poem is notable for its use of kennings, a type of metaphorical expression that uses compound words to describe objects or concepts in a more imaginative way. For example, Grendel is described as a "shadow-stalker" and a "shepherd of evil." Beowulf himself is referred to as a "ring-giver" and a "breaker of swords."

The Renaissance period brought about a new interest in classical literature, which influenced the use of metaphor in English poetry. Poets such as Shakespeare and Donne used elaborate metaphors to convey complex ideas and emotions. In Shakespeare's sonnet "Shall I Compare Thee to a

Summer's Day," for example, he compares his lover to a summer's day, using the changing seasons as a metaphor for the fleeting nature of beauty [3, p.56].

"Shall I Compare Thee to a Summer's Day" is rich with metaphors, which are used to describe the beauty of the fair youth and to contrast his beauty with the transience of summer. Here are some examples of metaphors in the sonnet:

"Thou art more lovely and more temperate" – The youth is compared to a mild and moderate climate, which is more pleasant and enduring than a hot and oppressive summer day.

"Rough winds do shake the darling buds of May" – The fickleness and volatility of life are represented by the wind, which can destroy the delicate buds of spring.

"And summer's lease hath all too short a date" – Summer is personified as having a lease or contract, which expires too soon and ends too quickly.

"Sometimes too hot the eye of heaven shines" – The sun, which represents the youth's beauty, is compared to the eye of heaven, which can be too intense and blinding.

"And often is his gold complexion dimmed" – The youth's beauty is compared to the golden light of the sun, which can be obscured by clouds or other factors.

"Nor shall Death brag thou wander'st in his shade" – Death is personified as a braggart who boasts of his power, but the youth's beauty will continue to shine even in the darkness of death.

These metaphors help to create a rich and vivid picture of the youth's beauty, and also reinforce the theme of the sonnet, which is the enduring power of love and poetry to transcend the fleeting nature of life.

In the Romantic period, poets turned away from classical and religious imagery and instead drew inspiration from nature and the individual's subjective experience. Metaphors became more personal and often reflected the poet's own emotions and experiences [4, p.32]. For example, in William Wordsworth's poem "I Wandered Lonely as a Cloud," the poet uses the image of a field of daffodils to represent the joy and beauty of nature.

The poem is famous for its use of vivid and imaginative metaphors to describe the beauty of nature. Here are some examples of metaphors in the poem:

"I wandered lonely as a cloud" – The speaker compares himself to a cloud, which is a solitary and free-floating object in the sky.

"Beside the lake, beneath the trees,
Fluttering and dancing in the breeze" – The daffodils are personified as living beings that can flutter and dance, suggesting their lively and joyful nature.

“Continuous as the stars that shine” – The daffodils are compared to the stars, which are a symbol of beauty and infinity.

“The waves beside them danced; but they

Out-did the sparkling waves in glee” – The daffodils are again personified, this time in comparison to the waves, which suggests their exuberance and liveliness.

“A poet could not but be gay, in such a jocund company” – The daffodils are described as a “jocund company,” meaning a joyful and merry group, which again suggests their ability to uplift the spirit.

These metaphors serve to create a vivid and imaginative picture of the beauty of nature, as well as the emotional impact it can have on the human spirit. By comparing the daffodils to various other objects and beings, Wordsworth helps to convey their beauty and vitality in a way that is both poetic and memorable.

In the modern period, poets continued to experiment with metaphor, often pushing the boundaries of traditional poetic language. The use of surreal and abstract imagery became more common, and poets such as T.S. Eliot and Sylvia Plath used metaphor to express the fragmentation and disconnection of modern life [5, p.16].

Pushing the boundaries of traditional poetic language means taking metaphor to new heights, exploring the limits of what can be expressed through language and challenging the reader’s expectations. This might involve using unconventional comparisons, mixing disparate or even contradictory ideas, or creating completely new images that defy easy interpretation.

For example, a poet might use a metaphor that compares the night sky to a canvas that is being painted by an invisible artist, or describe the ocean as a giant beast that roams the earth. By using metaphor in this way, poets can create a sense of wonder and mystery that is not possible through literal language alone, and can push the boundaries of what is traditionally considered “poetic” [6, p.7].

The modern period, roughly spanning from the late 19th to the mid-20th century, saw the rise of new and innovative forms of literature and poetry, including modernism and postmodernism. During this period, metaphors continued to be an important literary device, often used to explore complex themes and ideas. Here are some examples of metaphors in modern poetry:

“The Waste Land” by T.S. Eliot – This modernist masterpiece is filled with metaphors that explore themes of disillusionment, despair, and decay. For example, the image of the “dead tree” is used to symbolize the barrenness and hopelessness of modern life, while the “heap of broken images” represents the fragmented and disordered nature of human experience.

“The Love Song of J. Alfred Prufrock” by T.S. Eliot – This poem is filled with vivid and often surreal metaphors that convey the speaker’s feelings of alienation and existential angst. For example, the “yellow fog” that “rubs its back upon the window-panes” is used to symbolize the suffocating and oppressive nature of modern society.

“The Red Wheelbarrow” by William Carlos Williams – This short poem is famous for its use of simple and concrete images to convey a deeper meaning. The metaphor of the “red wheelbarrow” and the “white chickens” is used to suggest the beauty and simplicity of rural life, while also hinting at the importance of everyday objects and experiences.

“In a Station of the Metro” by Ezra Pound – This imagist poem uses a single metaphor to convey a complex emotional state. The metaphor of the “petals on a wet, black bough” is used to suggest the fleeting and delicate nature of human experience, while also conveying a sense of melancholy and loss.

Metaphors in the modern period were often used to explore complex themes and ideas, and to convey a sense of alienation, disillusionment, and fragmentation that characterized the period. These metaphors often relied on surreal and unexpected imagery, and were used to create a sense of depth and complexity in modern poetry.

The supermodern period, also known as post-modernity or late modernity, is characterized by rapid technological advancements, globalization, and a sense of fragmentation and disorientation. Metaphors used during this period often reflect these themes and can be quite complex and abstract.

One example of a metaphor in the super modern period is the concept of the “network.” This metaphor describes the interconnectedness of people, ideas, and technologies, and is often used to describe the internet and social media. The network metaphor suggests that everything is connected and that the boundaries between different domains are becoming increasingly blurred [7, p. 14].

Another example of a metaphor in the super modern period is the concept of the “matrix.” This metaphor is often used to describe the way in which technology and media shape our perception of reality. The matrix metaphor suggests that our experience of the world is mediated by a complex web of information and that we are constantly plugged into this digital reality [7, p. 20].

Conclusion

Overall, the metaphors used in the super modern period reflect a sense of uncertainty and disorientation, as well as the rapid changes brought about by technological advancements and globalization. They often emphasize the complex and interconnected nature of contemporary society and suggest that our understanding of the world is constantly evolving.

Both Romanticism and Modernism utilized metaphor to express their unique perspectives on the world. Romantic poets employed metaphor to capture the emotional, spiritual, and natural aspects of human existence. In contrast, Modernist poets used metaphor to challenge traditional notions of representation and explore the complexities and dislocations of modern life. Metaphor, in both movements, served as a powerful tool to evoke imagery, convey meaning, and shape the reader's interpretation of the poet's vision.

The evolution of metaphor in English poetry is a reflection of the changing cultural and literary trends over time. From nature and religion to classical literature and personal experience, metaphors have been used to explore a wide range of themes and emotions in English poetry.

REFERENCES

- [1] Fulk R. D., Cain C. M. (ed.). A history of Old English literature. – John Wiley & Sons, 2013. – 504 p.
- [2] Fulk R. D., Bjork R. E., Niles J. D. (ed.). Klaeber's Beowulf. – University of Toronto Press, 2008. – 704 p.
- [3] Greenblatt S. Renaissance self-fashioning: from More to Shakespeare. – University of Chicago Press, 2012. – 342 p.
- [4] Hamlin C. The Temporality of Selfhood: Metaphor and Romantic Poetry //New Literary History. – 1974. – T. 6. – №. 1. – P. 169-193.
- [5] Whitworth M. H. Einstein's Wake: Relativity, Metaphor, and Modernist Literature. – OUP Oxford, 2001. – 254 p.
- [6] Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – University of Chicago press, 2008. – 308 p.
- [7] Landau M. J., Robinson M. D., Meier B. P. (ed.). The power of metaphor: Examining its influence on social life. – Washington, DC: American Psychological Association, 2014. – T. 155. – 301 p.

ДИАХРОНИКАЛЫҚ АСПЕКТІДЕГІ МЕТАФОРАНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ АҒЫЛШЫН ПОЭЗИЯСЫ МАТЕРИАЛЫНДА

*Кос В.В.¹, Жұмабекова Б.К.²

¹Павлодар қ. химия-биология бағытындағы НЗМ,
Білімдегі көшбасшылық магистрі, Павлодар, Қазақстан
e-mail: valikikos@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты
Торайғыров атындағы университет, Павлодар, Қазақстан
e-mail: beibitnur@mail.ru

Аңдатпа. Метафора – басқа нәрсемен салыстыру арқылы идеяларды немесе тұжырымдамаларды білдіру үшін пайдаланылатын лингвистикалық құрал. Диахроникалық аспектіде метафор уақыт өткен сайын оның өзгеруіне және тілдегі эволюциясына қарай байқалуы мүмкін.

«Диахроника» термині уақыт өте келе тілдің эволюциясын зерттеуге жатады және осы тұрғыда мақала ағылшын поэзиясындағы метафораның эволюциясына шоғырланған. Метафораны қолдану тарих бойы поэзияның дәйекті сипаты болды және бұл мақалада уақыт өте келе ағылшын тіліндегі метафораның эволюциясының жолдары талданады.

Орта ғасырдан бастап қазіргі заманға дейінгі ағылшын поэзиясының түрлі түрлері талданады және әр дәуірде метафоралық тілдің эволюциясы байқалады. Бұл талдау нақты метафораларды немесе әр дәуірде танымал болған тақырыптарды анықтауды, сондай-ақ метафораларды пайдаланудың уақыт өткен сайын қалай өзгергенін зерттеуді қамтуы мүмкін [1, 24 б.]. Диахроникалық аспектіде метафораны зерттеу үшін әдеби талдау, когнитивтік лингвистика, корпуслық лингвистика сияқты әдістер пайдаланылды.

Нәтижесінде ағылшын поэзиясындағы метафораның эволюциясын зерттеу метафоралық ойлаумен және тілді пайдаланумен байланысты когнитивтік процестер туралы түсінік береді. Ақындардың мағына беру үшін метафораны қалай пайдаланғанын зерттей отырып, зерттеушілер адам миының тілді қалай өңдеп, қалай түсіндіретінін терең түсінуге мүмкіндік алады.

Метафоралық сөздердің уақыт өткен сайын қалай өзгергенін зерттей отырып, лингвистер қоғамның құндылықтары мен нанымдарының қалай өзгергені туралы түсінік ала алады. Бұл сондай-ақ жаңа технологиялар мен инновациялардың тілге қалай әсер еткеніне және өз кезегінде біздің қоршаған әлемді қабылдауымызды қалай қалыптастыратынына да әсер етуі мүмкін.

Жалпы, бұл мақала метафораның ағылшын поэзиясында қалай дамығанын және тілдің өзінің дамуына қалай ықпал еткенін жан-жақты түсінуді қамтамасыз етуге бағытталған.

Тірек сөздер: метафора, поэзия, диахроникалық аспект, тұжырымдама, эволюция, даму, метафоралық тіл, поэтикалық тіл

ЭВОЛЮЦИЯ МЕТАФОРЫ В ДИАХРОНИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОЙ ПОЭЗИИ

*Кос В.В.¹, Жумабекова Б.К.²

*¹ магистр лидерства в образовании НИШ
химико-биологического направления, Павлодар, Казахстан
e-mail: valikikos@mail.ru

² кандидат филологических наук
университет имени Торайгырова Павлодар, Казахстан
e-mail: beibitnur@mail.ru

Аннотация. Метафора – лингвистический инструмент, используемый для выражения идей или концепций через сравнение с чем-то другим. В диахроническом аспекте метафора может наблюдаться с течением времени по мере её изменения и эволюции в языке.

Термин «диахроника» относится к изучению эволюции языка с течением времени, и в этом контексте статья сосредоточена на эволюции метафоры в английской поэзии. Использование метафоры было последовательной чертой поэзии на протяжении всей истории, и в этой статье анализируются пути эволюции метафоры с течением времени в английском языке.

Анализируются различные типы английской поэзии, начиная от средневековой и заканчивая современной, и прослеживается эволюция метафорического языка в каждую эпоху. Этот анализ может включать определение конкретных метафор или тем, которые были популярны в каждую эпоху, а также изучение того, как использование метафор изменилось с течением времени [1, с. 24]. Для изучения метафоры в диахроническом аспекте использовались такие методы, как литературный анализ, когнитивная лингвистика, корпусная лингвистика.

В результате изучение эволюции метафоры в английской поэзии дает представление о когнитивных процессах, связанных с метафорическим мышлением и использованием языка. Исследуя, как поэты использовали метафору, чтобы передать смысл и вызвать эмоции со временем, исследователи могут получить более глубокое понимание того, как человеческий мозг обрабатывает и интерпретирует язык.

Таким образом, изучение эволюции метафоры в диахроническом аспекте на материале английской поэзии является научно значимым, поскольку проливает свет на исторические и культурные контексты использования языка, дает представление о когнитивных процессах, участвующих в метафорическом мышлении, и имеет практическое применение в таких областях, как преподавание языка и обработка естественного языка.

В целом, эта статья направлена на обеспечение всестороннего понимания того, как метафора развивалась в английской поэзии и как она способствовала развитию самого языка.

Ключевые слова: метафора, поэзия, диахронический аспект, концепции, эволюция, развитие, метафорический язык, поэтический язык

Статья поступила 03.05.2023

ӘОЖ 81

ҒТАХР 16.21.49

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.008>

**ЭКСПРЕССИВТІК СТИЛИСТИКА: ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ КОДТАҒЫ
ЛИНГВОМӘДЕНИ ПАРАДИГМАЛАРЫ**

*Қоянбекова С.Б.¹, Сатинбекова М.М.²,
Кубдашева К.Б.³, Нұрмұхаметова Қ.Т.⁴

¹филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: sarakoyanbekova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1131-8503>

² PhD, аға оқытушы, Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ
Алматы, Қазақстан
e-mail: m.satinbekova@satbayev.university
<https://orcid.org/0000-0001-8636-3942>

³ филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Ғ.Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті
Алматы, Қазақстан
e-mail: karget2017@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2310-6217>

⁴ филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: k.nurmukhametova@satbayev.university
<https://orcid.org/0009-0003-2531-5009>

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі фразеологизмдердің экспрес-
сивтік стилистикалық парадигмалары негізінде ұлттық кодтың
ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Мақаланың негізгі мақсаты –
қазіргі қазақ тіліндегі ұлттық кодты анықтайтын фразеологизмдердің
экспрессивтік стилистикалық лингвомәдени сипатын зерттеу, тілдегі
экспрессивтіліктің ауызекі сөйлеу тілі және кітаби жазба тілдің
салыстырмалы арақатынасын анықтау.

Зерттеу жұмысында шетелдік және отандық ғалымдардың
фразеологизмдердегі рухани құндылықтарды дамытуға қатысты
тұжырымдарын, негізгі бағыттары мен идеяларын басшылыққа
алып, пайымдауларына сүйену, лингвостилистикалық ерекшеліктерді
арнайы қарастыру маңызды. Мақалада Р. Сыздықова, Н. Уәли,
Ғ.Смағұловалардың еңбектеріндегі экспрессивтік сөз оралымдарының
қызметіне лингвостилистикалық талдау жүргізу арқылы нәтижеге

қол жеткізілді. Бұл мақаланың ғылыми маңыздылығын көрсетеді. Ұлттық кодтың негізін құрайтын фразеологиялық бірліктердің тілдік парадигмалар сабақтастығындағы ұлттық-мәдени аспектілерінің ерекшеліктерін талдау, функционалды және экспрессивтік стилистиканың бинарлық бірлігін таныту мақаланың жаңалығы болып табылады. Зерттеудің ғылыми құндылығы мен практикалық маңыздылығы қазақ тіліндегі фразеологизмдердің экспрессивтік қолданысын терең талдауға негіз болып, аталған мәселені түбегейлі зерттеуге ықпал ететін тілдік материалдарды бейімдеу бойынша деректерді жүйелей отырып, тіл қазынасындағы лингвомәдени ақпараттың бейнелі сипатта жеткізілуін қамтамасыз етуінде. Зерттеу әдіснамасының сипаттамасында ғалымдардың дүниетанымдық, гносеологиялық, эмпирикалық, теориялық негіздері, тұжырымдамалық ойлары мен ұстанымдары қолданылды.

Зерттеу нәтижелері әдістемелік көмек ретінде де, лингвостилистиканың мәселелерін анықтауда қызмет ете алады. Себебі қазақ тілінің ұлттық ой-өрісі ғаламдық парадигмалар тұрғысынан талданып, тіл дамытудағы лингвомәдени модельдер ұсынылды. Ұлттық код парадигмаларының ақпараттық, когнитивтік, психолингвистикалық мәселелерін қарастыруда бақылау, жинақтау, талдау әдістері қолданылып, зерттеу жұмысының қорытындысы жазылды. Бұл тақырып лингвомәдени стилистика саласы үшін құнды. Өйткені қазіргі кезеңде тілдің қатысымдық қызметінің лингвомәдени тұрғыдан дамуы аса өзекті. Бұған қоғамда орын алып жатқан тілдік жағдаяттағы өзгерістер дәлел.

Зерттеу әдістемесі жүйелі, теориялық талдау, сипаттамалық әдістер мен озық тәжірибелерді пайдалануға негізделген. Мақаланың объектісі – арнаулы курс ретінде жоғары оқу орындарында, лингвотеориялық, лингвоқолданбалық бағыттарда зерттеу жүргізетін ғалымдарға, ЖОО-да оқитын студенттерге, магистранттарға лингвистикалық білім беру үрдісі. Мақаланың зерттеу нысаны ретінде ұлттық кодқа бейімделген қазақ тіліндегі фразеологизмдердің экспрессивтік стилистикасының негіздері мен тетіктері анықталды. Зерттеу пәні – фразеологиялық бірліктердің тілдік парадигмалар сабақтастығындағы ұлттық-мәдени аспектілерін, ақыл-ой өрісін, гендерлік тіл табиғатымен өзектесіп жатқан ерекшеліктерін талдау.

Тірек сөздер: ұлттық код, фразеологизмдер, экспрессивтік стилистика, парадигма, рухани құндылықтар, эмоция, бағалау, бейнелеу, сөз өрнектері

Негізгі ережелер

Ұлттық төл этникаға бейімделген құндылықтар, лингвомәдени танымдық мүдделер, отансүйгіштік сезімнен басталатын ұлттық тіл, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұлттық діл мақсат-мұраттарын сипаттайтын ұлттық кодтың қазіргі жаһандану кезеңіндегі өзектілігі бұрынғыдан да кеңейіп, тың парадигмалар тұрғысынан зерттеуді қажет етеді. Сондықтан, ұлттық тіліміздегі құнарлы ойларға негізделген құнарлы сөз оралымдары, даналық-шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, қазақ халқының рухани генезисін, тілін, ділін, тарихи жадына бейімделген тұтас болмысын танытатын ұлттық кодтың тылсым қырларын ашып, түсіндіру өркениеттер тоғысындағы мәдени-тілдік зерттеулердің басым бағыттарының бірі. Осыған орай, ел Президенті Қ. Тоқаевтың Ұлттық Құрылтайда жасаған тұжырымын негізге алуға болады. Аталған салиқалы тұжырымда тіл – ұлттың жаны ретінде түсіндіріліп, тың идеялардың ұлт бірлігін нығайтудағы мәселелерді айқындап, ұлттық қағидаттарды қатаң ұстанып, төл тарихымызды үлгі етіп, насихаттау ұсынылған. Ұлттық тіліміздің жарқын болашағының зор екенін айта келіп, қазақ тілін ғылым және техника мен бизнес саласында жүйелі қолдану қажеттігіне тереңінен зерттеу міндеті ұсынылған. Бұл тұжырым зерттеуші ғалымдар Б. Аташ пен Л. Асқардың ұлттық код туралы мақаласындағы пікірлерімен астасып, ұлттық код ұғымы: тылсымдық пен құпиялылықты ұштастыратын сакральды феноменмен үндестіріліп, әрбір халық пен ұлттың, этностың дара қасиеттерінен туындайтын монадо, ұлттық рухани-мәдени субстансасы, ұлттық идея мен сананың субстраты, базисі әрі ядросы деген ұстанымға негізделіп, философиялық-терминологиялық-герменевтикалық-семантикалық талдаулармен жүйеленген. Аталған зерделі пікірге сүйенсек, уақыт және кеңістік арасындағы халықтың біртұтас сипатының негізі – ұлттық код. Сондықтан, ұлттық кодқа негізделген тіліміздегі фразеологизмдердің ішкі құрылымдары мен жүйелері көпдеңгейлі тармақ ретінде бір-бірімен тығыз байланысты болып келеді. Аталған мәселені ұлттың тарихи жады тіл, діл, дін, тарих, мәдениет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр когнитивтік тұрғыдан зерделеп, антропоцентристік тұрғыдан қарастырсақ, адамзаттың тұла бойындағы толғанысын, көңіл-күйін, сезімін, эмоциясын жеткізудің негізгі құралы ретінде пайымдау маңызды.

Фразеологизмнің тұрақты сөз тіркесі екі немесе одан көп сөздердің тіркесуі арқылы жасалады, ауыспалы, бейнелі мағынаны білдіретінін де осы себептер айқындайды. Аталған мәселені қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының лингвомәдени парадигмалар тұрғысынан қарастырсақ, лингвотанымдық теория, тіл, ойлау, сана, форма және мазмұнның,

қоғамдағы тілдік тұрпаты, логиканың ойлау жүйесіне тікелей қатысты лингвотеориялық тұжырымдар экспрессивтік мағынамен тікелей сабақтастырылуы өзектілік танытады. Жалпы экспрессивтілік ұғымы тілдегі бейнелеу және бағалаушылық құралдардың айқындылығымен анықталып, ақпарат жеткізушінің сезім-күй әрекеттерінің әсерлі, көркем жеткізілуіндегі сөз өрнектерінің ұтымдылықпен берілуі болып табылатыны осы саланы зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде орын алған. Ғылыми еңбектерде фразеологизмдердің мазмұндық сипатына тіркес тұрақтылығы, мағына тұтастығы, қолдану тиянақтылығы тән екені анықталған.

Кіріспе

Ұлттық төл тарихымызды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін тілімізді кластерлік бәсекелестікте синергетикалық тұрғыдан зерттеп, инновациялық заманауи парадигмаларда салыстыра қарастыру, нәтижелерін білім беру траекториясына енгізу өзектілік танытады. Сондықтан зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы білім алушыларға ұлттық тіліміздегі ақыл-ой өрісіне негізделген құнарлы сөз оралымдары, даналық-шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, қазақ халқының рухани генезисін, тілін, ділін, тарихи жадына бейімделген тұтас болмысын танытатын ұлттық кодтың тылсым қырларын ашып, түсіндіру болып табылады. Өркениеттер тоғысындағы лингвомәдени танымдық зерттеулердің басым бағыттарының бірі – қазақ тіл біліміндегі когнитивті лингвистика және лингвомәдениеттану бағыттарын салыстырмалы түрде әлемдік тәжірибелер негізінде жүйелі зерттеу қажеттілігі туындайды. Тілдің шынайы мүмкіндігі сөз әлеуеті әрекетінде жан-жақты қырларынан ашылатындықтан экспрессивті стилистика сөздегі мүмкіндіктерді арнайы зерттеуге негізделеді. Осы бағыттағы іргелі зерттеулер Л.В.Щерба, В.Матезиус, Л.М.Васильев, Е.М.Галкина-Федорук сынды шетел ғалымдарының еңбектерінде талданса, отандық А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, М.Балақаев, Қ.Жаманбаева, О.Бүркітов, Г.Қосымова және т.б. зерттеушілердің пайымдаулары ғылыми мақаланы жазуға негіз болды. Заманауи сұраныстардағы тіл саясатының басым бағыттарын жүзеге асыру тілдік жағдаятты қалыптастыруға бейімделеді. Себебі, жаһандану үрдісіндегі модернизациялық талаптардың қарқындылығы, ұлттық тілдерді инновациялық парадигмаларда зерттеу қажеттігін талап етеді. Ғылым мен техника басым қолданыс аясын кеңейту және ғылыми прогрестің үздік жетістіктеріне бейімделуде лингвистиканың нәтижелі тәжірибелерін енгізумен сабақтастырылады.

Осыған орай, уақыт және кеңістік арасындағы халықтың біртұтас болмыс сипатының негізін құрайтын ұлттық код аясындағы фразеологизмдер ғасырлар бойы қалыптасқан, жинақталған ақыл-ой өрісінің сөздік қорының асыл қазынасы, өлшемі бола алады. Мақалада фразеологизмдердің тұрақты сөз тіркесі ретіндегі экспрессивтік стилистикалық әлеуеті, ұлттық бояудағы өткірлік сипат дүниетаным және ділмен байланыстыра талдау бейнелі мағынаны білдіретіні анықталады. Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының лингвомәдени парадигмалар тұрғысынан қарастырсақ, танымдық теорияның тетіктерін, инновациялық тұрғыдан сараптап, анықталған тың тұжырымдардың экспрессивтік мағынамен тікелей сабақтастырылатыны арнайы зерделенуі тиіс.

Әсіресе, тілдік қолданыстағы логикалық құрылымы жүйесіз сөз тіркестерінің ойды білдірудегі кері әсері айтылатын ойды әлсіретіп, экспрессивтік мағынаны беруде уәжсіз сөз қолданыстарын тудырады. Фразеологиялық тіркестерді ұтымды қолдана білу, ой өрнегін түрлендіріп, ұтымды қолдану, ұлттық тіліміздегі тіл байлығын заманауи парадигмада салыстыру маңызды. Сондықтан фразеологизмдерді қолдануда перифрастикалық тіркестерді жиі қолданып, жаңа тіркестер жасаудағы фразеологизмдердің тұлғалық-құрылымдық түрлерін талдау жүйелі зерттеуді қажет етеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазақ ұлттық әдеби, көркем тілінің кемелденіп жетілген, шынайы табиғаты қазіргі қазақ тілінің әлеуметтік қолданыс кеңістігіндегі тілдік жағдаяттағы көрінісін анықтап бере алады. Мұның дәлелі – мақаланың зерттеу нысанына айналып отырған қазақ тіл біліміндегі лингвотеориялық және лингвоқолданбалық ғылым салаларындағы ұлттық код аясын қамтитын қазақ тіліндегі фразеологизмдердің экспрессивтік стилистикалық парадигмаларын зерттеу мәселесі белгілі ғалым І.Кеңесбаевтың еңбектерінен бастау алады. Ғылыми зерттеулерде фразеологиялық бірліктердің қолданылуы, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық тұрғыдан сабақтастықта зерттелген. Тұрақты тіркестердің мағыналары, сипаттары, қолданыста жүйеленуі, екі және көптілді аудармаларына арналған көптеген зерттеу жұмыстары бар. Тіліміздегі фразеологизмдер құрамы мағыналық құрылымы, сапасы жағынан құнарлы, бай болып келеді. Тілдің даму процесінде үздіксіз толысып отыратын фразеологиялық парадигмалардың ұлттық-мәдени, тарихи қалыптасуы және даму үрдісінің тілдегі тәжірибесін тұжырымдайтыны лингвист ғалым Н.Уәлиұлының зерттеу еңбектерінде

талданып, тілдік бірліктердің семантикалық құрылымы, лексикалық, грамматикалық айырмашылықтары жүйелі сарапталып, фразеологиялық парадигмалардың экспрессивтік стилистикалық реңкі, тіл нормасы, эстетикалық табиғаты анықталған.

Аталған зерттеу нәтижелерін негізге ала отырып, мақалада фразеологиялық парадигмалардың бейнелеуіш, бағалауыштық стильдік қызметі, функционалдық стильдік ұштасудағы тармақтарға жіктелуі, фразеологизмдердің мәнерлеу қызметі мен стилистикалық мәні, бояулары, әртүрлі контекстеріндегі сөйлесім, айтылым, жазылым, тыңдалымдағы қолданысы қарастырылады. Фразеологиялық бірліктердің сөз жасалымдағы коммуникативтік ережелері, көркемдік сипат беретін эмоционалды-экспрессивтік мағыналардың берілуі және т.б. зерделенеді. Фразеологизмнің стилистикалық көрінісі, тіліміздегі тұрақты қалыптасқан сөз тіркестерінің сапалық белгілерін, мәнерлеу-бейнелегіштік қасиеттерін, әлеуметтік қарым-қатынас саласындағы қолданысын зерттейді.

Дербес авторлардың тілдік қолданысындағы фразеологизмдердің жекелеген стильдік мәнері фразеологиялық парадигмаларды жаңа қырынан қарастырудағы маңызды мәселе. Өйткені экспрессивтік стилистика саласында фразеологизмдерді экспрессивтілік, сондай-ақ олардың экспрессивтілікті тудырудағы ерекшелік тұрғысынан қарастырады. Экспрессивтілік мәселесі фразеологизмдерге қатысты басты жеткізуші құралдардың қатарындағы табиғи сапа яғни, экспрессияға бейімделген стильдік реңк, бояуына байланысты ерекшелену белгісімен анықталатыны қарастырылады.

Мысалы:

1. Ғалия «Сұлу сырдың суын жұлығынан келтірмеді», алайда ойланбасқа болмас [6, 17 б.].
2. Игілік би ақындарды ұзын арқан, кең тұсау арқылы жанынан ұзатпастан, өрелеп отыр [7, 37 б.].
3. Елі, жері бай екен. Жүз мыңдаған қой, түйе, иттің құлы итақайда өріп жүр дейді [8, 43 б.].
4. Жүрегі су етіп, белгісіз сан сезім лебі шарпып өтті [6, 19 б.].

Талдау барысында берілген парадигмалардағы фразеологиялық тіркестердің экспрессивті берілу мағыналары біркелкі еместігі байқалады. Бастапқы екі сөйлем мағынасында фразеологизмдер адамға байланысты мінез-құлықты сипаттап тұрса, үшінші сөйлемде автордың бағалауы басымырақ. Төртінші сөйлемде тұлғаның белгілі бір эмоционалдық психологиялық сезімін нақты бейнелеп, ойдың жеткізілуін әсерлеп тұр. Сондай-ақ, экспрессивтік фразеологиялық

парадигмаларда тұрақты сөз тіркестерінің қуану, ашу-шақыру, кекетіп-мұқату, мысқылдап-сынау, сынап-мінеу, жақсы көру - жек көру, ренжу-көңілдену т.б. іс-әрекеттерді бейнелеп, әртүрлі көңіл-күй толғаныстарын жеткізудегі экспрессивтік мағына нақты ашылғанын байқауға болады. Ұлттық тіл қазынасындағы сөз орамдары сөйлемде кез келген ақпараттың жеткізілуін қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар бейнелі сипаттайды. Бұл талдау арқылы фразеологизмдердің тілдегі атқаратын басты қызметі бейнелеуіштік-экспрессивтік қызметін көрсетеді. Байқап отырғанымыздай, фразеологиялық парадигмалардың әртүрлі эмоционалдық реңкке боялып, экспрессивтік мағынаны үстейтінін, сондай-ақ стилистикалық құрал функциясының жоғары атқарылу мүмкіншілігін көрсетеді. Дәстүрлі классикалық шығармаларға жүгінсек, мазмұн тұтастығындағы фразеологизмдер берілетін ұғымға денотаттық және коннотаттық мағына беріп, реңк үстейді. Мысалы, жеткізуші бірліктер қатарында: “қуанды - төбесі көкке жетті”; “шошыды - төбе шашы тік тұрды”; “қорқақ-су жүрек, қамқор болу – көз қырын салу” т.б. атауға болады.

Фразеологизмдер берілетін ұғымды бейнелеу арқылы адамның ой-санасында қалыптастырып, жеткізудің таптырмайтын құралы екеніне көз жеткіздік. Талдау барысында анықтағандай, тіліміздегі фразеологизмдер қызметінің екі түрін жекелеп көрсетуге болатыны анықталды:

- Заттардың немесе құбылыстың атауын білдіруі және тиянақты ойды білдіріп, ақпарат алмасу құралы қызметін атқару;
- Бейнелі, мәнерлі реңкті білдіру, тілдегі эмоционалдылық пен экспрессивтік қызметті іске асыру.

Фразеологизмдердің табиғатында кездесетін екі қызмет өзара сабақтастықта ұштасып қолданылғанымен, жалпы экспрессивтік стилистика саласында соңғы қызметті атқаруы зерттеу нысанының негізгісі болып табылады. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, экспрессивтік стилистика қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ұлттық сипатын зерделеуде тілдік сапа-белгілердің негізге алынуы қажет екенін көрсетеді. Мақала мазмұндағы зерттеу негізінде тілдік деректер мен ғылыми тұжырымдар диахрондық тұрғыдан тарихи-салыстырмалы, синхрондық тұрғыдан салғастырмалы, сипаттау, жүйелеу және т.б. әдістер қолданылды.

Талқылау

Қазақ ұлттық тілінің фразеологиялық жүйесінде лексикалық бірлік ретіндегі негізгі тілдік белгілерді жіктеуге болады. Мысалы:

- Біріншіден, дайын фразеологизмдер қолданылу белгісі бойынша ерекшеленеді.

- Екіншіден, мағына тұтастығының орын алуы.

- Үшіншіден, тіркестердің, сөз орамдарының тиянақты сипатқа ие болуы.

Бұл белгілер фразеологизмдердің өз алдына жеке, дербес лингвистикалық сала екенін анықтауда басшылыққа алынған. Заманауи кезеңде қазіргі қазақ тіліндегі фразеологиялық парадигмалардың құрамы және құрылысы, мағыналық айырмашылықтары бойынша жіктелісі, жасалу жолдары және сатылай даму заңдылықтары тұрғысынан зерттеліп, тұжырымдалды. Фразеологизмдерге қатысты экспрессивтілік сөйлеу барысында ұғымды жеткізуші фактуалды және экспрессивтік қасиет, сапа ретінде лексикологиялық мәселелер қарастырылды.

Жалпы қазақ тілінің стилистикасында фразеологизмдердің экспрессивтік стилистикалық қызметін анықтауда олардың төмендегідей тілдік белгілері негізге алынған:

- Қалыптасқан дайын тілдік бірлік ретінде жұмсалуды.

- Қолданылу заңдылығы бойынша жалпыға бірдей танымалдылығы.

- Мағыналық бірліктерінің сақталуы.

- Құралуды екі сөзден кем болмауы.

Тілдегі фразеологизмдердің экспрессивтік стильдік сапасына байланысты шоғырлануы бейтарап және сөйлеу тілі, сондай-ақ кітаби сипатты білдіретін фразеологизмдердің стильдік ерекшеліктері мен құрамы және т.б. фразеологизмдерді сөйлеуде қолданудың стилистикалық тәсілдері, жолдары қазақ тілі стилистикасында жүйелі анықталған. Орыс тіл білімін зерттеушілердің еңбектерінде талданғандай, фразеологизмдерді топқа бөлудің бірнеше жолдары ұсынылған. Лингвист А.И. Ефимов фразеологизмдерді қалыптасуы мен қызметіне байланысты ертегілік түрлер, фольклор жанрындағы архаизмдер, қарапайым ойды жеткізудегі фразеологизмдер, халықтық мақалдар деп топтастырады. Ал А.Н. Гвоздев жүйеленген топтастыру ішіне кітаби фразеологиядағы идиомдарды, шешендік, публицистикалық, тұрмыстық-әдеби идиоматикаларды енгізеді. Зерттеуші Н.М. Шанский фразеологизмдердің нөлдік қалпын, еркелету мен дөрекі, мазақтау және жек көру, тұрпайылық, поэтикалық деген тұжырымдар жасайды.

Пайымдауларға жүгінсек, қазақ тілі стилистикасында осы негізге сүйене отырып, фразеологизмдер стильаралық, яғни бейтарап сөйлеу тілі, тұрмыстық және кітаби деп үшке бөлінген. Аталған фразеологизмдердің түрлерінің экспрессивтік стилистикалық парадигмалары қазіргі зерттеулердің нысанына айналған. Осы саланы арнайы зерттеуші ғалым Г.

Смағұлованың талдауында қазақ тілі ғылымындағы фразеологизмдердің стильдік оралымдары сатылай байланысы бойынша бес түрге бөлінген:

- Кітаби (фразеологиялық сипаттың жоғары болуы).
- Бейтарап (жоғары стильдік сипаттың болуы).
- Ауызекі сөйлеу (стильдік бояуы төмендеу).
- Қарапайым сөйлеу (стильдік бояуы орташа).
- Дөрекі сөйлеу (стильдік бояуы төмен).

Аталған пікірлерге сүйенсек, бұл мәселе қоғамда өмір сүріп жатқан кешенді дамыған тілдерге тән құбылыс. Сондықтан, ақпарат алмасуда сөйлеуші сөзді қолданудың нормасын ұстанады. Г.Смағұлованың ғылыми зерттеулерінде фразеологизмдердің функционалдық сипатында стильдік мағыналары: мағынасынан, эмоционалдығынан, экспрессивтілігінен, образдылық және бағалауыштық сапаларынан туындайтынын пайымдайды.

Фразеологизмдердің сөзден басты айырмашылығы олардың экспрессивтік функциясында, ақпарат арқылы сөйлеушінің ынтасы мен ниетін, яғни интенциясын жеткізуінде байқалады. Бұл тілдік сананың бағалауыштық, уәждемелік, сондай-ақ көңіл-күй іс-әрекетінің куммулятивтік көрінісін айқындайды және кең ауқымда қарастыруды қажет етеді. Экспрессивтік стилистикалық аяда тілдегі ең басты өнімді жұмсалатын тілдік бірліктер фразеологиялық парадигмалардың куммулятивтік қызметі ерекше маңызды болып табылады.

Осыған орай, жекелеген авторлардың шығармашылығында бұл құбылыс жиі өзгеріске ұшырауы мүмкін. Оның нақты көрінісін Абай шығармаларынан көре аламыз. Тіл тарихында қалыптасқан ұлттық тілдегі фразеологиялық парадигмалар қабатын құрайтын экспрессивтілік құбылысын кеңінен пайдалану, шығармашылықтың креативтілігін арттырып, поэтикалық экспрессияны туындататын мүмкіншіліктің жоғары екенін көрсететіні дәлелденген пікір.

Абай шығармаларындағы фразеологизмдердің ерекшеліктері

Ғалым Р.Сыздықтың пайымдауынша, поэтикалық тіркес құру, образ жасау өте күрделі. Мысалы, “өмір сүру”, “өмір кешу” қалыпты тіркестер болғанымен, осылар Абай қолданған “өмір тонын кию”, “өмірдің өріне шығу” сияқты тіркестерінің эмоциялық әсерін, образдылығын бере алмайды. Сондықтан ақын фразеологизмдердің бейнелеу сипатын дамытқанда, тыңнан жол салып, бұрынғы қолданыстағы мағынаны құбылту қызметін атқарды. Абай қолданысындағы фразеологиялық парадигмалар («бойды ұрлау», «ғылым бағу», «ақыл табу» т.б.) оның ұшқыр ойынан туындаған соны образды тіркестер ұлттық кодтың қайнар көзі.

Фразеологизмдердің функционалдық стильдері

Зерттеу негізінде анықталғандай тілдегі түрлі функционалдық стильдерде фразеологизмдер қолданылып, нақты стилистикалық реңк-бояуға ие болады. Тіліміздегі фразеологизмдер анағұрлым мағыналас бай қабатты ауызекі сөйлеу тілін қамтиды. Мысалы: “сойып қаптап қойғандай”, “ағынан жарылу”, “тілі қышу”, “сай сүйегі сырқырау”, “ет жүрегі елжіреу”, “тамағын жырту” т.б. Берілген тұрақты тіркестер көркем шығармалар мен айтылым, сөйлесім түрлерінде жиі қолданылып, экспрессивтік стилистикалық мақсатты айқындайды деп тұжырымдаймыз. Сөйлеу тіліндегі парадигмалар қатарына қарапайым, дөрекі сөздер, кәсіби фразеологизмдер енеді.

Кітаби тілдегі фразеологизмдер ғылыми (пайымдалған, зерттеу нәтижесі т.б.), публицистикалық (тікелей байланыс, торқалы той т.б.), ресми іс қағаздар стилінде (өтініш білдіру, кезектен тыс т.б.) жазылым, тілдесім түрінде қолданылады.

Кітаби және ауызекі сөйлеу тіліндегі бейтарап фразеологизмдер стилистикалық мағынасы тұрғысынан шектелмеген, тілдік қолданыстардың салаларында кешенді қолданылады. Тіл біліміндегі фразеологиялық парадигмаларды тұтас алғанда екі топқа бөлуге болады. Олар: эмоционалды-экспрессивті және эмоционалды-экспрессивті емес. Мәселен, эмоционалды-экспрессивтік фразеологиялық парадигмалардың ұлттық сипаты ерекше бейнелі, бағалауыштық сипаты жоғары болып келеді. Ал ауызекі сөйлеудегі фразеологизмдерде жақсы көру, кекету, ирония, жек көру реңктері тән. Мысалы: кеудесіне нан пісу, тақырға отырғызу, басына пәле болу, көз қырына салмау, суқаны сүймеу т.б. болса, кітаби фразеологизмдерге көтеріңкі, салтанатты мәнер (мәңгілік көз жұму, қанатын қомдау т.б.) жатады.

Эмоционалды-экспрессивтілік сипаттағы фразеологизмдер

Зерттеу барысында анықталғандай, эмоционалды-экспрессивтілік сипатқа ие бола алмайтын бейтарап фразеологизмдерге тек атауыштық қызмет тән. Олар бағалауыштық, мәнерлегіштік мағыналарын бермейтін (жұмыс тәртібі, үкім кесу, құнды қағаздар т.б.). Қазіргі қазақ тіліндегі жиі қолданылатын фразеологизмдердің экспрессивтік сипатында адамның басты көңіл-күй әрекеті, ұлттық мінез-құлық сипатталатын психологиялық жағдайлар негізге алынады. Мысалы:

Іс-қимылды көрсететін әрекеттер: “бармағын тістеу (шайнау)”.

Адам ашуланғанда өзіне-өзі ие бола алмай қалған кезде байқалатын тез арадағы құбылыс: “арқасын аяз қарығандай болу”, “аяқ қолы қалтырау (дірілдеу)”, “көзі бұлдырау (қарауыту)”, “басы айналу”, “құлап қала жаздау”.

Экспрессивтілік тудыратын құбылыстардың күтпеген жерден орын алуына байланысты ішкі ағзалар қызметіндегі өзгерістер: “тілі күрмелеу (байлану)”, “тамағына тыс тығылғандай болу”, “өкпесі аузына тығылу”, “жүрегі май ішкендей кілкілдеу (айну)”.

Қатты толқыған кездегі жедел өзгерістер: “төбе шашы тік тұру”, “өң жоқ, түс жоқ”, “өкпесі қарс айрылу”, “қаны басына шабу”.

Фразеологизмдер тіл мен психологияның синергетикалық байланысын көрсететін маңызды тілдік құбылыс болып табылады. Олар адамның әртүрлі көңіл-күйі мен толғаныстарын, ішкі сезімдерін бейнелейтін күрделі психологиялық күй ретінде қызмет етеді. Лингвопсихологияда эмоциялардың тұлғаның іс-әрекетін басқарудағы рөлі айқын көрінеді, ал тілдік құралдар осы эмоцияларды жеткізуде негізгі рөл атқарады. Фразеологизмдер ұлттық мәдениетті және дүниетанымды бейнелейтін ұлттық кодтың бөлігі ретінде қызмет етеді. Олар ұлттың мінез-құлқын, құндылықтарын және дүниетанымын көрсетеді, сондықтан фразеологизмдердің маңыздылығы олардың ұлтты танытатын, мәдениетті жалғастыратын қызметінде жатыр. Ұлы Абайдың шығармаларындағы фразеологизмдер қазақтың ұлттық дүниетанымының, мәдениетінің және құндылықтар жүйесінің нақты көрінісі болып табылады. Бұл фразеологизмдер тілдің байлығын және қазақ мәдениетін танытатын маңызды құрал болып табылады, олар ұлттық кодтың іргетасын қалайды. Сондықтан фразеологизмдерді ұтымды қолдану және зерттеу қазақ тілінің дамуы мен оның мәдени мұрасын сақтау үшін маңызды.

Ұлы Абайдың шығармаларындағы фразеологизмдер арқылы қазақтың ұлттық дүниетанымы, мәдениеті және құндылықтар жүйесі айқын көрінеді. Бұл фразеологизмдер қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымын бейнелейді, ұлттық кодтың негізін қалайды. Абайдың шығармаларындағы тұрақты тіркестер ұлттың мәдениетінің және тілінің ажырамас бөлігі болып табылады, олар ұлттың ерекшелігін, құндылықтарын және дәстүрлерін жеткізеді.

С.Сатенова сияқты зерттеушілер қазіргі қазақ тіліндегі фразеологизмдерді зерттеу барысында оларды тұрақты, образды сөз оралымдары ретінде сипаттап, сөз өрнектері мен ұйқастарды, сатылай үйлесімділік пен әуезділікті қолданудағы ерекшеліктерді анықтаған. Бұл зерттеулер ұлттық тілдің әлемдік аренада өз орнын табуына мүмкіндік береді. Фразеологиялық парадигмалардың бай қорын тиімді пайдалану қазіргі жаһандық экономикалық және технологиялық өзгерістер жағдайында тілдің өзіндік табиғатын сақтау және ұрпақтан-ұрпаққа мәдени мұраны жеткізу үшін маңызды.

Осы орайда, қазақ тілінің ұлттық ой-өрісін ғаламдық парадигмалар тұрғысынан зерттеу, нәтижелерін ұлттық тілімізді дамытудағы лингвотеориялық зерттеулерге енгізу өзіндік мәнге ие.

Нәтижелер

Функционалды стилистикада әлі де жалпы ұлттық тілдің тереңнен зерттелуі маңыздылық танытады. Сондықтан аталған мақала мазмұнында талқыланған мәселелер нәтижесі болашақ зерттеулердің кеңеюіне мүмкіндік береді. Ол үшін қазақ тіліндегі экспрессивтік стилистикадағы фразеологизмдердің ұлттық лингвомәдени ерекшеліктерін, мәртебесін анықтау қажет болады.

Ұлттық тілге қатысты түйінді мәселелердің шешімін табу сұраныстары лингвотеориялық еңбектердің зерттеу нысанын кеңейтіп, қазіргі қазақ тілі стилистикасының басым бағыттарындағы міндеттерді айқындайды. Себебі, лингвостилистиканың ұлттық мәдениеттегі коммуникативтік қызметін анықтау көптеген ғалымдардың пайымдауларында жан-жақты қарастырылуда. Тұжырымдардың, пікірлердің бір-бірімен астасуы қарама-қайшы пікірлердің туындауындағы теориялық мәселелердің әлі де жүйелі қарастыралатынын көрсетеді.

Мақалада заманауи кезеңдегі қазақтың ұлттық кодының негізін құрайтын фразеологизмдердің сипаты, өмір салтын айқындайтын белгілері теориялық тұрғыдан жүйеленіп, қолданбалық маңызы анықталды. Мұнда, тарихи тамыры тереңде жатқан, ұлтымыздың құндылығы, жоғары бағаланатын қасиеттері мен өміршеңдігі тұжырымдалған модельдермен ұсынылды. Атап айтқанда:

- Кітаби - фразеологиялық сипаттың басымдығы;
- Бейтарап - стильдік сипаттың жүйелігі;
- Ауызекі сөйлеу - стильдік бояудың күшеюі;
- Қарапайым сөйлеу - стильдік бояудың қалыптлығы;
- Дөрекі сөйлеу - стильдік бояудың төмендігі мысалдармен дәйектелді.

Коммуникативтік қарым-қатынастағы кодталған жағдайда қолданылатын функционалды стильдердің көбінесе ауызша, жазбаша мәдениеттер диалогындағы парадигмалар нәтижесі жүзеге асырылды. Мұндағы экспрессивтілік қызмет ұлттық тіліміздегі тілдің әртүрлі функционалды реңктердегі материалдармен дәйектелетіні зерттеу нәтижесінде ескерілді. Дамыған әдеби тілдерде экспрессивтік стилистика қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ұлттық кодтағы лингвомәдени парадигмаларға тән сипаттары салыстырмалы түрде мәдени

сабақтастық негізінде зерделенді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдерге арналған зерттеулердің негізін құрайтын ғылыми еңбектер белгілі ғалымдар Ә.Қайдаров, Р.Сыздық, Қ.Өмірәлиев, М.Балақаев, Ө.Айтбаев, Е.Жанпейісов, Н.Уәлиев, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова, Г.Қосымова, С.Сатенова, Б.Қасым, М.Атабаева және т.б. еңбектеріне сүйене отырып, фразеологизмдердің ұлттық код контекстіндегі қызметі мен мағынасы жіктелді. Мәдени ұлттық танымдық ерекшеліктердің тарихпен, әлеуметтік мәселелермен ұштасуы тек тіл арқылы танылатыны мақала мазмұнында көрініс тапты. Ұлттың бүкіл өмірін қамтитын фразеологиялық тіркестердің ұлттық құндылықтарды бейнелейтін мысалдары сансыз көп. Олардың барлығында делік қазақ ұлтына тән ғана қасиеттерді тұрақты қолдану нәтижесі тілдік құралдардың белгілі стилистикалық экспрессиялық мәнге бояуға ие болатынын, кейіннен тұрақтылық сипат алады. Қазақ мәдениетіндегі көшпелі халықтың жүріп өткен жолы дүниетанымы, ойлау жүйесі, рухани байлық тұрмыс салты, дәстүрімен бірге танылатын сөз өнерінің қырлары кеңінен ашыла түсуде. Бұл тіл біліміндегі ғылыми бағыттардың жанданып, жаңа бағыттардың ашылуына үлес қосады. Ғылыми мақаладағы негізгі нәтиже тіліміздегі сөздер мен қолданыстағы ұғымдардың экспрессивтілік функциясын, бүкіл дүниетанымдағы ауқымды көрсеткіші бола алатынын пайымдадық.

Қорытынды

Тіл ойды жеткізудің басты құралы болуымен қатар, рухани құндылықтарымызды танып білудің яғни ұлт мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде сараланытыны қарастырылды. Адамзаттың ой санасында танылған әлемдік бейне, болмыстық ұғымдар, фразеологиялық парадигмаларда тұрақталытыны экспрессивтік белгілерімен тоғысады. Сондықтан, оның ұлттық санамен тығыз сабақтастығы ұлттық тілді зерттеуші ғалымдардың еңбектеріндегі теориялық тұжырымдармен пайымдалып, мақала мазмұнында лингвоқолданбалық сипаттары анықталды. Төл мәдениетті қалыптастыратын ұлттық тілдің ауызша және жазба түрдегі ұлттық қарым-қатынас қызметін атқаратын әлеуметтік тарихи категория ретіндегі орны жүйеленуі нақты мысалдармен дәйектелді.

Зерттеу еңбектерде анықталғандай, өмірдегі түрлі құбылыстарды жинақтап, ықшамдап жеткізетін фразеологизмдердің бейнелі поэтикалық жанрлық сипаты, мәдени ұлттық факторларды баяндаудағы тілдік қордың байлығы, өрнекті сөздер табиғаты экспрессивтілік образды қабылдауымен сабақтастырылды.

Қорыта айтқанда, ұлттық тіліміздегі ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мәдениеттің әлемдік өркениеттер диалогындағы танылу мәселесі, қазақ тіліндегі фразеологизмдердің табиғаты жан-жақты талданды. Ұлттық кодтың экспрессивтік әлеуеті, ұлтқа тән төлтума куммулятивтік қызметі, ұлттық тілге тән ерекшелігі ретінде анықталды. Бұл ұлтымыздың менталитетін танытуда философиялық, психологиялық байланыстары синергетика ғылымымен ұштасатыны анықталып, сөз мәдениетіне әсері көрсетілді. Алынған нәтижелерде ұлттық кодтың мәдениет түсінігімен үндесуі, ұлттық құндылық жүйесімен өзектесу арналары арнайы қарастырылды. Бұл зерттеу тіліміздің теориялық практикалық және қолданбалық бағыттарын дамытуға негіз бола алады. Қазақтың ұлттық фразеологизмдеріндегі сөз өнеріне тән парадигмалар моделі ұсынылды.

Мәдени ұлттық құндылықтарды бейнелейтін шексіз тілдік қолданыстардағы сөздің бейнелік бедерлері мақалада кіріктіріліп, даму барысындағы табиғи сипаттарына қолжеткізілді.

Фразеологизмдердегі экспрессивтіліктің когнитивтік, психололингвистикалық, семантикалық, куммулятивтік қызметі ұлт болмысының табиғатына тән ерекшелігі ретінде анықталды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Ұсынылып отырған зерттеу мақаласы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті ИРН АР 23489363 «Цифрлық технология: қазақ тілі экспрессивтік стилистикасын пәнаралық консолидациялау және интеграциялық оқытуды синергетикалық модельдеудің web-платформасы» атты тақырыптың негізінде орындалып отыр.

ӘДЕБИЕТ

[1] 2023 жылы 19 маусымда ҚР Президентінің «Ұлттық Құрылтайда» сөйлеген сөзі. – URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaydyn-i-otyrysynda-soylegen-sozi-165458>].

[2] Асқар Л., Аташ Б. Ұлттық код деген не? – 2018. – 18 мамыр. – 6 б. – URL: <https://osken-onir.kz/kogam/2949-ltty-kod-degen-ne.html>].

[3] Қоянбекова С.Б. Қазақ тілі экспрессивтік стилистиканың негіздері: филол.ғыл.докт...дис.автореферат. – Алматы, 2008. – 44 бет.

[4] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 540 б.

[5] Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Ғылым, 1998. – 64 б.

- [6] Жүсіпбек Аймауытов. Күнекейдің жазығы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – Т. 3: – 384 б.
- [7] Габит Мүсірепов. Оянған өлке. – Алматы, 1953. – 502 б.
- [8] Сәбит Мұқанов. Балуан Шолақ шығармалары. – Алматы: «Рух БГ» баспасы, 2014. – 320 б.
- [9] Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – Уфа: Уч.Зап. БГУ, 1961. – №9. – 252с.
- [10] Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – Москва: Прогресс, 1965. – 20с.
- [11] Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – Москва: Наука, 1985. – 24с.
- [12] Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Атамұра, 1998. – 194 б.
- [13] Сыздық Р. Абай және қазақ ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 616 б.
- [14] Сатенова С.Қ. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты: филол.ғыл.докт...дис. – Алматы: ҚазҰПУ, 2022. – 54 б.

REFERENCES

- [1] 2023 zhy`ly` 19 mausy`mda QR Prezidentinin «Ulty`k Kury`ltajda» sojlegen sozi (Speech of the President of the Republic of Kazakhstan at the “National Kurultai” on June 19, 2023). – URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ultytk-kuryltaydyn-i-otyrysynda-soylegen-sozi-165458>] [in Kaz.]
- [2] Акқар L., Atash B. Ulty`k kod degen ne? (What is the national code?). – 2018. – 18 мамы`r. – 6 б. – URL: <https://osken-onir.kz/kogam/2949-ltty-kod-degen-ne.html>]. [in Kaz.]
- [3] Koyanbekova S.B. Kazak tili e`kspressivtik stilistikany`n negizderi (Kazakh language fundamentals of expressive stylistics): filol.gyl.dokt...dis. avtoreferat. – Almaty, 2008 – 44 b. [in Kaz.]
- [4] Kenesbaev I. Kazak tilinin frazeologiyaly`k sozdigi (Phraseological dictionary of the Kazakh language). – Almaty: Gy`ly`m, 1977. – 540 b. [in Kaz.]
- [5] Ualiev N. Frazeologiya zhane tildik norma (Phraseology and language norm). – Almaty: Gy`ly`m, 1998. – 64 b. [in Kaz.]
- [6] Zhusipbek Aimauy`tov. Kylenekeidin zhazy`gy (Guilt of Kunekey). – Almaty: «El-shezhire». – 2013. – Т. 3: – 384 б. [in Kaz.]
- [7] Gabit Musirepov. Oiangan olke (The awakened land). – Almaty, 1953. – 502 b. [in Kaz.]
- [8] Sabit Mukanov. Baluan Sholak shy`garmalary (Works of Baluan Sholak). – Almaty: «Rux BG» baspasy, 2014. – 320 b. [in Kaz.]

[9] Efimov A.I. Stilistika xudozhestvennoj rechi (Stylistics of artistic speech). – Ufa:Uch.Zap.BGU, 1961. – №9. – 252 s. [in Rus.]

[10] Gvozdev A.N. Oчерки по stilistike russkogo yazy`ka (Essays on the stylistics of the Russian language).– Moskva: Progress, 1965. – 20 s. [in Rus.]

[11] Shanskij N.M. Frazеologiya sovromennogo russkogo yazy`ka (Phraseology of the modern Russian language). – Moskva: Nauka, 1985. – 24 s. [in Rus.]

[12] Smagulova G. Magy`nalas frazeologizmderdin ultty`k madeni aspektileri (National cultural aspects of semantic phraseology). –Almaty` : Atamura, 1998. – 194 b. [in Kaz.]

[13] Sy`zdy`k R. Abaj zhane kazak ultty`k adebi tili (Abai and the Kazakh national literary language). – Almaty: Ary`s, 2004. –616 b. [in Kaz.]

[14] Satenova S.K. Kazak tilindegi kos tagandy` frazeologizmderdin tildik zhane poe`tikaly`k tabigaty (Linguistic and poetic nature of double-tag idioms in the Kazakh language): filol.gy`l.dokt...dis. – Almaty: ҚазУПУ, 2022. – 54 b. [in Kaz.]

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОД:
ЭКСПРЕССИВНО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

*Қоянбекова С.Б.¹, Сатинбекова М.М.²,
Кубдашева К.Б.³, Нұрмұхаметова Қ.Т.⁴

*¹доктор филологических наук, ассоциированный профессор
КазННТУ им. К.И. Сатпаева, Алматы, Қазақстан
e-mail:sarakoyanbekova@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-1131-8503>

² PhD, старший преподаватель
КазННТУ им. К.И. Сатпаева, Алматы, Қазақстан
e-mail: m.satinbekova@satbayev.university
<https://orcid.org/0000-0001-8636-3942>

³кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
АУЭС имени Г. Даукеева, Алматы, Қазақстан
e-mail: karget2017@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2310-6217>

⁴кандидат филологических наук
ассоциированный профессор
КазННТУ им. К.И. Сатпаева, Алматы, Қазақстан
e-mail: k.nurmukhametova@satbayev.university
<https://orcid.org/0009-0003-2531-5009>

Аннотация. Укрепление и развитие национального духа, духовных ценностей несмотря на то, что они широко рассматриваются

как важный вопрос в исследованиях ученых, все же требуют глубокого изучения. Ведь в диалоге стыка цивилизаций актуален тот факт, что фразеологизмы, включающие в себя исключительно специфические для каждой нации черты, качества, понятие национальной культуры в целом, сочетаются с национальным кодом и образуют парадигмы, соединяющие преемственность поколений. В качестве объекта исследования статьи руководствовались суждениями ученых в определении основ и механизмов экспрессивной стилистики фразеологизмов казахского языка, адаптированных к национальному коду. Предметом исследования является анализ национально-культурных аспектов фразеологических единиц в преемственности языковых парадигм, ментального поля, актуальных особенностей гендерной природы языка. Данные задачи интегрированы и сформулированы с изучением логико-философских, психолингвистических, лингвостилистических проблем экспрессивной стилистики в национальном языке, функциональной стилистики и бинарных единиц экспрессивной стилистики. Экспрессивность парадигмы были переплетены с концептуальным понятием, выражающим национальную психологию, систему поведения, ценностей посредством языка. Была обоснована и аргументирована примерами дихотомическая связь функциональных и экспрессивных аспектов в соответствии с коммуникативными требованиями языка. Определены соотношения между устной речью экспрессивности и сравнительным характером книжной письменности. Проанализировано их влияние на формирование стилистической нормы и функциональной системы языка. Изучены национальные познавательные аспекты экспрессивных парадигм фразеологизмов, через их передовые образцы на казахском языке выявлено влияние экспрессивной стилистики на культуру речи. На основе исследования были использованы лингвистические данные и научные выводы диахронно-историко-сравнительные, синхронно-сопоставительные, описательные, систематизирующие и другие методы.

Ключевые слова: национальный код, фразеологизмы, экспрессивная стилистика, парадигма, духовные ценности, эмоции, оценка, изображение, словесные выражения

**NATIONAL CODE: EXPRESSIVE-STYLISTIC PARADIGMS OF
PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE KAZAKH LANGUAGE**

*Koyanbekova S.B.¹, Satinbekova M.M.²,
Kubdasheva K.B.³, Nurmukhametova K.T.⁴

¹Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
KazNRTU named after K.I. Satpayev, Almaty, Kazakhstan
e-mail: sarakoyanbekova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1131-8503>

²PhD, Senior Lecturer, KazNRTU named after
K.I. Satpayev, Almaty, Kazakhstan
e-mail: m.satinbekova@satbayev.university
<https://orcid.org/0000-0001-8636-3942>

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Almaty University
of Energy and Communications
named after G. Daukeev, Almaty, Kazakhstan
e-mail: karget2017@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2310-6217>

⁴Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
KazNRTU named after K. I. Satpayev, Almaty, Kazakhstan
e-mail: k.nurmukhametova@satbayev.university
<https://orcid.org/0009-0003-2531-5009>

Abstract. The strengthening and development of the national spirit and spiritual values, despite the fact that they are widely considered as an important issue in the research of scientists, still require in-depth study. Indeed, in the dialogue at the junction of civilizations, the fact is relevant that phraseological units, which include exclusively features, qualities specific to each nation, and the concept of national culture as a whole, are combined with the national code and form paradigms that connect the continuity of generations. As an object of study, the articles were guided by the judgments of scientists in determining the foundations and mechanisms of the expressive stylistics of phraseological units of the Kazakh language, adapted to the national code. The subject of the study is the analysis of national and cultural aspects of phraseological units in the continuity of language paradigms, the mental field, and current features of the gender nature of language. These tasks are integrated and formulated with the study of logical-philosophical, psycholinguistic, linguistic-stylistic problems of expressive stylistics in the national language, functional stylistics and binary units of expressive stylistics. The expressiveness of the paradigm was intertwined with a conceptual concept expressing national psychology, a system of behavior, and values through language. The dichotomous connection between functional and expressive aspects was substantiated and

argued with examples in accordance with the communicative requirements of the language. The relationships between oral speech expressiveness and the comparative nature of book writing are determined. Their influence on the formation of the stylistic norm and functional system of the language is analyzed. The national cognitive aspects of expressive paradigms of phraseological units have been studied, and through their advanced examples in the Kazakh language, the influence of expressive stylistics on the culture of speech has been revealed. Based on the research, linguistic data and scientific conclusions, diachronic-historical-comparative, synchronic-comparative, descriptive, systematizing and other methods were used.

Keywords: national code, phraseological units, expressive stylistics, paradigm, spiritual values, emotions, assessment, image, verbal expressions

Статья поступила 22.06.2024

УДК 81'42; 801.7

МРНТИ 16.21.35

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.009>

СОБСТВЕННО ГЛАГОЛЫ РЕЧИ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ ПЕРФОРМАТИВНОСТИ

*Кушшегалинова А.К.¹, Исмагулова Б.Х.²

*¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Университет Нархоз, Алматы, Казахстан
e-mail: assel.kuchshegalinova@narhoz.kz

²доктор филологических наук, профессор, Университет Нархоз
Алматы, Казахстан, e-mail: bayan.ismagulova@narhoz.kz

Аннотация. В данной статье рассматриваются являющаяся универсальной лингвистическая категория перформативности, перформативная функция как ее категориальный признак, условия реализации и собственно глаголы речи казахского, английского, русского языков как основное средство выражения перформативности в данных языках.

Являясь семантико-синтаксической прагматической категорией, перформативность проявляется в речи, требует специального контекста и строго определенных грамматических форм, которые универсальны,

свойственны каждому из анализируемых языков, но при этом обладают и специфическими проявлениями, что составило *предмет* данного исследования и определяет его *актуальность* и *научную новизну*.

Целями и задачами работы обусловлено использование универсальных *описательного* и *сопоставительного* методов исследования, а также специфических лингвистических методов: *компонентного анализа*, *разложения прагматического значения на семантические примитивы* (А. Вежбицкая), *проверки на перформативность* (Дж. Остин, З. Вендлер, Ю.Д. Апресян), которые позволили выявить соответствие условий, форм, единиц для выражения перформативности как сложной семантико-синтаксической категории, возникающей в условиях речи коммуникантов независимо от языка общения – казахский он, английский или русский.

Наблюдения и анализ фрагментов из классических художественных произведений казахской, английской, русской литературы XIX-XX вв., данных словарей, в том числе и Национального корпуса русского языка, Алматинского корпуса казахского языка показали, что ядро перформативности составляют собственно глаголы речи, в словарном толковании которых содержится сема ‘сообщать посредством своего голоса’. При этом многозначному русскому глаголу *говорить*, семантика которого включает, помимо приведенной выше, *семы* ‘*произносить*’, ‘*выражать /высказывать*’, ‘*разговаривать*’ в казахском языке соответствуют глаголы собственно речи *айту, деу, сөйлеу*, а в английском - *to say, to tell, to speak, to talk*, что привносит свои особенности в конкретные их репрезентации в отдельно взятом языке.

Полученные результаты дополняют дискурсивный подход к анализу языка в процессе живого общения коммуникантов фокусом внимания к речи как иллокутивному акту и могут быть использованы в вузовских курсах при подготовке лингвистов, филологов, переводчиков от бакалавриата до более высоких уровней.

Ключевые слова: речевой акт, перформативность, собственно глаголы речи, перформативная функция, иллокутивный акт, казахский язык, английский язык, русский язык

Основные положения

В фокусе внимания современного языкознания, которое характеризуется исследовательским интересом к функционированию языкового знака в речи особое место занимает категория перформативности, ядро которой составляют перформативные глаголы. Их отличительной особенностью является то, что, произнося

перформатив, говорящий совершает (а не описывает или называет) действие (ср. *Я советую* - говорящий совершает действие в момент речи и *Я советовал* - говорящий называет совершенное им ранее действие).

Понятие перформатива (от лат. *performo* – ‘действую’) впервые было введено английским лингвистом Дж. Остином, выделившим класс глаголов, использование которых в речи равнозначно осуществлению соответствующего действия [1]. Это видно при сопоставлении перформативов, которые непосредственно участвуют в речевой ситуации, создавая её, и констативов, лишь описывающих ситуацию речи. Ср: *Я обещаю прийти* – перформатив; глагол речи выполняет перформативную функцию, его референт – совершаемое адресантом говорение (акт речи), в котором использован данный глагол. *Я обещал прийти* – констатив, его референт – ситуация, не зависящая от настоящего акта речи, описывает ранее совершенное речевое действие говорящего, где перформатив – действие, констатив – его описание.

Отличительной особенностью перформативных глаголов является их способность непосредственно при их произнесении реализовать цель (намерение) речи говорящего, вследствие чего их называют индикатором иллокутивной функции [2, с. 261], которая определяет иллокутивное предназначение, или иллокутивный потенциал, высказывания, эквивалентного действию, поступку (*Я объявляю фестиваль открытым*), после чего появляется соответствующий результат (*фестиваль действует*).

Перформативностью, то есть способностью к перформативному употреблению, обладают не все глаголы. Она свойственна глаголам речи, значение которых указывает на цель говорения, т.е. иллокутивным глаголам. Основу лексико-синтаксической структуры перформативных высказываний составляет иллокутивный глагол, как пишет исследователь лингвистической семантики И.М. Кобозева, т.е. глагол, который относится к глаголам говорения, «содержит в своем лексическом значении компонент, указывающий на цель говорения и факультативно указывающий на другие условия осуществления речевого действия» [2, с. 261]. Но, чтобы данная способность реализовалась и глагол был признан перформативным, иллокутивный глагол должен быть употреблен не описательно (*Я обещал прийти*), а перформативно (*Я обещаю прийти*), т.е. сказанное есть действие говорящего [2, с. 261].

Семантико-синтаксическая прагматическая категория перформативности, в силу своей универсальности, присуща многим языкам и является предметом исследования многих западных лингвистов [1; 3; 4; 5] и др.), российских ученых [6; 7; 8] и др.. Прагматические

аспекты речевого общения, дискурс как речь, «погруженная в жизнь» и обусловленная прагматическими, социокультурными, психологическими и др. факторами, перформативность как особенное лингвистическое явление, сопровождающее «живую» речь, изучаются отечественными лингвистами З. Шайкеновой [9], Д. Капановой и др., [10], А. Амангалиевой и др [11].

Исследовательский интерес представляют собственно глаголы речи казахского, русского, английского языков, способные выражать цель говорящего (иллокутивный потенциал высказывания) перформативно и поэтому признаются ядром категории перформативности. Сопоставительный анализ позволяет определить особенности употребления в перформативной функции собственно глаголов речи названных языков.

Введение

Обусловленное антропоцентризмом современного гуманитарного знания, и в частности языкознания, внимание к живой разговорной речи, к речевой деятельности человека, его речевому поведению, целям общения и в целом к дискурсу, вызвало к жизни прагматику, которая тесно связана не только с лингвистическими, но и логико-философскими, социологическими, психологическими, культурологическими исследованиями. Так, современные прагмалингвистические исследования направлены на изучение языка как средства коммуникативного воздействия в процессе речевой коммуникации, вследствие чего такие понятия, как говорящий, слушающий, речевой акт, интенция (иллокутивная функция), речевая ситуация, стратегии и тактики речевого поведения, актуализируясь, приобретают статус фундаментальных категорий.

Выделенные Дж.Остином перформативные высказывания, в отличие от констативов, относятся к тому небольшому количеству высказываний на данном языке, которые равноправны действию и служат инструментом выполнения действия. Как правило, они называют и одновременно осуществляют такие речевые действия, реализация которых возможна только при определенных условиях и с помощью определенных языковых единиц, например, *Обещаю!*, *Простите!*, *Воды!*, *На помощь!*

Отмечая инструментальную функцию перформатива, исследователи подчеркивают возможность расширительной его интерпретации, вследствие чего социальная составляющая коммуникативного акта становится более заметной и значимой.

Описание материалов и методов

Основной методологической базой исследования являются положения о взаимосвязи языка и общества, языка и объективной действительности, разработанные в фундаментальных трудах А.А. Потебни, Ю.Д. Апресяна, Л.М. Васильева, В.Г. Гака, А.А. Уфимцевой, И.М. Кобозевой. С целью выявления наиболее оптимальных условий перформативного употребления глаголов речи рассматриваемых языков использованы описательный и сопоставительный методы, а также – такие специфические лингвистические методы и приемы анализа семантики и прагматики слов в составе предложения/высказывания, как метод компонентного анализа, метод разложения прагматического значения на семантические примитивы [12]. Для выявления этнолингвокультурной специфики функционирования глаголов речи также применялись: прием сравнения семантико-синтаксических структур языковых единиц казахского, английского и русского языков, метод проверки на перформативность, выработанный в теории речевых актов Дж. Остином, З. Вендлером, Ю.Д. Апресяном.

Материалом исследования послужили высказывания из классических художественных произведений казахской, английской, русской литературы XIX-XX вв., привлечены словарные данные, в том числе и представленные в Национальном корпусе русского языка, Алматинском корпусе казахского языка.

Фокус нашего исследования акцентирован на рассмотрении глаголов, в словарном толковании денотативной части семантики которых содержится сема 'говорить', то есть 'выражать какие-либо мысли с целью их сообщения при посредстве своего голоса'. Наличие этого семантического компонента, который А.Вежбицкая называет семантическим примитивом [12], или 'речь', по Л.М.Васильеву, дает основание считать их собственно глаголами речи, например, *айту/ to speak/ говорить*. Значение говорения у глаголов данной группы является основным, наиболее употребительным, но может проявляться в сочетании с другими семами, как, например, в глаголах *хабарлау = сообщать* ('говорить'+ 'довести до сведения'), *сыбырлау = шептать* ('говорить'+ 'очень тихо') и др.

Результаты

Исследователи единодушны во мнении, что характерной особенностью употребления перформативного глагола является наиболее типичная для этого грамматическая форма первого лица единственного числа настоящего времени (несовершенного вида) действительного

(активного) залога изъявительного наклонения (индикатива): *поздравляЮ, рекомендуЮ*. Все названные грамматические значения настолько тесно переплетены между собой, что утрата или малейшее изменение хотя бы одного показателя, например, лица (*поздравляЕШЬ/поздравляЕТ*), времени (*Я поздравлял/ буду поздравлять*) или вида (*поздравлЮ/ (я) поздравил*), приводит к трансформации смысла и соответственно к утрате значения ‘осуществление обозначенного этим глаголом действия’, которое из перформативного превращается в обычное денотативное значение любого глагола, заключающееся в дескрипции (описании) называемого действия. Такая тесная взаимосвязь грамматических значений глагола, являющегося предикатом предложения/высказывания, создает предпосылки для признания перформативности сложной семантико-синтаксической прагматической категорией.

Обсуждение

Глаголы речи привлекают внимание исследователей в связи с тем, что используются для обозначения важнейшей из сторон человеческой деятельности – речи, являющейся незаменимой составляющей и отличительной чертой человеческой деятельности. Изучаются глаголы речи на материале как одного языка, так и группы языков, в зависимости от различных целей и задач.

Традиционно к глаголам речи относят глаголы, обозначающие владение речью, факт произношения, процесс выражения мысли, использование речи как орудия устного воздействия на живое существо, характеристики поведения человека, реализующейся с помощью речи. Так, Л.М. Васильев выделяет сему ‘речь’ в составляющих коммуникативной ситуации: говорящий; слушающий - собеседник; процесс произношения; процесс выражения мысли; речевой контакт (выражаемый в процессе речи эксплицитно и имплицитно) [13, с. 43 - 44].

При определении глаголов речи как отдельной лексико-семантической группы большинство исследователей исходит из интуитивного чувства, что данный глагол соотносится с определенной областью явлений действительности [2, с.95]. И.М. Кобозева, допуская интуитивную интерпретацию значений слова применительно к родному для лингвиста языку, при анализе семантики неродного языка рекомендует работать с извлечениями из образцовых устных и письменных текстов литературного языка и предупреждает, что отсутствие строгих критериев «при определении степени близости того или иного глагола к центру

семантического поля речи, приводит к неоправданному решению, /.../ когда *считать (до ста), оговариваться, диктовать* и т.п. отнесены к ядру поля речи, в то время как *спрашивать, просить...* и т.п. находятся на его периферии, хотя первые в некотором смысле отстают от *говорить* гораздо дальше, чем последние» [13, с. 96]. Отсюда необходимость учитывать влияние полисемии и других факторов при дифференциации собственно глаголов речи и глаголов, приобретающих значение речевых в определенных коммуникативных ситуациях, в произносимой речи, так как в процессе говорения глаголы, у которых лексикографически зафиксирована сема 'речь' / 'говорить', могут иметь иное, неречевое, значение (*Факты говорят сами за себя; Глаза говорят о другом*), и наоборот, глаголы, не имеющие в словарной дефиниции семы говорения, в реальной речи могут её обозначать (*раздавать комплименты; Ну ты достал!*).

Кроме того, идентифицирующий их семантический признак 'выражать какие-либо мысли с целью их сообщения при посредстве своего голоса' проявляется не всегда отчетливо (ср. *говорить* и *сообщать, говорить* и *убеждать; айту* и *хабарлау, айту* и *сендіру; say* и *inform, say* и *advise*). Так, обозначаемый глаголом *говорить* процесс передачи информации по форме протекания является устной речью, но обозначаемый глаголами *сообщать, хабарлау, inform*, проявляется по-разному: сообщать письмом, телеграммой, а *убеждать, сендіру, advise* можно не только речью, но и поступком, жестом, действием.

Расхождения в семантике глаголов происходят и из-за различия в предметном протекании действия. Если акт речи совершается в форме только устной речи, в лексическом значении соответствующего глагола налицо сема 'сообщать при посредстве своего голоса'. Данная сема не актуализируется, если обозначенное глаголом речевое действие содержит семы, указывающие на возможную другую форму его проявления – письменную, жестовую и др., включая и устную речь: *Жекелеген өңірлерде тұман, көктайғақ, жаяу бұрқасын, желдің күшеюі болжанады, деп хабарлайды ҚазАқпарат* или запись в ленте новостей: *Акимат сообщает об изменении автобусного маршрута № 16; seven people were wounded, CNN informed* [семь человек получили ранения, сообщает CNN]. Приведенные примеры показывают, что в семантическую структуру глаголов *хабарлау, сообщать, убеждать, inform, report* не входит сема 'сообщать при посредстве своего голоса', соответственно мы не включаем *хабарлау, inform, сообщать* и *сендіру, advise, убеждать* в группу собственно глаголов речи.

Как видим, сема ‘сообщать при посредстве своего голоса’ позволяет объединить в один класс глаголы речи по общности способа действия, но при этом они могут иметь разные цели [14, с. 356]. Сема ‘сообщать при посредстве своего голоса’ входит в денотативное значение лексем *айту*, *деу*, *сөйлеу* в казахском, *to say*, *to tell*, *to speak*, *to talk* в английском, в русском языке в любом контексте *говорить* выражает процесс говорения как таковой и является основным значением этих глаголов речи, характеризующим их сущность. Более того, в лексикографическом толковании значительного количества глаголов речи исследуемых языков присутствует данная сема, что позволяет ‘*айту*’, ‘*деу*’, ‘*сөйлеу*’; ‘*say*’, ‘*tell*’, ‘*speak*’, ‘*talk*’; ‘*говорить*’ считать семантическими примитивами, по А. Вежбицкой, и соответственно отнести их к собственно глаголам речи, составляющим ядро семантического класса глаголов речи.

Анализ классических казахстанских работ, например, М. Оразова «Қазақ тілінің семантикасы» (Алматы, 1991), Казак грамматикасы (Астана, 2002) и современных исследований показывает, что в казахском языке русскому глаголу *говорить* и его видовой паре *сказать* в различных ситуациях соответствуют три казахских глагола *сөйлеу*, *айту*, *деу* [15]. При этом, по мнению тюрколога Н.К. Дмитриева, глагол *деу* может употребляться один, в то время как глаголы *айту* и *сөйләу* могут требовать сочетания с деепричастной формой глагола *деу*, например: *Құттықтаймын деймін; Келісемін деп айтамын*, что на перформативность названных лексем не влияет, поскольку не удовлетворяет условиям перформативной формулы *Я х / Я х, что*.

В русском языке значения глагола *говорить* включают в свой состав такие семы, как ‘произносить’, ‘выражать /высказывать’ и ‘разговаривать’, являющиеся ядерными компонентами разных значений данного полисемичного глагола, которые тесно связаны между собой, взаимно предполагают друг друга. Доминирование одной из этих сем в момент речи приводит вместе с ситуацией речи и намерениями коммуникантов к актуализации ядерного компонента соответствующего значения. В казахском языке эти семы по-разному рассредоточены в семантике разных собственно глаголов речи. Так, глагол *айту* является носителем семы ‘выражать /высказывать’, глаголу *деу* (ср. антоним ‘молчать’ – ‘үндемеу’) соответствует сема ‘произносить’, глагол *сөйлеу* может в разных коммуникативных ситуациях актуализировать семы ‘способность говорить’ или ‘выражать / высказывать’. Прибавление суффикса взаимно-возвратного залога -С к глаголу *сөйлеу* создает новую лексему - производный глагол *сөйлесу* с доминирующей семой ‘разговаривать’, подразумевающей взаимное действие двух субъектов.

Но несмотря на то, что семы, характеризующие говорение как акт речи, в казахском языке эксплицируются автономными лексемами, они взаимосвязаны, что подтверждается возможностью их синонимических замен в определенных контекстах. Соответственно, способность глаголов речи казахского языка к перформативному употреблению, то есть называть конкретное действие или поступок говорящего лица, тоже варьируется, у каждой глагольной лексемы – своя. Так, лексема *сөйлеу*, в отличие от *айту* и *деу*, реже употребляется в перформативной функции, что, возможно, обусловлено ее семантикой, а семантика глагола *деу*, наоборот, не обремененная множеством ядерных компонентов, позволяет ему чаще выступать в перформативной функции.

В английском языке указанным глаголам соответствуют четыре английских глагола: *to say, to speak, to tell, to talk*. Самым частотным (60%) глаголом речи в художественной литературе на английском языке, является глагол *to say*.

В исследуемых лексико-семантических группах глаголов речи *айту, деу, сөйлеу* в казахском языке, *to say, to tell*, служащие для выражения односторонней обращенности речи, *to speak, to talk* – для двусторонней направленности в английском языке, и русская видовая пара *говорить/сказать* выступают в каждом из языков в роли гиперонимов, глаголов-доминант, идентифицирующих терминов. Являясь стилистически нейтральными, без дополнительных эмоционально-экспрессивных коннотаций, они используются при описании лексического значения других глаголов речи в словаре, а также при анализе актуального смысла высказывания. Общим антонимом данных гиперонимов является: *үндемеу/ to silence/ молчать*.

В казахском языке, как и в русском, перформативная формула включает глагол речи в форме 1-го лица единственного числа настоящего времени активного залога индикатива, которую исследователи называют равносильной «однократному выполнению означенного этим глаголом действия» для осуществления говорящим своей иллокутивной цели. Именно это отличает перформативное высказывание «от простого произнесения слов» в речевом акте [6, с. 218].

Но при этом следует учитывать, что в казахском языке имеются две формы настоящего времени: переходное настоящее ‘ауыспалы осы шақ’ (*алғыс айтамын ‘благодарю’, құттықтаймын ‘поздравляю’, көмектесемін деймін (‘говорю, что) помогу’*) и настоящее момента речи ‘нақ осы шақ’ (*айтып тұрмын ‘говорю=сообщаю’, деп тұрмын ‘говорю=сообщаю’, сөйлеп тұрмын ‘говорю=выступаю с речью’*). Как видим, только в форме ‘ауыспалы осы шақ’ собственно глаголы

речи казахского языка *деу* и *айту* выступают в перформативной функции и способны создать перформативное высказывание. Глагол же *сөйлеу*, несмотря на присутствие в его семантике необходимой для перформативности семы ‘говорить’, в перформативном значении употребляется крайне редко.

В английском языке перформативный глагол выражается формой Present Indefinite – настоящего неопределенного времени, первого лица, единственного числа, изъявительного наклонения. При этом исследователи отмечают возможность некоторых отклонений от этого правила, когда при определенных условиях глагол в форме Present Continuous (настоящее длительное) может выступать в перформативном значении. Таковым является, по мнению И.М.Кобозевой, сочетание *I (hereby) + перформативный глагол*, выражающий иллюкутивное намерение говорящего по отношению к адресату, + *адресат*. Например, *He is not guilty* с учётом иллюкутивной силы данного высказывания фактически означает *I (hereby) state that he is not guilty; Stop it at once — I (hereby) command you to stop it at once; I’ll come some time. — I (hereby) promise you that I’ll come some time.*

В казахском языке ему соответствует *Мен ... деймін / айтамын*, в английском – *I say*. Обратим внимание: по-казахски сказать ‘*Мен деймін*’ невозможно, так как требуется дополнить словом – носителем лексического значения: *Мен уәде беремін деймін* – ‘Я (говорю, что) обещаю, *Мен қолдаймын деймін* – ‘Я (говорю, что) поддерживаю, *Мен талап етемін деймін* – ‘Я (говорю, что) требую’.

Как показывает анализ, собственно глаголы речи в перформативной форме и в перформативном контексте могут репрезентировать различные оттенки иллюкутивных функций (см. таблицу 1), что расширяет возможности художественной речи и нередко используется мастерами слова.

Таблица 1. Выражение иллюкутивных функций собственно глаголами речи в казахском, английском, русском языках

Иллюкутивные функции	Язык	Примеры
а) извещения (предполагает новизну информации)	каз	<i>Топас деймін өзі. Әлгі бізді оқытатын мұғалім мені оған мақтаса керек [Говорю, тупой он. А наш учитель как начал хвалить меня ему] (Ж. Аймауытов. Ақбілек)</i>

	англ	<i>I may be putting my very life in your hands by what I say, but bad as you are – and it seemed to me last night that we were shaping to be as bad as the worst... [Может быть, я вверяю свою жизнь в ваши руки, тем, что говорю, ...] (Conan-Doyle. Valley of fear)</i>
	рус	<i>Так знайте же, что третий, действовавший заодно с негодяем Псековым и душивший, – была женщина! Да-с! Я говорю (=извещаю), о сестре убитого, Марье Ивановне! (Чехов. Шведская спичка); Не подумайте, что я рисуюсь, искренно вам говорю (= извещаю): неинтересно и неприятно быть богатым. (Чехов. Моя жизнь)</i>
б) констатации (в высказывании изложены объективные эмоционально-экспрессивные коннотации какого-либо факта)	каз	<i>Жоқ, шын айтам, өзіңді танымай да қала жаздадым, – деп әйелін еркелете жымындады [Нет, правду говорю (= констатирую), чуть было не узнал тебя, – сказал он жене ласково] (Райымқұлов. Жасыл белес)</i>
	англ	<i>Well, you can hear what I say, anyhow. Listen now! Can you remember any unusual incident in your life just about the time your symptoms began? [Ну, ты слышишь, что я говорю. Послушай! Помнишь ли какой-нибудь необычный случай в твоей жизни, когда начались твои симптомы?] (Conan-Doyle. Adventures of dying detective)</i>
	рус	<i>К некоторым щекотливым вопросам я отношусь просто и говорю (= констатирую) прямо то, что думаю, и терпеть не могу так называемых сокровенных мыслей. Говорю (= констатирую) прямо: ты единственный человек, за которого я не побоюсь бы выдать дочь (Чехов)</i>
в) утверждения (в споре, при наличии иного мнения говорящий утверждает свое видение)	каз	<i>Иә, сіз солай дедіңіз, ақсақал. Сөзді көмейік дедіңіз. Ал мен айтамын, оны көмбейміз деймін. Түсіндіңіз бе? [Да, вы так говорите, аксакал. Так вот я говорю (= утверждаю), что мы не согласны с этим. Понятно?] (Райымқұлов. Жасыл белес)</i>
	англ	<i>Has he anyone outstanding quality? I say that he has. He is the very of conventional British respectability; and the very man as a witness to impress another Briton [Есть ли у него выдающееся качество? Говорю, что есть...] (Conan-Doyle. Adventures of dying detective);</i>
	рус	<i>Что же ты хочешь? Этого следовало ожидать! Я всегда знал и был уверен, что у твоего Петра ничего путного не выйдет! Говорил я тебе и говорю (= утверждаю). Что посеял, то и пожинай теперь! Пожинай! (Чехов).</i>

г) сообщения (не предполагает новизны информации, повтор каких-либо сведений бывает эмоциональным)	каз	<i>Айтамын зой: арандатқан сұрақтарға жауап бермеймін</i> [я же говорю (=сообщаю), на провокационные вопросы я не отвечаю] (разг.)
	англ	<i>Can you understand what I say?</i> [...Ты понимаешь, что я говорю ?] (Conan Doyle. Adventures of dying detective)
	рус	<i>Ну, так позвольте же мне рассказать вам, как это было... Во время борьбы потухла свеча. Женщина вынула из кармана коробку со шведскими спичками и зажгла свечу. Не так ли? Я по лицу вашему вижу, что говорю (= сообщая) правду</i> (Чехов. Шведская спичка).
д) приказа (неверно используемый иерархизирующий перформатив может создать конфликт, если ни жестотящий (возраст/положение) приказывает вышестоящему)	каз	<i>Әй, басыңды бір көтеріші, аш көзіңді, аш деймін!</i> [Эй, подними голову, открой глаза, открой говорю (= приказываю)] (разг.).
	англ	<i>I tell you to wait here</i> [Говорю (= приказываю) тебе ждать здесь] (разг.)
	рус	<i>Господин Белебухин, выходи к свиньям собачьим! Что рыло наморщил? Говорю (= приказываю), выходи, стало быть и выходи!</i> (Чехов. Маска)
е) воздействия на адресата (для ее усиления активизируется сема 'уверить')	каз	<i>Рас, шын айтамын</i> (=уверяю), <i>апамның тісі әлі де маржандай; Рас, шын айтамын</i> (=уверяю), <i>апам бұл дүниеде жалғыз рет дәрігерге, болмаса бақсы-балгерге қаралмай, сау-саламат өте шықты</i> (Ә.Нұршайықов).
	англ	<i>They did not do it, I tell you</i> [Они не делали этого, говорю вам (= уверяю)] (Maugham). <i>But I tell you people are talking. You can't be so stupid as not to see that they're bound to.</i> (Maugham). [Говорю тебе, люди обсуждают это. Неужели ты настолько туп, что не видишь этого.
	рус	<i>Говорю вам</i> (=уверяю) – <i>это больше не повторится</i> (разг.).

Повторение перформативного глагола в художественном тексте выступает также средством характеристики психоэмоционального состояния героя в момент речи. При этом логически совмещаются функции ввода прямой речи и вводного слова, когда он «подчеркивает роль говорящего субъекта Я, стоящего вне описываемой ситуации» [6], например, вводное *говорю* в русском языке является компонентом модуса, носителем субъективной модальности», например:

- в казахском языке: - *Не дейсің, папа? – Жүр деймін, кетеміз деймін* [Что ты сказал, папа? – Идем **говорю**, уходим, **говорю**] (Райымқұлов. Жасыл белес);

- в русском языке: - ... *Меня, ваше благородие, в жар бросило, я даже сробел весь. Повтори, говорю, повтори, такой-сякой, что ты сказал! Он опять эти самые слова... Я к нему. Как же, говорю, ты можешь так объяснять про господина мирового судью? Ты, полицейский урядник, да против власти? /.../ Как же, говорю, ты смеешь власть уничтожить? Ну, говорю, со мной не шути шуток, а то дело, брат, плохо* (Чехов. Унтер Пришибеев); - *Ничего на это не ответил, только побледнел ужасно и говорю: Мне, говорю, товарищ деверь, довольно обидно про морду слушать. Я, говорю, товарищ деверь, родной матери не позволю мне морду арбузом разбивать...* (Зощенко. Стакан).

Живая речь, отраженная в речи героев художественных произведений, может привести к своего рода невынужденному повторению глагола речи, как в следующем случае, когда первое *деймін* (= говорю), перформатив, входит в прямую речь в составе обращения (в примере ниже - Ментай) для привлечения внимания собеседника, а второе *деді* (= сказал), констатив, относится к словам другого лица: собеседника, как в этом примере, или рассказчика, автора произведения: - *Осыдан кейін екеуміз де өз шаруамызды істен отыра бердік. Ербол деймін, – деді бір кезде тағы да Меңтай»* (Ә.Нұршайықов).

Кроме того, повтор анализируемых глаголов собственно речи может принадлежать и одному лицу, но, будучи использованным в двух разных функциях – перформативной (*деймін* = *предполагаю*) и констативной (*деді* = *сказал*), не создает эффекта тавтологии: - *Өзге бекіністерден жәрдем келулері сөзсіз. Жастық арманыммен қайта табысқандай, ескілікке көмілдім де кеттім. - Тәуелсіздік деген осы! – деймін* (= *считаю/ утверждаю*), *соны байлам, тың пікірлерімді жапырақ қағазға жеке тезистер түрінде таңбалаған сайын, көкірегімді кере масаттанып.*

Другие примеры: - *Тым болмаса бір минутке жанына жақындап барсам деймін* (= *намереваюсь/ хочу*), *қайдан болсын, Аубакир тірі жіберер ме, ондай жақсылыққа жоқ қой ол* (Ш.Айтматов); - *Осыдан соң ол сәл ойланып, үнсіз қалды да, алғашқы бастаған әңгімесін қайтадан жалғады. Тағы да айтамын* (= *повторяю*), *Ербол, мен сені ешқашан да кінәламаймын* (Ә.Нұршайықов); - *Мен де саған көңіл айтамын* (= *соболезную*), – *дедім қыстығып отырып* (Ә.Нұршайықов).

Проведенный анализ показывает, что перформативное употребление собственно глаголов речи в русском языке имеет соответствия в казахском и английском, но имеются и исключения, вызванные условиями экстралингвистического характера. В связи с этим представляется перспективным сопоставительный анализ других

возможных морфологических форм перформативного употребления глаголов.

Заключение

Изучение перформативности и эксплицирующих ее глаголов, интерес к особенностям их проявления в казахском, английском и русском языках обусловлены актуальностью проблемы межкультурной коммуникации, дискурсивно-прагматических исследований, в том числе – речи говорящего лица. Современные исследования на материале разных языков дают основания для признания перформативности сложной семантико-синтаксической прагматической категорией, которая обладает присущим ей категориальным значением – сказанное (произнесенное) адресантом слово становится действием, а высказывание истинным, так как оно уже состоялось (*Обещаю. Назначаю. Сочувствую*), рядом грамматических форм, репрезентирующих это значение (1-е лицо, единственного числа, настоящего времени изъявительного наклонения глагола собственно речи, в семантике которого присутствует сема ‘сообщать посредством своего голоса’), обязателен также перформативный контекст, который включает иллокутивную цель говорящего, само высказывание (завершенный минимальный отрезок речи *Благодарю*), равносильное результату действия.

Ядро категории перформативности составляют собственно глаголы речи, объединяемые общим семантическим множителем (семой, ядерным компонентом) ‘сообщать посредством своего голоса’, или *говорить* – в русском языке; *айту, деу, сөйлеу* – в казахском языке; *say, speak, tell, talk* - в английском языке. Они реализуют, как показывают наблюдения, разнообразные иллокутивные намерения говорящего субъекта, выполняя функции извещения, констатации, утверждения, приказа, воздействия на адресата и др.

Анализ их функционирования *айту, деу, сөйлеу; say, speak, tell, talk; говорить* позволил выявить присущую им *перформативную функцию*, что дает основания признать перформативную функцию универсальной, как и семантико-синтаксические, прагматические условия ее проявления. Это означает, что *айту, деу, сөйлеу; say, speak, tell, talk; говорить* в форме 1-го лица единственного числа настоящего времени в соответствующей речевой ситуации могут, будучи глаголами говорения, обозначать действие, поступок говорящего лица, реализацию его намерения.

При универсальном характере перформативной функции достаточно явно проявляются её специфические особенности в

собственно глаголах речи казахского, английского, русского языков. Так, идентифицирующее понятие «перформативность» в русском языке глагол речи *говорить* является многозначным и вследствие этого включает в себя немало сем, или ядерных компонентов, характеризующих говорение как одну из четырех видов речевой деятельности, в том числе: «сообщать при посредстве своего голоса» – семантический признак, объединяющий вышеназванные глаголы в группу собственно глаголов речи, а также семы «произносить», «выражать /высказывать», «разговаривать», которые в казахском и английском языках распределены иначе: не между значениями одного полисемичного слова, а между разными словарными единицами. Более того, по общему семантическому признаку «сообщать при посредстве своего голоса», относящийся к ядру лексико-семантической группы глаголов речи, казахский глагол *сөйлеу* в перформативной функции употребляется редко.

Глаголы собственно речи казахского и английского языков, в отличие от русского *говорить*, чувствительны к формам времени. В связи с тем, что и в казахском, и в английском языках имеется по два ряда форм настоящего времени, только формы Ауыспалы осы шақ и Present Indefinite способны актуализировать перформативную функцию и создать необходимый перформативный контекст для того, чтобы слово стало действием, а высказывание – истинным.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Austin J. How to do things with words. – Oxford University Press, 2009. – 192 p.

[2] Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.

[3] Wierzbicka A. Words and Meanings: Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures. – Oxford linguistics, 2014. – 314 p.

[4] Griffiths P. An introduction to English semantics and pragmatics // Edinburgh University Press, 2016. – 192 p.

[5] Leech G. Principles of pragmatics. – Routledge, 2016. – 264 p.

[6] Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1986. – Т.5, №3. – С. 208 - 223 с.

[7] Падучева Е.В. Вид и время перформативного глагола // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – 368 с.

[8] Кобозева И.М. О границах и внутренней стратификации семантического класса глаголов речи // Вопросы языкознания. – 1985. – №2. – С. 95 - 103.

[9] Шайкенова Л.М. Функционально-семантическое описание ментальных перформативов: дисс. на соиск.уч.степ.канд.филол. наук. – Алматы, 1999. – 130 с.

[10] Капанова Д. Е., Рахимбекова Г. О. Сөйлеу актілері теориясы және оның қазіргі тіл білімінде алатын орны // ПМУ Хабаршысы Вестник ПГУ, Серия филологическая. – 2016. – №2. – Б. 136 -141.

[11] Амангалиева А.Е., Джумабекова А.А., Сөйлемез О.М. Прагматические функции художественного текста // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – 2024. – № 2 (73). – С. 25-43.

[12] Вежбицкая А. Семантические примитивы. Введение // Семиотика / Под редакцией Ю.С. Степанова. – М., 1983. – С.225-252.

[13] Васильев Л.М. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи // Очерки по семантике русского глагола. – Уфа, 1971. – С. 24 - 95.

[14] Падучева Е.В. Вид и время перформативного глагола // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М., 1994. – 368 с.

[15] Касым Б., Суамбекова Г. Сөйлеу етістіктері: әлемнің тілдік бейнесінің когнитивті моделі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдарының» сериясы, –2019. – №4(70). – Б. 120 -131.

REFERENCES

[1] Austin J. How to do things with words. – Oxford University Press, 2009. – 192 p.

[2] Kobozeva I.M. Lingvisticheskaya semantika (Linguistic semantics). – М.: Editorial URSS, 2004. – 352 s. [in Rus.].

[3] Wierzbicka A. Words and Meanings: Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures. – Oxford linguistics, 2014. – 314 p.

[4] Griffiths P. An introduction to English semantics and pragmatics. – Edinburgh University Press, 2016. – 192 p.

[5] Leech G. Principles of pragmatics. – Routledge, 2016. – 264 p.

[6] Apresyan Yu.D. Performativny v grammatike i v slovare (Performatives in grammar and in dictionary) // Izvestiya Akademii nauk SSSR: Seriya literatury i yazyka. – 1986. – Т.45. – №3. – S. 208-223. [in Rus.].

[7] Paducheva E.V. Vid i vremya performativnogo glagola (Type and tense of performative verb) // Logicheskij analiz yazyka: Yazyk rechevyh dejstvij. – М., 1994. – 368 s. [in Rus.].

[8] Kobozeva I.M. O granicah i vnutrennej stratifikacii semanticheskogo klassa glagolov rechi (On the boundaries and internal stratification of the semantic class of verbs of speech) // Voprosy yazykoznanija. – 1985. – №2. – S. 95-103. [in Rus.].

[9] Shajkenova L.M. Performativny: vidy i sposoby vyrazheniya (Performatives: types and methods of expression). – Almaty: Qazaq universiteti, 2003. – 69 s. [in Rus.].

[10] Kapanova D. E., Raximbekova G. O. Söylew aktleri teoriyası jäne onıñ qazirgi til biliminde alatın ornı (The theory of speech acts and its place in modern linguistics) // Bulletin of Pavlodar State University, Philology series. – 2016. – № 2. – B. 136-141. [in Kaz].

[11] Amangliyeva A.E., Dzhumabekova A.A., Soilemez O.M. Pragmatische funktsii khudozhestvennogo teksta (Pragmatic functions of fiction text) // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – 2024. – № 2 (73). – B. 25-43. [in Kaz.].

[12] Vejbiskaia A. Semanticheskie primitivy. Vvedenie (Semantic primitives: introduction) // Semiotika / Pod redaktsiei Iu.S. Stepanova. – M., 1983. – S. 225-252. [in Rus.].

[13] Vasil'ev L.M. Semanticheskie klassy glagolov chuvstva, mysli i rechi (Semantic classes of verbs of feelings, thoughts and speech) // Ocherki po semantike russkogo glagola. – Ufa, 1971. – S. 24-95. [in Rus.].

[14] Paducheva Y.V. Vid i vremya performativnogo glagola. Logicheskiy analiz yazyka: (Type and tense of the performative verb). Yazyk rechevykh deistvii // Logical analysis of language: Language of speech actions. – M., 1994. – 368 s. [in Rus.].

[15] Kassym B., Suambaeva G. Söylew etistikteri: alemnin tildik beynesinin kognitivni modeli (Verbs of speech: a cognitive model of the linguistic image of the world) // Bulletin of the Abay Kazakh National Pedagogical University, Philological Sciences. – 2019. – №. 4 (70). – B. 120-131. [in Kaz.].

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН, ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ ШЫНАЙЫ СӨЙЛЕУ ЕТІСТІКТЕРІ ПЕРФОРМАТИВТІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТТАРЫ РЕТІНДЕ

***Қушгалинова А.К.¹, Исмагулова Б.Х.²**

***¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған
профессор, Нархоз Университеті, Қазақстан, Алматы
e-mail: assel.kuchshegalinova@narхоз.kz**

**²филология ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті
Қазақстан, Алматы, e-mail: bayan.ismagulova@narхоз.kz**

Аңдатпа. Бұл мақалада көптеген тілдерге тән, әмбебап перформативтік лингвистика категориясы, оның басты белгісі ретінде перформатив қызметі, орындалу жағдайы және перформативтік

категориясының репрезенттары ретінде қазақ, ағылшын, орыс тілдеріндегі сөйлеу етістіктері қарастырылады.

Перформативтік категориясы сөйлеу іс-әрекетіне қатысты болғандықтан семантика- синтаксистік, прагматикалық категория болып табылады, арнайы мәнмәтін мен белгілі грамматикалық формаларды қажет етеді. Талдауға алынған тілдердің бәріне ортақ, әмбебап болғанымен, перформативтік категориясы әр тілде өзіне ғана тән белгілермен ерекшеленеді. Қазақ, ағылшын, орыс тілдеріндегі перформативтік категориясы және оның репрезенттары - шынайы сөйлеу етістіктердің – ортақ және ерекше көріністерін зерделеу осы *зерттеудің нысаны* болып, оның *өзектілігі мен ғылыми жаңалығын* құрайды.

Зерттеу барысында мақсат пен міндеттерге сай дескриптивті, салғастырма әмбебап зерттеу әдістерімен қатар арнайы зерттеу әдістері: компоненттік талдау, алғаш рет А. Вежбицкая ұсынған прагматикалық мағынаны семантикалық примитивтерге бөлшектеу, айтылымдарды перформативтікке тексеру (Дж. Остин, З. Вендлер, Ю.Д. Апресян) - де қолданылды. Нәтижесінде адресант пен адресат арасындағы сөйлеу іс-әрекеттері қай тілде - қазақ, ағылшын, орыс тілінде - болса да, перформативтік категориясының туындайтын жағдайы, қолданылатын тілдік бірліктер мен олардың формалары анықталды.

XIX-XX ғғ. қазақ, ағылшын, орыс әдебиеті классикалық көркем шығармаларының үзінділері, сөздіктер, соның ішінде Орыс тілінің ұлттық қоры, Қазақ тілінің алматылық қоры материалдарын зерделей келе, перформативтік өзегін семантикасында ‘өз дауысы арқылы мәлімдеу’ семаға ие шынайы сөйлеу етістіктері құрайтыны анықталды. Көпмағыналы *говорить* орыс етістігінің құрамындағы аталмыш семамен бірге қазақ тілінде ‘*деу*’, ‘*айту/сөйлеу*’, ‘*сөйлесу*’ *семалар* әрқайсысы жеке сөз – *айту, деу, сөйлеу*, ал ағылшын тілінде *to say, to tell, to speak, to talk* шынайы сөйлеу етістіктеріне айналады. Осы айырмашылық қазақ, ағылшын, орыс тілдерінде перформативтік категориясының репрезентациялық ерекшеліктерін туындатады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы – оның нәтижелерін қазіргі таңда көкейкестілігі анық дискурс пен сөйлеу актілер, олардың иллокуциялық сипаттамасын зерттеу, яғни жоғары оқу орындарында бакалавр және одан жоғары дәрежелі тіл мамандарын, филологтар, аудармашыларды дайындауда барысында қолдану мүмкіндіктерінде.

Тірек сөздер: сөйлеу акті, перформативтік, шынайы сөйлеу етістіктері, перформатив қызметі, иллокутивті акт, қазақ тілі, ағылшын тілі, орыс тілі

VERBS OF SPEECH IN KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES AS A MEANS OF EXPRESSING PERFORMATIVITY

*Kuchshegalinova A.K.¹, Ismagulova B.Kh.²

¹Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: assel.kuchshegalinova@narxoz.kz

²Doctor of Philology, Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: bayan.ismagulova@narxoz.kz

Abstract. This article discusses the universal linguistic category of performativity, the performative function as its categorical feature, the conditions of implementation and the actual verbs of speech of the Kazakh, English, Russian languages as the main means of expressing performativity in these languages.

Being a semantic-syntactic pragmatic category, performativity manifests itself in speech, requires a special context and strictly defined grammatical forms, which are universal, characteristic of each of the analyzed languages, but at the same time have specific manifestations, which was the subject of this study and determines its relevance and scientific novelty.

The goals and objectives of the work determine the use of universal descriptive and comparative research methods, as well as specific linguistic methods: component analysis, decomposition of pragmatic meaning into semantic primitives (A. Wezhbitskaya), testing for performativity (J. Austin, Z. Wendler, Yu.D. Apresyan), which made it possible to identify the correspondence of conditions, forms, units for expressing performativity as a complex semantic-syntactic category that arises in the conditions of speech of communicants, regardless of the language of communication - Kazakh, English or Russian.

Observations and analysis of fragments from classical works of art of Kazakh, English, Russian literature of the 19th-20th centuries, data from dictionaries, including the National Corpus of the Russian Language, the Almaty Corpus of the Kazakh Language showed that the core of performativity is actually verbs of speech, the dictionary interpretation of which contains the seme 'to communicate through one's voice'. At the same time, the polysemantic Russian verb to speak, the semantics of which includes, in addition to the above, the *semes* 'pronounce', 'express / express', 'talk' in the Kazakh language correspond to the verbs of speech proper *aitu, deu, soileu*, and in English - *to say, to tell, to speak, to talk*, which brings its own characteristics to their specific representations in a particular language.

The results obtained supplement the discursive approach to the analysis of language in the process of live communication of communicants with a

focus on speech as an illocutive act and can be used in university courses in the training of linguists, philologists, translators from undergraduate to higher levels.

Keywords: speech act, performativity, actual verbs of speech, performative function, illocutionary act, Kazakh language, English language, Russian language

Статья поступила 30.05.2024

УДК 81

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.010>

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

***Наурызбайқызы Г.¹, Садирова К.Қ.²**

¹докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова
Актобе, Казахстан, e-mail: nauryzbaikyzy.kz@gmail.com

²доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный
университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан
e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению политического дискурса, в частности национальных особенностей выступлений политиков разных стран. Чтобы убедить общественность в целях говорящего, политические речи, несомненно, формируются в определенном культурном и социальном контексте.

Цель исследования – понимание национальных особенностей, характерных для политического дискурса в различных странах. Опираясь на речи политиков, автор сделал попытку проследить взаимодействие между политическим и национальным дискурсами. Основные направления и идеи: в ходе исследования были рассмотрены взгляды на проблему с опорой на известные статьи и работы авторов в научной литературе, был проведён дискурсивный анализ материалов исследования. Научная значимость работы определяется тем, что сочетание различных подходов к дискурсивному анализу способствует полноценной интерпретации рассматриваемых выступлений. Практическая значимость исследования определяется

тем, что полученные результаты могут быть применены в дальнейших этнолингвистических исследованиях.

Методологию исследования национальных особенностей политического дискурса представляет собой дискурс-анализ, который позволяет получить более обширное и всестороннее понимание феномена политического дискурса в различных национальных и политических контекстах.

В статье представлен анализ речей и выступлений политиков (Касым-Жомарта Токаева, Терезы Мэй, Дональда Трампа и Ангелы Меркель), с целью определить их национальные особенности. В результате анализа выявлены общие черты в речах и в выступлениях указанных политиков, где они подчеркивают важность национальной идентичности, политических амбиций и культурных ценностей.

Выводы исследования помогли понять мировоззрение и приоритеты политиков, их речей, выступлений и деятельности. Проведенное исследование о национальных особенностях политического дискурса представляет ценность как для политических деятелей, так и для научного сообщества.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, национальный дискурс, политика, идентичность, речь, национальная особенность, культурный контекст

Основные положения

Представления о дискурсе и его истории почти всегда начинаются (и, возможно, должны) с одной и той же позиции: с самого понятия дискурса. В романских языках или в английском *discours*, *discorso*, *discourse* и т.д. являются частью повседневного языка. Развитие и осуществление дискурса зависит от культурного, лингвокультурного, исторического, психолого-социального контекста говорящего. А то, что дискурс занимает особую позицию, объясняется тем, что общение, изучение речевого взаимодействия между коммуникаторами остается одним из главных вопросов.

Сам дискурс представляет собой различные аспекты: социальные, политические, культурные, экономические и т.д. Следует помнить, что все направления исследований, которые так или иначе «дополняют» друг друга с точки зрения теории дискурса, не хотят принимать это как должное. В задачи теории дискурса и истории дискурса входит удивляться вещам, которыми обычно уже никто не интересуется.

Введение

В социально-конструктивистских исследованиях внешней политики национальная идентичность является центральным механизмом объяснения вариативного поведения политически и институционально схожих государств.

Однако *идентичность* – чрезвычайно сложная и неуловимая конструкция, которую очень трудно понять и реализовать. В частности, особого внимания заслуживает связь национальной идентичности и внешнеполитического поведения. Поскольку процессы социального конструирования реальности происходят преимущественно посредством языка, и анализ дискурса имеет центральное методологическое значение для определения этой связи между идентичностью и поведением [1, с. 33].

Цель выявления национальных особенностей политического дискурса заключается в отражении культурных, национальных и социальных контекстов каждой страны. Актуальность этого обусловлена стремлением адаптироваться к уникальным потребностям и ценностям общества.

Различия в толковании политической реальности в разных странах обусловлены национальными особенностями в восприятии и языковом изложении. Эти различия связаны с культурными и историческими факторами, которые формируют специфику политической культуры каждого общества.

В основе политического дискурса лежат определенные идеологические взгляды, которые находят свое выражение в текстах, распространяемых в обществе. Эти тексты отражают общие цели и направления конкретной идеологической парадигмы [2, с. 175].

Политический дискурс находится на перекрестке политической науки, психологии, социологии, лингвистики и даже теологии. Немногие авторы занимают четкую позицию относительно статуса искусства политического дискурса. Некоторые считают, что это всего лишь один пример влияния дискурса, подчиняющегося определенным правилам и принципам теории коммуникации. Тем не менее, другие теоретики считают, что у него есть вполне конкретные функции [3, с. 131].

П.Шародо определяет политический дискурс как пространство убеждения, которое создает и поддерживает легитимность политических действий [4, с. 188]. В некоторых случаях политический дискурс оценивается в свете его узкого понимания, как дискурс, который относится к сфере политики. С точки зрения говорящих, существует недоверие о том, что политические представления негативны.

Согласно Дж. Гастилю, политика и дискурс неразрывно связаны [5, с. 473]. В современной публицистической речи синтагматические связи понятия «политика» расширяются, объясняя его смысловые трансформации [6, с. 134]. Политическое общение значительно расширилось за последние три десятилетия. Согласно Д. Уолтону, это можно связать с двумя явлениями, характерными для массовых демократий, т.е. с расширением сферы политики и ростом средств массовой информации. Следовательно, политик должен быть отзывчивым, понимающим и человечным [7, с. 27].

Говоря о взаимодействии с общественностью, как национальной, так и транснациональной, Б. Петерс выделяет, что общественность имеет социальную и культурную основу, которая состоит не только из медиа-рынков и медиа-организаций [8, с. 363]. Также она формируется на основе социокультурных аспектов, которые простираются далеко за пределы медийных рынков и новостных организаций. Это означает, что взаимодействие с общественностью требует учета глубоких культурных и социальных контекстов, которые оказывают влияние на то, как сообщения и информация воспринимаются и интерпретируются национальными и международными аудиториями. В настоящем исследовании эти мысли используются в качестве отправной точки, и закономерно ставится вопрос, как концептуализировать эту социокультурную *подструктуру*. При этом для его эмпирического описания разрабатывается концепция культуры политического дискурса. Эта концепция подходит для объяснения одного из основных выводов, которые имеют в настоящее время отношение к политической общественности в мире. С одной стороны, отмечается процесс транснационализации общественности в мире, с другой стороны, национальная политическая общественность сохраняется или, соответственно, страны оказывают различное сегментирующее влияние на возникающую политическую ситуацию.

Несмотря на то, что понятие публичности сформировалось только в 1700-х годах, а получило теоретическое обоснование лишь с 1960-х годов, за короткое время оно превратилось в одно из ключевых понятий коммуникации и исследований в области медиа, а также социологических и политологических исследований в области политической коммуникации [9, с. 175].

Исходя из исследований политического дискурса казахстанского исследователя Б.А. Ахатовой, очевидно, что участники политического процесса предпочитают использовать язык со смысловой неопределенностью, поскольку это дает им возможность манипулировать общественным мнением. Эта неопределенность способствует

затушевыванию негативной информации, замаскировыванию данных, скрывать объективные факты и даже избеганию личной ответственности, что облегчает перенос бремени ответственности [10, с. 20].

Описание методов и материала

В данном исследовании для анализа были выбраны речи, цитаты и выступления известных политических фигур: Касым-Жомарта Токаева (президент Республики Казахстан), Терезы Мэй (британский политик), Дональда Трампа (американский политик) и Ангелы Меркель (немецкий политик) для выявления в их речах национальных особенностей политического дискурса.

Был применен метод дискурс-анализа, а также исследование текстов их речей для выявления ключевых слов и фраз, на которых лидеры акцентировали внимание. Произведен анализ речей с учетом политических позиций и взглядов каждого политика с целью понять, как это влияет на их высказывания.

Дискурс-анализ – это междисциплинарная исследовательская перспектива, целью которой является изучение дискурсов, т.е. надситуативных и надындивидуальных практик познания. С 1970-х годов практика анализировать производство смысла получила всемирное распространение в социальных и культурных науках, начиная с англосаксонского социолингвистического анализа дискурса и французского анализа дискурса [11, с. 28]. Методология анализа дискурса включает в себя, в зависимости от направления, концепции из социологии, лингвистики, социальных наук. Дискурс-анализ применим к широкому кругу предметов, включая политические, научные, национальные дискурсы.

Результаты

В ходе изучения данной темы были проанализированы тексты речей, выступлений и высказывания политиков разных стран, чтобы выявить политический, национальный дискурс.

Анализ содержит выступления следующих политических деятелей:

1. Речь Касым-Жомарта Токаева на церемонии принесения присяги народу Казахстана [12]: *Қазақстан халқына адал қызмет етуге, Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын қатаң сақтауға азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беруге, Қазақстан Республикасы Президентінің өзіме жүктелген мәртебелі міндетін адал атқаруға салтанатты түрде ант етемін.*

Высказывание Касым-Жомарта Токаева, где он торжественно

обещает преданно служить народу республики, строго следовать нормам Конституции, обеспечивать гарантии прав граждан и добросовестно выполнять свои обязанности в качестве Президента Казахстана, показывает наличие разнообразных важных компонентов – как национальных, так и политических, а также культурных – в единой картине его заявления. В данном анализе мы рассматриваем разнообразные стороны этой речи, раскрывая ее важность в контексте национальных, политических и культурных аспектов.

Национальный дискурс:

Анализ речи Касым-Жомарта Токаева выявляет важные аспекты национального дискурса. В высказывании выделяется фрагмент: ***Қазақстан халқына адал қызмет етуге (верно служить народу Казахстана)***, который подразумевает заботу о разнообразных интересах и потребностях народа Казахстана. Важно подчеркнуть, что в нашей стране проживают представители разных национальностей, и вышеупомянутое выступление показывает уважение и переживание о всем населении страны со стороны главы государства.

Политический дискурс:

Анализ политического аспекта высказывания Касым-Жомарта Токаева выявляет его важность в сфере общественно-политических отношениях. Утверждение о строгом следовании Конституции подчеркивает принцип верховенства закона, который играет ключевую роль в правовой системе государства. Это отражает основополагающий принцип правового государства. Гарантирование полномочий и свобод граждан, а также честное выполнение обязанностей Президента свидетельствует о глубокой ответственности перед жителями и государством. Важно подчеркнуть, что выражение: ***кепілдік беруге (гарантировать)*** подразумевает обязательство обеспечения и защиты этих прав в полной мере.

Общекультурный контекст:

При анализе общекультурного аспекта в речи Касым-Жомарта Токаева важно отметить, что торжественное начало клятвы с фразой ***салтанатты түрде ант етемін (торжественно клянусь)*** придает высказыванию официальный и публичный характер. Эта формула соответствует общепринятым традициям торжественных событий и церемоний, подчеркивает важность и значимость текущих обязательств. Такое формулирование подчеркивает высокий статус и значимость данной клятвы.

Личное обязательство и авторитет:

Употребление слова ***өзіме (на меня)*** демонстрирует личную

ответственность перед нашим народом и страной. Это также подчеркивает важность роли в качестве лидера, гарантирующего соблюдение своих обязательств и обещаний.

Символика и национальные ценности:

Обращение к Конституции, а также к правам и обязанностям Президента, имеет глубокий символический смысл, отражает национальные ценности – уважение к закону, приверженность к справедливости и высокую значимость государственной службы.

2. Британия, великая меритократия: речь Терезы Мэй [13]: *We are facing a moment of great change as a nation. As we leave the European Union, we must define an ambitious new role for ourselves in the world. 'That involves asking ourselves what kind of country we want to be: a confident, global trading nation that continues to play its full part on the world stage.*

В выступлении Терезы Мэй подчеркивается, что наступил период глубоких перемен для Великобритании из-за выхода из Европейского союза. Её слова не только выражают стремление к новой роли на мировой арене – *an ambitious new role for ourselves in the world*, но и отражают национальную идентичность страны. Эта речь также является проявлением особенностей национального обсуждения и политического контекста.

Национальный дискурс:

Высказывание Терезы Мэй, в котором она подчеркивает, что их страна стоит перед важным этапом – *We are facing a moment of great change as a nation* (*Мы как нация переживаем момент великих перемен*), отражает сознание национальной идентичности и осмысление ситуации перемен. Это выражает уникальность и специфику нации, и имеет большое значение для страны как суверенное государство.

Политический дискурс:

В своем выступлении о необходимости *определить амбициозную новую роль для себя в мире - we must define an ambitious new role for ourselves in the world*, она выражает политическую позицию относительно новой роли Великобритании на глобальной арене и подчеркивает важность активного участия страны в мировой политике и формирования новой амбициозной позиции после выхода из Европейского союза.

Культурный контекст:

Выражение *a confident, global trading nation that continues to play its full part on the world stage* (*уверенная в себе глобальная торговая нация, которая продолжает в полной мере играть свою роль на мировой арене*) имеет культурные подтексты. В вышесказанном содержится идея о том, что Великобритания воспринимается как уверенная мировая

торговая держава, активно участвующая в событиях мирового уровня. Это выражает национальное самосознание и гордость за историческую роль страны.

Значимость национальной идентичности:

Фрагмент из выступления *asking ourselves what kind of country we want to be* (спрашивая себя, какой страной мы хотим быть) выделяет важность понимания того, какую страну хотели бы видеть сограждане Терезы Мэй. Это указывает на стремление сохранить уникальность и национальные ценности, несмотря на глобальные изменения – выход из Европейского союза.

Глобальное признание:

Фраза *play its full part on the world stage* (играть свою полноценную роль на мировой арене) выражает желание Великобритании активно участвовать в мировых событиях и играть важную роль на международной арене. Это подчеркивает стремление страны к глобальному влиянию в торговой сфере и активной позиции среди мировых стран.

3. Выступление Дональда Трампа на 74-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН [14].

В своих словах Дональд Трамп осознает, что национальная принадлежность, единство в политической сфере и культурное воздействие имеют огромное значение. Если рассмотреть эту речь в разных аспектах, станет очевидно, насколько она важна и глубока по своему смыслу.

Национальный дискурс:

В высказывании Дональда Трампа *The true good of a nation can only be pursued by those who love it* (Истинное благо нации может быть обеспечено только теми, кто любит ее), следует заметить, что он очень ценит тех, кто горд своей страной. Он подчеркивает, что знание истории, забота о культуре, верность ценностям и народу имеют глубокое влияние на развитие страны.

Политический дискурс:

Предложение *Liberty is only preserved, sovereignty is only secured, democracy is only sustained, greatness is only realized, by the will and devotion of patriots* (Свобода сохраняется, суверенитет обеспечивается, демократия поддерживается, величие достигается только на основе воли и преданности патриотов) подчеркивает влияние граждан на политический процесс и формирование национальных ценностей.

Культурный контекст:

Высказывание Д. Трампа: *Patriots see a nation and its destiny in ways no one else can* (Патриоты рассматривают свою нацию и ее

предназначение так, как никто другой), обозначает, как важно уважать культурное наследие и выделяет, что чувство патриотизма играет ключевую роль в развитии общества.

Эмоциональная составляющая:

Фрагменты *the goodwill to seek friendship* (добрая воля для поиска дружбы) и *Love of our nations makes the world better for all nations* (Любовь к нашим нациям делает мир лучше для всех наций), несут в себе сильные эмоции и глубокую уверенность. Это позволяет осознать эмоциональные чувства и крепкой уверенности в том, что патриотизм и привязанность к своей нации, действительно, способны сделать мир более согласованным и мирным.

Политическая внутренняя и внешняя стратегия:

Сказанное о том, что *Liberty is only preserved, sovereignty is only secured, democracy is only sustained* (Свобода сохраняется, суверенитет обеспечивается, демократия поддерживается), можно рассматривать как политический план для обеспечения стабильности внутри страны и защиты её независимости. В то же время, слова политика: *greatness is only realized, by the will and devotion of patriots* (величие, достигаемое только на основе воли и преданности патриотов), могут означать стремление к влиянию за рубежом и лидерству на мировой арене.

Взгляд в будущее:

Трамп обращает внимание на будущее, говоря, что *its future is theirs* (будущее принадлежит им – патриотам). Это выражает позитивный оптимизм и веру в то, что действия и решения, которые патриоты принимают сейчас, окажут долгосрочное воздействие на развитие страны и мировую обстановку.

Сила и смелость:

Высказывание о силе: *to resist oppression, the inspiration to forge legacy, the goodwill to seek friendship, and the bravery to reach for peace* (для противостояния репрессиям, сохранения наследия, поиска дружбы и достижения мира), подчеркивает смелость и решительность патриотов. Это говорит о том, что патриотизм не только связан с гордостью и привязанностью, но также требует активных шагов для достижения вышеуказанных задач.

Сопоставление с общей тенденцией:

То, что говорит Трамп, отражает общую тенденцию современного мира, где уделяется внимание суверенитету, национальной идентичности и роли страны на мировой арене. Это соответствует времени перемен, когда многие государства стремятся подчеркнуть свои приоритеты.

4. Выступление немецкого политика Ангелы Меркель [15, с. 5]: *Sport vermag, aufbauend auf Werten wie Fairness und Toleranz, kulturelle Vorbehalte abzubauen. Für alle gelten ja die gleichen Regeln; das Thema Integration immer stärker in den Vordergrund rückt und Platz greift: Die Menschen haben aber Anspruch auf eine menschenwürdige Behandlung: europäische Solidarität.*

Ангела Меркель всегда выделялась своим всесторонним подходом к политике, придавая большое значение таким ценностям, как справедливость, терпимость и европейская солидарность. В цитируемой речи она обращает внимание на важные темы, связанные со спортом, интеграцией и обеспечением человеческого достоинства через гуманное обращение. Разберем этот текст с точки зрения национального дискурса, политический дискурса, а также роли Германии в европейском сообществе.

Национальный дискурс:

Предложение *Sport vermag, aufbauend auf Werten wie Fairness und Toleranz, kulturelle Vorbehalte abzubauen* (*Спорт, основанный на таких ценностях, как справедливость и терпимость, способен преодолеть культурные ограничения*) подчеркивает немецкое стремление к созданию открытого и толерантного общества, где спорт играет роль в снижении культурных стереотипов. Это отражает национальное единство Германии как страны, ценящей принципы справедливости и уважения к разнообразию.

Политический дискурс:

Утверждение о том, что *Für alle gelten ja die gleichen Regeln; das Thema Integration immer stärker in den Vordergrund rückt und Platz greift* (*Да, для всех применяются одни и те же правила; тема интеграции становится все более актуальной и занимает все больше места*), подчеркивает важность интеграционных аспектов в политике Ангелы Меркель. Она выделяет равенство среди всех членов общества, и это соответствует политической стратегии Германии по обеспечению социальной справедливости.

Культурный контекст:

Фраза *Die Menschen haben aber Anspruch auf eine menschenwürdige Behandlung: europäische Solidarität* (*Но люди имеют право на достойное обращение: европейская солидарность*) подчеркивает глубокие культурные ценности Германии, включая уважение к человеческому достоинству и солидарности в рамках Европы. Это выражает стремление Германии к защите прав человека и сотрудничеству между национальными сообществами.

Обсуждение

Анализ речей Касым-Жомарта Токаева, Терезы Мэй, Дональда Трампа и Ангелы Меркель позволяет выявить особенности и уникальные черты их политической риторики, национального сознания и взаимодействия с мировой общественностью. Путем анализа различных аспектов и контекстов их выступлений становится ясно, как каждый из политиков подчеркивает национальную принадлежность, политические ценности, культурные аспекты и мировые тенденции.

В начале своего выступления Касым-Жомарт Токаев акцентирует внимание на стремление укрепить национальную идентичность Казахстана в ситуации глобальных изменений. Он подчеркивает, что для обеспечения стабильности и процветания страны важно сохранить её культурные и исторические ценности. Такой подход помогает не только укрепить внутренние основы, но и подчеркнуть роль Казахстана на мировой арене.

Тереза Мэй выделяет значимость национальной идентичности Великобритании после её выхода из Европейского союза. Она подчёркивает, что определение новой роли своей страны на мировой сцене и сохранение национальных ценностей становятся особенно важными. Такой подход отражает стремление сохранить особенности Великобритании в условиях глобальных изменений в связи с выходом из Европейского союза.

Дональд Трамп подчеркивает важность национальной идентичности США, патриотизма и роли граждан в сохранении свободы и демократии. Особо уделяется внимание касательно активного участия страны в мировых событиях и стремления оказывать влияние на глобальной арене. Такой подход подчёркивает амбиции США в политическом и геополитическом контексте.

Ангела Меркель выделяет ценности справедливости, терпимости и европейской солидарности. Она подчеркивает, что спорт может помочь снизить культурные предрассудки, и интеграция играет важную роль в обеспечении гармонии в обществе. Это свидетельствует о стремлении Германии к созданию открытого и толерантного общества, а также о важности защиты прав человека и международного сотрудничества.

Общие черты, которые можно выделить из речей этих политиков, свидетельствуют о том, что каждый из них стремится подчеркнуть национальную идентичность, свои политические цели и культурные ценности. Анализ материалов исследования показал, что в политическом дискурсе исследуемых языков существуют национальные черты свойственные той или иной культуре.

Выделенные примеры показывают, что лидеры стремятся к сохранению ценностей и интересов своих стран, однако они могут подходить к этой цели с разных точек зрения и использовать разные средства для достижения успеха. Изучая речи политиков, можно понять, как различные страны и лидеры определяют свое место в мировой политике и как они выдвигают будущее жителей государства на передний план.

Заключение

В заключении можно сказать, что политический дискурс, представляя общественно-политические отношения, сохраняет его культурные и национальные особенности, самобытные ценности. Одной из основных функций политического дискурса является убеждение слушателей, привлечение внимания людей скрытым манипулятивным методом. С этой целью политики широко используют экспрессивные языковые единицы и учатся выходить из любой ситуации посредством речевой культуры. Каждый из этих политиков подчеркивает важность национальной идентичности, своих политических амбиций и ценностей, приверженность к культурным принципам. Тем не менее, они делают это в собственном, уникальном контексте, который отражает сложную политическую обстановку и вызовы, с которыми их страны сталкиваются в настоящее время.

Вышеуказанные выступления подчеркивают важность лидерства, отношения к своему народу и стремление к достижению общенациональных интересов. Каждый из этих лидеров призывает к служению стране и к бережному обращению с ее ценностями. В анализируемых примерах описываются обязательства Родиной, конституцией и законами, их роль в определении национальной идентичности и места страны в мировой политике. Эти идеи и ценности регулируют отношения между гражданами и государством, играют особую роль в стремлении создать лучшее будущее для своих стран и мира в целом. Таким образом, рассмотрение речей политиков позволяет лучше осознать, как они стремятся формировать национальные и мировые идентичности, применяя свои ценности и стратегии для обеспечения благосостояния своих стран в сложном и меняющемся мире.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Larsen Henrik. Foreign Policy and Discourse Analysis: France, Britain and Europe. – London: Routledge, 1997. – 243 p.

[2] Цуциева М. Г. Политический дискурс как интегративный феномен // Журнал Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2012. – С. 174-179.

[3] Dorna A. Les effets langagiers du discours politique // Hermès, La Revue. – 1995. – № 16 (2). – P. 131-146.

[4] Patrick Charaudeau. Le discours politique. Les masques du pouvoir, – Paris, Vuibert, 2005. – P. 188-199.

[5] Gastil J. Undemocratic discourse: a review of theory and research on political discourse // Discourse et society. – 1992. – № 3(4). – P. 469-500.

[6] Sadirova K. K. et al. Delving into the Concepts of “Authority” and “Politics”: An Associative Word Analysis in Kazakh, Russian, and English // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – № 11(3). – P. 131-145.

[7] Wolton D. La communication politique: construction d’un modèle // Hermès, La Revue. – 1989. – № 4(1). – P. 27-42.

[8] Peters Bernhard. Der Sinn von Öffentlichkeit. Frankfurt a. – M.: Suhrkamp, 2007. – 410 p.

[9] Hepp Andreas, Wessler Hartmut. Politische Diskurs kulturen: Überlegungen zur empirischen Erklärung segmentierter europäischer Öffentlichkeit, 2009. – P. 174-197.

[10] Ахатова Б. А. Коммуникативные технологии воздействия в политическом дискурсе // Вестник КазНУ. Сер. филологическая. – 2005. – № 7 (89). – С. 20-22.

[11] Van Dijk, Teun A. Handbook of Discourse Analysis. Bd.1-4. – London: Academic Press, 1985. – 302 p.

[12] Церемония принесения присяги Президентом РК К. Токаевым. – URL: <https://youtu.be/QZGXhtoVLII?si=rFR-R43CjM-FG8O6>

[13] May T. Britain, the great meritocracy: Prime Minister’s speech // GOV.UK. – URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/britain-the-great-meritocracy-prime-ministers-speech>

[14] Donald J. Trump. Address to the 74th United Nations General Assembly. – URL: <https://www.americanrhetoric.com/speeches/donaldjtrumpunitednations74.htm>

[15] Радищева В.О., Синеокая Н.А. Лингвокультурологическая маркированность немецкого политического дискурса (на материале публичных политических выступлений Ангелы Меркель) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – С. 159-164.

REFERENCES

- [1] Larsen Henrik. Foreign Policy and Discourse Analysis: France, Britain and Europe. London: Routledge, 1997. – 243 p.
- [2] Tsutsieva M. G. Politicheskii diskurs kak integrativnyi fenomen (Political discourse as an integrative phenomenon) // ZHurnal Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina. – 2012. – P. 174-179.
- [3] Dorna A. Les effets langagiers du discours politique // Hermès, La Revue. – 1995. – №16 (2). – P. 131-146.
- [4] Patrick Charaudeau. Le discours politique. Les masques du pouvoir. – Paris, Vuibert. 2005 – P. 188-199.
- [5] Gastil J. Undemocratic discourse: a review of theory and research on political discourse // Discourse et society. – 1992. – № 3(4). – P. 469-500.
- [6] Sadirova K. K. et al. Delving into the Concepts of “Authority” and “Politics”: An Associative Word Analysis in Kazakh, Russian, and English // International Journal of Society, Culture & Language, 11(3), 2023. – P. 131-145.
- [7] Wolton D. La communication politique: construction d’un modèle // Hermès, La Revue. – 1989. – №4(1). – P. 27-42.
- [8] Peters Bernhard. Der Sinn von Öffentlichkeit. Frankfurt a. – M.: Suhrkamp, 2007. – 410 p.
- [9] Hepp Andreas, Wessler Hartmut. Politische Diskurs kulturen: Überlegungen zur empirischen Erklärung segmentierter europäischer Öffentlichkeit. – 2009. – P. 174-197.
- [10] Akhatova B. A. Kommunikativnye tekhnologii vozdeistviya v politicheskom diskurse (Communication technologies of influence in political discourse) // Vestnik KazNU. Ser. filologicheskaya. – 2005. – №7 (89). – S. 20-22. [in Rus.]
- [11] Van Dijk, Teun A. Handbook of Discourse Analysis. Bd.1-4. – London: Academic Press, 1985. – 302 p.
- [12] Tseremoniya prineseniya prisvyagi Prezidentom RK K.Tokaevym (The ceremony of taking the oath by the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev). – URL: <https://youtu.be/QZGXhtoVLII?si=rFR-R43CjM-FG8O6>
- [13] May T. Britain, the great meritocracy: Prime Minister’s speech // GOV.UK. – URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/britain-the-great-meritocracy-prime-ministers-speech>
- [14] Donald J. Trump. Address to the 74th United Nations General Assembly. – URL: <https://www.americanrhetoric.com/speeches/donaldjtrumpunitednations74.htm>

[15] Radishcheva V. O., Sineokaya N. A. Lingvokul'turologicheskaya markirovannost' nemetskogo politicheskogo diskursa (na materiale publichnykh politicheskikh vystuplenii Angely Merkel') (Linguistic and cultural marking of German political discourse (on the material of public political speeches by Angela Merkel)) // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2016. – P. 159-164. [in Rus.]

САЯСИ ДИСКУРСТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Наурызбайқызы Г.¹, Садирова К.Қ.²

*¹докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: nauryzbaikyzy.kz@gmail.com

² филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада саяси дискурс, атап айтқанда әртүрлі мемлекет саясаткерлері баяндамаларының ұлттық ерекшеліктері туралы мәселе қозғалады. Сөйлеушінің мақсатына жұртшылықты сендіру үшін саяси баяндамалар белгілі бір мәдени-әлеуметтік контексте қалыптасатыны сөзсіз.

Зерттеудің мақсаты – әртүрлі елдердегі саяси дискурсқа тән ұлттық ерекшеліктерді анықтау. Мақалада саясаткерлердің сөйлеген сөздерін негізге ала отырып, саяси және ұлттық дискурстың өзара байланысын анықтау мақсатында талдау жұмыстары жүргізілді. Негізгі бағыттары мен идеялары: зерттеу барысында ғылыми әдебиеттердегі белгілі мақалалар мен авторлардың еңбектеріне сүйене отырып, берілген мәселеге қатысты көзқарастар қарастырылды, зерттеу материалдарына дискурстық талдау жасалды. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы дискурс талдаудың әртүрлі тәсілдерінің үйлесуі қарастырылып отырған саяси баяндамаларды толыққанды түсіндіруге ықпал ететіндігімен анықталады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы – алынған нәтижелерді этнолингвистикалық зерттеулерде пайдалану мүмкіндігінде.

Саяси дискурстың ұлттық ерекшеліктерін зерттеу әдістемесін дискурс талдау құрайды. Бұл талдау әртүрлі ұлттық және саяси контексттердегі саяси дискурс феноменін неғұрлым кең және жан-жақты түсіндіруге мүмкіндік береді.

Бұл зерттеуде саяси және ұлттық дискурстың бар-жоғын анықтау мақсатында белгілі саясаткерлердің (Қасым-Жомарт Тоқаев, Тереза Мэй, Дональд Трамп және Ангела Меркель) сөйлеген сөздеріне талдау жасалған. Талдау нәтижелері бұл саясаткерлердің сөйлеген сөздерінде

ұлттық сәйкестік, саяси амбициялардың және мәдени құндылықтардың маңыздылығын көрсететін ортақ белгілерді көрсетті.

Зерттеу қорытындысы саясаткерлердің дүниетанымы мен басымдықтарын, олардың сөйлеген сөздері мен қызметін түсінуге көмектесті. Зерттеудің құндылығы саясаткерлер үшін де, ғылыми қауым үшін де маңызды теориялық тұжырымдарды толықтырады. .

Тірек сөздер: дискурс, саяси дискурс, ұлттық дискурс, саясат, сәйкестік, сөйлеу, ұлттық ерекшелік, мәдени контекст

NATIONAL FEATURES OF POLITICAL DISCOURSE

*Nauryzbaikyzy G.¹, Sadirova K.K.²

*¹PhD student, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: nauryzbaikyzy.kz@gmail.com

²Doctor of Philological Sciences, Professor, Aktobe Regional University
named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

Abstract. This article is devoted to the consideration of political discourse, in particular the national characteristics of speeches of politicians from different countries. It is obvious that in order to convince the public of the speaker's goals, political speeches are often shaped in a specific cultural and social context.

The purpose of the study is to understand the national characteristics that are specific to political discourse in different countries. The article makes an attempt, based on the speeches of politicians, to trace the interaction between political and national discourses. Main directions and ideas: in the course of the study, views on the problem were considered based on well-known articles and works of authors in the scientific literature, a discourse analysis of the research materials was carried out. Scientific significance of the work is determined by the fact that the combination of different approaches to discourse analysis contribute to the full interpretation of the speeches under consideration. Practical significance of this work is determined by the fact that the results obtained can be applied in further ethnolinguistic researches.

The methodology for studying the national characteristics of political discourse is discourse analysis. This analysis provides a broader and more comprehensive understanding of the phenomenon of political discourse in various national and political contexts.

This study presents an analysis of the speeches and speeches of politicians (Kassym-Jomart Tokayev, Theresa May, Donald Trump and Angela Merkel) in order to determine the presence of political and national discourse

in their context. The analysis revealed common features in the speeches of these politicians, where they emphasize the importance of national identity, political ambitions and cultural values.

The findings of the study facilitated to understand the worldview and priorities of politicians, their speeches and activities. The conducted research on the national features of political discourse is of value both for politicians and the scientific community.

Keywords: discourse, political discourse, national discourse, politics, identity, speech, national feature, cultural context

Статья поступила 01.09.2023

UDC 81

IRSTI 16.21.55

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.011>

THE ORIGIN OF ACADEMIC WRITING STYLE IN KAZAKH LINGUISTICS

*Odanova S.A.¹, Tuleup M.M.², Moldabayeva K.E.³

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh National Technical University named after K.Satbayev, Almaty, Kazakhstan
e-mail: sagira68@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Almaty University of Power Engineering and telecommunication named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan, e-mail: m.tuleup@aes.kz

³PhD, Almaty University of Power Engineering and Telecommunication named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan
e-mail: k.moldabaeva@aes.kz

Abstract. It is well known, that academic writing becomes an independent branch of Kazakh linguistics and covers not only scientific texts' writing, as well as all types of written work performed in secondary schools, special and higher educational institutions that are included in the academic writing discourse's scope. In this article we determine the foundations for the development and formation of this field based on the domestic scientists' works by conducting the empirical research. The aim of the article is a review of works in the field of stylistics to determine the factors that influenced to the emergence of academic writing in the educational space of our country

and to identify its branching out as a separate scientific style. Theoretical significance of the article contributes to the formation of the foundations and theory of academic writing development in the country, as well as the history of the formation, research of academic writing in Kazakh science. Furthermore, in order to highlight the prerequisites for the formation of academic discourse language, issues of language terminology are discussed in presented article. The article is of great practical importance, because the results obtained in the article can be used in a three-level education system (bachelor, master and doctoral) in universities, in teaching students entering into written communication in a new integrated environment.

Keywords: academic writing, linguistics, terminology, stylistics, scientific style, style of official documents, semi-scientific style, business communication style

Basic provisions

Today, the issue of academic writing is one of the urgent topics among researchers dealing with linguistics in our country. Only dozens of studies on academic discourse carried out in our country over the past 10 years, in spite the fact of its teaching as a separate subject in higher educational institutions, we cannot state that its theory and practice has been fully explored. In this regard, questions may arise about this new branch of science of the country: What are the origins of Kazakh academic writing? Did it come to our written language as a result of foreign research practice, or was it influenced by the genres and styles of our native language? What are the factors that influenced to the foundation of Kazakh academic writing as a separate field? In presented article, we will find the answers to the above-mentioned questions, review the formation of the Kazakh written language in general and the history of its branching into styles, by conducting empirical research, based on the works of domestic researchers.

Introduction

As academic writing belongs to a type of Kazakh scientific written language, we decided to explore the local scientists' researches in linguistics, for identifying its background. There are numerous scientists who have described the crucial role of language in the life of every nation. For example, F. Orazbaeva defines it as following: "Any language, also, the Kazakh language, has become a very important tool for human relations, not only in opening the way for people to understand each other, exchange opinions, and communicate with each other, but also in affecting to internal and external social, economic and political conditions" [1, p. 123-126]. Researches on the

Kazakh linguistics have been conducted for centuries, because the language is constantly changing and updating due to the development of science and technology, social and political conditions in the country. One of the most prominent scholars of our country who focused his research on the language problem is

A. Baiturynov. In his educational activities, the issue of language took a special place, his work “Language-tool” played a special role in the formation of Kazakh linguistics. There were studies on the Kazakh language even before Baitursynov, however, they were all written in Russian and also, the terminological system of Kazakh language was not developed in those times, so we cannot consider those studies written in Russian language as the starting point of Kazakh linguistics’ formation and we can fully state, that A. Baitursynov is the main figure in this field [2, p. 256-259].

One of the scientists, who made a great contribution to the formation of the Kazakh scientific language was K. Zhubanov, in particular, he distinguished the principles of Kazakh terminology, which was designed by A. Baitursynov and substantiated them in a scientific way in 1925-35. He was a figure who immediately influenced to the creation of the State Commission on Terminology in 1935. As a result, unprecedented discoveries were made in the history of the Kazakh linguistics: new concepts, phenomena, and terms were created to document the linguistic facts, words surprising the people’s understanding appeared in any field of study, education, culture, art, and official documents started to be conducted in mother tongue. Also, the number of newspapers and magazines published in native language and the number of local schools increased, subjects were taught in mother tongue [2, p. 234-238].

Methods and materials

Language can serve as a means of communication both orally and in written forms. As for writing, it is a tool that allows people to communicate widely in all spheres of life without depending on space and time. Another researcher K. Akhanov, states that a person acquires knowledge, mainly through written language, by reading what is written. The written language passed down from generation to generation transferring knowledge of mankind in the fields of science and technology, literature and art, from ancient times to our time. According to its development history, scientists distinguish the types of writing as follows: pictographic writing based on pictures, ideographic or logographic writing, syllabic writing, letter writing [3, p. 245-248]. According to Orazbaeva, written language units are based on the graphic, phonemic system. It is a difficult historical activity that

includes the content and form of linguistic material in relation to linguistic, psychological, physiological and methodological features of local language, and enables long-term communication of people [1, p. 180-184].

Each branch of science has its beginning, maturation and development stages. No matter which branch of Kazakh linguistics is established, each of them had their own stages of development [4, p. 192-194] and their own styles. Today we consider academic discourse as a new developing field of science in our country, as R. Syzdykova in her work in 1993, said that the Kazakh literary language formation lasted for a long time and faced different problems at each stage. For example, it did not have a clear definition, because its peculiarities, its field of application had not been fully studied at those times. From the above mentioned fact, we can see the correctness of Balakaev's statement about the stages of each branch of language development.

R. Syzdykova divides the Kazakh literary language into two stages: a national form of language and a language of Kazakh people before their formation as a nation, and concludes that the Kazakh literary language was formed in the second half of the 19th century. In addition, the author states, that the language must meet certain conditions in order to become a literary language, particularly, it must be processed, sorted and standardized having a common features, should have the feature of connecting members of the society and be an organizer in the life of the people in terms of their activities. It is necessary that it has to pass social criticism in the practice of use, and its norms should be accepted as suitable by the society consciousness [5, p. 112-116].

Another scientist M. Balakaev in his research in linguistics in 1974 defined stylistics as a new field of linguistics and says, that although its history began further, the attention to its study was paid not so long ago, and it was taught as a separate subject in local higher educational institutions only recently. R. Syzdykova in her turn considers linguistics as a system of means of expressing thoughts, that include all elements of the language structure: sounds, grammatical characters, vocabulary, phraseological phrases and ways of compositional-syntactic formation of these fields. Moreover, according to author, the stylistic branching in our country coincided with the second half of the 19th century, and the literary style, journalistic style, semi-scientific style, official document style, and epistolary styles were defined [5, p.144-148]. According to M. Balakaev, book writing style, scientific style, literary style, journalistic style, scientific-pedagogical style were added to this group later [4, p.190-194].

Results

Speaking of the written language formation, we see that writing was necessary in the XV-XVI centuries, because diplomatic, political and economic relations began to be conducted between the Khans of the Little Zhuz, Middle Zhuz and the Russian Empire's leadership. It is also known, that in those times there was a tradition of written testaments. We can see the evidence of the existence of writing in the middle Ages in A. Margulan's work entitled "The Secret of the Silver Box".

According to the author, the correspondence between the Kazakh sultan Orazmuhamet and his cousin Tauekel Khan at the end of the 16th century is an evidence of written language in Kazakh steppes in that era. [6, 1-5 pp.]. In the lexical content of Kazakh written language in the middle ages were elements of Kipchak, ancient Uyghur and Oghz languages observed, and lexical units imported from Persian and Arabic languages were often used. Kazakh people had been using the Arabic script for many centuries, satisfying their spiritual and cultural needs and recognizing the literary heritage of the Turkish-speaking people, although from the second half of the 19th century, the idea of introducing Russian graphics to the Kazakh steppe was implemented [5, 18-24 pp.].

The issues of linguistics had a special place in A. Baitursynov's educational activity, his work "Language-tool" played an important part in the formation of Kazakh linguistics. In addition to the issues of creating terms, that paved the way for the development of general linguistics science, he introduced word classes, sounds, letters, principles of writing and spelling in the Kazakh language for the first time. It is impossible to replace any of the terms proposed by A. Baitursynov and recreate his discoveries in the field of language. For example, the fact that such concepts as phonetics, syntax, grammar, and morphology are still in use without changes is proof of correctness of his researches. Systematic methods of language teaching are described in all works of the scientist such as "Alphabet", "Language Tool", "Teaching Tool", "Narrator". The scientist had to completely change the Kazakh script, because many of the sound systems of the Arabic script at that time were not adapted to the sound system of the Kazakh language. In this regard, "Ауқар" and "Kazakh" newspapers published a new style of writing adapted to the Arabic spelling, and it was quickly accepted by the people [7, p.380-384].

If we turn our attention to the history of academic writing in Kazakhstan, we can observe that according to R. Syzdykova's work "History of Kazakh literary linguistics", academic writing takes its roots from the style of semi-scientific literature and official documents and epistolary (correspondence)

styles before the national stage of Kazakh written literature. The semi-scientific style of the scholars of that time included epistolary style letters and personal notes, office papers and government orders, including religious literature and written genealogies.

According to R. Syzdykova's research, the beginning of stylistic branching in Kazakh linguistics coincided with the emergence of the periodical press in the second half of the XIX century, which became widespread in the last century and is developing rapidly in modern times. The author mentions that in the first half of the XVIII-XIX centuries there was a language of letters and papers of Kazakh khans, sultans, leaders to the administration of the Russian Empire. The lexical and phraseological features of the official inscriptions of that time were the style of the medieval Turkic language and their spelling, grammatical features were formed in connection with the social, ethnic and economic principles of that century [5, p. 234-237].

The author also narrates about the history of the development of scientific style in the Kazakh steppes, and mentions that in the second half of the XIX century there was a genre that provides information from the field of science, propagating and describing it in the native language. As an evidence for her conclusion, the author points out N.I. Ilminsky's book under the title "Self-teacher of Russian literacy for Kyrgyz", in its last pages were represented the language samples written in the Kazakh language, as well as scientific texts in the form of short texts from natural sciences, history, periodicals and various fields of science and education. These texts were easy to convey in a simple language, due to the fact that the author took into account the level of education and literacy of the local population at that time [5, p.314-320].

As well as, the author suggests that the purpose of popular scientific literature at that time had influence to its style and language, because the narrative and explanatory nature prevailed in the scientific papers, and narration and interpretation were the stylistic features of the scientific literature of that time. To show the evidence of style formation at that time, the author says that Kazakh scientific literature was not differentiated for branches of science and scientific and technical terms had not come into wide use yet, while the first forms of scientific terminology have appeared and its educational purpose has taken precedence over the linguistic one. Examples of the official papers 'style in the Kazakh steppe of the second half of the 19th century were the first press models such as "Gazette of Turkistan Province", "Gazette of the Field Province", "Gazette of Torgay", "Agricultural Leaflet".

Another Kazakh scholar, who also conducted research on the early stages of ancient academic writing B. Abylkasymov in his work "Kazakh literature of the second half of the XIX century" noted that Ilminsky's work "Teacher

of Russian Literacy for the Kyrgyz” can be considered by scientists to be the first version of the scientific literature. It can be treated as a valuable source for linguists, due to the fact, that it contains both educational and linguistic aspects. It contains a few Russian words and their Kazakh equivalents, but they do not have Kazakh translated versions [5, 320-325 pp.]. Although those texts were translated from Russian, we assume that it reflects the level of the Kazakh language’s ability to convey scientific information, some scientific vocabulary, phrases and terminology at that time. According to the author, the emergence and formation of the scientific literature language in Kazakh linguistics has not been fully studied, so the viewpoints of scientists about the scientific style are also different, for instance M. Balakaev, M. Tomanov, E. Zhanpeyisov attributed the period of scientific literature formation and its separation into styles refer to the period after the Great October Revolution.

As evidence of the official style’s application in Kazakh steppe, we can mention A. Baitursynov’s letter to V.I. Lenin, in 2013. It was translated by Zarkyn Taishibai into Kazakh and was published on the “Kasym.kz” website. The letter was written in an official style. In the beginning part of the letter, A. Baitursynov informed the head of the Soviet government, that the work of the Soviet government members, operating in Kazakh steppe was ineffective, in the following parts he proved it by presenting examples, and in the final part, he offered a solution to the problem and described them [9, p.144-148].

Terminological problems were one of the most important issues during the period, when Kazakh linguistics was branching out into styles. Under the leadership of K. Zhubanov, in the 1930s, the Bulletin of the State Terminology Commission was published, which dealt with terminology of Kazakh literary language. The problems of orthography, alphabet, physics and mathematics terms and other topical issues of terminology of that period were put into consideration. The first terminologies of Kazakh linguistics were prepared and presented to the public in 1936, and ten-point terminology principles were determined by the government.

Discussion

Basically, the development of Kazakh language terminology can be divided into three periods: in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. For the first time, in the era of Ibrai, Abay, and Shokan, terms began to appear, even if they were few. In the first part of 20th century conducted a redesign of terms to be suitable for local people, and it conducted under the great influence of A. Baitursunuly, M. Dulatov, Kh. Dosmukhameduly. If the main feature of terms in the 1930-1940 was the adoption of international terms and Russian names in their original form, the

contribution of 1940-1980 to the development of the national vocabulary was insignificant, because the policy of Russification and internationalization of our terminological vocabulary took place [5, p.320-322].

The official language style also can be related to academic writing. According to B. Kapasov, the language of official communication is the language used in a certain institution, enterprise, production for official discussion, negotiation, exchange of documents, official consultation and meetings [8, p.224-228]. It will not be a mistake to say, that academic writing in Kazakh language lays its foundation stone on the basis of the official communication style, style of documents, semi-scientific style and scientific style. Among these, we can say that the scientific style's features meet all the requirements of the academic discourse, because the scientific style includes a scientific article, a scientific essay, a written text, a scientific report, a dissertation, a monograph and others. The words, expressions and sentences in the works related to scientific style genres are used in their literal sense and are devoid of expressiveness, emotionality and imagery.

To summarize the works of abovementioned scientists, we will witness that all branches of Kazakh linguistics developed at a different stages of our society have their own uniqueness, style, and today are in proposal of local people and all branches of linguistics more or less contributed to the development of academic writing in our country.

Scientists in our country, dealing with the problems of academic writing style, do not neglect the experiences of researchers in far and near foreign countries, taking into account practical and theoretical approaches of foreign scientists. It is well known fact that academic writing is fully developed abroad. Its theory and practice are profoundly investigated and became an independent field of science in those countries.

One of the local scientists contributing to the formation of academic writing in Kazakh linguistics is E. Ospanov, who takes into account the peculiarities of mother tongue in designing the model of academic writing and selects the rational aspects of foreign countries in teaching theory and practice of academic discourse.

According to author, academic writing is characterized by its objectivity, writing in a scientific style, writing with a systematic structure and using references. The author connects the academic writing and the scientific style and points out that the common feature of them is accuracy, objectivity and logic. In addition, the author, studying academic writing from a theoretical and practical point of view, presented some valuable works for students of higher education institutions in this field [10, p.70-74]. Other local researchers presented the methodology of writing an academic essay,

term paper, dissertation, diploma, as well as the ability to express personal thoughts and ideas and convey them to the target audience [11, p.74-78].

Conclusion

In conclusion we'd like to state, that during its establishment Kazakh linguistics has experienced various obstacles and changes. However, regardless of problems that it faced, Kazakh linguistics didn't lose its social meaning characteristics [1, p.182-184]. As a result, the language, in particular the written language, originated from the correspondences of the khans and sultans of the minor and middle zhuz in the distant XV-XVI centuries modified from century to century according to the needs of the time and society. It was separated into distinctive styles due to globalization, scientific and technical, political and social conditions. It could preserve its peculiarities, creating terminology for every branch of linguistics and nowadays all the possibilities of our language fully represented and widely used. As for academic writing, any branch of linguistics had a significant influence on its formation and development as a separate field of science. As a result of the research, we can say that stylistics and terminology had a great influence on the branching of this field as an independent field, in particular, the scientific style was taken as a basis of academic writing and all its requirements and rules, as well as its terminology found extensive usage in academic discourse.

REFERENCES

- [1] Orazbaeva F. Tildik қатынас (Language communication). – Qaraғandy: Medet Group, 2014. – 184 b. [in Kaz.]
- [2] Aйтбайлы Ө. Тілғұмырлар: Қазақ лингвисті мен тіл зhanашырлары (Linguists: Kazakh linguists and language sympathizers). – Almaty: Abzal –Ai baspasy, 2014. – 400 b. [in Kaz.]
- [3] Ahanov K. Til biliminiң negizderi (Basics of linguistics). – Almaty: Joғary oqu oryndarynyñ qauymdastyǵy, 2002. – 664 b. [in Kaz.]
- [4] Balakaev M, Sajrambaev T. Қазиргі қазақ тили (Modern Kazakh Language). – Almaty: Sanat, 2009. – 194 b. [in Kaz.]
- [5] Syzdykova R. Қазақ әдеби тилинің тарихы (XV-XIX ғасырлар) (History of the Kazakh literary language (XV-XIX centuries)). – Almaty: Ana tılı, 1993. – 320 b. [in Kaz.]
- [6] Марғұлан Ө. Күмис сандуқ құпиясы (The Secret of the Silver Box) / Qazaq әdebietі gazetі. – 1981, 1 қаңтар. [in Kaz.]
- [7] Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А.Байтұрсынұлы туралы қысқашаттар мен материалдар (A collection of works in six volumes. Articles, letters, documents and materials about A. Baitursynuly). –

Almaty: «Elşejire», 2013. – T.VI. – 384 b. [in Kaz.]

[8] Қарасова В. Тіл мәдениеті: Шешендік өнер (Language culture: Oratory). – Almaty: Ğylym, 2014. – 224 b. [in Kaz.]

[9] Zhalmahanov Sh. Қазақ тілінің лексикологиясы және стилістикасы (Lexicology and stylistics of the Kazakh language): Оқу-әдістемелік кешен. – Almaty: Ğalym, 2018. – 144 b. [in Kaz.]

[10] Ospanov E. Akademiyalyq zhazylym negizderi (Basics of academic writing). – Almaty, 2020. – 74 b. [in Kaz.]

[11] Dinaeva B.B., Sapina, S.M. Akademijalyk sauattylyktyñ teorijalyk zhene praktikalyq negizderi (Theoretical and practical bases of academic literacy). – Astana, 2016. – 120 b. [in Kaz.]

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМ СТИЛІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ҚАЛЫПТАСУ НЕГІЗДЕРІ

*Оданова С.А.¹, Тулеуп М.М.², Молдабаева Қ.Е.³

*¹филология ғылымдарының кандидаты

Қ. Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінің
профессоры, Алматы, Қазақстан
e-mail: sagira68@mail.ru

² филология ғылымдарының кандидаты, Ғұмарбек Дәукеев атындағы
Алматы энергетика және байланыс университетінің доценті
Алматы, Қазақстан, e-mail: m.tuleup@aues.kz

³ PhD, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және
байланыс университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: k.moldabaeva@aues.kz

Андатпа. Академиялық жазылым еліміздің білім кеңістігінде соңғы он жылдықта пайда болып, отандық зерттеушілер тарапынан практикалық және теориялық негіздері айқындалып, еліміздің жоғары оқу орындарында дербес пән ретінде жүргізіле бастады. Академиялық жазылым аясы тек ғылыми мәтіндерді сауатты жазумен ғана шектелмейді, сонымен қоса, тіліміздегі ресми іс қағаздар стилі, іскерлік қарым-қатынас тілі, жартылай ғылыми стиль мен ғылыми стильдердің жазылу талаптары, мектеп, арнаулы және жоғарғы оқу орындарында орындалатын жазба жұмыстарының барлық түрлері бойынша туындайтын мәселелерді шешу академиялық жазылымның құзіретінде. Осы орайда, қазақ тіл білімінің дербес бір салысы болып қалыптасып, күннен - күнге ғылыми маңызы артып келе жатқан академиялық жазылымның алғышарттары қандай деген сұрақ туындайды. Әр ғылым саласының басталу, жетілу, даму кезеңдері болатындықтан, ұсынылған

мақалада эмперикалық зерттеу жүргізіле отырылып, осы саланың даму, қалыптасу негіздері отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып анықталды. Мақаланың мақсаты академиялық жазылымның қалыптасуына тіл білімінің қандай саласы әсер еткенін анықтау болып табылады. Қазақ ғылымындағы академиялық жазылымның қалыптасу тарихы, дамуы, еліміздің білім кеңістігінде пайда болуының негіздерінің саралануы мақаланың теориялық құндылығын анықтайды. Сонымен қоса, академиялық дискурс тілінің қалыптасуының алғышарттарын саралау үшін терминжасау мәселелері қарастырылды. Мақаланың практикалық маңызы алынған нәтижелер орта мектептерде, ЖОО-дағы үш деңгейлі білім беру жүйесінде академиялық жазылымды оқытудың әдіс-тәсілдері мен бағыттарын анықтауда, жазбаша коммуникацияға түсетін студенттерді жаңа интеграциялық ортада қарым-қатынас жасауға үйретуде қолданылатындығымен анықталады.

Тірек сөздер: академиялық жазылым, лингвистика, терминжасам, стилистика, ғылыми стиль, ресми іс қағаздар стилі, жартылай ғылыми стиль, бизнес коммуникация стилі

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА В КАЗАХСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

*Оданова С.А.¹, Тулеуп М.М.², Молдабаева К.Е.³

¹кандидат филологических наук, профессор Казахского
национального технического университета им. К.Сатпаева
Алматы, Казахстан, e-mail: sagira68@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент Алматинского Университета
энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, Алматы, Казахстан
e-mail: m.tuleup@aes.kz

³PhD, Алматинский Университет энергетики и связи
имени Гумарбека Даукеева, Алматы, Казахстан
e-mail: k.moldabaeva@aes.kz

Аннотация. В образовательном пространстве Казахстана концепт академического письма разработан с недавнего времени, он был рассмотрен с практической и теоретической точки зрения с последующим внедрением в высших учебных заведениях в обновленном формате. Сфера академического письма не ограничивается только грамотным написанием научных текстов. Проблемы стиля, такие как стиль официальных документов, стиль делового общения, научный стиль, так же все виды письменных работ такие как эссе, реферат, конспект, проект, статья, выполняемых в средних школах, специальных и высших учебных заведениях, входит в сферу исследования академического письма. Углубленный обзор и анализ работ в области стилистики с

целью определения факторов, повлиявших на появление и становление академического письма в образовательном пространстве нашей страны является целью данной статьи. Теоретическая значимость статьи состоит в формировании основ и теории развития академического письма в стране. Поскольку каждая область науки имеет этапы зарождения, становления и развития, в представленной статье мы определили основы развития и становления этой области на основе работ отечественных ученых, которые проводили эмпирические исследования в сфере языкознания, дискурса. Работа имеет важное практическое значение, так как полученные результаты могут использоваться в трехуровневой системе образования в вузах, в обучении студентов, вступающих в письменную коммуникацию в новой интегрированной среде, в комплексных программах обучения, учебных пособиях, также в письменных текстах, официальных документах и других стилях академического дискурса.

Ключевые слова: академическое письмо, языкознание, терминология, стилистика, научный стиль, стиль официальных документов, полунучный стиль, стиль бизнес коммуникаций

Статья поступила 17.09.2023

ӘОЖ 81-25

ҒТАХР 16.21.55

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.012>

ШЕШЕНДІК ДИАЛОГ: ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ТҮРЛЕРІ

*Рамазанов Т.Б.¹, Солтанбекова А.А.², Қалибекұлы Т.³, Садық А.М.⁴

*¹PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: take_kzz@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: madina-258@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және
элементілдері университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

⁴филология ғылымдарының магистры, К.Сағадиев атындағы
Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: s.ainagul_94@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада шешендік сөздер дискурсындағы диалогтық қатысым талданады. Дискурстағы диалогта шешен (сөйлеуші тұлға) өзін қайталанбастай күйде танытады. Шешеннің нені түгел айтып, нені

бүгіп отырғаны диалогтық қатысымда айқын аңғарылады. Диалог – табиғи құбылыс, ал осы диалогке қарағанда монологты қабылдау, түсіну тыңдаушыға ауырлау, күрделілеу болады. Шешеннің коммуникативтік интенциясын тыңдаушының аңғара білуі диалогтың ойдағыдай өтуіне септігін тигізеді.

Зерттеудің мақсаты – шешендік диалогтың құрылымы мен түрлерін анықтау .

Зерттеудің ғылыми маңызы: Шешендік диалог үлгілерін антропоэзектік аспектіде қарастыра отырып, қазақ танымындағы диалогтың ерекшеліктеріне байланысты тың тұжырымдар жасалды. Шешендік диалогтарда сұрау қою арқылы диалогтың эстетикалық, көркемдеуіштік қызметі айрықша танылатыны айқындалды. Зерттеу қорытындылары ұлттық қатысым мәдениетін, коммуникация теориясын, дәстүрлі сөзсаптам жүйесін диалог теориясымен байланыстырып зерттеушілер үшін пайдалы болмақ. Сонымен қатар, шешендік диалог түрлерінің анықталуы қазақ тілтанымындағы дискурс, диалог теориясын жаңа тұжырымдармен толықтырады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: Зерттеу нәтижелерін лексикология, дискурс, этнолингвистика, коммуникативтік актілер теориясы мен тілдің танымдық қызметін зерттейтін елтаным, мәдениеттану бағытындағы салаларда теориялық материал ретінде қолдануға болады.

Зерттеу барысында диалогтық фрагменттерді құрылымдау әдісі, мәтінді құрылымдық-семантикалық, коммуникативті-прагматикалық, кешенді талдау әдісі қолданылды.

Зерттеу барысында төмендегідей ғылыми тұжырымдар жасалды:

- диалог – шешендік сөздер дискурсының ажырамас бөлігі;
- сұрақ-жауапқа құрылған диалогтардан шешендік сөздің идеясы, шешеннің рухани дүниетанымдық қасиеттері арқылы адам өмірінің сыр-сипаты ашылып, моральдық-этикалық тұжырымдар жасалып, қоғам, дүние, жаратылыс жайының сырлары танылады.

- шешендік сөздерде коммуникативтік мақсаттың типтеріне, коммуникацияға қатысушылардың өзара пікір алысуына орай диалог белгілі бір тілдесім жанрлары арқылы жүзеге асады.

- шешендік диалогтың халықтық жұмбақ, жаңылтпаш, өлең, табу, мақал-мәтел сияқты сипаттарды иеленіп, жұбату, естірту, жоқтау, көңіл айту сияқты қызметтерді атқаруы – шешендік диалогтың лингвомәдени ерекшеліктерін танытатын бір қыры болып есептеледі.

- шешендік сөздер дискурсындағы диалог – қазақ танымындағы диалогтың озық үлгісі деп айтуға әбден болады.

Тірек сөздер: шешендік диалог, қатысым, коммуникация, интенция, курс, билер, тілдесім, аялық білім

Негізгі ережелер

Бізге мәлім, өнердің бірнеше түрі болса соның бірі – киелі де қасиетті сөз өнері. Шешендік өнер «өнердің падишасы» ретінде саналған. Римдіктер сөз зергерлерін төрт топқа жүйелеген. Олар: шешендер, философтар, ақындар, тарихшылар. Мысыр, Вавильон, Ассирия, Қытай, Үндістан елдерінде шешендік өнер айрықша дамыған. Осынау өнердің үзілмес тарихы Көне Грекиядан басталады. Шешендеріміз тек шешендік өнерлерімен ғана танылып қоймай, әрі би, әрі қолбасшы, әрі батыр, әрі жырау, әрі философ бола білген.

Қазақ тіл танымында шешендік сөзге қатысты алғашқы тұжырымдар А.Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады. Шешендік сөздердің уытты, лепті, әсерлі, қанды қыздырып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді сөздер екендігін айта келіп ғалым шешен сөздің бес түрін атап көрсетеді: «Шешендердің жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығару мақсатымен сөйлегендері саясат *шешен сөзі* деп аталады; шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, иә қаралау мақсатымен сөйлегенде сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері *билік шешен сөздері* деп аталады; біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеп сөйлеген шешеннің сөзі қошемет шешен сөзі деп аталады; білімділердің, ғалымдардың мазмұнды сөйлеген сөздері *білмір шешен сөз* деп аталады; дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі *уағыз* деп аталады» [1, 405 б.].

Кіріспе

Диалог сөйлеушілерді бірінен кейін бірін сөйлете беру емес, ол автор мен тыңдаушының арасында қарым-қатынас орнауына себеп болатын коммуникативті жағдаят; прагматика үшін маңыздысы – тыңдаушының сөйлеу әдебі мен оның коммуникативті интенциясына негізделген тыңдаушының реакциясы деуге болады. Тыңдаушының реакциясы диалогты құрайтын әртүрлі мақсатты анықтайды. Әртүрлі мақсаттың үйлесуі арқылы диалог қалыптасады. Диалогты бір ғана мақсат құра алмайды. Айталық, диалогты бастаушы сөйлесім түрін өтініштен немесе қажетті мәліметті алудан бастаса да, бұл тыңдаушының әртүрлі реакциясын туыдырып, жүйелі қарым-қатынастың орнауына себеп болуы мүмкін. Себебі, сөйлеушінің тыңдаушыға бағытталған сөзі – оның өзіне қайта оралатын түрткі.

Диалог екі адамның арасындағы тіл арқылы жасалатын қатысым үдерісі болғандықтан, оның ауызша сөйлесу, ауызша тіл тұрғысынан өзіндік белгілері мен түрлері бар. Атап айтқанда, диалог адамдардың тікелей қарым-қатынас жағдайында өтеді. Диалогқа қатысушылар таныс адамдар да бейтаныс адамдар да бола береді. Диалог – ерікті тілдік әрекет, диалогтың еріксіз жүзеге асуы ерекше жағдайларда ғана кездеседі. Диалогтың тақырыбына шек қойылмайды, оның тақырыбы – сан алуан.

Диалог тақырыбы көп жағдайда күні бұрын белгіленбегендіктен, жағдаятқа байланысты құрылымы өзгеріп, түрлі мазмұндық ақпарат иелеп отырады. Диалог – адамдардың бір мезгілде бір-бірімен кезек-кезек ауысып сөйлесуі арқылы жүзеге асады, жауап беруіне байланысты ойдың қысқа айтылуы, жеткізілуі диалогқа тән қасиет, жеткізілмей қалған пікірді мәнмәтін, тілсіз құралдар жеткізеді. Диалог ауызша сөйлеуге жатады. Диалогтың мазмұнына, күшіне, уақытына, көлеміне шек қойылмайды. Диалог барысында әңгіме тақырыбы өзгеріп отыруы да мүмкін. Әр диалог белгілі бір кезеңде, белгілі бір кеңістікте өтеді. Диалог шындық өмірдегі қандай да болмасын бір жағдаймен байланысты туады.

Шешендік сөздер дискурсының бөлінбес бір бөлшегі – диалог. Дискурстағы диалогта шешен (сөйлеуші тұлға) өзін қайталанбастай күйде танытады. Шешеннің нені түгел айтып, нені бүгіп отырғаны диалогтық қатысымда айқын аңғарылады. Диалог – табиғи құбылыс, ал осы диалогке қарағанда монологты қабылдау, түсіну тыңдаушыға ауырлау, күрделілеу болады. Шешеннің коммуникативтік интенциясын тыңдаушының аңғара білуі диалогтың ойдағыдай өтуіне септігін тигізеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

XX ғасырдың орта шенінен бастап, диалог лингвистикалық зерттеулердің ғана емес, психология, психолінгвистика, мәдениеттану, прагматика, сөйлеуактілерінің теориясы, тілмәдениеті, лингвостилистика ғылымдары да тілдік қарым-қатынасты зерттеу барысында диалогқа жүгінді.

М. Бахтин философия, психология, лингвистика, әдебиеттану ғылымдарының тоғысқан тұсынан диалогтың зерттелуі қажеттігін айтады. Ол «жеке тұлғаның ішкі әлемі диалогты, монологты болып келеді», – деді.

«Сананың диалогиялық табиғаты – адам өмірінің диалогиялық сұранысы. Өмір – өзінің табиғаты бойынша диалогты болып келеді. Өмір

сүру – яғни көзбен көру, ерінмен, қолмен, жанымен, бүкіл денесімен, қылықтарымен диалогқа қатысу. Ол өзін сөзге беріп, және ол адам өмірінің диалогиялық тініне кіреді», - дейді М.Бахтин [2, 435 б.].

М.Хайдеггерді пікірінше, «тек диалогта ғана тілдің бар болмысы толық ашылады» [3, 73 б.] – дейді. Диалогты тұтастай және диалогтық тілдің бірліктері ретінде қарастырғанда да, зерттеушілер алдымен оның коммуникативтік ұстанымынан гөрі мазмұндық, құрылымдық, грамматикалық ерекшеліктеріне баса назар аударады.

Ғалым Л.П.Якубинский диалогтың түзілісін қарастыруда, оның репликаларды түзудегі «толымсыздығын» және субъектілердің реплика алмасудағы өзара байланыстары мен бағыныштылығын ашып көрсетеді [4, 87 б.].

Ғалым В.Брыдина диалогқа қатысушы мен жауап қайтарушының функционалды жағдайына, әлеуметтік жай-күйіне байланысты сөйлеу диалогының қолданымдық негізін атап көрсетеді [5, 81 б.].

Қазіргі шешендік сөз үлгілерінің ерекшеліктерін ескере отырып, ғалым М.Серғалиев бес түрлі шартын көрсетеді: шешендік – тілге, сөзге тікелей қатысты құбылыс; ешбір сөз мақсатсыз қолданылмайды; хабар жеткізу тәрізді мақсат қарабайыр ғана орындалмай, ол міндетті түрде сезімге әсер етуі арқылы эмоциялық қызмет атқарады; белгілі бір ойдың ақиқаттығын дәлелдейді; тыңдармандарды немесе оқырмандарды әлдебір әрекетке ең болмағанда жауап беруге, тіпті талас айтуға жетелейді [6, 2-4 б.].

Бүгінде шешендік сөздерімізді әр қырынан, атап айтсақ, тарихта болған би-шешендердің сөздеріне ғана қатысты қарастырмай көне заманнан, оның ежелгі дәуірден басталатындығы, әдеби тілге қатысы жайлы ғалым Г.Қосымованың еңбегінде аталып өтіледі [7, 95 б.].

Шешендік сөздердің дискурстық сипатын айқындаған зерттеуші Ә.Жұмағұлова шешендік сөздерді қолданылу сипатына қарай былайша топтап көрсетеді:

Шешендік сөз – эгоцентристік сөз. Қарым-қатынас жағдайында шешен (сөйлеуші) өз сөзін үнемі тыңдаушысының білім қорын, қабілетін ескере отырып құрайды.

Шешендік сөз – әлеуметтік мәнділігіне шектеу жасалмайтын, жалпыхалыққа түсінікті сөз.

Шешендік сөз – алдын-ала дайындалмаған арнайы сөз» [8, 87 б.].

Шешендік диалогты этноментальді мәтін деп тануға болады. Этноментальді мәтінді құрастырушы да (адресант), оны тұтынушы да (адресат) – белгілі бір әлеуметтік топтың мүшелері. Осы әлеуметтік субъектілер мәтіндегі хабарламаға анағұрлым жақын тұрған социумның

өкілдері болып табылады. Сондықтан мәтінді интерпретациялайтын да солар. Этноментальді мәтіндер кумулятивті қызмет атқарады. «Кумулятивті қызмет дегеніміз сөздің ұлт өмірінің айнасы, тұрмысы мен мәдениетінің күәсі болу қызметі» [9, 291 б.].

Ғалым Н.Уәли диалогтың ойдағыдай өтуі лингвистикалық және лингвистикалық емес факторларға байланысты деп көрсете келе, диалогтағы сәттілік пен сәтсіздік, диалогтың өрбуі мен үзілуіне коммуниканттардың көңіл күйі де ерекше әсер ететінін былайша пайымдайды: «Диалогтың ойдағыдай өтуі лингвистикалық және лингвистикалық емес факторларға байланысты.

Диалогтағы сәттілік пен сәтсіздік:

А) коммуниканттардың әлеуметтік-стереотиптік ерекшеліктеріне;

Ә) коммуниканттардың аялық біліміне;

Б) коммуниканттардың құзыретіндегі жақындыққа, я болмаса алшақтыққа;

В) коммуниканттардың жыныс, жас, тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты жайттарды ескеру, ескермеуден болуы ықтимал. Диалогтың өрбуіне немесе үзілуіне коммуниканттардың көңіл-күйі де ерекше әсер етеді. Бөгде адамның қатысуы да диалогтың өрбуіне кері әсерін тигізуі мүмкін» [10, 121 б.].

Зерттеу жұмысында диалогтық фрагменттерді құрылымдау әдісі, мәтінді құрылымдық-семантикалық, коммуникативті-прагматикалық, кешенді талдау әдісі қолданылды.

Нәтижелер

Дискурс параметрінде қарым-қатынасқа түсушілердің саны, сөйлеуде белсенді әрекет жасаушылар, сөйлеуден қалыс қалып отырғандар ескеріледі. Соған орай шешендік сөздер дискурсында диалогтық сөйлесім параметрлерін былайша топтастыруға болады:

Шешендік сөздер дискурсында сөйлеу формасы – ауызша, мәтінде – жазбаша;

Шешендік сөздер дискурсында серіктес – нақты, мәтінде – белгісіз;

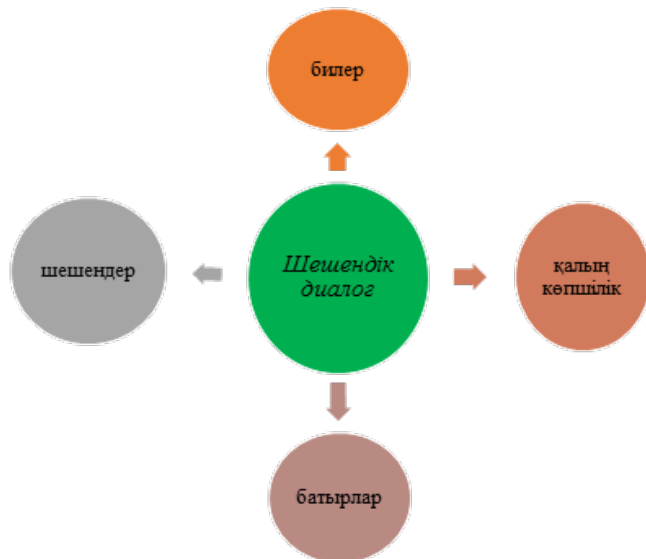
Шешендік сөздер дискурсында тыңдаушы орта – шексіз, мәтінде – дифференциалды;

Шешендік сөздер дискурсында сөйлеуге дайындық - жеткілікті, мәтінде – минимальды;

Шешендік сөздер дискурсында тыңдаушылардың реакциясы – шешуші, мәтінде шешімін таппайды;

Шешендік сөздер дискурсының қолданылу аясы – бейресми, мәтінде – ресми;

Тілдік қатынас тұрғысынан алсақ, шешендік диалогтар ауызша қатынас құралына жатады. Себебі олар нақты сөйлеу әрекеті үстінде орындалады. Коммуниканттардың ешбір жазу-сызусыз, көзбе-көз отырып, ауызба-ауыз тілдік қатынасқа түсу тәсілін көрсетеді. Шешендік диалогтарда коммуниканттар моделі былайша анықталады:

Сурет 1 – Шешендік диалогтағы коммуниканттар моделі

Диалогтық сөйлесу дегеніміз – қарым-қатынас жасау, ал қарым-қатынас жасау дегеніміз – әрекеттесу. Сөйлеу актілерін жіктеуде сөйлеуші шешенге деген сенім, иланым бірінші кезекке қойылады.

Сөйлеуші шешеннің айтатын ойын жүйелеуде, жеткізуде тыңдаушысының әлеуметтік жағдайын, жынысын, жас ерекшелігін, соған орай білім қорын ескере отырып, шешендік диалогтағы коммуникативтік оқиғаның өту кезеңдері төмендегідей құрылымдардан тұрады:

Сурет 2 – Шешендік диалогтағы коммуникативтік оқиғаның өту кезеңдері

Сөйлеуші → көпшілік қауым ← сөйлеуші
Бала би қартайған шағында халқын жиып:

– Жерден ауыр не?

Судан терең не?

Оттан ыстық не?

Көктен биік не? – деп төрт сұрақ берген екен. Ешкім шеше алмапты. Сонда Балаби өзі айтқан сұрақтарын өзі былай деп шешкен екен:

– Жерден ауыр дегенім – ақыл, білім.

Судан терең дегенім – оқу, ғылым.

Оттан ыстық дегенім – фәни жалған, адамның өмірі.

Көктен биік дегенім – тәккәббардың көңілі [11, 62 б.].

Шешендік диалог сөйлеуші → көпшілік қауым ← бір тыңдаушы арасындағы коммуникативтік жағдайға құрылады.

Досбол тоқсанға келіп, төсек басты болғанда, Шиелі қыпшақтарының Байсын, Саудағұл, Нұржан деген үш атқамінері оның көңілін сұрай келіпті. Қонады. Ертеңінде қайтуға қарағанда, Басын:

– Уа, Досбол аға, жасыңызда қазаққа қызыл тілден жол бермедіңіз. Аспандағы құсты ауызбен ілдіңіз. Енді төріңізден көріңіз жақын қалыпты, ол дүниеге не деп барасыз? – депті.

Байсын соқыр, Саудағұл таз, Нұршан пұшық екен. Өз заманының ұлығы болған соң паңданып отырыпты. Кейбіреуі мұртын ширатып, сақалын тарай беріпті.

– Уа, сабаздарым, тұмақ болса өлмек бар. Менің ол дүниеге айтарым жоқ. Егер айтар болсам, кешегі аруақты ерлерге бақ құсы қара шыбын болды, ол ұшып соқырдың көзіне, таздың басына, пұшықтың мұрнына қонды деп барсам керек, – депті [11, 78 б.].

Шешендік диалог сөйлеуші ↔ тыңдаушы арасындағы коммуникативті актіге құрыла отырып, коммуникативтік дітті орындайды:

Бірде Жанқұтты шешен Құнанбайдың үйінде отырғанда Абай келіп сәлем береді. Ол кезде Абайдың жас, үйленген шағы екен. Ет желініп, қымыз ішілгеннен кейін Абай:

– Ата, сізден сұрақ сұрауға бола ма? – дейді.

– Е, шырағым, сұрай зой, - депті Жанқұтты.

– Ата, арзан не, қымбат не, дауасыз не? – депті Абай. Сонда Жанқұтты:

– Шырағым, арзан – өсек, қымбат – шындық, дауасыз – кәрілік емес пе, жанарыңның оты бар екен – ақындығың шығар, маңдайың жазық екен – ойлылығың шығар, халықтың қалаулы азаматы бол, – деп батасын беріпті [11, 91 б.].

Талқылау

Қазақтың шешендік сөздерінің баяндау және бейнелеу жүйесінде мол орын алатын диалогтық құрылымдарды сол көне суырып салма дәстүріндегі тілдесулердің эволюциясы ретінде тануға болады. Солардың бір тобы сұрақ-жауапқа құрылған шешендік сөздер. Әдетте, сұрақ-жауап қарама-қарсы құбылыс болғанымен, бірін-бірі ұштап, тірілтіп, жандандырып отырады. Оның бұл сипаты шешендік сөздердің көркемдік жүйесінде ерекше айқын көрінеді.

Сұрақ-жауапқа құрылған диалогтардан шешендік сөздің идеясы, шешеннің рухани дүниетанымдық қасиеттері арқылы адам өмірінің сыр-сипаты ашылып, моральдық-этикалық тұжырымдар жасалып, қоғам, дүние, жаратылыс жайының сырлары танылады. Диалогтың сұрақ-жауап формасында сұрақ қарапайым тыңдаушы атынан да, есімі көпке белгілі би-шешен атынан да берілуі мүмкін. Алдыңғының сұрақ берудегі мақсаты танымдық қана болса, кейінгісі шешендік сын, түптеп келгенде сөз сайысына шақыру екенін аңғаруға болады. Мысалы, атақты Сырым батырдың Үргеніш шешенмен айтысы сондай сұрақ-жауап құрылымында беріледі.

Үргеніш шешен: – Сөз анасы не? – су анасы не? – Жол анасы не? – деп сұрайды.

Сырым батыр: – Сөз анасы – құлақ, – су анасы – бұлақ, – Жол анасы – тұяқ! – деп жауап береді.

Үргеніш шешен: – Дау мұраты не? – Сауда мұраты не? – Қыз мұраты не? – Жол мұраты не? – дейді.

Сырым батыр: – Дау мұраты – біту, Сауда мұраты – ұту, – Қыз мұраты – кету, Жол мұраты – жету – дейді.

Үргеніш шешен: – Намазда жан-жағыңызға қарай береді екенсіз, мұныңыз не? – деп сұрайды.

Сырым батыр: – Жан-жағыңызға сіз қарамасаңыз, менің қарағанымды қалай көрдіңіз, – дейді.

Сырым батыр: сырымның айтқанын тыңдамай, өз сөзін соға берген адам сырымды күнде жеңеді, – дейді [12, 57 б.].

Көріп отырғанымыздай, бұл диалогтың құрылымынан екі түрлі сипат танылады. Сөздің бір бөлігі халықтық жұмбақ-өлең сипатында болса, екіншісі ауызекі сөйлеу синтаксисі үлгісінде беріледі. Дегенмен, халықтық жұмбақ табиғатына тән «жекеден тұтастың, тұтастан жекеңің сипатын білдіру» тәсілі жұмбақталған нәрсенің болмысын орағыта ашып, аңғарту шешендік сауалға да тән. Аталған сипаттар шешендік сөйлесулерде қысқа да ықшам келеді.

Әдетте, халықтық жұмбақтарда, жұмбақ өлең, айтыстарда бір құбылыстың немесе өзара ұқсас құбылыстардың сын-сипаты жұмбақталса, шешендік сұрақ-жауап формасында шешендік өнердің дүниетанушылық-интеллектуалдық қызмет аясының кеңдігіне сай бір емес, бірнеше, әртектес деректі-дерексіз құбылыстар да жұмбақталады.

Мәселен, шешеннің «сөз анасы», «су анасы», «жол анасы» деген сөздері меңзеу-метонимиялық алмастырулар. Өйткені, «ана» сөзі тура мағынасында тек адамға ғана қаратылып айтылады. Сол сияқты «мұраты» сөзінің де стилистикалық фрейм ретінде алынып, өзге сөздермен тіркес құруы меңзеу-болжал сипатындағы экспрессивті мағына береді. Ал, қара сөз үлгісіндегі сұрақ-жауап тапқыр ой жүйесіне құрылған. Сырым Үргеніш шешеннің сұрағына риторикалық сұрақпен жауап қайыруы арқылы оны бір сүріндіреді. Бұл Сырымның әрі байқағыштығы әрі тапқырлығы. Сырым қарсыласына өзінің жауабын ойластыра айтуы арқылы сөзіне жаңылтпаштық сипат дарытқаны «жан-жағыңызға қарай береді екенсіз», «жан-жағыңызға қарамасаңыз, менің қарағанымды» деген тіркестердегі қайталаулардан, ішкі ырғақтардың сақталуынан көрінеді. Үргеніш шешен де «екі аяқты, бір адам» деп сырымды сөзден жаңылдырмақ болады. Алайда, Сырым «өз сөзін соға берген адам» деп келемеж етуімен қарсыласын сан соқтырады. Бұл құрылымда драмалық диалогқа тән сипат та көретінетінін айта кеткен жөн.

Осы іспеттес шешендік диалог құрылымы «Жерден ауыр не?» дейтін шешендік сөзде де кездеседі. *«Балаби қартайған шағында халқын жиып: «Жерден ауыр не? Судан терең не? Оттан ыстық не? Көктен биік не? – деп төрт сұрақ берген екен. Ешкім шеше алмапты. Сонда Балаби өзі айтқан сұрақтарын былай деп шешкен екен: – Жерден ауыр дегенім – ақыл, білім. – Судан терең дегенім – оқу, ғылым. – Оттан ыстық дегенім – фәни жалған, адамның өмірі. – Көктен биік дегенім – тәккәббардың көңілі»* [12, 70 б.]. Бұл диалог құрылымының алдыңғы сұрақ-жауаптан өзгешелігі – шешен өзі қойған сауалына өзі жауап беруі – диалогтың монологпен жымдасуына немесе монолог болуында. Шешен өзін-өзі сынады, ашық толғанады. Балаби сөзінің жұмбақтық сипаты «дегенім» сөзін қайталауынан көрінеді. Сөзде жұмбақталып отырған құбылыс «жердің», «көктің», «оттың» өзімен емес, олардың сын-сипат белгілерімен салыстырылады. Шешеннің оқу-білім мен ғылым, ілім т.б. сияқты өзара мәндес жекелеген құбылыстардың әрқайсысын басқа бір тұтас құбылыстың сапа белгісімен салыстыруы – концептуалды талдау жемісі.

«Қасқакөл дауы» дейтін шешендік диалогтың баяндау жүйесінен де өзіндік ерекшеліктерді аңғаруға болады. Төле би, Әйтеке би,

Орманбет би үшеуі Қасқакөл деген көлге таласып, даулы болады. Төле Орманбетке: «– Ай, Орманбет! Мен әлі тірімін өлгем жоқ, бұдан бұрын неше сәлем айтсам да келген жоқсың, ер кетер, жер жетер. Ешкімге опа қылмас дүние боқ! Ей, Орманбет, сен бізден кіші боласың барып қайттық, сен ілгері барасың, біз енді көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен жас едің көңілдегіңді аларсың! – дейді.

Әйтеке де Төленің сөзін қостап: «– Бай болсаң халқыңа пайдаң тисін, батыр болсаң дұшпанға найзаң тисін. Бай болып пайдаң тимесе, батыр болып найзаң тимесе жұрттан алабөтен үйің күйсін деген, бізге кейінгілер осыны айта ма деп ойлаймын, – дейді.

Сонда Орманбет: «Екі би, айтқан сөзің жарасады, еншіге әркімдер-ақ таласады, бұл Қасқакөл Орта жүздің көлі еді, айтқандарың қиянатқа жанасады. Қанағатсыз билерді қабан деген, қамшылатқан жүйрікті шабан деген, біреудің ақысына зорлық қылса, ақыретте мұндай істер жаман деген, – дейді.

– Ей, Орманбет, сіз бізге Қасқакөлді беріңіз, Қасқакөл рас сізге жақын. «Бардан пайда, жоқтан залал» деген, не берсе қайырын тілеп көріңіз. «Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар, әр жерде су ішетін басқа көл бар, үш бөліп енші қылып алысайық, жер жетер, көңіліңді ұстама тар» – дейді Төле [12, 111-112 б.].

Үшеуі олай сөйлесіп, былай сөйлесіп келісе алмайды. Дау бітпей Орманбет еліне қайтады. Кейіннен анасының ақылына тоқтап, Қасқакөлді қарттарға бөліп береді. Бұл – шешен-билердің талас-тартысына құрылған полилогтың үлгісі. *Полилог дегеніміз* – бірнеше сөйлесушінің қатысуымен жүзеге асатын қатысымдық акт. Ал талас-тартыстың екіжақтық сипатына қарасақ, диалогтық құрылым анық танылады. Негізгі сөз тартысы Төле мен Орманбет арасында. Одағай, қаратпа сөздер «ер кетер», «жер жетер» деген мәтел мен «Ешкімге опа қылмас боқ дүние!» деген поэтикалық инверсия, сондай-ақ, «көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен көңілдегіңді аларсың!» деген жолдардағы дауыссыз «к» дыбысының аллитерациясы Төле сөзінің эспрессивті-эмоциялық қуатын арттырып, драмалық ширығысты күшейте түседі. Төленің кезекті репликасында қаратпа сөз, бұйрық райлы етістік өтініш мағынасында қолданылады. Осы реплика ішінде монолог құрылымы тырнақшаға алынған. Монологтың «Қасқакөл бар», «басқа көл бар», «ұстама тар» деген ішкі ырғақ-ұйқасқа құрылуы, «бардан пайда, жоқтан залал» деген мақалдағы тілдік бірліктер – «бар» мен «жоқтың» қарама-қайшылық мәні де диалогқа драмалық сипат танытады.

Әрине, Орманбет би сөзінің өзіндік құрылымы ерекше. Бұл сөйлеу құрылымының бірінші сөйлемінде қарсылықты шылау жасырын

түр. Сондай-ақ, екінші сөйлем мақал-мәтел түрінде айтылады. Шешеннің тауып айтқан мақалында «қабан деген», «шабан деген» деп келетін ұйқастан өзге «қанағатсыз би», «қамшылатқан жүйрік» деген тіркестердегі сөзге ырғақ беруші -қа буынының үндестігі де айрықша. Жалпы, «Қасқакөл дауы» диалог арқылы өрілген шешендік жекпе-жектің кемел көрінісі. «Қасқакөл дауы» аталатын шешендік диалогтың құрылымына полилог, монодиалогтық құрылымдар тән десек, оның баяндау жүйесі драмалық диалогқа құрылған деп анықтауға болады.

Шешендік диалогтар құрылымында сұраулы сөйлемдердің қызметі басым және прагматикалық тұрғыдан алғанда үлкен мүмкіндіктерге ие болады. Пікір алысу мен қарым-қатынас жасауды қамтамасыз ететін тілдік материалдардың біртұтас бөлшегі – сұраулы сөйлем. Мағынасы қарай бөлінетін сұраулы сөйлемдерді ғалым Р.Әмір: «Сұрақты логиктер мазмұнына қарай негізінен екі топқа бөліп жүр: жалпы сұрақ, альтернативтік сұрақ. Сұраулы сөйлемдердің мағынасы сол логикалық мағыналарға негізделгенмен, коммуникация үстінде түрлі өң алатыны бар. Соларды ескеріп біз сұраулы сөйлемдерді мағынасына қарай төрт топқа бөлдік: ашық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, альтернативтік сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, риторикалық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, түрткі сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер» – деп жіктейді [13, 55 б.].

Ашық, жалпы сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдерде сұраққа негіз болып отырған, іздеулі болып отырған мүше белгісіз болып, сұраққа жалпы, ашық түрде қатысады. Мұнда іздеулі мүшенің орнына *кім?, не?, қайда?, қайдан?, неше?, не істеді?* деген сияқты сұрақ мағыналы сөздер жұмсалады. Сұраулы сөйлемдердің мұндай түрінің шешендік диалогтардағы жұмсалымы төмендегідей:

Сырым сынамаққа Бекен биге сәлем бере барса, қарт:
– *Қай баласың? – депті*
– *Даттың баласымын - депті Сырым.*
– *Қой баға алмайтын жаманнан да қолақпандай ұл туады екен-ау! – депті* [12].

Шешендік диалогта сұраудың ашық түрі айрықша қолданыс тауып, мәні жан-жақты қамтылады, тұйықталмайды, нақты, толық жауап алынады. Айтылған ойды жинақтаған мысалдарымыз нақтылай түседі: Бір мәжілісте бас қосып сөйлесіп отырғанда Шоң биге Мұса мырза:

- *Ақ сауыт деп нені айтамыз?*
- *Арғымақ деп нені айтамыз?*
- *Ақылды деп кімді айтамыз?*
- *Ер жігіт деп кімді айтамыз?* – деп сұрақ қойыпты.

Бұған Шоң:

– *Ақсауыт деп айтамыз,*

Атқанда оқ өтпесе.

– *Арғымақ деп айтамыз,*

Желгенде жылқы жетпесе.

– *Ақылды деп айтамыз,*

Тозған елді септесе

– *Ер жігіт деп айтамыз,*

Жауға тастап кетпесе! – депті [11, 31 б.]

Ал құрылымы тұрғысынан сұраудың *дерекшіл түріне* қарағанда *пікіршіл түрі* жиі кездеседі, сұрақ беруші тұлға (шешен) жауап алушы тұлғаның ой-пікірін, көзқарасын т.б. ақпарат алуға тырысады. Мәселен: Бірде Жанқұтты шешен Құнанбайдың үйінде отырғанда оған Абай келіп сәлем береді. Ол кезде Абайдың жас, үйленбеген шағы екен. Абайдың тапқырлығын, өлең шығаратындығын естіп жүрген шешен баланы қасына отырғызып, оған бірнеше сұрақтар қояды:

– *Шырағым, дүниеге неге сүйенеді?*

Абай:

– *Дүние үмітке сүйенеді.*

Жанқұтты:

– *Көздің көрмесі бола ма?*

Абай:

– *Көз қабағын көрмейді.*

Жанқұтты:

– *Шам жарығының түспесі бола ма?*

Абай:

– *Шам жарығы түбіне түспейді.*

Жанқұтты:

– *Болат пышақтың кеспесі бола ма?*

Абай:

– *Болат пышақ өз сабын өзі кеспейді* [11, 41].

Шешендік диалогтарда сұрау қою арқылы диалогтың эстетикалық, көркемдеуіштік қызметі айрықша танылады. Шешен мен оның алдындағы тыңдаушы адам бетпе-бет отырып одан жауап күтеді. Қойылған сұрау келелі мәселе жайында айтылып, одан әрі пайымдау түрінде жүзеге асады. Шешеннің қойған әрбір сұрауы дұрыс және орынды деп танылады. Сондай-ақ шешен сұрау қою арқылы өзекті мәселеге жауап іздейді, тыңдаушының реакциясын тудырады. Шешеннің қойған сұраулары риторикалық сұрау түріне жатады. Себебі сұрау қою барысында сөйлеуші мен тыңдаушы арасында байланыс күшейе түседі.

Ғалым Д.Әлкебаева шешендік өнердегі сұрақ қоюға мән беріп, сұрақтың түрлерін былайша бөліп көрсетеді:

- Орынды сұрақпен қақпанға түсіру;
- Қарсы сұрақ әрекеттері;
- Шытырман сұрақтар құрсауына түсіру;
- Ықтиярсыз көндіру сұрақтары;
- Үдетпелі сұрақтар [14, 42 б.].

Шешендік диалогтарда қолданылатын сұраулы сөйлемдердің баяндауыштары ерекше интонацияға құрылады. Риторикалық сұрақ ерекше екпінмен, жігермен айтылады. Сондай-ақ тыңдаушыға сұрау мәнінде жұмсалып тұрған баяндауыштар рет-ретімен, қатар-қатар беріліп, қойылып отырады.

Сонымен қатар шешендік диалогтарда қолданылатын сұраулар әр түрлі мағыналық, стильдік, прагматикалық қызмет атқарады. Мұнда сөйлеуші сұрақ қою арқылы басқа сұрақтың жауабын іздейді, ал тыңдаушының қайтарған жауабы сөйлеушіні қанағаттандыруы немесе қанағаттандырмауы да мүмкін. Біз осы орайда шешендік диалогтың құрылымындағы сұрауларды төмендегіше жіктедік.

Сурет 3 – Шешендік диалогтағы сұраулардың түрлері

Шешендік диалогтардағы сұрау қою типін қарастыра келе, диалогта берілетін сұрақ та қайтарылатын жауап та үлкен танымдық, философиялық мәнге ие болатынына көз жеткіздік. Сөйлеушінің берген сұрауы жайдан-жай қойылмайды, сұрауға жауап беру арқылы

шешен өзінің керемет тапқырлығын, ақылдылығын, білімділігін, басқа айналасындағы адамдардан ерекшеленетіндігін аңғаруға болады.

Біз жинаған материалдарымыз негізінде шешендік диалогтардың түрлерін анықтауға талпындық. Соның алғашқысы – *сәлемдесу диалогы*. Шешендік сөздер дискурсында сәлемдесу диалогының мәні зор. Сөз құдіретінің күшін білетін шешен-шеберлер ауызекі сөйлеп, сәлемдескенде, не болмаса жауаптасқанда шешендік сөздер мен өлең жырларды пайдаланып, сол арқылы аман-саулық сұрасқан. Аталған жайт шешендік диалог арқылы былайша өрбиді:

Борбас дейтін бай бүкіл үш жүзге сауын айтып той жасап, Алтай Байдалы биді шақырады. Сол кезде тойға мініп баратын аты болмай Байдалы би Борбас байға сәлем жолдапты:

*– Дұғай сәлем Борбасқа
Көкірек бірге, жан басқа,
Сұлулығы өзіңдей,
Жүйріктігі өзімдей
Ат жіберсін торы қасқа.
Байдалы мінер әр топқа
Даңқы кетер жан-жаққа.*

Аталған диалогтық үзінді арқылы қазақтың дәстүрлі сәлемдесуінің өзі көлемді және мазмұнды болғаны байқалады. Диалогқа қатысушы би-шешендердің амандасу үлгілерінде сұрақ-жауап формасының өлең түрінде жиі кездесетінін аңғаруға болады.

Шешендік диалогтың келесі түрі – *жұмбақтау (жұмбақтасу) диалогы*. Қазақтың сөзсаптамында әрқашан тұспалдап, оспақтай сөйлеу жиі көрініс табады. Мысалы: *Наурыз деген байдың бір жақсы келіні болыпты. Келіннің күйеуі арық, қызғаншақ, нашар адам екен. Сонда келіп отырған Адай Тоқан деген кісі келіншекпен тұспалдай, әзілдей жұмбақтасып:*

*– Мәністің де мәнісі бар,
Мәніссіздің мәністінде не ісі бар?
Біреулер құландынға қу ілдіреді,
Соның қандай әдісі бар?
Оған Дәрі деген әлгі келіншек былай жауап қатыпты:
– Я мәністің де мәнісі бар,
Мәніссіздің мәністімен не ісі бар?
Құландынның бағуы табылып бабына келсе,
Қу түгіл құлан ілетін дәмесі бар.
Сонда Тоқан:
– Құландың қу асық,*

Қу суға асық.

Ал, балалар, ат әкел,

Ауыз жыртар құр қасық, – деп аттанып кетіпті.

Шешендік жұмбақтау диалогы әркез ұйқасқа құрыла бермейді. Кей сәттерде қара сөз түрінде де ұшырасады:

Белгілі Сырым шешен бір қызы бар үйге отырып, қызды сынау үшін жұмбақтай:

– Мынау үйдің міні жоқ, бірақ шаңырағы шалқақ екен, – депті.

Сонда қыз өзі туралы тұспалды түсініп:

– Шаңырағы шалқақ болғанымен, түтіні түзу шығады, – депті.

Сондай-ақ, «Асусыз тауға кез болдым» дейтін шешендік сөзде Байдалы шешен: «*Асусыз тауға кез болдым, өткелсіз суға кез болдым, жоқты жаяу қарай беретін болдым, аяусыз жаудың қолына кез болдым*», – деп жұмбақтап астарлы сөйлейді. Оның бұл сөзінің астарын елге билік айтып жүрген Мерке деген бір адам: «*Мұның үшеуі асусыз тауға кез болғаны – тізесі сарыбуын болып, аяғы жүруге келмейді екен, өткелсіз суға кез болғаны – көзі жасаурап аттам жерді көре алмағаны, жоқты жаяу қарай беретін болдым дегені – тәрбиелеп қасында отырған бәйбішесі жоқ, шақшасын қалбалақтап көп іздеп, зорға тауып алып отырады екен. Аяусыз жаудың қолына кез болдым дегені – келін-баланың қолында отыр екен*», – деп шешіпті [12, 43 б.].

Расында Мерке мен Байдалы бетпе-бет тілдесіп тұрған жоқ. Байдалы Меркеге сәлем айтады. Мерке көпшілікке Байдалы сөзінің астарын түсіндіреді. Бұндай структуралық айқын ерекшеліктері жоқ диалогтар қарасөз ішінде беріледі. Сондықтан Байдалы шешен сөзінің Мерке сөзі ішінде төл сөз ретінде айтылуына мән берер болсақ, аталған жұмбақ диалогтың әлқиса сипаты танылады. Ең бастысы жұмбақ диалог пен оның шешімі, диалогтық құрылымның шарттылығы. Шынында, бұндай шешендік диалогтардың көркемдік қуаты ерекше. Байдалы шешеннің сөзі – тұтастай табу. Болымсыз мағына беретін - *сыз* жұрнақты зат есімдердің зат есімдер мен «асусыз тау», «өткелсіз су», «аяусыз жау» түрінде тіркестер құруы, сондай-ақ «жаяу» мен «аяу» сөзінің үндестігі диалогқа айрықша ырғақ бітіреді. Диалогтағы «кез болдым», «қарай беретін болдым» дейтін қайталаулар да жұмбақталған құбылыстың мәнін үстей түседі, оны концепт арқылы меңзейді.

Шешендік диалогтың келесі түрі – *жауаптасу диалогы*. Жауаптасу диалогының ерекшелігі – табан астында қойылған сауалға сөзбе-сөз жауап қайтарылады. Бұл диалог түрі шешендік сөздер дискурсында жиі ұшырасады: *Сырым шешен бір жылы орта жүзге барғанда сол елдің жас биі бірнеше сұрақ қояды, оған былай деп жауап береді:*

– Сіз ағайынды нешеусіз?
– Мен ағайынды екеумін.
– Сізді даттан ағайынды он бір деп естуші едік.
– Менің Даттан он бір екенім рас, бірақ олардың маған қажеті қанша? Менің ағайынды екеумін дейтінім, біреуі – өзім, екіншісі – халқым еді.

– Өтірік пен шынның арасы неше шақырым?
– Өтірік пен шынның арасы төрт елі. көзбен көрген шын, құлақпен естіген өтірік, – дейді Сырым.

– Ат не үшін шабады?
– Ер не үшін шабады?
– Ат шабысына қарай шабады?
– Ер намысына қарай шабады?

Жауаптасу диалогы ілікпе сөздердің өзара ішкі ұйқасуы арқылы жасалады. Академик Р.Сыздық «Абайдың сөз өрнегі» атты еңбегінде «ішкі ұйқас» деген ұйқас түрін көрсетеді. Ғалым ішкі ұйқас деп – өлең жолындағы (бас жағындағы) бір кейде екі сөз сол жолдың соңындағы аяққы жолмен үндес келеді – деп түсіндіреді [15, 84 б.]. Мысалы: «... Жиренше түзде жүргенде оның Қарашаш деген ақылды әйелі өліп, қазаны естіртуге ешкімнің ақылы жетпейді, сонда Өз-Жәнібек хан шақыртып алып:

– Ал, Жиренше әкесі өлген қандай екен? – депті.

Асқар тауы құлады десеңші, – депті.

– Шешесі өлген қандай екен?

Ағар бұлағы суалды десеңші

– Ағасы өлген қандай екен?

Онда оң қанатының қайырылғаны.

– Інісі өлген қандай екен?

Сол қанатының қайырылғаны.

– Баласы өлген қандай екен?

Бауыр еті күйгені.

– Апа-қарындасы өлген қалай болады?

Ұзын өрісі қысқарғанмен бірдей болады.

– Қатыны өлген қалай болады?

Сонда Жиренше:

– Онда қара орманы бүлінгені. О, дариға-ай, Қарашаш сұлу дүниеден өткен екен, – деп қамшысына сүйеніп отыра кеткен екен.

Аталған жауаптасу диалогы қазақ салтындағы естіртудің озық үлгісі. Қазақ салтында ата-анасы, баласы немесе жақын-жуығы қайтыс болған жағдайда оны айтып жеткізуді «естірту» дейді. Сөз мәдениетінде

кісі дүниеден өткенде оның жақынына, туған-туыстарына естірту үлкен сын болған. Жоғарыдағы естірту үлгілерінде қазақы дүниетанымға тән сөйлеу этикеті жатыр. Астарлы мән айрықша орын алады. Сондай-ақ қарым-қатынас үстінде «жоқ», «қандай екен», «десеңші», қалай болады», «бірдей болады» тіркестерін қайталап қолдану да айшықтық мән, өзіне қарату, айтпақшы ойды дәл, нақты жеткізуге көмектеседі.

Жауаптасу диалогының бір бөлігі тұтастай сұрақтан құралып, екінші диалогтық бірлігі аталған сауалдың жауабынан тұрады. Айталық, бірде хан Сырым шешеннің баласы Қазыны тұтқынға алып: «Бес сұрақ беремін, соған жауап берсең босатамын», – дейді.

– Қатын деген не?

Бала деген не?

Қыз деген не?

Мал деген не?

Инабат деген не?

Сонда Қазы іркілместен былай жауап берінті:

– Қатын тұрақ емес пе,

Бала шырақ емес пе,

Қыз өріс емес пе,

Мал көріс емес пе,

Инабат ердің азығы емес пе,

Инабатты ер елдің азығы емес пе.

Аталған аңыздардың түп негізінде жауаптасу жатыр. Бірі сұрайды, екіншісі жауап береді. Екі адам арасындағы әңгіме диалог түрінде айтылған. Алайда жауап та, сұрақ та ішкі ұйқасқа негізделіп құралған. Өмір тәжірибесінен алынған, ұқсату арқылы айтылып, шешендік үлгі заңдылықтарын толық сақтаған. Сұрақ қоюшы мен жауап берушінің сөздері бір-бірімен мән-мағына жағынан ғана емес, пішіндік үйлесіммен де сабақтасып отыратындығы шешендік сөздерде жиі кездеседі. Аталған *жауаптасу диалогы* арқылы сөйлеушінің (шешеннің) бейнесі танылады. Ол – шешеннің ой ұшқырлығы. Тыңдаушы тарапынан берілетін жауапты алдын ала біліп, соған қарымта ретінде айтатын сөзді алдыңғыға ұйқастыра шығару ерекше ой ұшқырлығын қажет етеді.

Шешендік диалогтарда қазақтың сөз этикетінің айрықша түрлері – көңілін сұрау, жоқтау, жұбату жиі көрініс табады. Аталған сөз этикеттері ұлттың линвомәдени бейнесін қалыптастыруда маңызы зор. Қазақ дәстүрінде ауырып жатқан адамның көңілін сұрау ертеден қалыптасқан дүние. Онда ауырып, көңілі жабырқау болып жатқан адамның көңілін аулап, демеу болып, бір мезет болсын сергіту мақсатымен қолданылады. Көңілін сұраудың өзіндік этикеті шешендік диалогта былайша

ұшырасады: *Абай қатты науқастанып, ажал аузында жатқанда Бегеш досы көңілін сұрай келіп:*

– Ассалаумағалейкүм, Абайжан! Сөзіңе таңырқаған талай жан. Булығып сөйлей алмай жатырмысың? Алла қонағында бұл не хал? Әй, сабазым, Бегешіңе сөз қатпасаң, көңілден өле-өлгенше кетпес арман, – депті. Абай басын көтеріп:

*– Аз ғана ауыл керейден асып туған сен бір ер,
Сен кеткен соң бұл керейге сен сықылды кім келер?
Жүгім ауыр болғаннан соң, көтере алмай жатыр ем,
Келдің ғой, Бегеш, көрдің ғой,*

Сен кеткенше жеңілер, – деп бір сәттілік көңілі көтеріліп, жаны да жадырағандай күйге түсіпті [11, 67 б.].

Қорытынды

Ауызша сөйлеу құралына жататын шешендік дискурстағы этнотанымдық диалогтарда адресат қойылған сұраққа ешбір кітап оқымай, алдын-ала дайындалмай, коммуникативтік жағдаят үстінде поэтикалық тұрғыда бірден жауап табады. Бұл – шешендік диалогтың басқа диалогтардан негізгі айырмашылығы екенін баса айтқан жөн. Қойылған сұраққа тыңдаушысын еріксіз мойындататын жауап тауып, оның поэтикалық образбен жеткізілуі шешендік диалогтың танымдық әрі коммуникативтік мәнін айшықтай түседі.

Ел тұрмысында үлкен мәнге ие болып, салт-дәстүрге сіңіскен, өзіндік мазмұн желісімен, көркемдік кестесімен халық жүрегін баураған – жоқтау, естірту, жұбату, көңіл айту сынды халықтық үлгілер қоғамдық өмірде бүгінге дейін жалғасып келе жатқан, ұлттың лингвомәдени кеңістігіндегі өміршең формалар. Аталған үлгілер шешендік сөз өнеріндегі диалог арқылы танылып, сөйлеуші мен тыңдаушының коммуникативтік ниеті мен дітін орындауға қатысады.

Жалпы шешендік диалог шешендік сөздердің баяндау мен бейнелеу жүйесінде мол орын алатын іргелі құрылым. Шешендік диалогтың халықтық жұмбақ, жаңылтпаш, өлең, табу, мақал-мәтел сияқты сипаттарды иеленіп, жұбату, естірту, жоқтау, көңіл айту сияқты қызметтерді атқаруы – шешендік диалогтың лингвомәдени ерекшеліктерін танытатын бір қыры болып есептеледі. Сол себепті шешендік сөздер дискурсындағы диалог – қазақ танымындағы *диалогтың озық үлгісі* деп айтуға әбден болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, 1991. – 460 б.

- [2] Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Эксмо, 2017. – 650 с.
- [3] Хайдеггер М. Культура русской речи и эффективность общения. – М.: 1996. – 369 с.
- [4] Якубинский Л.П. О диалогической речи: Язык и его функционирование. – М.: 1986. – 105 с.
- [5] Брыдина Г.А. Динамическая структура русской диалогической речи. – Тверь, 2015. – Том 41. – №4. – С.314-326.
- [6] Серғалиев М. Шешендік өнердің шарттары // Астана ақшамы. – 2001. – 9 ақпан. – 4 б.
- [7] Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. – Алматы: Білім, 2003. – 260 б.
- [8] Жұмағұлова А. Шешендік сөздердің дискурсы. – Алматы: Арыс, 2008. – 181 б.
- [9] Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы: Үш қиян, 2009. – Т.3. – 368 б.
- [10] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол.ғ.д...дисс. – Алматы, 2007. – 328 б.
- [11] Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 156 б.
- [12] Шешендік сөздер // Құраст. Адамбаев Б. – Алматы, 1990. – 166 б.
- [13] Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1998. – 192 б.
- [14] Әлкебаева Д. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы: Монография. – Алматы: Принт, 2005. – 266 б.
- [15] Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 2016. – 208 б.

REFERENCES

- [1] Baitürsynov A. Aq jol (Baitursynov A. Ak zhol). – Almaty, 1991. – 460 b. [in Kaz.]
- [2] Bahtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo (Problems of Dostoevsky's poetics). – M.: Eksmo, 2017. – 650 s. [in Rus.]
- [3] Haidegger M. Kültura ruskoi rechi i efektivnost obshenia (Culture of Russian speech and the effectiveness of communication). – M.: 1996. – 369 s. [in Rus.]
- [4] İakubinski L.P. O dialogicheskoi rechi: İazyk i ego funksirovanie (On dialogic speech: Language and its functioning). – M.: 1986. – 105 s. [in Rus.]
- [5] Brydina G.A. Dinamicheskaiia struktura ruskoi dialogicheskoi rechi (The dynamic structure of Russian dialogic speech). – Tver, 2015. – Tom 41. – №4. – S.314-326. [in Rus.]

- [6] Serǵaliev M. Şeşendik önerdiñ şarttary (The conditions of public speaking) // Astana aqşamy. – 2001. – 9 aqpan. – 4 b. [in Kaz.]
- [7] Qosymova G. Qazaq şeşendik öneriniñ negızderi (Fundamentals of Kazakh oratory). – Almaty: Bilim, 2003. – 260 b. [in Kaz.]
- [8] Jūmaǵūlova A. Şeşendik sözderdiñ diskursy (Discourse of oratory). – Almaty: Arys, 2008. – 181 b. [in Kaz.]
- [9] Saǵyndyqūly B. Tañdamaly tuyndylar (Selective derivatives). – Almaty: Üş qian, 2009, - Т.3. – 368 b. [in Kaz.]
- [10] Uāli N. Qazaq söz mādenietiniñ teorialyq negızderi (Theoretical foundations of Kazakh speech culture). – Almaty, 2007. – 328 b. [in Kaz.]
- [11] Adambaev B. Halyq danalyǵy (Folk wisdom). – Almaty: Mektep, 1976. – 156 b. [in Kaz.]
- [12] Şeşendik sözder (Oratory words). Qūrast. Adambaev B. – Almaty, 1990. – 166 b. [in Kaz.]
- [13] Āmırov R. Jai söilem sintaksisi (Simple sentence syntax). – Almaty: Sanat, 1998. – 192 b. [in Kaz.]
- [14] Ālkebaeva D. Qazaq tılı stilistikasynyñ pragmatikasy (Pragmatics of the stylistics of the Kazakh language). Monografiya. – Almaty: Print, 2005. – 266 b. [in Kaz.]
- [15] Syzdyqova R. Abaidyñ söz örneǵı (Abai's word expression). – Almaty: Sanat, 2016. – 208 b. [in Kaz.]

ОРАТОРСКИЙ ДИАЛОГ: СТРУКТУРА И ВИДЫ

*Рамазанов Т.Б.¹, Солтанбекова А.А.², Калибекулы Т.³, Садық А.М.⁴

¹PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: take_kzz@mail.ru

² кандидат филологических наук, Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан, e-mail: madina-258@mail.ru

³ кандидат филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: tolkun.kalibek@mail.ru

⁴ магистр филологических наук, Университет международного бизнеса имени К. Сагадиева, Алматы, Казахстан
e-mail: s.ainagul_94@mail.ru

Аннотация. В статье анализируется диалогическое общение в дискурсе ораторского слова. В диалоге дискурса оратор (говорящий) представляет себя уникальным образом. В диалогическом общении ясно видно, что где-то оратор полностью выражает свои мысли, а где-то нет. Умение слушателя понять коммуникативную интенцию оратора способствует успешному диалогу.

Цель исследования – определить структуру и виды ораторского диалога.

Научная значимость исследования заключается в том, что, рассматривая образцы ораторского диалога в антропоцентрическом аспекте, делаются новые выводы, связанные с особенностями диалога в казахском познании. Определено, что эстетическая и художественная функции диалога особенно проявляются за счет постановки вопросов в ораторских диалогах. Результаты исследования будут полезны исследователям, связывающим культуру национального общения, теорию коммуникации, традиционную словарную систему с теорией диалога. Также определение видов ораторского диалога дополняет новые концепции дискурса, теории диалога в казахском языкознании.

Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты могут быть использованы в качестве практического теоретического материала в сфере лексикологии, дискурса, этнолингвистики, теории коммуникативных актов, страноведения, культурологии, изучающих познавательную функцию языка.

В ходе исследования был использован метод структурирования диалогических фрагментов, метод структурно-семантического, коммуникативно-прагматического, комплексного анализа текста.

В ходе исследования были сделаны следующие научные выводы:

- диалог – неотъемлемая часть ораторского дискурса;
- из содержания диалогов, построенных на вопросах и ответах, раскрывается идея ораторского искусства, духовно-мировоззренческие качества оратора, делаются морально-этические выводы, признаются ценности сокровенное общества, мира, творения;
- в ораторских выступлениях диалог осуществляется через определенные жанры общения в зависимости от типов коммуникативной цели, взаимопонимания участников коммуникации;
- в ораторском диалоге, обладающим характеристиками малого фольклорного жанра: народные загадки, скороговорки, стихи, рассказы, пословицы, поминальная песня и выполняющим функции видов речевого этикета такие как утешение, оповещение о кончине одного из членов семьи, выражение соболезнования, проявляются его лингвокультурные особенности.
- диалог в ораторском дискурсе является лучшим примером диалога в казахском миропонимании.

Ключевые слова: ораторский диалог, общение, коммуникация, интенция, дискурс, бии, беседа, фоновые знания

ORATORICAL DIALOGUE: STRUCTURE AND TYPES

*Ramazanov T.B.¹, Soltanbekova A.A.², Kalibekuly T.³, Sadyk A.M.⁴

*¹PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: take_kzz@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Institute of Linguistics named
after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan, e-mail: madina-258@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, professor, KazUIR&WL named after
Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

⁴Master of Philological Sciences, K. Sagadiev University of International
Business, Almaty, Kazakhstan, e-mail: s.ainagul_94@mail.ru

Abstract. The article discusses dialogues in the rhetorical discourse. Dialogues make it obvious what the speaker states and what they conceal. The listener's comprehension of the orator's communicative intention leads to a successful dialogue.

The aim of the study is to analyze the structure of the rhetorical dialogue along with identifying the types of rhetorical questions and rhetorical dialogues.

The scientific significance of the study: approaching the rhetorical dialogue and identifying the types of rhetorical questions. Such questions have a unique aesthetic function. The orator and the listener are face-to-face, waiting for each other's responses. Through inquiries, following issues are predicted and realized. Every question asked by an orator is considered right and appropriate. Also, the orator seeks solutions to vital problems, evoking reaction. Such questions are called rhetorical, as they intensify the speaker-listener connection.

Practical significance of the research: The results and scientific conclusions of the research work can be used in the field of lexicology, discourse, ethnolinguistics in Kazakh linguistics and in elective courses in higher educational institutions.

The following methods were used: structuring dialogic fragments, structural-semantic, communicative-pragmatic, complex analysis of text.

The following scientific conclusions were drawn:

- In the question-answer dialogues, the speech idea and the spiritual values of the orator help draw moral-ethical conclusions and unveil the mysteries of human life, society, nature and existence.

- Dialogues belong to specific conversational genres based on the types of communicative intentions and the opinion exchange among the interlocutors.

- The linguocultural aspect of rhetorical dialogues is demonstrated by the fact that they have the characteristics of folkloric riddles, tongue twisters, poems, taboos, and proverbs, fulfilling the functions of consoling, notifying, mourning, and expressing condolences.

- Rhetorical dialogues are prominent examples of Kazakh dialogue.

Keywords: rhetorical dialogue, approach, communication, intention, discourse, the biys, interlocution, specific knowledge

Статья поступила 20.05.2024

УДК 81`373.21

МРНТИ 16.21.63

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.013>

ТОПОНИМЫ МОНГОЛЬСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ РОССИЙСКОГО И СЕВЕРОКАЗАХСТАНСКОГО ПРИГРАНИЧЬЯ

*Сабиева Е.В.¹, Кичикова Н.А.², Какимова М.Е.³, Головчун А.А.⁴

*¹кандидат филологических наук, доцент, СКУ им. М.Козыбаева

Петропавловск, Казахстан, e-mail: sabieva1969@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент, Калмыцкий государственный

университет им. Б.Б. Городовикова, Элиста, Россия,

e-mail: esperes@list.ru

³кандидат филологических наук, доцент, СКУ им. М.Козыбаева

Петропавловск, Казахстан, e-mail: mkakimova2009@mail.ru

⁴кандидат педагогических наук, профессор, КазУМОиМЯ

им. Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: al_tina@inbox.ru

Аннотация. Авторами настоящей статьи предпринята попытка произвести анализ топонимических единиц калмыцкого (монгольского) происхождения сопредельных с Казахстаном территорий Российской Федерации (Омской, Курганской и Тюменской областей). Рассматриваемая в статье территория представляет собой зону проживания многих этносов, поэтому анализ наименований географических объектов будет интересен и в плане определения разноязычных вкраплений в топонимическом ландшафте. Естественно, что основными пластами ономастической лексики представленных территорий являются тюркский и славянский, однако нельзя полностью

отрицать наличие в топонимическом ландшафте присутствие монголо-ойратских элементов.

Целью статьи явилось рассмотрение монгольских субстратных элементов, представляющих собой ареалы географической терминологии или самостоятельных онимов, подвергшихся в течение длительного периода фонетической и грамматической трансформации. В процессе анализа топонимов монгольского происхождения рассматриваемых территорий были использованы наиболее приемлемые для нашего исследования традиционные приемы и методы (описательный, исторический, сравнительно-сопоставительный, источниковедческий, этимологический и др.).

Данное наблюдение обусловило актуальность исследования, заключающееся в выявлении калмыцких (монгольских) элементов в топонимических системах российско-казахстанского приграничья, поскольку для любой топонимической системы, имеющей лингвокультурную ценность, важным является исследование историко-культурного контекста формирования. Таким образом, авторы приходят к выводу, что сохранившиеся наименования географических объектов монгольского происхождения свидетельствуют, прежде всего, о тесных контактах калмыков с соседствующими тюркскими племенами.

Материал исследования имеет теоретическую и практическую значимость. Исследование монгольских субстратных элементов будет способствовать пониманию этнических миграций в прошлом и процессов взаимодействия разных этносов, проживающих на приграничных территориях. Собранный материал может быть использован при составлении информационных ономастических справочников и региональных топонимических словарей. Более того, выявленные материалы и факты представляют интерес для лингвистов, историков, географов, социологов, этнографов, краеведов и педагогов.

Ключевые слова: топонимы монгольского происхождения, субстрат, географическая терминология, оним, топоним, этноним, топонимический ландшафт, историко-культурный контекст, топонимический материал, топонимическая система

Основные положения

Топонимы калмыцкого (монгольского) происхождения, обнаруженные на обширной территории азиатского континента, а именно Урала и Сибири, свидетельствуют прежде всего о миграционных процессах монголызычных племен, несут богатую информацию об их контактах с другими кочевыми племенами. Марина Михайловна

Содномпилова, изучая информационное пространство кочевой культуры тюрко-монгольских народов, отмечает, что «Окружающий человека мир выступает как многомерное информационное пространство, пронизанное разнообразными каналами связи. Встраиваясь в это пространство, человек традиционного общества учился понимать сообщения, посылаемые ему лесом, степью, горами, небом, солнцем, звездами, опираясь на все органы чувств своего тела» [13, с. 7]. Казахстанские ученые Бияров Б.Н., Кусманова К.А. и Койлыбаева Р.К. подтверждают тот факт, что при изучении исторической топонимии Великого Шелкового пути целесообразно учитывать исторические, географические предпосылки появления и происхождения собственных имен [3, с. 3].

На наш взгляд, именно топонимы, как локальные языковые единицы, часто транслируют не только историческую составляющую, но и являются доказательством тесного взаимодействия народов, например, монголов и тюрков, что также находит выражение в единстве топонимической терминологии. По-прежнему в научных кругах вызывают интерес ареальные границы распространения географической терминологии калмыцкого (монгольского) происхождения за пределами исконных территорий. Так, топонимический материал, собранный на сопредельных территориях Российской Федерации, а именно Оренбургской, Омской, Курганской и Тюменской областях, с Северным Казахстаном, подтверждает взаимное влияние языков и народов, взаимодействующих в значительный исторический период. Следствием этого являются многочисленные ономастические вкрапления монгольского происхождения в сложившейся топонимической системе Поволжья, Средней Азии и Сибири.

Введение

«Монгольский след», обнаруженный в различных топонимических системах европейской части Российской Федерации и Азии, вызывал неутраченный интерес у специалистов на протяжении нескольких десятилетий прошлого века и продолжает вызывать в наши дни. Для Российской Федерации как многонационального и многоязычного государства, межнациональным языком которого является русский, характерной особенностью является, с одной стороны, единство ономастического пространства, с другой – региональные особенности, обусловленные культурой и историей развития определенного региона. Интересным остается тот факт, что на фоне общей топонимической картины постсоветского пространства очевидно просматриваются

монгольские элементы, представляющие собой ареалы географической терминологии или самостоятельных онимов, подвергшихся в течение длительного периода фонетической и грамматической трансформации. Для достижения цели исследования решались следующие задачи: обнаружение и последующее описание топонимов калмыцкого (монгольского) происхождения.

Важным для любой топонимической системы, имеющей лингвокультурную ценность, является исследование историко-культурного контекста формирования. Объектом исследования являются топонимиконы сопредельных с Северным Казахстаном регионов Российской Федерации, таких, как Оренбургская, Омская, Курганская и Тюменская области; предметом исследования – калмыцкие (монгольские) топонимические единицы, участвующие в формировании топонимических систем данных регионов.

Калмыцкие (монгольские) топонимы за пределами Калмыкии на протяжении нескольких десятилетий являлись предметом пристального внимания историков, географов и лингвистов. Так, известны труды Молчановой О.Т. «О некоторых монголо-калмыцких этнонимах в топонимии Горного Алтая», Конкашпаева Г.К. «Географические названия монгольского происхождения на территории Казахстана», Барашкова В.Ф. «Монголизмы в топонимии Среднего Поволжья» и др.

Наличие калмыцкого следа в топонимическом ландшафте Северного Казахстана на примере гидронимов рассматривала казахстанский ученый Бекенова Г.Ш. Она отмечает, что наиболее частотным среди гидронимов является этнический компонент *калмык* (озеро *Калмыкколь*, озеро *Калмыккырган*, озеро *Калмаккайткан* и др.). Автор считает, что данные онимы появились в результате монгольских набегов и походов джунгарских калмыков на земли Казахстана. Гидронимы с этническим компонентом «*калмык*» послужили основой для номинации близлежащих географических объектов [2, с. 16].

Описание материалов и методов

Объектом нашего внимания явились топонимы монгольского происхождения, локально расположенные на приграничной территории Российской Федерации и Северного Казахстана, охватывающей регионы – Тюменскую, Курганскую, Омскую области.

Изучение фактического материала осуществлялось путем последовательного перехода от общетеоретических методов и приемов к практическим с целью достижения конкретных результатов. Наиболее приемлемыми на данном этапе нашего исследования стали

такие методы, как источниковедческий, описательный, исторический, сравнительно-сопоставительный и метод этимологического анализа. Каждый из них использовался согласно логической последовательности и целесообразности.

Учеными не раз отмечались монгольские элементы в топонимии Поволжья, Южного Урала, Казахстана и Юго-Западной Сибири, что подтверждалось упоминанием присутствия калмыков на данных территориях источниками XV – XVI вв. и более поздними XVII – XVIII. Так, на исследуемой территории нами были обнаружены топонимы, образованные от этнонима *калмык*. Например, село *Калмакское* в Тюменской области, деревни *Калмацкая* и *Калмакуль* в Омской области, деревня *Калмык-Абдрашево* и село *Калмыково-Миасское* – в Курганской области. Это, безусловно, доказывает нахождение этноса на данной территории и тесном взаимодействии калмыков с тюркскими кочевыми племенами. Относительно происхождения этнонима *калмык/калмак* высказано достаточно много мнений, порой противоречивых, специалистами разных областей науки: истории, этнографии, лингвистики. Этноним *калмык* изучал известный исследователь быта калмыцкого этноса М. Бакунин во второй половине XVIII: «Примечания достойно, что хошоуты и зенгорцы сами себя и торгоутов калмыками и доньне не называют, а называют, как и выше означено, ойрот. торгоуты же как себя, так и хошоутов и зенгорцев калмыками хотя и называют, но сами свидетельствуют, что сие название не свойственно их языку, а думают, что их так назвали россияня, но в самом деле видно, что сие слово калмык произошло из языка татарского, ибо татары называют их *калмак*, что значит отсталых или отстальцов» [1, с. 194].

Калмыцкий исследователь-ономаст М.У. Монраев считает, что этноним образован от глагола хэлх «переселиться» и по своему происхождению является тюркским [5, с. 28–35]. Казахский историк Ж.М. Сабитов относит калмаков к тюркоязычным племенам, вышедшим из Золотой Орды, и объясняет происхождение этнонима как «не принявшие ислам» [12, с. 134–143]. Единственное, в чем наблюдается единодушие, – в том, что этноним «*калмак*» было дано тюркскими племенами, находящимися в тесном взаимодействии с ойратами. Наименования населенных пунктов с компонентом «*калмак*» и история основания сел и деревень прежде всего указывают на то, что там жили монгольские племена – калмаки: наблюдение подтверждает топонимическую закономерность – сравнительную негативность. Как отмечает Никонов В.А., топоним тогда различителен, когда «вводя в определенный ряд, он одновременно и выделяет и отличает его от других» [7, с. 38]. Также

исследователь приводит пример: «Где все население сплошь русское, там бессмысленно именовать деревню Русская». Так и в нашем случае: населенный пункт стал называться *Калмакским*, потому что был примечателен тем, что население по национальному составу отличалось от других.

Название деревни *Дурбет*, находящейся в Омской области, на наш взгляд, также является древним наименованием монгольского происхождения. Краеведы, беря за основу местные легенды, предполагают, что деревня в далеком прошлом получила название от имени главы племени – *Дербет*. На самом деле наименование населенного пункта от этнонима *дербет* (калм. *дөрвдэ* – четыре). Известно, что дербеты составляли четвертую часть монгольского войска. Важно отметить, что в топонимии Калмыкии преобладающую часть составляли наименования этнонимического происхождения, что объясняется историческим прошлым ойрат-калмыков, сохранивших родо-племенную систему, которая восходит к общемонгольской этнической системе XII–XIII вв. Так, на территории современной Калмыкии и территориях, где раньше проживали калмыки, наблюдаются топонимы с компонентом «*дербет*», например: с. *Малые Дербеты*, *Большедербетовский* улус (ныне Городовиковский р-н.), с. *Дербетовка* в Ставропольском крае. Следует полагать, что со временем под воздействием русской речи иноязычное слово фонетически трансформировалось – ассимилировалось.

К древним топонимам следует отнести г. Тюмень, который, как утверждает исследователь Ю.В. Откупщиков, «неоднократно встречается в русских летописях задолго до 1586 года» [8, с. 426]. Также исследователь указывает на упоминание в «Книге Большому Чертежу», составленной в 1627 г., таких топонимов, как река *Тюменка* в окрестностях г. Астрахани и г. *Тюмень* на Кавказе. Топоним монгольского происхождения от *түмн* (*түмен*). Лексема *түмн* до сих пор сохранилась в современном монгольском и калмыцком языках: 1. Десять тысяч; 2. Тьма, бесчисленное множество [4, с. 523].

Распространенность топонимов с корневым формантом *түмен* на огромной территории от Средней Азии до Кавказа – в Средней Азии (*Тюмень-Арык*), г. *Тюмень* или *Тюменский* в Дагестане, речка *Тюменка* (ныне утраченные), сибирский г. *Тюмень* – Откупщиков Ю.В. связывает с завоеваниями Золотой Орды. Таким образом, по данным топонимам можно проследить движение монгольских завоевателей в XIII в.

Определенный интерес вызывает происхождение топонима *Тара* – города, расположенного в Омской области. Город *Тара* основан в конце XVI века казаками, считается, что это первое русское поселение. Город

разбит в устье реки Тара, следовательно, стал называться так же. В данном случае мы наблюдаем довольно частый случай в топонимике – метонимический перенос с одного географического объекта на другой, например: река *Москва* – город *Москва*. В связи с этим мы смеем предположить, что гидроним *Tara* появился гораздо раньше прибытия туда русских поселенцев. Возможно, наименование реки образовано от санскритского «*спасительница*». В буддизме *Tara* – божество, богиня, избавляющая от страха перед бушующими водами, поэтому к *Tare* обращаются с молитвами мореплаватели или люди, живущие рядом с водным объектом. Известно, что уже к XIII в. большинство монгольских племен исповедовали буддизм. Так, поклоняясь *Tare-спасительнице* и прося ее о покровительстве, они избегали проблем, связанных с водой, притом что вода для монгола-кочевника всегда была священной.

Топоним *Алдаркино* относится к древним, так как история села насчитывает уже как более двух столетий. Село находится в Бузулукском районе Оренбургской области. По мнению местных краеведов, село было названо по имени первопоселенца Ивана Алдара. Личное имя *Алдар* в современном калмыцком именнике частотно: на протяжении более двух десятилетий в национальном антропонимиконе входит в десятку популярных имен. На отантропонимическое образование указывает морфемный состав онима: корневая морфема *алдар* (от калм. *алдр* – славный, прославленный, известный [4, с. 35] + суффикс *-к-* (уничужительно-пренебрежительный, фамильярный оттенок) + суффикс *-ин-* (суффикс, образующий притяжательные прилагательные, указывающий на принадлежность к какому-либо лицу) + окончание *-о* (указывающее на согласованность в роде наименования географического объекта и номенклатурного термина). Как известно, суффикс *-ин-* присоединяется к корневой морфеме, оканчивающейся на гласную, следовательно словообразовательная цепочка следующая: *алдр* – *Алдар* – *Алдарка* – *Алдаркин* – *Алдаркино*; суффикс *-ин-* относят к продуктивным формантам, образующим русские фамилии. Таким образом, топоним *Алдаркино* – гибридный, образован от лексемы калмыцкого происхождения *алдр* и продуктивных суффиксов русского языка. Это пример не только фонетической, но и грамматической трансформации топонима под воздействием русской речи.

Наименование деревни *Баирово* в Омской области, возможно, тоже имеет калмыцкое происхождение. Основа топонима образована от лексемы *байр*, имеющей в калмыцком языке несколько значений: 1. Радость, веселье; 2. Привет, приветствие; 3. Праздник, торжество [4, с. 77], и фамильного аффикса *-ов-*. То, что топоним антропонимичес-

кого происхождения, доказывает его морфемный состав. Возможно, поселение было названо по имени основателя села, имеющего калмыцкие корни. Следует отметить, что лексема *байр* в калмыцком ономастиконе активно участвует в образовании личных имен – женских и мужских (*Баир, Баира, Баирта*), топонимов (пос. *Баир* в Ики-Бурульском и Кетченеровском районах Калмыкии), урбанонимов и эргонимов. Однако некоторые исследователи указывают на отапеллятивное происхождение данного топонима, утверждая, что оним образован от географического термина тюркского происхождения – *bajut* – «холм, бугор, возвышенность». Термины *байрак, буерак*, означающие «балка, овраг, зарастающие растительностью», являются родственными, как отмечает географ-топонимист Мурзаев Э.М. [6, с. 64–65]. Топонимы, образованные от данных терминов, встречаются на территории Поволжья, юга России, в Крыму, на Украине и в Средней Азии.

На исследуемой территории, несомненно, обращают на себя внимание топонимы с терминологическим компонентом *кудук, булак, нур, сала*, например: в Омской области аул *Кудук-Чилик* и с. *Кудук-Чилик*, в Оренбургской области с. *Кинжибулак*, пос. *Майкобулак*, пос. *Мулланур*, в Саратовской области с. *Сухой Карабулак* и с. *Чернобулак*, в Оренбургской и Тюменской областях д. *Саловка*, д. *Салы 1-е*, д. *Салы 2-е*. Подобные топонимы, в составе которых присутствует географический термин, мы можем наблюдать на обширной территории – от Восточной Сибири до юга России. Такие топонимы, безусловно, представляют историческую и культурную ценность, так как имеют способность сохранять исконные языковые элементы и историко-этнографическую информацию. В настоящее время остается открытым вопрос о происхождении данных географических терминов, поскольку проблема взаимодействия тюркских и монгольских языков в древности еще недостаточно изучена. Одни ученые относят данные термины к тюрко-монгольской лексике, ряд других посвятили свои труды влиянию монгольского языка на тюркские. В.И. Рассадин, напротив, указывал на влияние тюркских языков на развитие монгольских «в разные исторические эпохи, начиная с глубокой древности» [11, с. 111]. Рассмотрим языковую принадлежность следующих терминов:

Кудук/худук – термин присутствует на обширной территории Российской Федерации и стран постсоветского пространства азиатской части. *Худуком* называют степной колодец, колодец без сруба: тюрк. *кудук*, монг. *халха*, бур. *худаг*, калм. *худг*. Так, исследователь калмыцкой гидронимии В.Э. Очир-Гаряев выделил 14 моделей названий колодцев, тем самым продемонстрировав богатую и разнообразную семантику данного подкласса топонимов [9, с. 25].

Термин *булак* (источник, родник, ручей) присутствует в тюркских и монгольских языках. Ареал его распространения довольно широк: Монголия, Казахстан, Киргизия, Россия – Сибирь, Тува, Поволжье. Данный термин в региональных топонимических системах крайне редко употребляется самостоятельно, как правило, с определением в препозиции: *Сухой Карабулак*, *с. Чернобулак*, *Алтан-Булаг* и др.

Термин *нур* «озеро» монгольского происхождения, в тюркских языках параллелей не наблюдается (тюрк. *көл*, *куль*). Поэтому топоним *Мулланур* в Оренбургской области, без сомнения, монгольского происхождения.

Также нами отмечено, что ландшафтный термин *сала*, локально представленный на территории, где проживают и проживали калмыки, наблюдается в Оренбургской и Тюменской областях, например: д. *Саловка*, д. *Салы 1-е*, д. *Салы 2-е*. Несмотря на то, что среди исследователей наблюдаются некие разногласия в происхождении термина, мы склоняемся к калмыцкому происхождению, так как в современной калмыцкой речи лексема активно употребляется. Слово имеет 5 значений: 1) расстояние между пальцами, 2) развилина, 3) рукав реки, 4) балка, лощина, ложбина, 5) разветвление [4, с. 436]. Распространение лексемы *сала* за пределами Калмыкии исследователи объясняют нахождением в начале XVII века ойратских племен (потомками которых являются калмыки) степных просторов Урало-Волжского междуречья. И то, что в наименованиях некоторых объектов рельефа и гидрообъектов некоторых субъектов отчетливо просматривается калмыцкий компонент, свидетельствует о пребывании ойрат-калмыков на данной территории.

Результаты

Топонимы калмыцкого (монгольского) происхождения, обнаруженные на приграничных с Российской Федерацией территориях, доказывают продолжительное нахождение здесь калмыцкого этноса, что свидетельствует о длительных миграционных процессах древних монгольских племен. Сохранившиеся в топонимическом ландшафте наименования этнонимического происхождения, в свою очередь, свидетельствуют о тесных контактах предков калмыков с соседствующими племенами.

Внимательное рассмотрение топонимов с субстратным компонентом позволило сделать вывод, что появление и закрепление топонимов на исследуемых территориях происходило в разные эпохи. Эти данные можно найти в многочисленных источниковедческих материалах.

Обсуждение

Топонимика – это область, которая постоянно вызывает интерес у историков, географов и лингвистов. Как известно, топонимы имеют способность аккумулировать информацию, содержащую ценные сведения об истории происхождения того или иного этноса, свидетельствовать о его миграционных процессах. Так, во второй половине XX в. ряд исследователей указывал на наличие монгольских топонимов в топонимических системах Казахстана, Узбекистана, Башкортостана и других регионов. В настоящее время калмыцкие (монгольские) топонимы отчетливо обнаруживаются как иноязычные вкрапления в сформировавшихся топонимических системах Северного Казахстана и приграничных областей Российской Федерации. Следует отметить, что некоторые отдельные географические термины, участвующие в образовании топонимов, характерны для всего евразийского ономастического пространства (*худук, булаг, сала* и др.); наблюдаются лексические параллели в других топонимических пространствах. По расположению топонимов можно проследить «картину расселения и движения монгольских племен в прошлом» [11, с. 84]. Многочисленные топонимы, в составе которых присутствует этнонимы *калмак, дербет* и другие субстратные топонимы монгольского происхождения, встречающиеся на огромной территории евразийского пространства, указывают не только на исторические миграции монгольских (калмыцких) племен, движение их на запад (XVII – XVIII вв.), но и на более ранний период возникновения – период Золотой Орды. Однако нельзя утверждать, что некоторые топонимы калмыцкого происхождения не могли появиться на данных территориях и в более позднее время. Так, с XVIII в. в составе яицкого казачьего войска числились калмыки – уральские и оренбургские, которые в начале XX в. были переселены в Нижнее Поволжье в связи с образованием Калмыцкой автономной республики. Появление калмыцкого этноса в Сибири и республиках Средней Азии, в том числе в Казахстане, в 1943 объясняется трагическим событием, произошедшим в судьбе калмыков – репрессиями и изгнанием из родных мест.

Заключение

Таким образом, по монгольским субстратным элементам, обнаруженным на исследуемой территории, можно проследить миграции монгольских племен в эпоху Золотой Орды и в более позднее время, XVII – XVIII вв., когда ойраты-калмыки двигались на запад, находясь в тесных взаимоотношениях с тюркскими племенами. Результатом таких продолжительных контактов явилась общая монголо-тюркская

географическая терминология, распространенная впоследствии на обширных территориях евразийского топонимического пространства. Следует признать, что исследуемый топонимический материал не только пролил свет на некоторые вопросы, но и обозначил проблемы генетического происхождения географической терминологии.

Информация о грантовом финансировании

Исследование выполнено в рамках реализации научного проекта ИРН AP19676219 «Интегральное исследование топонимического ландшафта приграничных районов Северного Казахстана и Российской Федерации» согласно Договору МНВО РК на грантовое финансирование № 243/23-25 от 03 августа 2023 года.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Бакунин В. Описание истории калмыцкого народа. Описание калмыцких народов, я особливо из них торгоутского и поступок их ханов и владельцев, сочиненное статским советником Васильем Бакуниным, 1761 года. Часть 1. – URL: https://www.vostlit.info/texts/dokumenty/russ/xviii/1760-1780/bakunin_v/text11.htm

[2] Бекенова Г.Ш. Семантика гидронимов северного региона Казахстана // Известия. Серия: Филологические науки. – 2022. – Том 66. – № 3. – С. 1-15. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3>. – URL: <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/40>

[3] Бияров Б.Н., Кусманова К.А., Койлыбаева Р.К. Этимологический обзор топонимов северо-восточного направления Великого Шелкового пути // Известия. Серия: Филологические науки. – 2023. – Том 68. – № 1. – С. 1–11. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.54.86.003> – URL: <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/684>

[4] Калмыцко-русский словарь. Под ред. Б.Д. Муниева. – М.: Русский язык, 1977. – 768 с.

[5] Монраев М.У. О происхождении этнонима «хальмг» (калмык) // Монголоведение: Науч. изд. – Элиста, 2002. – Вып. № 1. – С. 28-35.

[6] Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.

[7] Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 300 с.

[8] Откупщиков Ю.В. Очерки по этимологии. – СПб.: изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – 480 с.

[9] Очир-Гаряев, В.Э. Калмыцкие названия колодцев // Ономастика Поволжья. Труды IV Поволжской конференции по ономастике. – Саранск: Морд. кн. изд-во, 1976. – С. 266-268.

[10] Очир-Гаряев В.Э. Миграции монгольских племен по данным топонимии // Гуманитарный вектор, 2010. – №3 (23). – С. 84-91.

[11] О тюркском влиянии на развитие монгольских языков [Текст] // В.И. Рассадин. Проблемы исторического развития монгольских языков, международная конференция (24-26 октября 2007 г. Санкт-Петербург) // Проблемы исторического развития монгольских языков. – СПб., 2007. – С. 105-111.

[12] Сабитов Ж.М. Калмаки Восточного Дашт-и Кыпчака в XIV–XVI веках // Global Turk. – Астана, 2014. № 3/4. – С. 134–143.

[13] Содномпилова М.М. «Язык» леса в информационном пространстве кочевой культуры на примере тюрко-монгольских народов // Монголоведение. – 2023. – Т. 15. – № 1. – С. 129–141. DOI: 10.22162/2500-1523-2023-1-129-14

REFERENCES

[1] Bakunin V. M. Opisanie kalmytskikh narodov, a osoblivo iz nikh torgoutskogo, i postupkov ikh khanov i vladel'tsev: Sochinenie 1761 goda (Description of the history of the Kalmyk people. Description of the Kalmyk peoples, I especially of them Torgoutsky and the act of their khans and owners, composed by State Councilor Vasily Bakunin, 1761. Part 1). – URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1760-1780/Bakunin_V/text11.htm [in Rus.]

[2] Bekenova G.Sh. Semantika gidronimov severnogo regiona Kazahstana // Izvestiya. Seriya_Filologicheskie nauki. – 2022. – Tom 66. – № 3. – S. 1 – 15. – URL: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3> [in Rus.]

[3] Biyarov B.N., Kusmanova K.A., Koilibaeva R.K. Etimologicheskii obzor toponimov severo_vostochnogo napravleniya Velikogo Shelkovogo puti // Izvestiya. Seriya: Filologicheskie nauki. – 2023. – Tom 68. – № 1. – S. 1–11. – URL: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.54.86.003> [in Rus.]

[4] Kalmytsko-russkii slovar' (Kalmyk-Russian dictionary) Pod red. B. D. Munieva. – M.: Russkii yazyk, 1977. – 768 s. [in Rus.]

[5] Monraev M. U. O proiskhozhdenii etnonima «khal'mg» (kalmyk) (The origin of the ethnonym “halmg” (Kalmyk)) // Mongolovedenie: Nauch. izd. – Elista, 2002. – Vyp. № 1. – S. 28-35. [in Rus.]

[6] Murzaev E. M. Slovar' narodnykh geograficheskikh terminov (Dictionary of folk geographical terms.). – M.: Mysl', 1984. – 653 s. [in Rus.]

[7] Nikonov V. A. Vvedenie v toponimiku (Introduction to toponymy). – M.: Nauka, 1965. – 300 s. [in Rus.]

[8] Otkupshchikov Yu.V. Ocherki po etimologii (Essays on etymology). – SPb.: izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2001. – 480 s. [in Rus.]

[9] Ochir-Garyaev, V.E. Kalmytskie nazvaniya kolodtsev (Kalmyk names of wells) // Onomastika Povolzh'ya. Trudy IV Povolzhskoi konferentsii po onomastike. – Saransk: Mord. kn. izd-vo, 1976. – S. 266-268. [in Rus.]

[10] Ochir-Garyaev V. E. Migratsii mongol'skikh plemen po dannym toponimii (Migration of Mongolian tribes according to toponymy data) // Gumanitarnyi vector. – 2010. – №3 (23). – S. 84-91. [in Rus.]

[11] O tyurkskom vliyaniі na razvitie mongol'skikh yazykov [Tekst] (On the Turkic influence on the development of Mongolian languages [Text]) // V. I. Rassadin. Problemy istoricheskogo razvitiya mongol'skikh yazykov, mezhdunarodnaya konferentsiya (24-26 oktyabrya 2007 g. Sankt-Peterburg) // Problemy istoricheskogo razvitiya mongol'skikh yazykov. – SPb., 2007. – S. 105-111. [in Rus.]

[12] Sabitov Zh.M. Kalmaki Vostochnogo Dasht-i Kypchaka v XIV–XVI vekakh (Kalmaks of the Eastern Dasht-i Kipchak in the XIV–XVI centuries) // Global Turk. – Astana, 2014. – № 3/4. – С. 134–143. [in Rus.]

[13] Sodnompilova M.M. «Yazik» lesa v informacionnom prostranstve kochevoi kulturi na primere tyurko_mongolskikh narodov // Mongolovedenie. – 2023. – Т. 15. –№ 1. – S. 129–141. – URL: <https://doi: 10.22162/2500-1523-2023-1-129-14> [in Rus.]

РЕСЕЙ МЕН СОЛТУСТІК ҚАЗАҚСТАН ШЕКАРАСЫНЫҢ АУМАҒЫНДАҒЫ МОҢҒОЛ ШЫҚҚАН ТОПОНИМДЕР

*Сабиева Е.В.¹, Кичикова Н.А.², Какимова М.Е.³, Головчун А.А.⁴

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

М.Қозыбаев атындағы университет, Петропавл, Қазақстан

e-mail: Sabieva1969@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Б. Б. Городовиков

атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста, Ресей

e-mail: esperes@list.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Қозыбаев атындағы университет, Петропавл, Қазақстан, e-mail: mkakimova2009@mail.ru

⁴педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, e-mail: al_tina@inbox.ru

Аңдатпа. Осы мақаланың авторлары Ресей Федерациясының Қазақстанмен шектес аумақтарының, атап айтқанда Омбы, Қорған және Тюмень облыстарының қалмақ (моңғол) тектес топонимикалық бірліктеріне талдау жасауға тырысты. Мақалада қарастырылған аумақ

көптеген этностардың тұратын аймағы болып табылады, сондықтан географиялық объектілердің атауларын талдау топонимикалық ландшафттағы әртүрлі тілдік қоспаларды анықтау тұрғысынан да қызықты болады. Әрине, ұсынылған аумақтардың ономастикалық лексикасының негізгі қабаттары түркі және славян болып табылады, бірақ топонимикалық ландшафтта моңғол-ойрат элементтерінің болуын толығымен жоққа шығаруға болмайды.

Мақаланың мақсаты фонетикалық және грамматикалық трансформацияның ұзақ кезеңіне ұшыраған географиялық терминологияның немесе тәуелсіз онимдердің ауқымы болып табылатын моңғол субстрат элементтерін қарастыру болды. Қарастырылып отырған аумақтардың моңғол тектес топонимдерін талдау барысында біздің зерттеуіміз үшін ең қолайлы дәстүрлі әдістер мен әдістер (сипаттамалық, тарихи, салыстырмалы, деректану және этимологиялық және т.б.) қолданылды.

Бұл байқау Ресей-Қазақстан шекарасының топожүйелеріндегі қалмақ (моңғол) элементтерін анықтаудан тұратын зерттеудің өзектілігін анықтады, өйткені лингвомәдени құндылығы бар кез келген топонимикалық жүйе үшін қалыптастырудың тарихи-мәдени контекстін зерттеу маңызды болып табылады. Осылайша, авторлар моңғол тектес географиялық объектілердің сақталған атаулары, ең алдымен, қалмақтардың көрші түркі тайпаларымен тығыз байланысын көрсетеді деген қорытындыға келеді.

Зерттеу материалының теориялық және практикалық маңызы бар. Моңғол субстрат элементтерін зерттеу өткен этникалық көші-қонды және шекаралас аумақтарда тұратын әртүрлі этностардың өзара әрекеттесу процестерін түсінуге ықпал етеді. Мақалада келтірілген материал ақпараттық ономастикалық анықтамалықтар мен аймақтық топонимикалық сөздіктерді құрастыруда қолданыла алады. Сонымен қатар, анықталған материалдар мен фактілер лингвистерді, тарихшыларды, географтарды, әлеуметтанушыларды, этнографтарды, өлкетанушылар мен педагогтарды қызықтырады.

Тірек сөздер: моңғол тектес топонимдер, субстрат, географиялық терминология, оним, топоним, этноним, топонимикалық ландшафт, тарихи-мәдени контекст, топонимикалық материал, топонимикалық жүйе

TOPONYMS OF MONGOLIAN ORIGIN ON THE TERRITORY OF THE RUSSIAN AND NORTH KAZAKHSTAN BORDERLANDS

*Sabieva E.V.¹, Kichikova N.A.², Kakimova M.E.³, Golovchun A.A.⁴

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M.Kozybaev University, Petropavlovsk, Kazakhstan, e-mail: Sabieva1969@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, Russia, e-mail: esperes@list.ru

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Kozybaev University, Petropavlovsk, Kazakhstan, e-mail: mkakimova2009@mail.ru

⁴Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh Ablai Khan UIRandWL, Almaty, Kazakhstan, e-mail: al_tina@inbox.ru

Abstract. The authors of this article have attempted to analyze the toponymic units of Kalmyk (Mongolian) origin of the territories of the Russian Federation adjacent to Kazakhstan, namely Omsk, Kurgan and Tyumen regions. The considered territory in the article is a zone of residence of many ethnic groups, therefore, the analysis of the geographical names objects will be interesting in terms of determining multilingual inclusions in the toponymic landscape. Naturally, the main layers of the onomastic vocabulary of the represented territories are Turkic and Slavic, but one cannot completely deny the presence of Mongol-Oirat elements in the toponymic landscape.

The purpose of the article is to consider the Mongolian substrate elements, which are areas of geographical terminology or independent synonyms that have undergone phonetic and grammatical transformation over a long period. In the process of analyzing the toponyms of Mongolian origin of the territories under consideration, the most acceptable traditional techniques and methods (descriptive, historical, comparative, source and etymological, etc.) were used in the given article.

This observation determined the relevance of the study, which consists in identifying Kalmyk (Mongolian) elements in the toposystems of the Russian-Kazakh border area, since for any toponymic system with linguistic and cultural value, it is important to study the historical and cultural context of formation. Thus, the authors conclude that the preserved names of geographical objects of Mongolian origin indicate, first of all, the close contacts of the Kalmyks with neighboring Turkic tribes.

The research material has theoretical and practical significance. The study of Mongolian substrate elements will contribute to the understanding of ethnic migrations in the past and the processes of interaction between different ethnic groups living in border areas. The material presented in the

article can be used in the compilation of onomastic information reference books and regional toponymic dictionaries. Moreover, the revealed materials and facts are of interest to linguists, historians, geographers, sociologists, ethnographers, local historians and educators.

Keywords: toponyms of Mongolian origin, substrate, geographical terminology, onym, toponym, ethnonym, toponymic landscape, historical and cultural context, toponymic material, toponymic system

Статья поступила 01.04.2024

ӘОЖ 800

ХҒТАР 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.014>

**ГАЗЕТ ТАҚЫРЫПАТТАРЫНДАҒЫ ПРАГМАТИКАЛЫҚ
ӘЛЕУЕТТІ АРТТЫРУШЫ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАР
(АҚТӨБЕЛІК «ӘВРИКА» ГАЗЕТІ МЫСАЛЫНДА)**

Сарбасова А.Е.¹, *Кубаева А.Г.²

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru

*²магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: assemginayat@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада прагматикалық әсерді күшейту үшін газет тақырыпаттарында қолданылатын тілдік құралдар қарастырылады. Мақаланың мақсаты - медиамәтінге тақырып таңдауда оқырманға прагматикалық жағынан әсер ету үшін газет мақалаларын жазатын кәсіби дайындығы бар мамандар қолданатын лингвистикалық құралдарды анықтау. Мақаланың өзектілігі әлемдік ғылыми қауымдастықта тілдік құралдарды пайдаланудың прагматикалық қырларына деген назардың артуы жағдайында оқырманға бағытталған қарым-қатынас процесін тереңірек зерттеу қажеттілігімен түсіндіріледі. Мақаланың ғылыми және практикалық маңыздылығы прагматикалық жағдайды іске асыру механизмін сипаттау үшін газет тақырыпаттарының ерекшеліктері туралы нақты теориялық жалпылауларда көрсетілген. Мақаланың ғылыми жаңалығы алғаш рет Ақтөбе өңірінің медиамәтіндерінің лингвостилистикалық және лингвопрагматикалық ерекшеліктері талданып, сипатталды.

Зерттеудің негізгі әдісі ретінде дәстүрлі сипаттамалық әдіс, сондай-ақ аудиторияға прагматикалық әсер ететін лингвистикалық құралдарды талдау процесінде нәтижелерді жалпылау және жіктеу әдістері пайдаланылды.

Жұмыстың құндылығы: алынған нәтижелерді болашақта ұқсас зерттеулер жүргізуде, сондай-ақ журналистика, лингвистикалық прагматика, лексикология, стилистика, лингвомәдениеттану, медиамаркетинг секілді курстарды оқытуда қолдануға болады. Бұл зерттеу жұмысы медиалингвистикада әдістер мен амалдар жүйесінің қалыптасуына белгілі бір үлесін қосады.

Мақала жазу барысында келесі нәтижелер алынды: Ақтөбелік «Эврика» газетінің материалдарын мұқият қарап шыққаннан кейін, тақырыпаттар аудиторияға әсер ете алатын прагматикалық күші бар прецеденттік мәтіндердің дереккөздеріне қарай 4 негізгі топқа бөлінді. Сондай-ақ, қазіргі газет мәтінінің прагматикалық әлеуетін күшейту құралы ретінде газет беттерінде сөз ойыны қалай қолданылатыны толық зерттелініп, графикалық және фонетикалық сөздік ойын түрлері анықталды.

Тірек сөздер: прагмалингвистика, медиамәтін, газет тақырып аттары, прецеденттік құбылыстар, сөзойнатым, каламбур, графикалық ойын, фонетикалық ойын

Негізгі ережелер

Тақырыпат газетті оқуға түрткі болатын алғашқы сигнал іспеттес. Қарапайым тілмен айтқанда, тақырыпаттың мақсаты – оқырманның мақаланы оқуға деген қызығушылығын туғызып, мәтінді «өткізу». Медиамәтін тақырыпатының мақсаты ғылыми мәтін тақырыпатының мақсатынан ерекшеленетіні айдан анық. Бұл оларда айқындалып отырған негізгі мәселе мен аудитория ерекшеліктеріне байланысты. Публицистикалық материал тақырыпатының ең басты айырмашылығы оның қысқа да нұсқа болуы. Алайда, бұл ойды бейнелі, көрікті етіп жеткізудің түрлі құралдарын қолдануды шектейді деген сөз емес. Арнайы кәсіби дайындығы бар маман газет мәтінін жазу барысында келіп түскен ақпаратты өз прагматикалық ұстанымына сәйкестендіре отырып ұсынады. Ол үшін авторлар түрлі прагматикалық амалдар мен тәсілдерге жүгінеді. Осындай тілдік амалдардың сипатына қарай медиамәтін бұқаралық санаға мақсатты түрде ықпал ететін маңызды құралға айналады [1, 33 б.]. Сондықтан медиамәтіннің прагматикалық қырларына арналған зерттеулер аса өзектілікке ие деп есептейміз.

Кіріспе

Қазіргі ақпараттық заманда бұқаралық ақпарат құралдары әрбір адамға қандай да бір түрде әсер етіп жатқандықтан, бұл құбылыстың түрлі қырларына арналған зерттеулердің өзекті болатыны белгілі. Осы мақаладағы зерттеу нысаны медиамәтіннің, оның ішінде газет тақырыпаттарының прагматикалық әлеуетін арттыратын құралдарды айқындау болып табылады, себебі қазіргі уақыттағы мәтінді зерттеуде коммуникативтік-прагматикалық талдау маңызды рөлге ие. Газет тақырыпаты публицистикалық шығарманың мазмұны туралы белгілі бір ақпаратты қамтиды. Сондай-ақ газеттік мақаланың тақырыпаты өзіне назар аудартады, оқырманның қызығушылығын туғызатын өзіне тән эмоционалдық реңкке ие. Мәтін тақырыпатының екіжақты сипаты бар. Бір жағынан, бұл мәтіннің алдында келетін тілдік құрылым. Сондықтан тақырыпат мәтіннен тыс, белгілі бір дербестікке ие сөйлесім элементі ретінде қабылданады. Ал екінші жағынан, тақырыпат мәтінге жататын және біртұтас шығарманың өзге компонентімен байланысқан мәтіннің толықтай тең компоненті болып табылады. Тақырыпат мәтінмен бірге «тақырыпат–мәтін» сынды бірыңғай жүйені құрайды [2, 125 б.].

Зерттеуші К.Ө. Есеноваға сүйенсек, газет мәтіндегі тақырыпаттар қашан да прагматикалық бағыттылыққа ие болып, оқырманға, оның аялық біліміне бағдарланады; олар өзіндік пресуппозициялары және соларға тән ережелері әбден қалыптасқан мәдениет аясының шарттары ескеріле отырып қойылады [1]. Әрбір оқырман газет бетін ашқанда, ең алдымен, мәтін тақырыпатымен танысатыны анық. Қазіргі таңда лингвистика ғылымының даму деңгейі бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі өзегі газет мақалалары тақырыпаттары құбылысына тілдік тұрғыдан талдау жасап, теориялық негізде баға беруге мүмкіндік береді [3]. Мақаланың тақырыпаты оның эпиграфы іспеттес. Өзіне назар аудару үшін тақырыпат «мен мұндалап» аудиторияға сигнал тастап тұруы қажет [4, 211 б.]. Көптеген газет тақырыпаттары орын алып жатқан оқиғалардың мәнін қысқаша, жинақы түрде айқындайды. Сондықтан мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, халыққа кеңінен танымал әндердің, кинофильмдердің, шығармалардың атаулары, сондай-ақ осындай шығарма кейіпкерлерінің дәйексөздері тақырыпат ретінде кеңінен қолданылады. Осы тұста прагматикалық мақсатта жұмсалатын бейнелі сөздер, фразеологизмдер, перифраздар жалпыадамзаттық таным мен ұлттық таным аясындағы стереотиптердің вербалданған құралы іспетті қызмет ете алатынын айтып өткен жөн. Бұнымен қоса, БАҚ тілінің прагматикалық мүмкіндіктері еркін әрі кең екенін аңғаруға болады [5, 13 б.].

Осы зерттеуде газет тақырыпаттарының прагматикалық әлеуетін арттыратын тілдік құралдар ретінде прецеденттік мәтіндер мен прецеденттік мәтіндерге негізделген сөзойнатымды, оның ішінде графикалық және фонетикалық тәсілдерді айқындадық.

Әуелгіде публицистикада мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, афоризмдер мәтінді көріктендіру үшін қолданылған болса, кейінірек бұл әлеуметтік мәдени құбылыс ретінде ұғыныла бастады. Осы орайда прецеденттік мәтіндер кең қолданыс тапты. Қазіргі әдебиет пен публицистикада прецеденттілік феномені жиі кездеседі. Журналистердің материалдарда прецеденттік мәтіндерді қолдануға деген талпынысы ХХ ғасырдың соңында белең ала бастады және қазіргі таңда да сұранысқа ие болып отыр. БАҚ материалдары негізіндегі прецеденттік мәтіндердің ерекшеліктері Ю.Н. Караулов, В.Г. Костомарова, Д.Б. Гудкова, И.В. Захарченко, В.В. Красных, Ю.А. Сорокин сынды Ресей зерттеушілерінің еңбектерінде айқындалған. Алыс шетел зерттеушілерінің арасынан Т. ван Дейк медиа дискурстың прагматикалық қырларын қарастырса, Н. Фейерклаф, М. Монтгомери, Р. Фаулер секілді ғалымдар медиамәтіндердің функционалды стилистика жағына аса назар аударған. Қазақстандық зерттеушілердің ішінде Қ. Ө. Есенова, Г.К. Ихсанғалиева, Н. Таирова, Г.О. Сейдалиева газет мәтіндерінің прагматикалық қырларын зерттеген. Ю. Н. Караулов прецеденттік мәтінді «тұлға үшін танымдық және эмоционалды жағынан маңызы бар мәтіндер; тұлғаның айналасындағы адамдардың бәріне де кеңінен таныс мағлұматтар, тілдік тұлғаның дискурсында бірнеше қайтара қолданылатын мәтіндер» ретінде айқындайды [6]. Зерттеуші Қ.Ө. Есенова А.В.Красных пен Ю.Н.Карауловтың белгілі анықтамасын кеңейте, нақтылай түсіп, прецеденттік құбылысқа мыналарды жатқызады:

1) ұлттық-лингвомәдени қауым өкілдерінің барлығына жақсы таныс, яғни тұлғадан жоғары тұратын сипаттағы;

2) когнитивтік (танымдық және эмоционалды тұрғыдан) өзекті болып табылатын;

3) қандай да бір ұлттық лингвомәдени қауым өкілінің сөзінде үнемі қайталанып, жаңғырып отыратын қаратпа-үндеу сөз [1].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Ақпараттық қоғам жағдайында әлемнің бейнесін жасау механизмі толығымен дерлік БАҚ-қа байланысты. Қазіргі заманда адамдар айналадағы шындықтың не екенін және айналадағы шындықтың қалай өзгеретіні туралы ақпараттың басым бөлігін газеттердің, радионың және теледидардың көмегімен, кейінгі жылдарда әсіресе жастар

жағы ұялы телефон, гаджеттер арқылы интернет желісінен алады. Республикамыздың барлық аймақтарында бірнеше республикалық газет-журналдар шығарылады және мемлекеттік телевизия мен радиостанциялар хабар таратады. Электрондық БАҚ мемлекеттік хабар тарату жүйелерін пайдаланады. Сондай-ақ жақсы жолға қойылған кабельдік немесе спутниктік тарату жүйесі бар [7, 16 б.].

ҚР-да периодикалық басылымның жарнамалық-ақпараттық, іскерлік, ойын-сауық, салалық және саяси түрлері жарық көреді. Көптеген газеттердің Интернет желісінде электрондық нұсқасы бар. Осындай газеттердің бірі Ақтөбелік «Рика» медиа-тобының құрамындағы 29 жылдық тарихы бар «Эврика» газеті. Бұл газет өзінің контентін rika.tv [8] сайты, Instagram, Facebook әлеуметтік желілері, Telegram мессенджері арқылы да таратады.

Бұл зерттеудің материалы ретінде тек орыс тілінде жарық көретін Ақтөбелік «Эврика» газетінің 2022 жылы басылған 580 мақаласы алынды. Зерттеу жұмысының әдістері: лингвистикалық әдебиеттерді шолуда сипаттамалық әдіс, аудиторияға прагматикалық әсер ететін лингвистикалық құралдарды талдау барысында жинақтау, топтастыру және қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Ақтөбелік тек орыс тілінде басылатын «Эврика» газетінің материалдарына шолу жасап, талдау жүргізе келе келесі нәтижелерге қол жеткіздік.

Прецеденттік мәтіндерді дереккөздеріне қарай топтастыруда біз Ресейлік ғалым-лингвист Е.А. Земскаяның [9] классификациясын негізге ала отырып, тақырыпаттарды келесі топтарға бөліп қарастырдық :

1) Танымал кинофильмдердің атаулары және олардан танымал болған дәйексөздер;

2) Ақын-жазушылардың туындыларының атаулары мен олардағы кейіпкерлердің қанатты сөздері;

3) Мақал-мәтелдер;

4) Өндердің атаулары мен мәтіндері

1. Танымал кинофильмдердің, атауларынан жасалған тақырыпаттар және кинофильмдерден алынған, халық арасында кеңінен тарап кеткен дәйексөздерден жасалған тақырыпаттар. Бұл БАҚ тіліне ең қолайлы прецеденттік мәтіндердің тобы болып табылады, себебі кинофильмдердің атауларын аудиторияның басым бөлігі біледі. Мәселен,

Внимание, всем постам! (№45 23.11.2022 ж.) <дереккөз – 1985 жылғы «Внимание, всем постам!» к/ф атауы>. Мақалада жол полициясы

қызметкерінің өмірі туралы баяндалады. Кеңестік милицияның жұмысы туралы түсірілген бұл көркем фильмнің атауы тақырыпат ретінде қолданыла отырып, бұл туындымен таныс оқырманға мақалада не туралы жазылғанынан бірден ой тастайды.

Знай наших! (№36 21.09.2022 ж.) <дереккөз –1985 жылғы кеңестік «Знай наших!» кинофильмінің атауы>. Бұл фильм әлем чемпиондары атағын иеленген қазақтың тұңғыш кәсіпқой балуаны Қ. Мұңайтпасов пен орыс балуаны И. Поддубныйдың достығының тарихы туралы. Мақалада шетел туристерінің әнші жерлесіміз Димаш Құдайберген оқыған оқу орындарына барып келгені туралы баяндалады. «Біздікін біл!» деген мағынамен тақырыпат осы фильмнің атауына сілтеме жасайды.

Улицы разбитых фонарей (№29 03.08.2022 ж.) <дереккөз – 1999 жылғы «Улицы разбитых фонарей» телесериалының атауы>.Мақалада түнгі уақытта қалада қылмыс деңгейінің артатыны туралы сөз етіледі. Полиция қызметкерлерінің күнделікті қызметі туралы түсірілген атақты телесериал атауының тақырыпат ретінде алынуы мақалада не туралы сөз қозғалатынынан хабар береді.

Завтра была война (№16 04.05.2022 ж.) <дереккөз – 1987 жылғы кеңестік к/ф атауы>. Мұндай тақырыпат мақалада Ұлы Отан соғысы жайында сөз етілетінін толықтай айқындайды.

Кому должен - всем прощаю (№18 18.05.2022) <дереккөз - «Кому я должен – всем прощаю» к/ф атауы>. Мемлекетіміздің сыртқы қарыз көлемінің ұлғайып отырғаны туралы мақалаға автордың осындай тақырыпат қоюы ирония әсерін тудырады.

Сондай-ақ, кинофильмдер кейіпкерлеріне тиесілі дәйексөздерді газет тақырыпаттарында қолдану үрдісі кеңінен кездеседі:

С ветром не поспоришь (17.08.2022 ж.) <дереккөз «Тайна королевы Анны или Мушкетеры тридцать лет спустя» кеңестік к/ф танымал қанатты сөз>. Мақалада ауа-райының бұзылуы іс-шараның жоспардағыдай өтуіне кедергі болғаны жайлы баяндалады.

Сообразим на троих? (№47 07.12.2022 ж.) <дереккөз – «Кавказская пленница» к/ф белгілі қанатты сөз>. Мақалада Ресей мемлекетінің Қазақстан мен Өзбекстанға үштік газ одағын құруға ұсыныс білдіргені туралы айтылады.

Кушать подано – садитесь жрать, пожалуйста (№46 30.11.2022 ж.) <дереккөз – «Джентльмены удачи» к/ф белгілі қанатты сөз>. Мақалада еліміздің мектептеріндегі асхана мәселесі туралы жазылған.

Хьюстон, у нас проблема! (№45 23.11.2022 ж.) <дереккөз – «Робинзон Крузо на Марсе» к/ф белгілі дәйексөз>. Мақала Қазақстандағы сандық хабар тарату желісіне қатысты мәселелер жайында сөз қозғайды.

Кенеттен орын алып отырған келеңсіз жағдайға қатысты қарым-қатынасын автор осындай тақырыпат арқылы көрсетеді.

В поле каждый колосок (№23 22.06.2022 ж.) <дереккөз – «Брат» к/ф танымал дәйексөз>. Автор мақалада Қазақстандағы нан өнімдерін өндірудің қазіргі жағдайы туралы баяндайды. Бұл мысалдағы «поле», «колосок» сөздері мақаланың нан өнімдері туралы жазылғанына нұсқайды.

Какая гадость, эта ваша заливная рыба! (№2 19.01.2022 ж.) <дереккөз – «Ирония судьбы» к/ф белгілі дәйексөз>. Мақалада елімізде балық өндірісіне көп көлемде қаражат бөлінуі жоспарланып отырғаны туралы сөз етіледі.

Кейбір тақырыпаттарда танымал кинофильмдердің атаулары автор тарапынан трансформацияланып қолданылады:

Рожать не страшно (№36 21.09.2022 ж.) <дереккөз – 1991 жылғы кеңестік «Умирать не страшно» к/ф атауы трансформацияланған>;

Время собирать стронций (№25 06.07.2022 ж.) <дереккөз – «Время собирать камни» к/ф атауынан трансформацияланған>. Бұл мысалдардан байқағанымыз, прецеденттік мәтіннің көмегімен тақырыпат жасауда автор мақала мазмұнына қатысты бір сөзді екінші сөзбен алмастыра отырып, баяндалатын ақпаратқа қатысты авторлық бағасын береді.

2. Бұл топқа тақырыпат ретінде жұмсалған ресейлік және кеңестік ақын-жазушылардың кейбір туындыларының мәтіндері, кейіпкерлерінің дәйексөздері жатқызылды. Мысалы,

Буквы разные писать (№13 13.04.2022 ж.) <дереккөз – кеңестік және ресейлік әнші М.Пляцковскийдің «Учат в школе» өлеңінен>. Мақалада қалада жаппай диктант жазу шарасының ұйымдастырылғаны туралы айтылған.

За морем житьё не худо (№46, 30.11.2022 ж.) <дереккөз - орыс ақыны А.С. Пушкиннің «Сказка о царе Салтане» атты өлең түріндегі ертегілер жинағындағы өлең жолдарынан алынған>. Мақалада шетелдік блогердің 4 түрлі елде азық-түлік тауарларына қатысты жасаған тәжірибесі жайлы баяндалады. Бұл мысалдағы «за морем» тіркесі шетелге қатысты ақпараттың болатынына меңзейді.

Умный в горы не пойдёт (№38 5.10.2022 ж.) <дереккөз - «Умный в гору не пойдёт, Умный гору обойдет...» орыс ақыны С. Михалковтың «Происшествие в горах» өлеңінен>. Мақалада автор соңғы кездері еліміздің әртүрлі қалаларында демалыс ұйымдастыру ұсыныстарының қаптап кеткенін жазады. Осындай тақырыпат қою арқылы, оқырманды демалыс турларын таңдауда сақ болуға шақырады.

Этот стон у нас песней зовется (№35 14.09.2022 ж.) <дереккөз - «Этот стон у нас песней зовется — То бурлаки идут бечевой!..» орыс ақыны Н.А. Некрасовтың «Размышления у парадного подъезда» өлеңінен>. Бұл мақалада автор жергілікті футбол клубы ойыншыларының қанағаттанарлықсыз ойыны туралы жазады. Мұндай ирониялы тақырыпат таңдау арқылы ол ойыннан алған әсерін жеткізеді.

Ты картина, я портрет (№24 29.06.2022 ж.) <дереккөз орыс жазушысы А.Чеховтың «Жалобная книга» әңгімесінен>. Мақалада қоғам қайраткерлерінің ұлттық валютамыздың дизайнын түбегейлі өзгертуге қатысты ұсыныстары туралы баяндалады. Біздің ойымызша, тақырыпаттың мақала мазмұнына қатысы жоқ. Алайда оқырман назар аударарлық күшке ие.

Что наша жизнь? Игра! (№45 23.11.2022 ж.) <дереккөз орыс жазушысы А.С. Пушкиннің «Пиковая дама» хикаятынан>. Мақалада әлемге танымал компьютер ойындарында Қазақстан жерлерінің көрініс тапқаны туралы айтылады. Бұл тұста да тақырыпаттың басты мақсаты аудитория назарын аударту, алайда мазмұны жағынан ерекшеленеді.

Как хорошо - уметь читать! (№23 22.06.2022 ж.) <дереккөз орыс ақыны В.Д. Берестовтың «Первый листопад» өлеңінен>. Автор мақалада баспа ісі мен кітап сатудың шығынды бизнес саласына айналып бара жатқаны туралы жазады.

Взять всё – и поделить! (№21 08.06.2022 ж.) <дереккөз «Да что тут предлагать?.. А то пишут, пишут...Конгресс, немцы какие-то... Голова пухнет. Взять все, да и поделить...» – орыс жазушысы М.Булгаковтың «Собачье сердце» хикаятынан дәйексөз>. Қазіргі БАҚ тілінде осындай прецеденттік мәтінге негізделген тақырыпат қою автор мен оқырман арасында диалогтың пайда болуына септігін тигізеді. Дегенмен, прецеденттік мәтін оқырманға таныс болмаса, диалогтың орын алмау ықтималдығы бар.

Бұл топта да кейбір прецеденттік мәтіндердің автор тарапынан трансформацияланып тақырыпат ретінде жұмсалудың байқауға болады:

В спектакле должно быть все прекрасно (№47 07.12.2022 ж.) <дереккөз – «В человеке должно быть все прекрасно: и лицо, и одежда, и душа, и мысли...» орыс жазушысы А.П. Чеховтың «Дядя Ваня» пьесасынан танымал дәйексөзден трансформацияланған>;

Как закалялась медаль? (№18 18.05.2022 ж.) <дереккөз - Кеңес жазушысы Н. Островскийдің «Как закалялась сталь?» романының атауынан өзгертілген>. Бұл мысалдарда лексикалық трансформация орын алғанымен, құрылымы жағынан түпнұсқаны тануға болады.

3. Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер әлемнің тілдік бейнесін құрайды. Мұндай прецеденттік мәтіндер халықтың «ұжымдық жадында» сақталады деуге болады. «Эврика» газетінде басылған мақала тақырыпаттарында мақал-мәтелдер трансформацияланған түрде, еш өзгеріссіз немесе қысқартылған күйде кездеседі. Мәселен, тақырыпаттарда еш өзгеріссіз қайталанатын мақал-мәтелдер тура мағынасында жұмсалады:

Первый блин (№26 13.07.2022 ж.). «Первый блин комом» мақалы қандай да бір істің сәтсіз басталуы қалыпты құбылыс екенін білдіреді. Мақала авторы жергілікті футбол клубының алғашқы ойында жеңіліс тапқаны туралы баяндап, алдағы уақытта міндетті түрде өз алаңында жеңіс есебін қолдан жібермейтінін жазады.

Дружба дружбой, а денежки врозь (№19 25.05.2022 ж.). Мақалада автор Ресей мемлекеті Қазақстанның іскерлік серіктесі болғанымен, ірі көлемдегі қаражат мәселесіне келгенде көптеген сұрақтардың туындайтынын жаза отырып, мақаланы осылайша атаған.

Нашла коса на камень (№14 20.04.2022 ж.). Мәтел ешқайсысы берілгісі келмейтін адамдардың қақтығысына қатысты айтылады. Мақалада екі футбол клубының жасыл алаңда кездесіп, қызу ойын көрсеткені туралы сөз етіледі.

Старый конь борозды не испортит (№4 02.02.2022 ж.) <дереккөз «Старый конь борозды не испортит, да и глубоко не вспашет» мақалының алғашқы бөлігі>. Бұл мәтел егде жаста болғанымен тәжірибесі мол адамның алдына қойылған кез келген міндетті орындай алатынына қатысты айтылады. Тақырыпатты осылай таңдау арқылы автор елімізде зейнеталды жастағы қызметкерлер үшін жұмыс берушілерге қосымша төлем жасау жоспарланып отырғаны туралы жазады.

Работа не волк, в лес не убежит (№35 14.09.2022 ж.). Мақалада елімізде төрт күндік жұмыс аптасын енгізу ұсынылып отырғаны туралы баяндалады.

С миру по нитке (№34 07.09.2022 ж.) <дереккөз «С миру по нитке – голому рубаха» мақалының алғашқы бөлігі>. Мақалдың қазақша баламасы «жұмыла көтерген жүк жеңіл». Мақалада Қостанай облысындағы өртке оранған аудандарға гуманитарлық көмек жіберіліп отырғаны туралы сөз етіледі. Демек, бұл тақырыпат мақаланың материалдық көмек туралы екенінен бірден ақпарат береді.

4. Келесі топқа басым көпшілігі Кеңес Одағы кезеңінде танымал болған әндердің атаулары мен мәтіндерінен құралған тақырыпаттар жатқызылды:

Не нужен нам берег турецкий (№22 15.06.2022 ж.) <дереккөз – кеңестік және ресейлік әнші И.Кобзонның «Летят перелетные птицы» әнінің жолдары>;

Нет крыши дома своего (№10 16.03.2022 ж.) <дереккөз – кеңестік және ресейлік әнші Ю.Антоновтың «Крыша дома твоего» әнінің атауынан сәл өзгертілген>;

Первым делом - самолёты (№41 26.10.2022 ж.) <дереккөз - кеңестік және ресейлік әртіс Н.Крючковтың әнінің атауы>;

Когда уйдём со школьного двора (№39 12.10.2022 ж.) <дереккөз – кеңестік және ресейлік «Самоцветы» муз. тобының «Прощальный вальс» әнінің жолдары>;

Главней всего погода в доме (№35 14.09.2022 ж.) <дереккөз – кеңестік және ресейлік әнші Л. Долинаның әнінің атауы>;

Кондуктор не спешит, кондуктор понимает (№34 07.09.2022 ж.) <дереккөз – кеңестік және ресейлік әнші В.Маркиннің «Сиреневый туман» әнінің жолдары>;

Как здорово, что все мы здесь сегодня собрались (№30 10.08.2022ж.) <дереккөз – кеңестік және ресейлік әнші О. Митяевтің әнінің атауы>;

И вновь продолжается бой (№16 04.05.2022 ж.) <дереккөз – кеңестік және ресейлік әнші И.Кобзонның әнінің атауы>. Бұл тақырыпаттардың адресатқа жақсы таныс, белгілі өлең жолдарынан алынуы оны жаңаша коннотациялармен байытады, оқырман қауымға тигізетін әсерін ерекше күшейтеді [1]. Әндердің атаулары мен мәтіндерінің мақала тақырыпаты ретінде қолданылуының мақсаты – оқырманның айрықша эмоциялық реакциясын туғызу деп тұжырымдаймыз. Осы орайда айта кететін жайт, жоғарыда аталып өткен прецеденттік мәтіндер көбіне Кеңес Одағы заманында дүниеге келген аға-апаларымыздың көңілін бірден өзіне тартатын қуатқа ие қолданыстар. Ал жас оқырмандардың арасында мұндай прецеденттік мәтіндердің дереккөздерін біреуі білсе, екіншісі біле бермеуі мүмкін.

Талданып отырған газет мақалаларының авторлары прецеденттік мәтіндерді бейнелі сипаттау құралы ретінде қолданып қана қоймай, олардың көмегімен өңірде болып жатқан жағдайларға қатысты өз ойларын, пікірін білдіреді, эмоцияларын көрсете отырып, орын алып жатқан кейбір мәселелерді сынайды. Мәселен,

Никогда такого не было и вот опять (№27 20.07.2022 ж.) <дереккөз -кеңестік мемлекет қайраткері В.С. Черномырдиннің қанатты сөзі> жергілікті қоқыс полигонының кезекті рет өртенгені туралы;

Кадры решают все (№18 18.05.2022 ж.) <дереккөз - Кеңес Одағы кезеңінің танымал саясаткері И.В.Сталиннің әскери академия

түлектерінің алдында айтқан, кең танылып кеткен сөзі> өңірде мамандардың жетіспеушілігі туралы;

Была зелень, да сплыла (№39 12.10.2022 ж.) <дереккөз «Был, да сплыл» тұрақты тіркесі> қала орталығында ағаштардың жаппай кесіліп жатқаны туралы;

Обещанное годами ждуют (№15 27.04.2022 ж.) <дереккөз «Обещанное три года ждуют» мақалы> кейбір тұрғын алаптарына ауыз су мен газдың өткізілмей отырғаны туралы ақпарат береді.

Қазіргі кезде газет мәтінінің прагматикалық әлеуетін арттыруда кеңінен қолданылатын тәсілдердің бірі – **сөзойнатым**. Автордың индивидуалды стилін айшықтауда бұл тәсілдің атқаратын рөлі де ерекше. Сөзойнатымның негізгі мақсаты – мәтінге ойнақылық, жеңіл әзіл, юмор мәнін үстей отырып, оның эмоционалды-экспрессивтік әсерін күшейту, басқаша айтқанда, комизм әсерін тудыру [10]. Жалпы тіл білімінде бұл құбылыс каламбур деп аталады. Тіл білімі сөздігі оны былай анықтайды: «Каламбур – көп мағыналы сөздерді, не айтылуы ұқсас, бірақ мағыналары әртүрлі сөздерді әзіл-сықақ ретінде пайдалану үшін жасалған сөйлеу айшығы [11, 540 б.]. Ал Қазақ тілінің энциклопедиясында «Каламбур – сөз бен сөз тіркестерінің дыбысталуы жағынан ұқсас келуінен туатын стилистикалық оралым, яғни сөз құбылту, сөз түрлендіру» деген анықтама берілген [12, 508 б.].

Сөзойнатым мәтін тақырыпаттарында қолданылатын аса маңызды стильдік тәсіл болып саналады. «Эврика» газетінде прецеденттік мәтіндерге негізделген сөзойнатым арқылы жасалған кейбір мақала тақырыпаттары ілкімәтіннің мағынасын теріске шығарады. Мысалы:

Четвероногие недруги (№22 15.06.2022 ж.) Орыс тілінде кең қолданыстағы «четвероногий друг» сөз тіркесі итке қатысты айтылатыны белгілі. Мақалада итке таланып жан тапсырған жасөспірім туралы сөз қозғалады. Бұл тақырыпат жануарға қатысты келеңсіз ақпараттың болатынын осылайша «алдын ала» хабарлайды.

Когда жареный петух клюнул (№47 07.12.2022 ж.) <дереккөз – «нағыз қиыншылық туындамайынша», «ең соңғы сәтте» деген мағынада қолданылатын «Пока жареный петух не клюнет» фразеологизмі>. Бұл тақырыпат болары болғаннан кейін мәселенің назарға алынып жатқанына меңзейді және бұл жерде мағыналық оппозицияны байқауға болады.

Предупреждён, но не вооружён (№45 23.11.2022 ж.). Мақалада автор «Предупрежден значит вооружен» мәтелін негізге ала отырып, қыс мезгілінде жер тайғақта тайып құлау қаупінің өте жоғары екенін жазады.

В тесноте и в обиде (№14 20.04.2022 ж.) «В тесноте да не в обиде» мақалы кері мағынада тақырыпат ретінде жұмсалған. Бұл мақала екі мемлекеттік мекеменің уақытша бір ғимаратқа орналастырылуының даулы мәселеге айналып отырғаны туралы баяндайды.

Несвятой отец (№1 12.01.2022 ж.) <дереккөз «святой отец» тіркесі>. Мақалада дін қызметшісінің асыранды балаларына зорлық-зомбылық көрсеткені туралы баяндалады.

Осылайша, автордың халыққа белгілі фразеологиялық бірліктерді сол күйінде қолданбай, өзгертіп, түрлендіруге ұмтылуы белгілі бір коммуникативтік-прагматикалық мақсатқа байланысты. Мәселен,

1. Мақалаға адресат назарын бірден аударып, оның материалды оқып шығуына түрткі болу;

2. Аудиторияға бұрыннан таныс фразеологиялық бірліктерді қолдану арқылы адресат санасында туындайтын әртүрлі ассоциациялар негізінде материалдың тез қабылданып, жеңіл түсінілуіне қол жеткізу;

3. Трансформацияланған фразеологизмдерге негіз болған пресуппозиция арқылы оқырман көңіл-күйіне әсер ету. Бұл - тақырыпаттардың әсер ету қызметінің экспрессивті қыры [13, 70-71 б.].

Қазіргі БАҚ тілінде сөзойнатымның жасалуын бірнеше түрге жіктеп қарастыруға болады. Кейбір тақырыпаттар сөзойнатымның бір түрі болып табылатын **фонетикалық ойын** тәсілімен, яғни сөздің фонетикалық формасын өзгерту арқылы жасалады. Бұл тұста да журналистердің фонетикалық ойын жасауда прецеденттік құбылыстарды қолданатыны байқалатынын атап өткен жөн.

Мысалы, *Дьявол уносим Prado* (№10 16.03.2022) американдық жазушы Л. Вайсбергердің «Дьявол носит Прада» кітабының атауынан өзгертіліп жасалған тақырыпат. Бұл мақалада 2022 жылы Ресейдің Украинаға арнайы операциясының басталуынан кейін, әлемнің көптеген үздік брендтерінің, оның ішінде шетелдік автоөндірушілердің Ресей аумағында өз өндірістерін жауып, нарықтан шығып жатқаны туралы баяндалады. Осы тұста тақырыпаттағы «Prado» жапондық «Тойота Лэнд Крузер Прадо» автокөлігін нарықтан «алып бара жатыр» дегендей сөзойнатым әдісі қолданылған.

На острие мяча (№29 03.08.2022 ж.) <дереккөз – 1986 жылғы «На острие меча» кинофильмінің атынан трансформацияланып жасалған>. Фонетикалық өзгеріс «острие меча» тіркесінің негізінде орын алып отыр. Бұл тіркестің қазақшасы «қылыштың жүзі». Мақалада қазақстандық футбол клубы жанкүйерлерінің ашуын тудырып отырған мәселе туралы баяндалады. «На острие меча» сөз тіркесі өткір тұрған мәселеге қатысты қолданылады деп пайымдасақ, тақырыпаттың «на острие мяча» ретінде

алынууы доп ойыны футболға қатысты даулы мәселенің орын алып отырғанына меңзейді деп есептейміз. Тақырыпаттағы фонетикалық ойын маңызды мазмұндық міндеттерді атқарумен байланысты болып келеді.

Крадёному коню в зубы не смотрят (№2 19.01.2022 ж.) «Дарёному коню в зубы не смотрят» мақалы өзгертіліп тақырыпат ретінде жұмсалған. Бұл тұста автор құрамында бірдей дыбыстар бар «дарёный» және «крадёный» сын есімдеріне негізделе отырып, прагматикалық реңкті беруде «дарёный» сөзін «крадёный» сөзімен алмастыру арқылы ирония әсерін туындатады. «Крадёный» және «дарёный» сын есімдерінде бірдей дыбыстар бар болғандықтан, сөздердің оқылуы ұқсас. Бұл сөзойнатым тәсілі мақаланы оқуға түрткілейді.

Бір топ тақырыпаттарға негіз болған мақал-мәтелдер тақырыпаттың мәнерлілік әлеуетін арттыру үшін сөзойнатым тәсілімен трансформацияланып, оларға жаңа мағына реңктері қосылады. Мысалы,

Любишь кататься, люби и за дороги платишь (№ 41 26.10.2022 ж.) «Любишь кататься – люби и саночки возить» мақалының үлгісімен жасалған. Мақалада алдағы уақытта трассалардың ақылы болатыны туралы баяндалады;

Кашу мясом не испортишь (№37 28.09.2022 ж.) «Кашу маслом не испортишь» мәтелінің ізімен жасалған. Мақалада еттің қымбаттауы сөз етіледі;

Солдат спит, денежка идет (№17 11.05.2022 ж.) «Солдат спит, служба идёт» мақалының ізімен жасалған. Мақала алдағы уақытта әскери қызметті ерікті түрде негізгі жұмыспен қатар алып жүруге қатысты заңнамаға өзгертулер енгізілетіні туралы;

Для бешеных санкций тысяча верст не крюк (№12 06.04.2022 ж.) Тақырыпат жасау үшін автор «Бешеной собаке семь вёрст не крюк» мақалын қолданады. Бұл мақал қандай да бір мақсатқа жету үшін шамадан тыс күш жұмсайтын адамға қатысты мысқылдап айтылады. Тақырыпатта мақалды сәл өзгерте отырып, автор оқырманның назарын аудартады;

Я не я, и реклама - не моя (№9 09.03.2022 ж.) «Я не я, и лошадь - не моя, и я не извозчик» мәтелі осылайша өзгертіліп алынған. Бұл мақалада автор халық қалаулыларының әлеуметтік желілерде күмәнді жарнама жасайтындарды жауапкершілікке тартуды ұсынып жатқанын жазады;

Что нам стоит дом построить (№34 07.09.2022 ж.) «Что нам стоит дом построить? Нарисуем - будем жить» халық арасында кең тарап кеткен әзіл мәтелдің бір бөлігі тақырыпат ретінде қолданылған.

Газет тақырыпатының прагматикалық әлеуетін арттыратын

сөзойнатымның тағы бір түрі **графикалық құралдар** немесе графикалық ойын. Газет бетіндегі визуалды графикалық құралдар мәтінге қарағанда жылдамырақ ақпарат беріп, сигнал тарататын бірліктер [4, 211 б.]. «Графикалық ойын» термині медиа кеңістікте осы феноменнің пайда болуына байланысты аса зор танымалдылыққа ие болуда. Графикалық ойын дегеніміз жаңа сөз құрастыратын элементті қаріптік, түстік, кеңістіктік, пунктуациялық жағынан ерекшелеу. Графикалық құралдардың өз функциясын толықтай атқаруы оларды көзбен көру арқылы ғана жүзеге асады және бұл олардың өзге сөзойнатым элементтерінен басты айырмашылығы болып табылады. Графикалық құралдар көрінісі мәтінде кейбір сөздер мен сөз тіркестерін арнайы қалың қаріппен бөліп көрсету немесе бас әріптермен жазылуынан да көрінеді. Адресант осы әдіс арқылы негізгі айтылатын ақпаратқа екпін қояды, яғни прагматикалық ниет іске асады. [14, 25 б.].

«Эврика» газеті мақалаларының тақырыпаттарында мынадай графикалық құралдардың қолданысын байқадық:

Оно ТБ надо? (№43 19.11.2022 ж.) тақырыпатындағы «қауіпсіздік техникасын» білдіретін (техника безопасности) «ТБ» аббревиатурасы барыс септігіндегі орыс тілінің «тебе» есімдігіне меңзеп тұрғанын аңғаруға болады. Оған қоса, тақырыпат мақаланың қауіпсіздік техникасына қатысты екендігінен ақпарат береді.

Разрешите в IT (№12 06.04.2022 ж.) тақырыпаты шет тілі орфографиясының элементін пайдалану арқылы жасалған. Орыс тіліндегі «в» көмекші сөзі мен ағылшын тіліндегі «IT» (айти) аббревиатурасының бірге оқылуы орыс тіліндегі «войти» етістігінің оқылуымен ұқсас. Мұндай графикалық ойын мәтінді екі түрлі ұғуға мүмкіндік береді десек те болады. Тақырыпатты екі түрлі оқығанмен, бір-бірімен байланысы бар мағынада жұмсалып отырғанын көреміз. Себебі мақала елімізде сұранысқа ие болып отырған ақпараттық технологиялар саласы мамандарының өз жұмысын Қазақстанда жалғастыратыны жайлы баяндайды, яғни елге «кіруге рұқсат па?» деген мағынаның болуы әбден мүмкін.

Телехабар мен радио бағдарламалары бізді жаңа оқиғалар туралы хабардар етіп қана қоймай, айналамыздағы әлем туралы түсінігімізді қалыптастырады. Осы орайда телехабар мен радио бағдарламаларының көбінесе шет тілімен және шет елдегі оқиғаларымен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Сәйкесінше, шет тілі мен бұқаралық ақпараттардың арасында тығыз байланыс орнайды. Бұқаралық ақпараттардың мәтінінде осындай ағылшын тілінен кіріктірілген «англицизмдер» көптеп кездеседі [15, 81 б.].

Три таксиста и @ (№9 09.03.2022 ж.) тақырыпатындағы айқұлақ таңбасының орыс тілінде «собачка» екені белгілі. Бұл типографиялық символды кез-келген ғаламтор қолданушысы біледі, өйткені ол электрондық поштамен тікелей байланысты. Мұндай графикалық ойын реципиент назарын аудартады, оның бұрыннан жинақталған тәжірибесіне сүйеніп мағынаны декодтауына ықпал етеді. Сондай-ақ берілген мысалдағы тақырыпаттың поляк жазушысы Я. Пшимановскийдің 1964 ж. жарық көрген «Четыре танкиста и собака» романының атауынан өзгертіліп алынғанын байқаймыз. Бұл да прецеденттік мәтін негізіндегі сөзойнатым қолданылған тақырыпаттың бір мысалы.

Осындай графикалық құралдар бүгінде БАҚ тілінде кеңінен қолданыс тапқан. Олар бір мезгілде екі түрлі мағына туғызумен ерекшеленеді және оқырманның назарын аудартады. Ойнатым элементі қолданылған тіркес көзге бірден түседі. Сондай-ақ, оқырман осындай элементті байқап қалған сәтте оның мағынасын түсініп алуға талпынады, яғни сол элементті «декодтау» қажеттілігі туындайды. Когнитивтік және прагматикалық міндеттерді шешуде түрлі типті сөзойнатым интенцияның, яғни тілдік тұлғаның өз эмоциясын білдіру, пікір объектісіне қатысты эмоционалдық қарым-қатынасты жеткізу қажеттілігінің нәтижесі ретінде көрінеді. Сөзойнатым арқылы мақала авторлары оқырманға әсер ету мақсатымен өздері үшін маңызды, өздерінің әлемді қалай көретінін бейнелейтін белгілі бір ақпаратты «кодтайды».

Қорытынды

Ақтөбелік «Эврика» газетіндегі мақала тақырыпаттарын зерттей келе, газет тақырыпаттарының прагматикалық әлеуетін арттыратын құралдар ретінде біз прецеденттік құбылыстарды, графикалық құралдар, сөзойнатым және фонетикалық ойын әдістерін айқындадық. Осы газетке мақала жазатын авторлардың медиамәтінге ат қоюда көбінесе прецеденттік құбылыстарды қолданатынына көз жеткіздік. Қарастырылған мысалдар негізінде қазіргі газет тілі прецеденттік мәтіндер қолданысына бейімделгені және прецеденттік мәтіндер негізіндегі сөзойнатымдар тақырыпат деңгейінде кеңінен көрініс табатыны туралы тұжырым жасаймыз.

Газет мақаласының тақырыпаты мақалы мәтінінің құрамдас бөлігі болғандықтан, ол әлбетте мақаланың бүкіл мәтінімен семантикалық және құрылымдық жағынан үйлеседі. Оларда қатталған ақпаратты түсіну үшін жалпымәдени және лингвомәдени эрудицияның белгілі бір деңгейі қажет. Себебі, тақырыпаттағы сөзойнатымды, прецеденттік

мәтінді, оның ішінде трансформацияланған түрін байқау үшін оқырман оның түпнұсқасын немесе дереккөзін біліп, семантикасын меңгерген болуы тиіс. Осылайша, газет тақырыпаттары оқырман санасында белгілі бір ассоциацияларды тудырып, оның сезімдері мен эмоцияларына жүгінеді және оқырманның аялық білімінің болуын қажет етеді.

Газет тақырыпаттарының өзіндік прагматикалық мақсаттарының болуы оларды жүйелі түрде ұйымдасқан және жалпылай алғанда газет мәтінінің ерекше деңгейін құрайтын коммуникация бірліктері ретінде көрсетеді. Тақырыпат газет мақаласына атау беріп қана қоймай, оқырманның мақаланы оқуға деген қызығушылығын тудырады; оны автордың дүниетанымдық ұстанымына қарай тартады; оқырманның баяндалып отырған фактілерге қатысты белгілі бір пікірінің қалыптасуына себепші болады.

Газет мәтіні мен тақырыпатындағы прагматикалық қарқындырушы тәсілдердің бір түрі болып табылатын сөзойнатим арқылы берілген мағына барынша өткір, эмоциялық бояуы қанық болып келеді. Сөзойнатим негізіндегі газет тақырыпаты оқырман қауымның қызығушылығын оятқан жағдайда адресат сөз астарындағы жұмбақты шешуге ұмтылатын ойша әрекетке көшеді. Кәсіби дайындығы бар тілші маманның ақпараттың прагматикалық әлеуетін арттыру негізінің мәні осында. Журналистер мен жарнамашылар сөзді материал іспетті қолданады. Тілдік бірліктен кез келген тақырыпатты жасап шығаруға болады, сондықтан бұл мамандардың жұмысын мүсіншінің туындысына теңеуге болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): фил. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2007. – 33 б.

[2] Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 125 с.

[3] Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтініндегі прагматикалық функция атқаратын микрокомпоненттер // Вестник: Филологические науки. – 2001. – № 3. – 102 б.

[4] Жақсылықова Г. Медиа-мәтіннің прагматикалық қырлары // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2012. – №3 (137). – 211 б.

[5] Сейдалиева Г.О. Мерзімді баспасөздегі стереотиптердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері. – 13 б.

[6] Караулов Ю. Н. Семантический гештальт ассоциативного поля и образы сознания // Языковое сознание: содержание и функционирование:

тез. док. XIII Международного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации (Москва, 1-3 июня 2000 г.) / отв. ред. Е. Ф. Тарасов. – М.: ИЯ РАН, 2000. – 191 с.

[7] Ақабаева М.О. Медиамәтін – әлемнің медиабейнесін жасаушы негізгі фактор // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – №4 (67). – 16 б.

[8] «РИКА-ТВ» телекомпаниясы «Эврика» газеті ресми сайты. – URL: <http://www.rikatv.kz> 09.06.2023

[9] Земская Е.А. Языковая игра // Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. – М., 1983. – 39-54 б.

[10] Дюсембина Г.Е. Мерзімді баспасөздегі ғаламның аксиологиялық бейнесі (саяси мәтіндер негізінде): филос. ғыл. докт. ... дис. (PhD). – Алматы, 2016. – 177 б.

[11] Тіл білімі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 540 б.

[12] Қазақ тілінің энциклопедиясы. – Алматы, ДК-ТҚРО, 1998. – 508 б.

[13] Каримова Б.Т., Әсетова Ж.Б. Қазіргі қазақ ресми баспасөзіндегі медиа-мәтін сипаты // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2011. – №3 (133). – 70-71 б.

[14] Ақабаева М.О., Абикенова Г.Т., Абикенова Г.Т. Медиакоммуникацияның лингвистикалық мәселелері // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – №1 (64). – 25 б.

[15] Жусубалина Ж.М., Глеубердиев Б.М., Тасполатов Б.Т. Радио, телехабар тілінің англицизмдерді қалыптастырудағы рөлі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – №4 (67). – 81 б.

REFERENCES

[1] Esenova Q.Ö. Qazırgı qazaq media-mätınıniñ pragmatikasy (qazaq baspasöz materialdary negızinde) (Pragmatics of the modern Kazakh media text (based on the materials of the Kazakh press)): fil. ğyl. dokt. diss. – Almaty, 2007. – 33b. [in Kaz.]

[2] Komisarov V.N. Teoria perevoda (lingvisticheskie aspekty) (Translation theory (linguistic aspects)). – М.:Vyss̄aia şkola, 1990. – 125 s. [in Rus.]

[3] Jaqsybaeva F.Z. Gazet mätınındegı pragmatikalıyq funksiya atqaratyn mikrokomponentter (Microcomponents in newspaper text that perform a pragmatic function) // Vestnik: Filologicheskiye nauki. – 2001. – № 3. – 102 b. [in Kaz.]

[4] Jaqsylyqova G. Mediamätinniň pragmatikalyq qyrlary // QazĪU habarşysy. Filologia seriasy. – 2012. – № 3 (137). – 211 b. [in Kaz.]

[5] Seidalieva G.O. Merzımdı baspasözdegi stereotipterdiň lingvopragmatikalyq erekşelikleri (Linguopragmatic features of stereotypes in the periodical press). – 13 b. [in Kaz.]

[6] Karaulov İu. N. Semanticheski geştält asosiativnogo polä i obrazy soznania // İazykovoie soznanie: soderjanie i funkcionirovanie (Semantic gestalt of the associative field and images of consciousness): tez. dok. XIII Mejdunarodnogo simpoziuma po psiholingvistike i teorii komunikasii (Moskva, 1-3 iunä 2000 g.) / otv. red. E. F. Tarasov. M.: İA RAN, 2000. – 191 s. [in Rus.]

[7] Aqabaeva M.O. Mediamätin – älemnıň mediabeinesın jasauşy negızgı faktor (Media text is the main factor that creates the media image of the world) // Abylai han atyndağy QazHQ jäne ÄTU Habarşysy, «Filologia ğylymdary» seriasy. – 2022. – №4 (67). – 16 b. [in Kaz.]

[8] «RİKA-TV» telekompaniasy «Evrika» gazetı resmi saity (TV company “Rika-TV” newspaper “Evrika” official website). – URL: <http://www.rikatv.kz> 09.06.2023

[9] Zemskaia E.A. İazykovaia igra (Language game) // Ruskaia razgovornaia rech. Fonetika. Morfologia. Leksika. Jest. – M., 1983. – S. 39-54 [in Rus.]

[10] Düsembina G.E. Merzımdı baspasözdegi ğalamnyň aksiologialyq beinesı (saiasi mätinder negızinde) (Axiological picture of the universe in the periodical press (based on political texts)): filos. ğyl. dokt. ... dis. (PhD). – Almaty, 2016. – 177 b. [in Kaz.]

[11] Tıl bilimı sözdıgi (Dictionary of linguistics). – Almaty: Ğylym, 1998. – 540 b. [in Kaz.]

[12] Qazaq tılınıň ensiklopediasy (Encyclopedia of the Kazakh language). – Almaty, DK-TQRO, 1998. – 508 b. [in Kaz.]

[13] Karimova B.T., Äsetova J.B. Qazırgı qazaq resmi baspasözindegi media-mätin sipaty (The nature of the media text in the modern Kazakh official press) // Vestnik KazNU. Seria filologicheskaja. – 2011. – № 3 (133). – B. 70-71 [in Kaz.]

[14] Aqabaeva M.O., Abikenova G.T., Abikenova G.T. Mediakommunikasianyň lingvistikalyq mäseleleri (Linguistic problems of media communication) // Abylai han atyndağy QazHQ jäne ÄTU Habarşysy, «Filologia ğylymdary» seriasy. – 2022. – № 1 (64). – 25b. [in Kaz.]

[15] Jusubalina J.M., Tleuberdiev B.M., Taspolatov B.T. Radio, telehabar tılınıň anglisizmderdi qalyptastyrudağy röli (The role of the language of radio, television broadcasting in the formation of anglicisms) // Abylai han atyndağy QazHQ jäne ÄTU Habarşysy, «Filologia ğylymdary» seriasy. – 2022. – № 4 (67). – 81 b. [in Kaz.]

**ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА, УСИЛИВАЮЩИЕ ПРАГМАТИЧЕСКИЙ
ПОТЕНЦИАЛ В ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКАХ (НА ПРИМЕРЕ
АКТЮБИНСКОЙ ГАЗЕТЫ «ЭВРИКА»)**

Сарбасова А.Е.¹, *Кубаева А.Г.²

¹кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru

*²магистрант, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова Актобе, Казахстан, e-mail: assemginayat@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются языковые средства, используемые в газетных заголовках для усиления прагматического эффекта. Целью статьи является определение лингвистических средств в заголовках медиатекстов, используемых авторами газетных статей для прагматического воздействия на читателя. Актуальность статьи объясняется необходимостью более глубокого изучения процесса коммуникации, направленной на читателя, так как в настоящее время в мировом научном сообществе наблюдается рост внимания к прагматическим аспектам использования языковых средств. Научная и практическая значимость статьи отражены в ряде конкретных теоретических обобщений, в частности воздействующих характеристик газетных заголовков для описания механизма реализации прагматической ситуации. Новизна статьи заключается в том, что впервые были изучены и описаны лингвостилистические и лингвопрагматические особенности медиатекстов Актюбинского региона.

Сложность проблемы исследования предполагает своеобразие прагматического аспекта в газетных заголовках и разнообразие используемых языковых средств, что привело к использованию ряда методов при изучении данной темы. В качестве основного метода был использован традиционный описательный метод. Также, были применены методы обобщения результатов и классификации в процессе анализа лингвистических средств, прагматически воздействующих на аудиторию.

Ценность работы состоит в том, что описание прагматического потенциала газетного заголовка и усиливающих его языковых средств, может внести лепту в проведение похожих исследований в последующем и возможностью применения концептуального аппарата на курсах по журналистике, лингвистической прагматике, лексикологии, стилистике, лингвокультурологии, медиамаркетинге и др. Работа также вносит определенный вклад в формирование системы методов и приемов в медиалингвистике.

В ходе работы над статьей были получены следующие результаты: после тщательного обзора материалов Актобинской газеты «Эврика», заголовки были разделены на 4 основные группы по источникам прецедентных текстов, имеющих прагматическую силу, способную влиять на аудиторию. Так же, было подробно изложено как применяется игра слов на страницах газет, как средство усиления прагматического потенциала современного газетного текста. Кроме того были выявлены такие виды игры слов, как графическая и фонетическая словесные игры.

Ключевые слова: прагмалингвистика, медиа-текст, газетные заголовки, прецедентные феномены, игра слов, каламбур, графическая игра, фонетическая игра

**LANGUAGE MEANS ENHANCING THE PRAGMATIC
POTENTIAL IN NEWSPAPER HEADLINES (ON THE EXAMPLE
OF THE AKTOBE NEWSPAPER EVRIKA)**

Sarbassova A.Ye.¹, *Kubayeva A.G.²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov
Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru

*²Master's student, K. Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: assemginayat@gmail.com

Abstract. The article investigates linguistic means used in newspaper headlines to enhance the pragmatic effect. The purpose is to identify linguistic means in the headlines of media texts to influence the reader pragmatically. The relevance of the article is explained by the need for a deeper study of communication process aimed at a reader, since currently in the global scientific community there is increased attention to the pragmatic aspect of the linguistic means' use. The scientific and practical significance of the article is reflected in a number of specific theoretical generalizations, in particular the influencing characteristics of newspaper headlines to describe the mechanism for implementing a pragmatic situation. The novelty of the article lies in the fact that for the first time the linguostylistic and linguopragmatic features of media texts of the Aktobe region were studied and described.

The complexity of research led to the use of a number of methods. The traditional descriptive method was used and methods of generalization and classification were applied in the process of analyzing linguistic tools that affect the audience.

The value of the work lies in the fact that the description of the pragmatic potential of a newspaper headlines can contribute to similar studies

in the future as well as the possibility of using the conceptual apparatus in courses on journalism, linguistic pragmatics, lexicology, stylistics, cultural linguistics, media marketing, etc. The work also makes a certain contribution to the formation of a system of methods and techniques in media linguistics.

In the article, following results were obtained: after a full review of all headlines in the Aktobe newspaper "Evrika", they were divided into 4 groups according to the sources of precedent texts. In addition, the details of wordplay in newspapers were shown; graphic and phonetic word games have been identified.

Keywords: pragmalinguistics, media text, newspaper headlines, precedent phenomena, wordplay, pun, graphical puns, phonetic puns

Статья поступила 11.08.2023

ӘОЖ 81-112.4

ҒТАХР 16.21.55

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.015>

ТАРИХИ ЭТНОМӘДЕНИ-СЕМАНТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМ ӘЗІРЛЕМЕСІ

(орта ғасыр және фольклорлық мұралары материалдары негізінде)

*Сейітбекова А.¹, Көбденова Г.²

¹филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
e-mail: ainurseit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

²филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
e-mail: guljihan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7514-8710>

Аңдатпа. Қазіргі қазақ тілінің қолданбалы лингвистикасында ұлттық этномәдени бірліктердің мағынасын, мәдени кодын ашу, Қазақ тілінің ұлттық корпусына енгізу, түсіндірме сөздігін әзірлеу – өзекті мәселелердің бірі. Бұндай қолданбалы лингвистикалық зерттеулер мен электронды ресурстар қоғамның барлық мүшесіне ашық, қолжетімді болып, қазіргі жаһандану заманында жастардың мәдени-танымдық ақпараты бар этномәдени құндылықтардың мән-мағынасын түсініп, лингомәдени және этномәдени танымдық құзырттіліктерін арттырады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – жазба мұралар мәтіндеріндегі діни мифологиялық этномаркерлі тілдік бірліктерді талдау және «Мәдени-репрезентативті ішкорпусқа» енетін этномәдени белгіленімінің үлгісін әзірлеу.

Қазақ халқының мәдени-рухани құндылықтарын танытатын этномәдени бірліктердің мол қоры көне түркі, орта түркі мұралар тілінде және қазақтың өте бай ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған.

Орта ғасыр жазба ескерткіштері мен ауыз әдебиеті үлгілері мәтіндерінде көне түркі, кірме араб, парсы сөздерінен тұратынын ескерсек, олар фразеологизмдер, парамеологизмдердің қалыптасуына қызмет етті. Ескі жазба мәтіндерде кездесетін лексика-фразеологиялық-паремиялогиялық тіркестер сол дәуірдегі рухани, діни, мифологиялық, тұрмыстық, әлеуметтік, қоғамдық, эстетикалық санасын айшықтайтын тілдік құралдар. Осыған байланысты мақалада діни-мифологиялық ұғымдарды қамтитын бірнеше этномәдени бірліктер ғана қарастырылады. Олар орта түркі дәуірінің (XIII-XVII ғғ.) жазбаша ескерткіштерінің мәтіндерінде және XIX-XX ғасырлардың фольклорлық мұраларында кездеседі. Мақалада жазба мұралар тіліндегі діни-мифологиялық мазмұнды қамтитын этномәдени кодты құрайтын бірліктердің мағынасы мен қолдану ерекшелігі анықталып, сонымен қатар тарихи этномәдени семантикалық белгіленімін түзу мәселесі талданады және Қазақ тілінің ұлттық корпусының «Мәдени-репрезентативті ішкорпусқа» енгізу үлгісі ұсынылады.

Діни-мифологиялық бірліктерді талдау барысында тарихи-этномәдени талдау әдісіне басымдық беріледі.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында әзірленіп жатқан Қазақ тілінің ұлттық корпусының «Мәдени-репрезентативті ішкорпусына» енетін діни мифологиялық ұғымдарға қатысты этномәдени тілдік бірліктердің семантикалық белгіленімінің әзірленуі – пайдаланушы үшін белгілі бір этномәдени ұғымның астарында жатқан мағынаны тану үшін пайдалы құрал бола алады.

Тірек сөздер: этномәдени бірлік, жазба мұралар, дін, миф, лексика, семантика, Қазақ тілінің ұлттық корпусы, мәдени корпус

Негізгі ережелер

Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы Мәдени ішкорпуста берілетін жеті қат, жеті ықылым, нұр, су, топырақ секілді этномаркерлі тілдік бірліктердің тарихи, діни-мифологиялық семантикасы, этно-мәдени сипаттарын ашу мен оның берілу үлгілері көрсетіледі. Этномәдени

бірліктерді сипаттаудың тарихи-мәдени тәсіліне кеңірек тоқталып, жыр үзінділерінен алынған мысалдармен дәйектеледі.

Кіріспе

Орта түркі және фольклорлық мұралар мәтіндеріндегі этномәдени бірліктерді жинақтау, семантикалық уәжін анықтау – арнайы зерттеуді қажет ететін тың тақырыптардың бірі. Себебі ортағасыр және қазақ фольклорлық мұралар мәтіндері сол дәуірдегі қоғамның дүниетанымын бейнелейтін этномәдени тілдік қолданыстарға бай тілдік материалдар болып табылады. Этномәдени бірліктерді жинап қана қоймай, оларды сұрыптап, жүйелеп, мәдени кодын ашып, семантикалық белгіленімдерін әзірлеп, Қазақ тілінің ұлттық корпусына енгізу – қоғамның тарихи-танымдық санасын жаңғырту үшін пайдалы құрал болатыны сөзсіз. Қазіргі таңда әзірленіп жатқан Қазақ тілінің ұлттық корпусы (ары қарай – ҚТҰК) бірнеше ішкорпустан тұратынын ескерсек, соның бірі – «Мәдени ішкорпус» [1].

Бұл қандай ішкорпус? Осындағы репрезентация – адам санасында жинақталған, қалыптанған әлем туралы білімдер жиынтығы. Ал тілдік репрезентация адам санасында жинақталған тәжірибе мен білім туралы ақпараттың тіл арқылы материалдануының нәтижесі [2]. Қазіргі таңда қазақ тілінің мәдени-репрезентативті ішкорпусын жасаушы бірден-бір мекеме – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі ғылыми-зерттеу институтының этнолингвистика мамандарының сөзінше, мәдени корпус дегеніміз сөздің астарында тілдік, мәдени-танымдық ақпарат сақталған корпус базасы деп түсіндіреді [3]. Яғни, мәдени-репрезентативті ішкорпус елді тұтастырушылық қызметі бар, ұлттық коды бар қазақ сөздерінің мәдени семантикасын игеруге көмектесетін, ұлттың өзін-өзі тануына, рухани дамуына, ашық код пен жабық кодтарындағы тіл мен ел тарихы мен бүгінгісін меңгеруге жол ашатын онлайн энциклопедиялық сипаттағы платформа.

Қазіргі тіл білімінде лингво-этно-мәдени бірліктерді сипаттаудың, талдаудың түрлі тәсілдері бар. Мәселен, Ресей ғалымы Л.Г.Веденинаның еңбегінде этномәдени бірліктерді сипаттаудың тәсілдері ретінде үш үлкен деңгейді анықтап береді: I. Этнолингвистикалық тәсіл. 1. Ұғымдық деңгей. 2. Концептуалдық деңгей. 3. Тілдік деңгей. II. Этнопсихологиялық тәсіл. Әр ұлттың өзіне тән мінезіне қатысты болады. III. Тарихи-мәдени тәсіл. Этностың психологиялық және мәдени ерекшеліктерінің пайда болуы мен тарихы туралы мәлімет береді [4].

Жазба ескерткіштер мен халық ауыз әдебиетінде кездесетін этнонтаңбалы тілдік бірліктерді тарихи-этномәдени тәсілмен

ашу арқылы қазақ тілінің мәдени-репрезентативті ішкорпусының мазмұнын тереңдете түседі. Осыған орай мақаланың мақсаты – орта түркі және фольклорлық мұралар мәтіндеріндегі діни-мифологиялық компоненттерді құрайтын этнотанбаларды анықтау, семантикалық белгіленімін әзірлеу.

Әдебиетке шолу.

Қазақ тіл білімінде этнолингвистиканың алғашқы белгілері А.Байтұрсынұлының еңбектерінде көрініс табады. Ұлы Ұстаздың халықтың мінезі мен тілінде, сөзінің жүйесі арасында қисын мен байланыс болатынын ХХ ғ. басында айтып кеткен [5].

Этнолингвистика саласының қазақ тіл білімінде тың сала ретінде қалыптасуына академик Ә.Қайдардың есімімен байланысты. Ғалымның энциклопедиялық сөздігі қазақ сөздерінің мән-мағынасын тереңірек білігісі келетін жұртшылыққа арналған сүбелі еңбектер [6]. Осы саланың дамуына ғалымның шәкірттері проф. Ж.Манкеева, проф. Р.Шойбеков, сонымен қатар проф. Р.Сыздық, проф. Н.Уәлидің еңбектері орасан зор. Профессор Н.Уәлидің пікірінше, сөздің мағынасында тілдік ұжымның этномәдени білімдер қоры сақталады [7], ал профессор Ж.Манкееваның ойынша, мәдени лексика халықтың өткенінен хабар беретін, ұлттық танымды көрсететін рухани қазына [8], орыс ғалымы И.В.Привалованың ойынша, тілдік санадағы ұлттық мәдени вербалды репрезенттердің этномәдени маркерлі сөздері тіл иелемендерінің қарым-қатынасында айшықталады. Тілдік санадағы этномәдени маркер үш түрге: лингвоқұрылымдық, лингвомәдени және лингвоэкологиялық болып үшке бөлінеді [9]. Профессор М.Сабырдың да пікірі осы ғалымдармен үндес болып келеді, сөздің тарихында халықтың ізі жатыр [10]. Сондықтан орта түркі жазба ескерткіштер тілінде және фольклорда, яғни ауызша әдеби тілдің үлгілерінде (жыраулар, эпикалық, тарихи жырлар, т.б.) сақталған этномәдени бірліктерді репрезентациялық деңгейде қарастырып, аталмыш ішкорпусқа енгізу маңызды болмақ.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Жалпы этномәдени бірліктерді талдау барысында этнолингвист ғалымдардың, корпус әзірлеу мәселесімен айналысатын тілтанушы мамандардың еңбектері басшылыққа алынды. Академик Ә. Қайдар, Р.Сыздық, Н.Уәли, Ж.Манкеева, Е.Жанпейісов, Р.Шойбековтың еңбектері жұмысымыздың әдіснамалық негізін құрады. Сондай-ақ, Қ.Жұбанов пен А.Жаңабекованың және орыс ғалымдарының И.В.Привалованың еңбектері пайдаланылды.

Зерттеу нысаны ретінде XIII-XVII ғғ. орта ғасыр жазба ескерткіштер мен XIX-XX ғғ. фольклорлық мұраларының мәтіндері алынды.

Этномәдени бірліктерді талдау барысында, сұрыптау, жүйелеу, тарихи-этномәдени талдау, этнолингвистикалық, диахронды-синхронды сипаттама әдістері қолданылды. Ұсынылған зерттеу жұмысын Ұлттық корпустарды әзірлеу жұмыстарында пайдалануға болады.

Талқылау мен нәтижелер

Орта түркі жазба ескерткіштері және фольклорлық мұралар мәтіндер мазмұны сол дәуірдегі тілдік қауымдастықтағы рухани және материалдық мәдениетін айшықтайтын этномәдени бірліктердің мол болуымен ерекшеленеді. Әсіресе тарихи тұлғалардың, есімдердің, діни-мифологиялық ұғымдардың астарында этномәдени тілдік ақпараттар мол сақталған. Осындай этномәдени компоненттер қамтылған қолданыстардың сырына үңіліп, семантикасын анықтау қашанда өзекті болмақ.

XIII-XX ғғ. жазба мұралар тілінің мазмұны көне түркі, кірме араб, парсы сөздерінен тұратынын ескерсек, байырғы кірме лексикалық бірліктердің фразеологизмдер, ырым-тыйымдар, метафоралар, ырым-тыйымдар, парамеологизмдердің жасалуына ұйытқы сөздер қызметін атқарған. Осындай күрделі этнотаңбаларды діни-мифологиялық тұрғыдан қарастыруды жөн көріп отырмыз.

Кез келген тілдік материал өзі жасаған қоғамдағы ұғымдар мен түсініктер аясында түсіндіріледі. Қазақтың ұлттық құндылықтарын білдіретін тілдік жүйенің астарындағы этномәдени атаулар мифтік мазмұнмен сақталады. Сондықтан жазба мұралар мәтіндерінде *рухани мәдениетті айшықтайтын* діни-мифология мен аңыздарға қатысты мынадай этномәдени бірліктермен репрезенттеледі.

Көшпелі көне түркі халықтарының алғашқы діни сенімі тіршіліктің қайнар көзі – табиғат, ал табиғатты жаратушы *Тәңір* ұғымымен байланысты екенін жазба ескерткіштер негізінде дәйектелді. Түркі халықтарының табиғи күштерді пір тұтып, *Көгілдір Аспанды* – ең жоғарғы әлемнің тірегі, *Жер* мен *Суды* – тіршіліктің тірегі деп санаған [2].

Орта ғасыр түркі жазба ескерткіштер мәтіндерінде аспан денелерін репрезентациялайтын этномәдени бірліктер бар: *йеті қат иер, йеті қабат сарай, йеті ықлым*.

Йеті қат зар нигар айуани уала

Жеті қабат алтындалған зәулім сарайды (Мұхаббатнаме)

Түркі ақыны Хорезмидің бұл өлең жолдарында *йеті қат уала* деп

тұрғаны Алланың жаратқан *жеті қат ғаламды* айтып тұр.

Ешігінде йеті көк банде болсұн

Есігінде *жеті ықлым* пенде болсұн (Мұхаббатнаме)

Жеті ықылым дүниені

Жылап жүріп көріпті. (БС, 45-том, 128-б.)

Бізден бұрын бір патша болған екен,

Жеті ықылымды ол билеп тұрған екен. (БС, 6-том, 261-б.)

Ғалым Н. Уәли қазақ дүниетанымында ғаламның көп қабатты модельдері де орын алғандығын, тілдік қорымызда сақталған *жеті ғалам, жеті қат көк тұрақты* сөз тіркестері осындай көне ұғымнан шыққандығын көрсетеді. Мәселен, мифологиялық *жеті ғалам* түсінігі көлденең бағыттағы күншығыс, күнбатыс, түстік, терістік аталатын негізгі жеті бағытты білдіреді [7].

Йеті қат йерін һәм тек тұтғучы ол

Жеті қабат жерді де ол тұтушы ол (Мұхаббатнаме)

Қорықпа Жомарт мені алады-ау деп,

Жәрдемшім толып жатыр *жеті қабат* (БС, Анар-Сәуле жыры, 25-том, 100-б.)

Он сегіз мың ғалам да

Бойсұнғандай еркіне (БС, Қыз Жібек жыры, 26-том, 106-б.).

Ортағасырлық жазба мұраларда *толун ай* тұрақты тіркесімен қыздың сұлулығы сипатталады.

Айлә кім фасахатның тілінің көріккі сифатларындан ажез еді сағынғайсын кім қараңғұ кечеде *толун ай* тұғды иа зұлмат ічінден аб-е хайат чықты (Түрікше Гүлістан).

Тарихи жырларда орын алған:

Толған айдай толықсып,

Неше алуан қылықсып (Батырлар жыры).

Әнуар болсын бізге күйеу бала,

Мүсіні *толған айдай* асылзада. (БС, 25-том, 133-б.)

Толған айдай толықсып,

Ақ сазандай булықсып. (БС, 26-том, 108-б.)

Көне түріктердің космологиялық сенімімен байланысты Күн, Ай, Жұлдыз сияқты аспан денелерін киелі ұғым ретінде қадірлегенін қазіргі тілімізде жиі қолданатын *айға қарап дәрет сындырма, айды қолыңмен көрсетпе, ай толғанда жолға шықпа* т.б. тыйым сөздерде де көрініс табады. Ал Күнге байланысты Қ.Жұбанов *күнді көру, күнді ерту (күн көру, күнелту)* мысалдары арқылы ойлаудың кезеңі мен деңгейінен хабар

береді [12, 47-48]. Осы сияқты *жұлдызы жанды, жұлдызы жарқын, жұлдызы сөнді, айы оңынан туды, айдың күні аманында, жерге кіріп кете жаздады, жер қылды, жермен жексен етті, Тәңір жарылғасын, Көк соққыр сөз тіркестерінде, айдай сұлу, күндей көркем, күндей нұрлы, жұлдыздай жайнау, шолпан жұлдыздай* т.б теңеулердің де осы діни-мифологиялық сенімнің іздері жатыр.

ҚТҰК-ның аясында әзірленген мәдени-репрезентативтік ішкорпусы қазақ халқының салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына қатысты мәдени семантикалық белгіленімдермен қойылған: 1. сөз табы; 2. мәдени белгі; 3. стильдік белгі (помета); 4. тілдік (лексикалық мағына); 5. мәдени-семантикалық мағына [3]. Осылайша жазба мұраларда жиі кездесетін діни-мифологиялық этнотаңбалардың жабық кодтағы семантикасын айқындап, интерпретациясын беру қажет. Мәселен, *нұр* сөзінің баршамызға түсінікті сәуле деген мағынаны ғана білдірмейді, оның астарында жатқан діни мағынасын да көрсету қажет.

Сөз: НҰР [ир. رون нұр]

Сөз табы: з а т е.

Мәдени белгі: заттық

Тақырыптық топ: рухани

Лексикалық мағына: Сәуле, жарық, шұғыла. Құранның 24-сүресінің атауы, Алланың көркем есімдерінің бірі.

Діни-мифологиялық семантика: Бүкіл ғалам, жанды, жансыз дүние, адам баласы жаралған Алла тағаланың құдіретті қуаты.

Мұхаммед пайғамбардың нұры Алла тағаланың нұрынан бөлініп, бос кеңістікке шығарылғаннан кейін сан мыңдаған, миллиондаған жылдар бойына болашақ әлем орнайтын аймақта сайран салады. Белгілі бір уақыт өткеннен кейін Жаратушының марқаматымен (рақымымен) салла аллаһу алаһи уа салламның нұры әбден кемеліне келеді. Он сегіз мың ғаламның ең алғашқы негізі – осы нұр еді. Кемеліне келген таңғажайып нұр Алла тағаланың Арадасымен одан әрі қандай өзгерістерге ұшырайды? Ең алдымен, кеніш сияқты асыл нұрдан 1) материя, 2) рух, 3) нұр камал ас-саруар бөлініп шығады. Мұхаммед салла аллаһу алайһи уа салламның (жеке басына тән) өз нұрын *нұр камал ас-саруар* деп атайды. Нұр камал ас-саруардан бір жүз жиырма төрт мың пайғамбар, тоқсан тоғыз мың машайық, сексен сегіз мың әулиенің, Алла ризашылығын алған салихтардың (тақуалардың) нұрлары, бүкіл адамзаттың нұры бөлініп, Адам ата кемерінен бастап бірден бірге беріліп келеді [13].

Тарихи шежірелерде Шыңғыс хан Нұрдан жаралған делінеді. Шыңғыс хан туралы жазылған жазба ескерткіштерде «Жамиғ-ат тауарих» пен «Түркі шежіресінде» аспаннан күндей жарқыраған

жарықтың түндіктен түскенін, оның қайта кіріп, қайта шыққанын, бірақ жұрттың оның түрін көре алмағандығы, Алуанқуаның содан жүкті болғаны жайында қысқаша мәлімет беріледі.

Мінәжат Хаққа қылды *Нұр Мұхаммед*,
—Бізден себеп тілер жамиғ үмбет. (БС, 12-том, 30 б.)

Нұр төгіліп көңіліне,
Таныды сонда Құдайды. (БС, 12-том, 161 б.)

Мына тұрған Толқынға
Алланың *нұры* дарыды (БС, 33-том, 115 б.)

Келесі қарастыратын сөзіміз – топырақ. Ауыз әдебиеті мен жазба мұраларда *топырақ* сөзінің тарихи этномәдени семантикасы тереңде әрі жан-жақты екенін көре аламыз.

Сөз: ТОПЫРАҚ

Сөз табы: з а т е.

Мәдени белгі: заттық

Тақырыптық топ: экология

Лексикалық мағына: 1. Жердің сыртқы, үстіңгі жұмсақ қабаты. 2. э к о л. Атмосфераның, литосфераның, биосфераның және физикалық, химиялық, биологиялық процестердің әсерінен түзілген жер қыртысының борпылдақ беткі қабаты (Қазақ сөздігі, 2013. 1263 б.).

Діни-мифологиялық семантика: *Топырақ* сөзінің этнос санасында беретін лексикалық және этномәдени мағыналары кең, әрі әралуан. Топырақ – тіршіліктің көзі; күллі тіршілік азық тауып, өмір сүретін ортасы; діни ұғым бойынша адамзат топырақтан пайда болып, өлгенде топыраққа айналады; киелі ұғым; туған жермен ассоциаланады; топыраққа дұға оқу; өлім-қазаға байланысты ұғым-түсініктер мол.

Құдай тағаланың адам ғалейһиссаламды жаратқанының баяны Құдай тағала адамды жаратарда Жәбірейіл ғалейһиссаламды жер бетінен *топырақ* алып кел деп жұмсады (Әбілғазы баһадүрдің «Түрік шежіресі»).

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде кездесетін сопылық мағынада қолданылатын «топырақ сипатты» сөз қолданысының мәні парасатты, кішіпейіл, қарапайым болу деп түсініледі. Топырақ болу, нәпсіден арылу – Хаққа қауышудың бірінші шарты.

Топырақ сипат қорлық тартқын, нәпсің өлсін,

Ынта берсең, нәпсім теуіп жыласам мен (Қ.А.Ясауи хикметтері).

Тәкаппарлақты аяқ астында басып алдым,

Он төртімде *топырақ сипат* болдым мен (де) (Қ.А.Ясауи хикметтері).

Басым топырақ, өзім топырақ, денем топырақ (Қ.А.Ясауи хикметтері).

Ағашпен ол зынданның бетін жапты,
Қалың қып *топырақпен* һәм сылапты (БС, 6-том, 214 б.).

Хақ тағдыры сондай болған,

Атаң Адам *топырақтан* жаратылған (БС, 2-том, 95 б.).

Топыраққа бір нәрсені оқып шашты,

Босатты мұнда келіп аяқ-қолды (БС, 1-том, 294 б.).

Топыраққа муәккіл періштені

Бір «Есім Ағзам» оқып шақыртыпты (БС, 4-том, 83 б.).

Кетсем дағы тілімді алып жүр деп,

Кетерінде бір уыс *топырақ* шашты (БС, 5-том, 163 б.).

«Адамның топырақтан жаралу» киссасында топырақтың ерекше сипаттары көрсетіледі.

Тіркесімділік семантикалық өрісі:

Топырақ салу. салт. Марқұмды жерлеу кезінде қоштасудың соңғы белгісі ретінде бір уыс топырақ салу үрдісі.

Топырақ тойы. салт. Ел ішіндегі белгілі адамның көзі тірісінде өзіне арнап берілетін астың атауы.

Топырақ сипат. мінез. Кішіпейіл, қарапайым, сабырлы қасиеттерге ие болу.

Нәсілі топырақ болу. миф. Діни таным бойынша Адам ата топырақтан жаралған деген ұғымнан туындаған.

Әзіз басын топырақ қылу. Сопылық таным бойынша қарапайым, кішіпейіл, сабырлы күйге түсіп, қиындыққа төзімді болу.

Қ.Ясауидің хикметтерінде топырақ сөзін балама вариант ретінде *тураб* (араб сөзі: топырақ), *хак* (парсы сөзі) қолданып, жыр шумақтарына ырғақ беру мақсатында, дыбыстардың ұқсастығы үшін 5-6 жерде қолданылғаны байқалады. Мысалы: тураб / хэраб / пораб / сэрап; хак / пэк / чак.

Қазақ тілінің бай, ескі қабатынан көрініс табатын этномаркелі сөздің бірі су сөзі. Судың ғылым мен өмірдің әр саласында алар орны орасан зор. Судың дәстүрлі танымдағы көрінісінде тіршілік бастауында тұрған енгізгі элемент әрі осы сөзден туындайтын тіркесімділік өрісінің тереңдігін байқаймыз.

Сөз: СУ

Сөз табы: з а т е.

Мәдени белгі: заттық

Тақырыптық топ: экология

Лексикалық мағына: түссіз, мөлдір сұйық зат, бүкіл тіршілік иелерінің негізгі құрамдас бөлігі

Діни-мифологиялық семантика: Жаратылыс атаулының бірі. Судың пайда болуы туралы үш түрлі миф бар: өзен көлдердің көз жасынан пайда болуы; өзен-көлдердің әулие-әнбиелердің таяғы түрткен немесе аяғы тиген жерлердегі бұлақ көзінен пайда болуы; жануарларды қасиет тұтумен байланысты өзен-көлдердің пайда болуы. Осындай мифтік наным-сенімге қатысты ырым-тыйымдар бірте-бірте қоғамдық қатынасқа сумен байланысты этикалық нормалардың пайда болуымен байланысты этикалық нормалардың орнығуна негіз болған [11].

Хорезмидің шығармаларындағы *Мейрам суы*, *Замзам суы*, *Әбілхаят суы*, *Шілде (шілтен) суының* діни семантикалық өрістерін профессор Б.Сүйерқұл анықтап көрсетіп береді [14, 176-179].

Қорытынды

Қорыта келгенде, этномәдени бірліктердің қайнар көзі орта ғасыр жазба ескерткіштері мен фольклорлық мұралар тілінен бастау алады. Фразеологизмдердің, метафоралардың құрамында ұйытқы болған діни мифологиялық ұғымдарды қамтитын этномәдени бірліктердің қазіргі тілінде сақталғаны – түркілік бейнелі ойлау жүйесінің ортақтығын, өміршендігін көрсетеді. Сондықтан түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан төл мәдениетін мен діни сенімдерін дәлелдейтін рухани көздердің бірі ретінде алдағы уақытта аталмыш ішкорпусты діни-мифологиялық мазмұнды қамтитын этномәдени тілдік бірліктердің белгіленімдерімен толықтыру қажет. Ішкорпуста жабық кодқа салынған этномәдени ақпараттардың берілуі – бүгінгі тіл иелмендерінің лингвомәдени құзыреттілігі артады, сол дәуірде өмір сүрген түркі халықтарының таным-түсінігін анықтауға мүмкіндік болады. Мақаламызды белгілі түркітанушы ғалым Р.Сыздықтың сөзімен айтқанда қазақ тілінің ескі сөздерінің астарындағы мәнін ашу ғылыми ізденістің біріне жатады [15].

Жеті қат, жеті ықлым, жеті қабат жер, толған ай, нұр, топырақ, су этномаркелі сөздердің қазақ тілінің мәдени ішкорпусының метабелгіленімі көрсетіліп, тарихи, діни, сопылық, космологиялық этномәдени мәні ғасырлар бойы таным сүзгісінен өтіп, халықпен бірге вербалды амалдар арқылы өрнектеліп, жазба мұраларға хатталып, мағыналық даму, жетілу сатыларынан өтті.

Қысқарған сөз: БС – Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2013.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала «BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру» жобасы аясында әзірленді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақ тілінің ұлттық корпусы. Мәдени-репрезентативті ішкорпус. – URL: <https://qazcorpus.kz/>

[2] Байымбетова Р.К. Түркілер дүниетанымының тілдік репрезентациясы (VII-IX ғасырлардағы түркі ескерткіштерінің тілі негізінде): филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясының авторефераты. 10.02.06 – түркі тілдері. – 59 б.

[3] Өтебаева Э.Ә., Исаева Г.С., Серікқызы М. Лингвомәдени ішкорпусты әзірлеудегі мәдени-семантикалық белгіленім // Tiltanym. – 2023. – №3. – Б.135-143. – URL: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-135-143>).

[4] Веденина Л.Г. Человек в лингвоэтнокультурном пространстве. – М.: Языки славянской культуры, 2017. – 664 с.

[5] Ахмет Байтұрсынұлы. Таңдамалы шығармалар. / Құраст.: Е.Тілешов, Н.Аитова (жауапты редактор), О. Жұбай, А. Қадырхан. – Астана, 2022. – 240 б.

[6] Қайдар Ә. Қазақтар: ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). I-III т. – Алматы. – 2009; 2013.

[7] Уәли Н. Ұлттық мәдениеттің мәдени кодтарын ашу мәселелері // Tiltanym. – 2015. – №3. – Б.40-52. – URL: <https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/514/354>

[8] Манкеева Ж.А., Шүленбаев Н.К., Бисенғали А.З. Мәдени-репрезентативті ішкорпустарды әзірлеудегі мәдени бірліктерді аннотациялау проблемалары // Tiltanym. – 2023. – №3. – Б. 95-102. – URL: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-95-102>

[9] Привалова И.В. Языковое сознание: этнокультурная маркированность: теоретико-экспериментальное исследование: автореферат диссертации на соискание ученой степени докт. филолог.н. – Москва, 2006. – 52 с.

[10] Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 б.

[11] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б.

[12] Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: «ҒЫЛЫМ», 1999. – 581 б.

[13] Сағындықов Б. Ғаламның ғажайып сырлары /Діни-танымдық зерттеу. – Алматы, 2016. – Б.47-48.

[14] Сүйеркүл Б.М. Хорезмидің «Мұхаббатнамесіндегі» (XIV ғ.) лингвосомиотикалық кеңістік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 376 б.

[15] Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.

REFERENCES

[1] Qazaq tiliniñ ultiq korpusy. Mädeni-representativtı işkorpys (National Corpus of the Kazakh language. Cultural and representative subcorpus). – URL: <https://qazcorpus.kz/> [in Kaz.]

[2] Baiymbetova R.K. Türkiler dünietanymynyñ tildik representasiyası (VII-IX ғасырлардағы түркі ескерткіштериниñ тили негизинде) (Linguistic representation of the Turkic worldview (based on the language of Turkic monuments of the VII-IX centuries)): filologia ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дисертациясының авторефераты. 10.02.06 – түркі тілдері. – 59 б. [in Kaz.]

[3] Ötebaeva E.Ä., İsaeva G.S., Serikqyzy M. Lingvomädeni işkorpusty äzirleudegi мәдени-семантикалық белгіленім (Cultural and semantic designations in the development of linguocultural subculture) // Tiltanym. – 2023. – № 3. – В. 135-143. – URL: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-135-143>. [in Kaz.]

[4] Vedenina L.G. Chelovek v lingvoetnokulturnom prostranstve (A person in a linguoethnocultural space). – М.: İazyki slavяnskoı kultury, 2017. – 664 s. [in Rus]

[5] Ahmet Baitürsynuly. Tañdamaly şyğarmalar (Selected works) / Qūrast.: E. Tileşov, N. Aitova (jaupty redaktor), O. Jūbai, A. Qadyrhan. – Astana, 2022. – 240 b. [in Kaz.]

[6] Qaidar Ä. Qazaqtar: ana tılı äleminde (etnolingvistikalıq sözdik) (Kazakhs: in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary)) I-III t. – Almaty. – 2009; 2013. [In Kaz.]

[7] Uäli N. Ülttyq мәдениетниñ мәдени кодтарын ашу мәселелері (Problems of deciphering the cultural codes of national culture) // Tiltanym. – 2015. – №3. – В.40-52. <https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/514/354> [in Kaz.]

[8] Mankeeva J.A., Şülenbaev N.K., Bisenğali A.Z. Mädeni-representativtı işkorpustardy äzirleudegi мәдени birlikterdi anotasiyalau problemalary (Problems of annotation of cultural units in the development of

cultural and representative subcorpuses) // Tiltanym. – 2023. – №3. – В. 95-102. – URL: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-95-102> [in Kaz.]

[9] Privalova I.V. Īazykovoe soznanie: etnokulturnaia markirovannost: teoretiko-eksperimentälnoe issledovanie (Linguistic consciousness: ethnocultural labeling: theoretical and experimental research): avtoreferat disertatii na soiskanie uchenoi stepeni dokt. filolog.n. – Moskva, 2006. – 52 s. [in Rus]

[10] Sabyr M. Orta türkı tılı leksikasy men qazaq tılı leksikasynyñ sabaqtastyğy (XIV ġasyr jazba eskertkişteri negızinde) (Continuity of the vocabulary of the middle Turkic language and the vocabulary of the Kazakh language (based on Written monuments of the XIV century)). – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 190 b. [in Kaz.]

[11] Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürlı jüiesı (Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names). Ensiklopedia. 1-5 t. 1-tom. – Almaty: DPS, 2011. – 738 b. [in Kaz.]

[12] Jūbanov Q.Q. Qazaq tılı boiynşa zertteuler (Research on the Kazakh language). – Almaty: «Ĝylym», 1999. – 581 b. [in Kaz.]

[13] Sağyndyqov B. Ĝalamnyñ ġajaiyp syrlary /Dini-tanymdyq zerttreu / (Amazing secrets of the universe). – Almaty, 2016. – 575 b. [in Kaz.]

[14] Süierqūl B.M. Horezmidiñ «Mūhabbatnamesindegi» (XIV ġ.) lingvosemiotikalıq keñistik (In the “Muhabbatnames” of Khorezmi (XIV century) linguosemiotic space). – Almaty: Daik-Pres, 2011. – 376 b. [in Kaz.]

[15] Syzdyq R. Qazaq tılındegi eskilikter men jañalyqtar (Old and new in the Kazakh language). – Almaty: Arys, 2009. – 272 b. [in Kaz.]

РАЗРАБОТКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ И СЕМАНТИЧЕСКОЙ РАЗМЕТКИ

(на материале средневекового и фольклорного наследия)

*Сейтбекова А.¹, Кубденова Г.²

*¹кандидат филологических наук, Институт языкознания
имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан
e-mail: ainurseit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

²кандидат филологических наук, Институт языкознания
имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан
e-mail: guljihan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7514-8710>

Аннотация. Актуальным вопросом прикладной лингвистики в современном казахском языке остается выявление значений кода национальных этнокультурных единиц, внедрение в их в Национальный

корпус казахского языка и разработка на этой основе толковых словарей. Результаты данных лингвистических исследований и электронные ресурсы будут представлены в открытом доступе для их использования всеми членами общества в целях пробуждения национального и духовного самосознания, уяснения смыслового кода этнокультурных ценностей, содержащих важную познавательную и воспитательную информацию для молодежи в эпоху глобализации.

Богатейший фонд этнокультурных единиц, представляющих национальные духовные ценности казахского народа, подобрал в свой состав древнетюркское и среднетюркское письменное наследие и образцы языка устного творчества.

Основная цель исследования – анализ религиозно-мифологических этномаркерных языковых единиц в текстах письменного наследия и предложить образец этнокультурной разметки для введения в «Культурно-репрезентативный подкорпус».

Поскольку этот язык средневековых письменных памятников и фольклорных наследии состоит из древнетюркских, арабских, персидских слов, то все эти единицы послужили образованию фразеологизмов, паремеологизмов. Лексико-фразеолого-паремиологические единицы, встречающиеся в письменных текстах, являются языковыми средствами, отражающими духовное, религиозное, мифологическое, бытовое, социальное, общественное, эстетическое сознание той эпохи. В этой связи в статье рассмотрены лишь этнокультурные единицы, содержащие религиозно-мифологическое понятия. Они встречаются в текстах письменных памятников среднетюркской эпохи (XIII-XVII вв.) и в фольклорном наследии XIX-XX веков. В статье выявляются значение и специфика использования данных религиозно-мифологических этнокультурных единиц, сформировавших этнокультурный код, содержащийся в языке письменного наследия, а также анализируются вопросы создания этносемантической разметки и предлагается образец данной разметки для введения в «Культурно-репрезентативный подкорпус» Национального корпуса казахского языка.

При анализе религиозно-мифологических единиц предпочтение дано методу историко-этнокультурного анализа.

Практическая значимость статьи разработка семантической разметки исторических этнокультурных языковых единиц, относящихся к религиозно-мифологическим понятиям, входящим в «культурно-репрезентативный подкорпус» Национального корпуса казахского языка, разрабатываемый Институтом языкознания имени Ахмета Байтурсынова будет полезным инструментом для распознавания смысла, лежащего в

основе определенного этнокультурного термина.

Ключевые слова: этнокультурная единица, письменное наследие, религия, миф, лексика, семантика, Национальный корпус казахского языка, культурный корпус

DEVELOPMENT OF ETHNOCULTURAL SEMANTIC MARKUP (based on the material of medieval and folklore heritage)

*Seitbekova A.¹, Kobdenova G.²

*¹Candidate of Philological Sciences, Akhmet Baitursynov Institute
of Linguistics Almaty, Kazakhstan

e-mail: ainurseit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

²Candidate of Philological Sciences, Akhmet Baitursynov Institute
of Linguistics Almaty, Kazakhstan

e-mail: guljihan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7514-8710>

Abstract. An urgent issue of applied linguistics in the modern Kazakh language remains the identification of the meanings of the code of national ethnocultural units, their introduction into the National Corpus of the Kazakh language and the development of explanatory dictionaries on this basis. The results of these linguistic studies and electronic resources will be made publicly available for use by all members of society in order to awaken national and spiritual self-awareness, clarify the semantic code of ethnocultural values containing important cognitive and educational information for young people in the era of globalization.

The richest fund of ethnocultural units representing the national spiritual values of the Kazakh people has incorporated the ancient Turkic and Middle Turkic written heritage and samples of the language of oral creativity.

The main purpose of the study is to analyze religious and mythological ethnomarker linguistic units in the texts of written heritage and to offer a sample of ethnocultural markup for introduction into the "Culturally representative subcorpus".

Since this language of medieval written monuments and folklore heritage consists of ancient Turkic, Arabic, and Persian words, all these units served to form phraseological units, paremiologisms. The lexical, phraseological and paremiological units found in written texts are linguistic means reflecting the spiritual, religious, mythological, every day, social, aesthetic consciousness of that era. In this regard, the article considers only ethnocultural units containing religious and mythological concepts. They are found in the texts of written monuments of the Middle Turkic epoch (XIII-XVII centuries) and in the folklore heritage of the XIX-XX centuries.

The article reveals the significance and specifics of the use of these religious and mythological ethnocultural units that formed the ethnocultural code contained in the language of written heritage, as well as analyzes the issues of creating ethnosemantic markup and offers a sample of this markup for introduction into the “Culturally representative subcorpus” of the National Corpus of the Kazakh language.

In the analysis of religious and mythological units, preference is given to the method of historical and ethnocultural analysis.

Practical significance of the article is the development of semantic markup of historical ethnocultural linguistic units related to religious and mythological concepts included in the “culturally representative subcorpus” of the National Corpus of the Kazakh language, developed by the A. Baitursynov Institute of Linguistics, will be a useful tool for recognizing the meaning underlying a certain ethnocultural term.

Keywords: ethnocultural unit, written heritage, religion, myth, vocabulary, semantics, National corpus of the Kazakh language, cultural corpus

Статья поступила 10.01.2024

ӘОЖ 81.373.22

ҒТАХР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.016>

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ
«АСПАН» КОСМОНИМИНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ
СЕМАНТИКАСЫ ЖАЙЫНДА**

***Снабекова М.М.¹**

***¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
аға оқытушысы Алматы, Қазақстан**

e-mail: arumama@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0110-6814>

Аңдатпа. Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Аспан» космонимінің лексика-семантикалық ерекшелігі, мағыналық-тақырыптық топтары көрсетіледі. Осыған орай, зерттеудің мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Аспан» космонимін когнитивтік аспектіде зерттеуге негізделеді. Семантикалық, лингвомәдени, ішінара этимологиялық талдау әдісі арқылы қазіргі қолданыста жүрген

атаулардың мағынасын жаңғыртып халықтың астрономиялық білім негізін таныту. «Аспан» - адамзатқа ортақ астрономиялық атаулар әлемі, алайда әр ұлт осы ортақ әлемді өзінше көріп-біліп, өзінше түсінеді, өз ұлттық әлемінің тілдік бейнесін жасайды. Әр ұлттың ерекшелігін оның тілі арқылы танып-түсіну қазіргі тілдік коммуникацияның маңызды мәселесі болып табылады. Сол себепті, алдымен, қазақ тіліндегі «аспан» космонимінің түр-түс мәнді семантикалық ерекшеліктерін сипаттау; екіншіден, ағылшын тіліндегі «аспан» ұғымының түр-түс мәнді семантикалық ерекшеліктерін сипаттау және туыс емес тілдердегі «аспан» космонимінің лингвомәдени ерекшеліктерін салғастыра зерттеу міндеттері қойылды. Зерттеудің жетекші идеясы – «Аспан» жүйесіне енетін атаулар тереңіндегі қазақ және ағылшын мәдениеті өкілдерінің өмір сүру дағдысы, тыныс-тіршілігінің, тарихының куәсі саналу себебін анықтау. Кіріспе бөлімде антропоэлекті бағыт зерттеулеріне сәйкес тіл мен мәдениет сабақтастығы ұлт мәдениетінің әр кезеңіндегі көріністерін бойына жинақтаған терең мазмұнды тілдік қабаттары жайындағы зерттеулерді сараптау негізінде дәйектелді. Негізгі нәтижелер есте жоқ ескі замандарда пайда болған туыс емес қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Аспан» космониміне қатысты нақты лингвомәдени бірліктерді талдау арқылы алынды. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Аспан» космонимінің семантикалық ерекшелігін танытуға қатысты ізденістерден туындайтын нәтижелер ономастиканың кенжелеу қалыптасып келе жатқан саласы - космонимиканың антропоэлекті бағытта дами түсуіне теориялық, практикалық тұрғыда маңызды ықпал етеді. Семасиология, лингвомәдениеттану салалары бойынша тың пайым жасауға мүмкіндік береді. Осыған орай, зерттеудің құндылық деңгейі айқындалады. Зерттеу нәтижелерін этнолингвистика, лингвомәдениеттану, ономастика т.б. салалар бойынша зерттеулерде, дәрістер мен практикалық сабақтарда, сөздіктер, мәтіндер құрастыруда қосымша дерек ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: космоним, әлемнің тілдік бейнесі, лингвомәдени семантика, аспан, көк, ономастика, семантикалық ерекшелік, лингвомәдени

Негізгі ережелер

Әр халықтың әлем туралы түсінігі мен көзқарасынан ономастиканың салалары құралады немесе тұтастай ономастиканы халықтың әлем туралы танымы, дүниетаным деңгейі құрайды деп есептеледі. Адамзатқа аспан атаулары туралы алғашқы түсінік пен ғылыми-теориялық негіз астрономиялық зерттеулер арқылы жетті. Ай,

Күн, Жұлдыз, Аспан – әлемге ортақ, ең ежелгі халық қойған атаулар, оларды халықтық космоимдер деп те атайды. Халықтық космоимдер астрономия ғылымы терминдерінің өзегіне жатады. Ономастиканың өзге салаларына қарағанда, космоимдік атаулардың қалыптасуының өзіндік өзгешелігі бар. Бұл өзгешелік әр ұлттың тұрмыс-тіршілік ерекшелігінен туындайды. Космонимика – лингвистикалық пән, сондықтан оны аспан әлемі атауларының ғылыми дефинициясынан гөрі халықтық космоимдік атаулар, олардың халықтың өмір сүру салтына негізделген қолданбалылық мәні мен осы қызметтен туындайтын тіл бірліктері қызықтырады.

Кіріспе

Көшпелі тұрмыс-тіршілік сабақтары. Жер бетін мекендейтін өзге халықтар тәрізді қазақтар да өзі өмір сүретін кеңістігін зерттеп зерделей білген. Тұрмыс-тіршілігі ежелден-ақ аспан астында, аттың жалында, түйенің қомындағы көшпелі мал шаруашылығы болғандықтан, халық тағдыры малға, ал малдың тағдыры шөбі шүйгін, суы мол жайылымға байланысты екені анық. Шаруашылықтың осы түрімен айналысқан қазақтар өзі мекен еткен кеңістіктің ландшафтық сипатын, оның мал жайылымына байланысты табиғи ерекшеліктерін жан-жақты меңгерген. Қазақтың ежелгі дәстүрлі мәдениеті *көктеу, жайлау, күздеу, қыстау* аталатын маусымдық жайылымдарды пайдалану арқылы көшпелі сипатқа ие болған. Осыған орай, көшпелілер ұлан-байтақ далада жол табуды, жыл мезгілдерін айыруды, мал төлдету, бие байлау, күзем алу, жайылым ауыстыру мерзімдерін дәл анықтап білу қажеттігін сезінген, өйткені маусымдық жайылымдарға өз уақытында ауыспаса, адам да, мал да зардап шегеді. Мұндай білім жер бетіндегі тіршілікті аспан әлемімен байланыстыра бақылап зерттеу қажеттігін туғызды. Жұлдыздардың туып-батуы, қозғалысын бақылап, «есептеп» пайымдай білді. Халық арасында мұндай зерек, дүниетанымы терең адамдарды *есепші* деп атаған.

Халықтық космоимдер жүйесі – күнтізбе арқауы. Қазақ есепшілері жаз ортасы ауа бастағаннан аспан жұлдыздарына көз тіге бастайды. Аспаннан жарқ етіп *Таразы* жұлдызы туа қалса, күздік жиын терімге кіріседі. «Таразы туса, таң салқын, бидай, тары піседі» деп, ескерту жасайды. Қазақта «Таразы жұлдызы - күз жұлдызы» «салқын жұлдыз» саналады, өйткені Таразы жұлдызы жаз бен қыстың, көктем мен күздің, ыстық пен суықтың, салқын мен жылының арасын таразылап тұрады. Сол себепті бұл жұлдызды «таразы жұлдыз», «қазы жұлдыз» атап кеткен [1]. Мұндай деректер қазақтардың астрономиялық

білім-түсінігін тереңдігін танытады. Аспан шырақтары осындай табиғи белгілеріне қарай атауға ие болған. Атаулардың халықтық атаулар ежелгі замандарда қалыптасқан.

Халық есепшілерінің ой-тұжырымынан туындаған астрономиялық білім халықтық космонимдер жүйесін құрайды. Ю.А. Карпенконың ойынша, аспан денелері атауларын зерттеуде олардың шығу тегіне қарай топтастыру маңызды. Алдымен аспан әлемі атаулары *ғылыми* және *халықтық* атаулар болып бөлінеді [2, 13 б.]. Халықтық космонимдер – халықтың аспан шырақтарына ғылымға дейін есте жоқ ескі замандарда берген атауы. Олар халық арасында аңыз әңгіме, өлең-жыр, мақал-мәтел өзегі болып, ғасырдан-ғасырға жеткен. Қазақ тарихында *Аспан*, *аспан шырақтары* туралы алғаш рет ғылыми ой-пікір түйіндеген – Шоқан Уәлиханов. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Аспан» космонимінің лингвомәдени семантикалық ерекшеліктерін талдау сөйлейтіндердің тілдік және мәдени құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік туғызады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу нысаны болып отырған қазақ тілі «Аспан» космонимін туыс емес тіл деректері бойынша салғастыра зерттеу соңғы жылдары ғана қолға алына бастады. Жалпы, Аспан әлемі туралы ғылыми көзқарас Шоқан Уәлихановтың «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы» деген атпен 1860-1864 жылдардағы жазбаларында жарияланғаны белгілі. Аспан әлемі жайындағы зерттеулер астрономия ғылымына тән. Бұл ретте, алдымен, Х. А. Әбішевтің «Аспан сыры еңбегі аталады». Қазақ тілінде жазылған алғашқы еңбек, 1959 жылдан бастап бірнеше рет жарық көрген. Халықтық космонимдер қазақтардың ауа райын бақылау, Күн мен Түннің, Ай мен Жылдың табиғатын тану ізденістерінен туған білімдер жиынтығы. Ол күнтізбе жасауда өзек болған. Халықтық білім жүйесі бойынша жазылып, 1980 жылы жарық көрген «Халық календары» еңбегінің авторы - М. Ысқақов, математик.

Бұдан кейінгі кезеңде халықтық космонимдер лексика-семантикалық ерекшеліктері (Т.Жанұзақов), этнолингвистикалық табиғаты (Қ.Г.Аронов), халықтық күнтізбе жүйесін құрайтын лексика-фразеологиялық бірліктерінің ерекшелігі сипатына қарай (Ә. Орынғазы) т.б. зерттеліп келсе, соңғы уақытта лексикографиялық деректердегі космонимдер салыстырмалы-тарихи тұрғыда зерттеу нысанына айналды.

Айгүл Мурзинова және т.б. жаһандық өзара байланыстың дамуы шетел тілдері мен мәдениеттерін тереңірек түсінуді және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық құндылықтарды тасымалдаушы

ретіндегі тілдің рөлін зерделеуді қажет ететіндігіне баса назар аударды. Атаулардың ұлттық мәдени өмірге терең еніп, халықтың ой-өрісін де, сөздік көрінісін де қалыптастыратын және ұлттың құндылықтарын, дүниетанымын, әдет-ғұрпын және өмір салтын қамтитын ортақ түсінік [3, 703 б.] деп пайымдайды. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Аспан» космонимін салыстырмалы-салғастырмалы түрде зерттеу өте маңызды. Себебі сыртқы ұқсастығына қарамастан «аспан» мағынасы жағынан, ағылшын тілінде өзінше ұқсастықтар мен ерекшеліктеріне ие, яғни халықтардың да дүниетанымдары әртүрлі.

Туыстығына қарай түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын *қазақ* тілін үндіеуропа тілдерімен, оның герман тобына жататын *ағылшын* тілімен салғастыра зерттеу өткен ғасырдың соңына қарай өрістеп келеді. Зерттеу материалдарын аталған салалар бойынша семантикалық, компоненттік, компаративті-контрастивті талдаулар арқылы белгілі нәтижеге ие болды.

Талқылау мен нәтижелер

1. *Қазақ тіліндегі аспан космонимінің лексика-семантикалық сипаты*

Аспан – төбедегі кеңістік, көк әуе. Ағашты жаңғырта, ашық аспанды найзағайдай тіліп, оқтар ағып барады (Ғ. Мүсірепов). *Аспан* (асман) – Көк, жер үстіндегі кеңістік, әлем күмбезі. Қазақ тіліне парсы тілінен енген сөз [4, 20 б.]. Қазақ тілінде *аспан* - зат есім, түбір сөз саналады, бұл түбірден *аспанда*, *аспансы*, *аспансу*, *аспансыт*- етістіктерімен қатар *аспандай* сын есімі жасалады. Балабекова және т.б. өз еңбегінде Аверьяноваға сілтеме жасай отырып, мифтер, аңыздар және басқа да мифологиялық материалдар арқылы біз адам психикасының іргелі құрылымдық үлгілерін олардың мәдени контекстінде түсіне аламыз деп келтіреді [5, 19 б.]. Қай халықта болса да Аспан әлемі атауларының пайда болуы қиял-ғажайып оқиғаларына негізделеді. Аспан шырақтары туралы алғаш рет ғылыми түсінік берген Шоқан Уәлиханов еді. Ғалымның айтуынша, ел арасындағы аңыздарға қарағанда, *Аспан* - шамандық наным-сенімде ең жоғарғы құдірет. Аспан өз әрекетінде ерікті болды, ол мадақтай да, жазалай да алады. Адамдар мен халықтың аман-есендігі оның еркіне тәуелді. «Тәңір жарылқасын» - сені аспан жарылқасын; «көк соққан» - аспанның қарғысын алған; «көк соққыр» - аспанның болмасын дегенді білдіреді деп түсіндіріледі. Шаман адам күнге таң қалып, тағзым етіп табынды; айды көріп оған да табынды; табиғаттағы түсінуі қиын күш бар жердің бәріне, өзі көк аспан атаған көк тәңірге табынды. Шамандықтың шығу тегі – жалпы және жекелеген түрде табиғатты мәпелеу, қадір

тұту». Қазіргі күнге жеткен наным-сенім, ырым-салттардың шығу тегі шынайы, күмәнсіз, жанды сенім болды деп есептеледі. Ай, Күн, Жұлдыз - аспанда өмір сүреді, Аспан олардың мекені [6, 63 б.]. Көк тәңірі – Көк аспан, қазақтарда Аспан сөзінің синонимі – *Көк* (Шырқай кеп шыңырау *көктен* сүйіпті Күн. Түндігін түртіп тұрған *көк аспанның...*) Поэзияда аспан *көк/көк аспан* деп көрініс тапқан (М.Мақатаев). Аспанның символдық мағынасы басым *көк* түспен аталуының басты себебі аспан түсінің көк болуында ғана емес, аспан мен жердің және тәңір мен дүниенің арасындағы байланыс, арман мен қиялды бейнелеуінде және таңғажайыпқа ұмтылуға байланысында болуы әбден мүмкін. Аспан әлемін қазақтардың өз үйі, шаңырағы ретінде тануынан *Көк күмбез*, аспанмен теңестірілген басты құдай образында *Көк тәңірі* деп ауыс мағынасында аталып әдебиеттерде кездеседі. Қазақ ұғымында көк түс үміт, жылылық және тілек бірлігінде білдіреді. Л.Н.Гумилев: «Бұл түс аспан мен көктің түсі, яғни өсімдік стихиясы, түркі тілдес халықтар үшін киелі түс» өйткені қасиетті аспанның символы деп келтіреді [7]. Табиғаттың оянып, тіршіліктің бастауы болған көктем сөзінің түбірі *көк* деп санайды зерттеушілер. Қазақ халқы тіршіліктің және жаңарудың белгісі болған көк шөпті жұлдуға тиым салады.

Қазақтар Көк тәңіріне табынғанда, еліне, жеріне жақсылық тілейді, апаттардан қорғауын өтінеді, сондықтан Айға саусағын шошайтпайды, Күнге қарап күлмейді, Аспанға қарап түкірмейді. Осының бәрі – халық тілінде сөзбен өрнектеліп, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып ережелерін түзеді. Көшпелі тұрмыс-тіршілік иелері табиғатпен тайталасқа түспей, үйлесе өмір сүреді.

Осыған орай, **аспан** космониміне қатысты және **аспан** компонентті фразеологизмдер пайда болған:

1. Аспан айналып жерге түскендей, аспан аптап, күн шыжыды, аспанға көтерді, аспанға қарады, аспанға ұшса да, жерге батса да жоқ қылады, аспанға ұшса аяғынан, жерге кірсе желкесінен тартады, аспандағыға қол созды, аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатты, аспанды алақандай, жерді тебінгідей етті, аспанмен тілдескен, аспаннан түсті, аспанның түбі тесіліп кеткендей, аспан шайдай ашық, аяғы аспаннан келді, аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ, әлегін аспаннан келтірді аяғымен (мұрнымен) жер тіреп, маңдайымен көк тіреп т.б.; **көк** компонентті фразеологизмдер: көкке көтерді, көк көбесі сөгілді, көк көкіретіп, жер тітіретті, көк соққан, тәңір соққан, көктен сұрағаны жерден табылды, көктен (аспаннан) түсті, көкте тұрған жұлдыз, аяғы көктен келді, көк күмбез т.б.; **қара** компонентті фразеологизмдер: қара аспан айналып түскір (қарғыс), қара аспанды жауға алдырды, қара

аспанды суға алдырды, қара аспанды жаудырды, қара аспанды төндірді, қара аспанды төңкерді.

2. *Ағылшын тіліндегі аспан* космонимінің лексика-семантикалық сипаты Дж.М.Хокинс редакциялаған Оксфорд ағылшын тіліндегі сөздікте ағылшын тілінде «Аспан» космониміне: *The space above the earth, appearing blue in daylight on fine days* деген түсіндірме беріледі. Қазақша баламасы Жердің үстіндегі кеңістік, ашық күндері күндізгі жарықта көк болып көрінеді (С.М.) [8].

Оксфорд ағылшын тіліндегі онлайн сөздігінде «sky»-«аспан» сөзі «sky»- сөзінің зат есім ретіндегі лексика-семантикалық варианты: 1. Жерді жауып тұрған атмосфера, аспан (мыс.: *That year, a meteor fell from the sky* – Сол жылы аспаннан метеор түсті (С.М.); 2. Аспандар (Құдайлардың мекені). (мыс.: *This mortal has incurred the wrath of the skies* – Бұл адам аспан құдайларының қаһарына ұшырады (С.М.); 3. Ауа-райын айтқанда, аспан түсін қосып көрсету (мыс.: *The sky grew dark, and a cold rain began to fall* – Аспан сұрланып, суық жаңбыр жауа бастады (С.М.); 4. «Бейбітшілік» мағынасында (мыс.: *Let moral law and reason prevail so that we can preserve the starry sky* – жұлдызды аспанды сақтап қалуымыз үшін адамгершілік заңы мен парасаты үстем болсын (С.М.). «Sky» сөзінің етістік ретіндегі лексико-семантикалық варианты «бір нәрсені жоғары лақтыру мағынасында» (мыс.: *To sky a ball above the trees* – допты ағаштың биіктігінен асырып жіберу (С.М.) қолданылады (www.oxfordlearnersdictionaries.com).

А.В. Куниннің сөздігінде *By heaven!* немесе *Heavens!* Сөзбе-сөз аудармасы: *Аспаннан!* таңдану, таңғалу мағынасында қолданылады [9, 378 б.]. Яғни *аспан* сөзінің *heaven* деген синонимі таңырқау мағынасында қолданылады.

Ағылшын тілінде *sky/аспан* сөзінің ескірген мағынасы *cloud/бұлт*. Бұлт сөзімен қолданылған идиомаларда аспан сөзімен қолданылғандағыдай қиялдау мағынасын білдіреді. *have one's head in the clouds* - (сөзбе-сөз ауд. басы бұлттың ішінде болу (С.М.) Мағынасы бұлтта қалықтап жүру, адамның басында жұмыс жайлы ешнәрсе болмаған кездегі сезім. Бұл әдетте ғашық болғанда немесе бір нәрсені қызығушылықпен орындаған кезде, қиялшыл, арманшыл болуды білдіреді. Осындай мағынадағы *Be (be up или have one's head) in the clouds* аспанда қалықтап жүру [9, 155 б.], *pie in the sky* - (сөзбе-сөз ауд. аспандағы бәліш (С.М.) бейресми орындалмайтын тілек немесе үміт мағынасындағы [9, 577 б.] фразелогиялық сөз тіркестері кездеседі.

3. *Қазақ және ағылшын тілдеріндегі аспан* космонимінің лингвомәдени ерекшелігі.

А. Қазақ тілінде жинақталған *аспан* компонентті фразеологизмдерді бірнеше мағыналық-тақырыптық топқа бөлуге болады:

1) Ауа райына байланысты фразеологизмдер: *аспан айналып жерге түскендей, аспан аптап, күн шыжыды* – аңызак ыстық, қапырық, жер-көктің бәрі күйіп тұр дегенді білдіреді. *Аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатып* Қорқыттың күйін тыңдапты (ҚЕ) қиял-ғажайып ертегілеріндегі тыныштық, бейбіт, рахат сезіміне бөлену сәтін бейнелеу. *Аспанның түбі тесіліп кеткендей* – қатты, толассыз ұзақ жауған жаңбырдың сипаты. *Аспан (әуе) шайдай ашық* – көкте бір шөкім бұлт жоқ, мамыражай кез. Тағы да көктем, Ертістің сірескен қалың мұздары қапталдай аққанына талай күн өтті. Аспан шайдай ашық (Ә.Баймурзин).

2) Күш-қорлық көрсету, өктемдік жасау, жаза тарту мағынасындағы фразеологизмдер: *аспанға ұшса да, жерге батса да жоқ қылады, аспанға ұшса аяғынан, жерге кірсе желкесінен тартады* – қиял-ғажайып ертегілеріндегі қара күш иесін көрсетеді. *Аспанды алақандай, жерді тебінгідей* етіп тұрған қаныпезер қоңыр жал бәрібір бүлк етпей жатып алды (Ә.Кекілбаев). *Аяғы аспаннан келді, аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ, әлегін аспаннан келтірді* – жаза тартты, күлі көкке ұшты, тас-талқаны шықты мағыналарын білдіреді. Әдетте мінез-құлқы, пиғылы жаман адамға айтылады

3) Адамның өз мүмкіндігін білдіретін фразеологизмдер: *аспандағы айға қол созды* - қолынан келмейтін, шамасы жетпейтін іске ұрыну. Талай ала аяқ тақ пен тәжді арман етіп, жыртық жабықтан аспандағы айға қол созып жатты (Ә.Нұрпейісов). *Айды аспанға бір шығарды* – даңқы жер жарды, даңғаза жасады Ұнамсыз, кекесін мағынасында қолданылады. *Аяғы көктен келді* - жаза тартты, әшкере болды.

4) Адамның мінез-құлқына байланысты фразеологизмдер: *аспанға көтерді, көкке көтерді* – асыра қолпаштап жарға жығу мәніндегі жағымсыз мінез туралы. *Аспанға қарады* - менменсіді, кеуде көтерді, тәкаппарланды. Мен боламын демеңдер, аяқты алшаң басқанға. Екі көзің аларып құр қарайсың аспанға (Абай). *Аяғымен (мұрнымен) жер тіреп, маңдайымен көк тіреп* – елін түні бой көз ілмей қорғайтын батыр, шыдамды адам.

5) Түр-түс компонентті фразеологизмдер: *көк көбесі сөгілді, көк көкіретіп, жер тітіретті*- елге келген апат, соғыс туралы. Соғыс елдің еңсесін түсіріп, көк көкіретіп, жер тітіретті емес пе? (А.Тоқмағамбетов). **Қара аспан айналып түскір!**- қарғыс, Басыңа қара күн тусын дегенді білдіреді. *Қара аспанды жауға алдырды, қара аспанды суға алдырды, қара аспанды жаудырды, қара аспанды төндірді, қара аспанды төңкерді* - уайым-қайғы, қауіп-қатерді ұлғайтып айтты. Бұл

от қайтып бықсымасын десең, жаудыра бер қара аспанды мынаның төбесіне! Ұшыр зәресін! (М.Иманжанов) *Аспаннан түсті* – аспанның түсіндей таза көк, көгілдір.

6) Биіктік, арман мағынасындағы фразеологизмдер: *аспанмен астасқан, көкпен тілдескен* – зәулім, асқар биік. Алматының іргесінде басына мәңгілік қар жамылып, биіктігі аспанмен таласқан Алатау тұр (С. Мұқанов). *Көкке көтерілді, көкке жетті* – аспанға ұшты, әуеледі, аспанмен таласты, *көкке көтерді* – дәріптеді, құрмет көрсетті. *Көктен сұрағаны жерден табылды* – алыстан, қиыннан іздегені жерден табылды, арманы орындалды. *Көктен (аспаннан) түсті* – аспаннан келді, тәңір жіберді, діни мағына; ойламаған жерден күтпеген жерден пайда болды. *Көкте тұрған жұлдыз* – қол жетпес арман.

7) Алғыс, қарғыс мәнді фразеологизмдер: *Көк соққан! Тәңір соққыр!* – қарғыс. Алланың қаһары тисін деген мағынада. Аспаның ашық болсын! Төбеңе бұлт айналмасын! – тілек, бата. Жаманшылық күн басыңа келмесін деген мағына білдіреді.

Б. Ағылшын тілінде осы жинақталған *аспан* компонентті фразеологизмдердің мағыналық-тақырыптық топтары:

1) Ауа райына байланысты фразеологизмдер: «*Skies will clear* - Аспан ашық болады» - бұл бұлтты ауа-райының күн сәулесіне ауысатынын білдіретін сөз тіркесі. Мысалы: *After a week of relentless rain, the skies finally began to clear. A sense of peace washed over the town*” - Бір апта бойы толассыз жауған жаңбырдан кейін аспан ақыры ашыла бастады. Қаланы тыныштық сезімі шайып кетті (С.М.); «*The sky is the limit* - Аспан – шегі» Біршама метафоралық қолданыс болғанына қарамастан, өте қалың қар жаууы немесе күшті дауыл сияқты экстремалды ауа райы жағдайларын бейнелеу үшін қолданылады. «*A light yellow sky at sunset presages wind* - Күн батқанда ашық сары аспан желдің белгісі» немесе «*A pale yellow sky at sunset presages rain* - Күн батқанда бозғылт сары аспан жаңбырдың белгісі (С.М.)» бұл мақал-мәтелдер ғылыми тұрғыдан негізделмеген және дұрыс болмауы да мүмкін, бірақ олар ғасырлар бойы ауа-райының бақыланғандығын және адам мен оны қоршаған орта арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді.

2) Қауіп-қатер, өктемдік жасау, жаза тарту мағынасындағы фразеологизмдер: «*The sky is falling* - Аспан құлап бара жатыр (С.М.)»: Бұл идиома көбінесе болжанған қауіпке немесе келе жатқан апатқа байланысты төтенше дүрбелең немесе қорқыныш жағдайын білдіреді. Ол зорлық-зомбылықпен немесе тираниямен байланысты қасірет сезімін білдіреді; «*The heavens are weeping*» - Аспан жылап жатыр (С.М.)» Бұл тіркес тікелей зорлық-зомбылық көрсетуге байланысты болмағанымен әділетсіздіктің салдары болып табылатын үлкен қайғы немесе қайғы-

қасірет жағдайын бейнелеу үшін қолданылады. Аспанның қаһары тікелей болмаса да, Құдайдың үкімі немесе жазасы сезімін білдіреді. «*Sky-high anger* - Аспандай ашу (С.М.)» бұл сөз тіркесі зорлық-зомбылыққа әкелетін ашудың қарқындылығын көрсетеді; «*The sky's the limit for their cruelty* - Олардың қатыгездігінің шегі - аспан (С.М.)» тіркесі тианның қысымшылық әрекеттеріне шек жоқтығын көрсетсе, «*Punishment from the heavens* - Аспаннан келген жаза (С.М.)» бұл жасалған зұлымдық үшін Құдайдың жазасы болатындығы туралы айтылады. Тіл аса күшті және осындай күрделі ұғымдарды білдіруде нақты және әсерлі болуы үшін маңызды құрал.

3) Адамның өз мүмкіндігін, сенімін білдіретін фразеологизмдер: «*The sky's the limit for them* - Аспан олар үшін шексіз (С.М.)»: Бұл олардың әлеуетіне немесе қабілетіне шек жоқ дегенді білдіреді. «*They can reach for the sky* - Олар аспанға жете алады (С.М.)»: Бұл олардың үлкен жетістіктерге жетуге, шектеулерден жоғары тұруға мүмкіндігі бар екенін білдіреді. Бұл адамның амбициясы мен жігерінің жоғары екендігін көрсетеді. «*They have a sky-high level of skill* - Олардың шеберлігі аспанға жетеді (С.М.)» Бұл адамның ерекше дарындылығына немесе тәжірибесіне баса назар аудартады. «*Their mind is like a limitless sky* - Олардың ақыл-ойы шексіз аспан тәрізді (С.М.)»: Бұл шексіз шығармашылықты, интеллектті немесе қиялды білдіреді, бұл адамның ойлау және әрекет ету қабілетінің зор екенін көрсетеді.

4) Арман, қиял, табысқа жету мағынасына байланысты фразеологизмдер: «*They're reaching for the sky* - Олар аспанға ұмтылуда» тіркесі «*reaching for the stars* - жұлдыздарға жету (С.М.)» тіркесі сияқты үлкен мақсаттар мен табысқа жету үшін адамның мінез-құлқындағы күшті ұмтылысын білдіреді. «*Their mind is like a limitless sky* - Олардың ақыл-ойы шексіз аспан тәрізді (С.М.)» бұл адамның бойындағы шығармашылық пен қиялдың шексіз екендігін білдіреді. «*Their ideas are sky-high* - Олардың идеялары асқақ (С.М.)» бұл адамның жаңашыл және креативті ойлау дағдыларының жоғары екендігін білдіреді. «*Head in the clouds* – (Біреудің) басының бұлтта болуын (С.М.)»: армандау және қиялдау сезімін білдіреді. «*Pie in the sky* - Аспандағы бәліш (С.М.)»: орындалмайтын немесе қол жетпес арман немесе үміт. Бұл адамның тым идеалист екенін көрсетеді. «*Reach for the sky*- Аспанға жету» «*reach for the stars* Жұлдыздарға жету (С.М.)» мағыналас фразеологизмдер, бұл үлкен жетістіктерге жету үшін адам бойындағы амбиция мен талпынысты көрсетеді. «*The sky's the limit* - Аспанның шегі» адамның қол жеткізе алатын нәрсесінде шекара жоқ, бұл шексіз әлеует пен шексіз армандарды білдіреді.

5) Түр-түс компонентті фразеологизмдер: «*Out of the blue* - Көктен тыс» Көк аспаннан түскен болт сияқты, күтпеген жерден деген мағынаны білдіреді. «*Feeling blue* - Көк сезім» бұл қараңғы немесе күңгірт аспанды білдіріп, қайғылы немесе депрессияға ұшырау мағынасын береді. «*Once in a blue moon* Көк айда бір рет»: өте сирек дегенді білдіреді. Бұл көгілдір айдың сирек кездесетінін, ай циклімен байланысты оқиғаға байланысты. «*Golden sky* - Алтын аспан» бұл әдемі, күн батқан аспанды сипаттау үшін жиі қолданылады.

Келесі сөйлемде *It doesn't seem like this blue sky's here for me* - бұл көк аспан мен үшін емес сияқты, көк аспан қол жетпес арман мағынасында қолданылған. Аспан бізден өте алыс болғандықтан, қол жетпес арман-қиял ретінде қолданылатындығы анықталды. «*Pale yellow sky* - Ашық сары аспан»: бұл бұлыңғыр аспанды, алдағы жаңбыр немесе бұлтты күнді болжайды. «*Red sky at night, sailor's delight. Red sky in the morning, sailor's warning* - Түнде қызыл аспан, теңізшілердің қуанышы. Таңертең қызыл аспан, матростарға ескертуі» бұл мақал күн батқандағы қызыл аспан жақсы ауа-райын болжайды, ал күн шыққандағы қызыл аспан дауылды ауа-райын болжайды дегенді білдіреді. «*Gray skies* - Сұр аспан» бұл бұлтты немесе мұнды күнді білдіреді, көбінесе қайғы немесе үмітсіздік сезімін көрсетеді. «*Purple sky* - Күлгін аспан»: бұл көбінесе күн батқанда немесе күн шыққан кездегі жарқын аспанды білдіреді. «*Ашық аспан*» бұл бейбіт және оптимистік көзқарасты білдіреді. «*Overcast skies* - Бұлтты аспан»: бұл қараңғылықты, қайғыны немесе белгісіздікті бейнелейді. Бұл сөз тіркестері көбінесе сезімдерді немесе жағдайларды бейнелеу үшін аспанды символ ретінде қолданатын метафоралар болып табылады.

6) Биіктік, ұмтылысты мағынасындағы фразеологизмдер: «*To touch the sky* - Аспанға қол тигізу» немесе «*to reach for the stars* - жұлдыздарға қол созу», «*to be sky-high* - аспаннан биік болу» деген фразалар ұлылықты немесе биіктікті сипаттау үшін қолданылады. Мысалы: «*All documents are signed by Susan, her position is touching the sky* - Барлық құжаттарға Сузана ғана қол қояды, оның позициясы аспанға жетеді (С.М.)». «*To fall from heaven* - көктен құлау» кенеттен мәртебеден айырылу мағынасын білдіреді. Мысалы: «*The politician's career fell from grace after the scandal broke* - Саясаткердің мансабы жанжалдан кейін құлдырап кетті (С.М.)». «Аспан жаратылысы» көбінесе ерекше болып көрінетін адамға байланысты қолданылады. Мысалы: «*The singer's voice was like that of a celestial being* - Әншінің даусы аспан дауысындай еді (С.М.)». Бұл сөз тіркестері қазақ тіліндегідей ағылшын тілінде де биіктік, ұмтылу сияқты ұғымдарды білдіру үшін аспан сөзі метафоралық түрде қолданылады.

В. Туыс емес қазақ және ағылшын тілдеріндегі «аспан» космонимінің лингвомәдени семантикасы жайында төмендегіше ойтүйін жасалды:

- зерттеліп отырған тілдерде, қазақ тілінде, «аспан», «көк аспан» және «көк», ағылшын тілінде «sky», «blue» және «heaven» формаларында таңбаланады;

- ағылшындар аспан сөзін *skies* аспандар деп көпше түрде қолданады. Ол нақты аспан мағынасынан қарағанда аспандағы құдайлар, құдірет күші деген мағынаны білдіреді деп түсініледі. Сонымен қатар, *sky* аспан сөзінің бір нәрсені жоғары лақтыру мағынасында етістік қызметінде қолданылатын ерекшелігі де бар; ал қазақ мәдениетіндегі шамандық наным-сенім бойынша Аспан –Тәңір, Көк Тәңірі, жоғары құдірет;

- мақала көлемінде тек «Аспан» космониміне байланысты жинақталған лингвомәдени бірліктер, фразеологизмдер, қазақ тілінде жеті, ағылшын тілінде алты топқа бөлінді. Бұл топта мәні ортақ: ауа райы, адами мінез құлық, түр-түс т.б. «Аспан» әлемі - адамзатқа ортақ ұғым. Географиялық кеңістік жағдайына негізделген тұрмыс-тіршілік, күнкөріс салты әр халыққа ортақ әлемді игеріп қабылдау жолдарын үйретті. Осыған орай, қазақ даласына ауа райының ерекшелігі *аспан айналып жерге түскендей; аспан аптап, күн шыжыды* –тәрізді фразеологизм семантикасы арқылы берілген. Ал ағылшын тілінде: *After a week of relentless rain, the skies finally began to clear. A sense of peace washed over the town*” - Бір апта бойы толассыз жауған жаңбырдан кейін аспан ақыры ашыла бастады деген семантикадан «тұманды» ел көрінісі байқалады.

- адамның мінез-құлқы, жағымды-жағымсыз әрекеттер қай халыққа да ортақ, тек көрінісі басқа. *Аспандағы айға қол созды*; - қазақтарда көп жағдайда кекесін мағынасын білдіреді, екіншіден арманға ұмтылу мәнінде де қолданылады, ағылшындарда: *The sky's the limit for them* - Аспан олар үшін шексіз»: Бұл олардың әлеуетіне немесе қабілетіне шек жоқ дегенді білдіреді. «*They can reach for the sky* - Олар аспанға қол соза алады». Адам баласының арманында шек жоқ, сондықтан қазақтар «Арманың асқақ болсын, шығатын шыңың биік болсын!» деген тілек тілейді, бірақ астамшылықты ұнатпайды. *Төбесі көкке жетті; көкке көтерді* – бірліктерінің семантикасы адамның өзін-өзі көтеруі емес, халықтың бағалауына байланысты айтылған.

- *көк* түс аспан түстес ұғымында, негізінен, жылылық, еркіндік мағынасында қолданылады, сондықтан Қазақ елінің Туы аспан түстес. Ал *көк соққыр!* – Тәңір мағынасында жазалану мәнін білдіреді. Ағылшын

тілінде *blue blood* деген тіркесі ағылшын этномәдени санасында көк түстің аристократтық, яғни ақсүйек тұқымы деген түсінікті білдіреді. Аспанның, аспан жұмағының түсі көк түсті христиандар мейірімділікпен және табиғатпен байланыстырады. Ағылшын тіліндегі көк түсімен қолданылған сөздер, негізінен, жағымды мағынада. Сонымен қатар, ағылшын тілінен алынған деректерде - «қайғы, депрессия» мағынасы да ұшырасты. Уайым-қайғы қазақтарда - *сары уайым* түрінде көрінеді.

- *қара* түс қазақтарда уайым-қайғы, қауіп қатер, суық хабар, қарғыс мәнінде көбірек қолданылады: *қара аспанды жаудырды* тәрізді бірліктер соның айғағы. Ағылшын тілі деректерінде *қызыл аспан, сары аспан, сұр аспан* фразеологизмдері ауа райын болжауда көбірек қолданылатыны көрінеді. Аспанның түсіне қарап ауа райын болжау, суреттеу - ортақ тәсіл. *Сұр бұлт түсі суық қапатайды аспан, Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан* (Абай). Бұлттың түсі суық сұр, аспанды тұтас жауып тұрғандықтан сұр аспан болып көрінеді. Өлеңде *сұр* түс көшпелі тұрмыс көрінісін, көңілсіздікті білдіреді

- Қазақ халқының өміріндегі шамандық қалдығының бір белгісі “Тәңір жарылқасын!” - сені аспан жарылқасын, құдай қолдасын алғыс, тілек мәнді болса, *Көк келсін! Қара аспан айналып түскір!* – қарғыс, *жаны көкке ұшты* деп адамның қайтыс болғанын білдіретін семантика береді. Ағылшын тілінен әзірге алғыс-қарғыс мәнді семантика кездеспеді, дегенмен «*The heavens are weeping*» - Аспан жылап жатыр» тіркес әділетсіздіктің салдары болып табылатын үлкен қайғы немесе қайғы-қасірет жағдайын бейнелеу үшін қолданылады. Аспанның қаһары тікелей болмаса да, Құдайдың үкімі немесе жазасы сезімін білдіреді. «*Sky-high anger* - Аспандағы ашу» бұл сөз тіркесі зорлық-зомбылыққа әкелетін ашудың қарқындылығын көрсетеді; «*The sky's the limit for their cruelty* - Олардың қатыгездігінің шегі - аспан» тіркесі тианның қысымшылық әрекеттеріне шек жоқтығын көрсетсе, «*Punishment from the heavens* - Аспаннан келген жаза» бұл жасалған зұлымдық үшін Құдайдың жазасы болатындығы туралы айтылады.

Қорытынды

Қазақ халқының ата-бабалары да ежелгі замандардан-ақ, тұрмыс-тіршілігінің жағдайына қарай жер беті мен аспан әлемін астастыра терең зерделеген, олардың арасындағы байланысты анықтап, әл-ауқатының деңгейін мал-жанының аман болуымен өзектестірген.

Аспан және аспан денелері - әлемге ортақ ұғым. Бүкіл адамзат үшін «Аспан ортақ», «Жер ортақ», алайда әр ұлт осы ортақ әлемді өзінше қабылдап, өзінше түсінеді, өз әлемінің тіл арқылы таңбаланатын ұлттық

бейнесін жасайды. Жалпы, қазақтың халықтық космоимдік атаулары қазақ халқының аспан денелерінің қозғалысын бақылап, соған орай ауа райының өзгеруін анықтап отырған. Сонымен қатар зерттелген екі тілде де оны қасиетті санап, сыйынып табынғандығын, тілек, қарғыс, жазалау мағынасында да қолданылатындығы байқалды. Қазақ және ағылшын халықтарының аспан түсінің өзгеруіне байланысты сол түстерді адамның көңіл-күйін сипаттауда қолданатындығы фразеологизмдерден, поэзиялық шығармалардан келтірілген мысалдарда нақты көрініс тапты.

Зерттеу барысында *аспан/көк* компоненті кездесетін сөз тіркестерінің арасында, адамдардың жеке басына және басқаларға қарым-қатынасына байланысты эмоцияны көрсететін соматикалық фразеологизмдердің (мұрынын көкке көтеру, төбесі көкке жеткендей); қуанышын білдіру мақсатында *бөркін аспанға ату*; бір жағдайларға байланысты көрініс (сценарий) *аспаннан (төбеден) түскендей*; күн көріс жағдайларына байланысты (*аспаннан айы құлау*) сияқты көптеген фразеологизмдердің кездесетіндігі мәлім болды.

Түнде жолаушы жүрген қазақ жүрер жолын да, уақытын да Аспан нысаны *Темірқазыққа* не *Үркерге* қарап айырады. Кулынтаева және Еспекова уақыт өлшем бірліктеріне байланысты мақаласында Ә.Құралұлының «Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі» атты еңбегіне сілтеме жасай отырып, ғалымның қазақ халқының рухани мәдениетіне кең шолу жасағандығын, оның ішінде дәстүрлі өлшем жүйелеріне нақты сипаттама бергендігі жайлы ақпарат берген. Атап айтқанда, ол күннің аспандағы орналасуына байланысты күннің алуан түрлі кезеңдерін белгілеп, оларды қазақтың дәстүрлі уақыт туралы түсініктері тұрғысынан сипаттайды: *күн көкжиектен көтерілген мезгіл, күннің орта мезгілі, күн еңкейген мезгіл, күн ұясына бата бастаған мезгілі* деп жіктейді деп келтіреді [10, 3 б.]. Бұл қазақтардың астрономиялық білімінің тереңдігін танытады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бекмұратұлы С. Шөп қатаятын, гүл қартайтын таразы туды // Алматы ақшамы. – 13 тамыз 2020. – № 94 (5913)

[2] Карпенко Ю.А. Название звёздного неба. – Москва: Наука, 1981. – 184 с.

[3] Мурзинова А. Стереотиптік прецедентті атаулардың ұлттық-мәдени ерекшеліктері (Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі жағдайлық зерттеу) / А. Мурзинова, А. Тымболова, Қ. Елшібаева, Г. Абдирасилова, А. Күшкімбаева, М. Мирон. // XLinguae. – 2018. – №11 (2). – URL: <https://www.researchgate.net/publication/325209905> 10.18355/XL.2018.11.02.55. 10.06.2024.

[4] Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Білім, 2003. – 320 б.

[5] Балабекова Қ. Ертегілердегі концепциялар – Бейнеленген дүниетанымның көріністері / Қ. Балабекова, Ж. Отарбекова, Ғ.Шойбекова, С.Оразбай, Р. Эрмерс // *XLinguae*. – 2022. – №15 (4). – URL: <https://www.researchgate.net/publication/365176344> doi: 10.18355/XL.2022.15.04.02.11.06.2024.

[6] Уәлиханов Ш. Қырғыздардың космологиялық түсініктері // Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толғанай групп, 2010. – Т. 4. – 61-63 б.

[7] Гумилев Л. Н. Хунны в Китае. – СПб.: [б. и.], 1994. – 250 с.

[8] Хокинс Дж. М. Толковый словарь английского языка. – Москва: Астрель: АСТ, 2002. – 828 с.

[9] Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь / Лит. ред. М.Д. Литвинова. – Москва: [б. и.], 1984. – 982 с.

[10] Құлынтаева Т.Б. Тарихи жырлардағы қазақы уақыт өлшем бірліктерінің мәні / Т.Б. Құлынтаева, Л.Ә. Еспекова // *Филология ғылымдары*. – 2023. – № 2 (69). – URL: <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/589/239> doi: 10.48371/PHILS.2023.69.2.00808.06.2024.

REFERENCES

[1] Bekmūrātūly S. Shöp qatayatyn, gül qartayatyn tarazy tudy (A scale was born where grass hardens and flowers grow) // *Almaty aqshamy*. – 13 тамыз 2020. – № 94 (5913) [in Kaz.]

[2] Karpenko Yu.A. Nazvanie zvednogo neba (The name of the starry sky). – Moskva: Nauka, 1981. – 184 s. [in Rus.]

[3] Murzinova A. The national and cultural peculiarities of stereotyped precedent names (A case study of the Kazakh, Russian, and English languages) / A. Murzinova, A. Tymbolova, K. Yelshibaeva, G. Abdirassilova, A. Kushkimbayeva, M. Mirov // *Xlinguae*. – 2018. – № 11(2). – URL: <https://www.researchgate.net/publication/325209905> doi: 10.18355/XL.2018.11.02.55.10.06.2024.

[4] Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік (Persian-Kazakh explanatory dictionary). – Алматы: Білім, 2003. – 320 б. [in Kaz.]

[5] Balabekova K. Concepts in folktales – Manifestations of embodied worldviews. / K. Balabekova, Z. Otarbekova, G. Shoibekova, S. Orazbay, R. Ermers // *Xlinguae*. 2022. – №15(4). – URL: doi:10.18355/XL.2022.15.04.02.11.06.2024.

[6] Uәlikhanov Sh. Qyrғызdardyñ kosmologiyalıq түсініктері

(Cosmological concepts of the Kyrgyz) // Köptomdyq shyğarmalar zhinağy. – Almaty: Tolğanay grupp, 2010. – Т. 4. – В.61-63. [in Kaz.]

[7] Gumilev L.N. Khunny v Kitaye (The Huns in China). – SPb.: [b. i.], 1994. – 250 s. [in Rus.]

[8] Khokins Dj. M. Tolkovyy slovar' angliyskogo yazyka (Interpretive dictionary of the English language). – Moskva: Astrel': AST, 2002. – 828 s. [in Rus.]

[9] Kunin A.V. Anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar' (Anglo-Russian phraseological dictionary) / Lit. red. M.D. Litvinova. – Moskva: [b. i.], 1984. – 982 s. [in Rus.]

[10] Qulyntaeva T.B., Espekova L.A. Tarihi zhyrlardağy qazaqy uaqyt ölsheмі birlikleriniń (The value of Kazakh time units in the historical epics). Filologiiа gylymdary. – 2023. – №2(69). –URL: <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/589/239> doi: 10.48371/PHILS.2023.69.2.008 08.06.2024. [in Kaz.]

О ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ СЕМАНТИКЕ КОСМОНИМА «АСПАН» В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*Снабекова М.М.¹

*¹старший преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
e-mail: arumama@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0002-0110-6814>

Аннотация. В статье рассматриваются лексико-семантические особенности, смысло-тематические группы космонима «Небо» в казахском и английском языках. В связи с этим цель исследования основана на когнитивном аспекте космонима «Небо» в казахском и английском языках. Целью исследования является представить основы астрономических знаний народов путем модернизации значений используемых в настоящее время названий посредством метода семантического, лингвокультурного и этимологического анализа.

«Аспан» – это мир общечеловеческих астрономических названий, но каждый народ видит и понимает этот общий мир по-своему, создавая языковой образ своего национального мира. Понимание особенностей каждой нации через ее язык является важным вопросом современного языкового общения. Поэтому в исследовании впервые описываются существенные семантические особенности космонима «Аспан» в казахском языке. Во-вторых, ставится задача описать содержательные семантические особенности концепта «Аспан» в английском языке и сравнить лингвокультурные особенности космонима «небо» в не родственных языках.

Ведущая идея исследования – определить причину, по которой имена, входящие в систему «Аспан», считаются свидетелями образа жизни, жизни и истории представителей казахской и английской культуры. Во вступительной части устанавливается преимущество языка и культуры по данным антропоцентрических исследований, основанных на анализе исследований о языковых пластах глубинного содержания, собиравших проявления национальной культуры в каждый период.

Основные результаты были получены путем анализа конкретных лингвокультурных единиц, связанных с космонимом «Аспан» в неродственных казахском и английском языках, возникших в древности. Результаты поиска семантических особенностей космонима «Аспан» в казахском и английском языках вносят значительный теоретический и практический вклад в развитие самой молодой области ономастики – космономики – в антропоцентрическом направлении. Это позволяет по-новому взглянуть на области семасиологии, лингвистики и культурологии. В связи с этим определяется ценностный уровень исследования. Результаты исследований по этнолингвистике, лингвокультурологии, ономастике и других сферах могут быть использованы в качестве дополнительных данных в исследованиях, лекциях, практических занятиях, составлении словарей, текстов.

Ключевые слова: космоним, языковая картина мира, лингвокультурная семантика, небо, синий, ономастика, семантические особенности, лингвокультурный

ABOUT LINGUOCULTURAL SEMANTICS OF THE COSMONYUM “ASPAN” IN THE KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

*Snabekova M. M.¹

¹senior teacher, Kazakh National Women’s Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan

e-mail: arumama@mail.ru , <https://orcid.org/0000-0002-0110-6814>

Abstract. The article shows the lexical-semantic features, meaning-thematic groups of the cosmonym “Sky” in the Kazakh and English languages. In this regard, the purpose of the study is based on the cognitive aspect of the cosmonym “Sky” in the Kazakh and English languages. It aims to present the basis of astronomical knowledge of the nations by modernizing the meaning of the names currently in use through the method of semantic, linguistic, cultural, and partly etymological analysis.

“Aspan/Sky” is the world of astronomical names common to mankind, but each nation sees and understands this common world in its own way, creating a linguistic image of its national world. Understanding the peculiarities of each nation through its language is an important issue in modern language communication. Therefore, the research objectives: first describes the significant semantic features of the cosmonym “Aspan” in the Kazakh language. Secondly, it sets out to describe the meaningful semantic features of the concept of “sky” in the English language and compare the linguistic and cultural features of the cosmonym “sky” in unrelated languages.

The leading idea of the research is to determine the reason why the names included in the “Aspan” system are considered to be a witness of the lifestyle, life, and history of the representatives of Kazakh and English culture. The introductory part establishes the continuity of language and culture according to anthropocentric research, based on the analysis of studies about the linguistic layers of deep content that collected the manifestations of national culture in each period.

The main results were obtained by analyzing specific linguistic and cultural units related to the cosmonym “Sky” in unrelated Kazakh and English languages, which appeared in ancient times. The results of the search for the semantic features of the cosmonym “Sky” in the Kazakh and English languages make a significant theoretical and practical contribution to the development of the youngest field of onomastics - cosmonomics - in an anthropocentric direction. It allows for new insights into the fields of semasiology, linguistics, and cultural studies. In this respect, the value level of the research is determined. Research results in ethnolinguistics, linguistic and cultural studies, onomastics, etc., can be used as additional data in research, lectures, practical lessons, the compilation of dictionaries, and texts.

Keywords: cosmonym, linguistic picture of the world, linguistic and cultural semantics, sky, blue, onomastics, semantic peculiarities, linguocultural

Статья поступила 12.07.2023

UDC 811

IRSTI 16.21.37

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.017>

**RHYME IN CONTEMPORARY POETIC DISCOURSE:
COMMUNICATIVE-PRAGMATIC CHARACTERISTICS**

*Srailova A.B.¹

*¹PhD student, KazUIRWL named after Ablai khan

Almaty, Kazakhstan

e-mail: maral_albi@mail.ru

Abstract. The article is dedicated to exploring the role of rhyme in the English poetic discourse of the XXI century. Rhyme, being the central element of most poetic genres, has unique pragmatic effect both when it is present (in classical verse) and absent (in verse libre). The role of rhyme ranges from ensuring memorization to broader communicative and cognitive influences, as justified by the studies reviewed in the article. The aim of the article is to contrast practices of using and omitting rhyme in contemporary English poetry and to reveal the pragmatic potential of rhyme. For this purpose, works of contemporary poets are scrutinized via methods of comparison and contrast, pragmatic analysis and stylistic analysis. Our findings show that rhyme, whenever present, serves not only for text memorization or embellishment, but also has deeper relations with the core of the poem. In case of verse libre or blank verse, the absence of rhyme (especially when paired with the graphic element of ignoring capital letters) turns a poem into a dynamic work, an unfinished process. An increasing tendency of ignoring rhyme in contemporary English poetry might be linked to the graphic character of poetry itself. Whenever rhyme is absent, there is an “extra” element which fills its place, and usually those elements are either graphical additions or peculiarities of punctuation. The scientific novelty of the article lies in revealing the pragmatic role of rhyme and justifying that this role is fulfilled even when rhyme is absent. The theoretical and practical significance of the article lies in exploring the role of rhyme considering pragmatics, stylistics, and cognitive poetics.

Keywords: poetry, poetic discourse, rhyme, verse libre, blank verse, punctuation, rhyme scheme, pragmatics

Basic provisions

There have been multiple views on why rhyme is significant for the perception of a work of poetry. The word “rhyme” itself refers to the practice

of placing similarly sounding words at the end of lines. At the same time, there is another meaning which is also quite widespread: rhyme as a type of a poem. Usually, "rhymes" are small, easily memorized poems designed specifically for children or for certain occurrences (for instance, nursery rhymes). The practice of including rhyme in children's poems roots in the usefulness of the device and the effect it creates. However, there is a tendency in English poetry which is becoming more and more widespread: the absence of rhyme. Now, from the viewpoint of poetry theory, there is blank verse which lacks rhyme and which has been present for quite a long time. Most of Shakespeare's plays are written in blank verse. It is estimated that more than a half of English poems lack rhyme.

Blank verse needs to be differentiated from free verse (*verse libre*). The former lacks rhyme but has other elements – rhythm and meter. Free verse lacks every attribute of poetry. In a way, it is an excerpt of speech. Graphically, free verse is often represented without capitalizing the initial letters of lines and omitting punctuation marks: in the same way as a person's free speech would be documented. This quality of free verse brings it close to the representation of pure thought. Paul Hunter states that contemporary English authors are refusing to use rhyme because rhymed poems look and sound artificial [1]. The effort poets put into searching for rhymes and arranging lines could be spent elsewhere, he states. It becomes evident that contemporary English poetry has all the qualities of raw, unprocessed flow of thoughts documented in its very original form. At the same time, Hunter notes rhyme itself has quite a ubiquitous manner, and its effects exceed simple embellishment. In other words, authors use rhyme not only because the genre demands it, but also due to the pragmatic reasons [1].

Our present article aims at exploring the reasons for the utilization of rhyme, the pragmatic and communicative results of its usage, and the cases when a work of poetry lacks both rhyme and rhythm. The purpose is to both unveil the role of rhyme and identify the elements which substitute it in contemporary English poetry.

Introduction

Speaking of rhyme, it is necessary to dwell on the history of poetry, that is, where poetry originates from. Ancient Greek and Roman poetry did have rhyme occasionally, though its most widespread and well-known examples are written in blank verse. Homer's *Iliad* and *Odyssey*, Sappho's love poems, poetic plays – all these works utilized various types of meter (the most usual was dactylic hexameter), while rhyme was not as ubiquitous. In Aristotle's poetics, however, both meter and rhyme are noted as being important for the poetic style [2].

In her short article in “Tales of the Forgotten” magazine, Spencer McDaniel, an ancient poetry expert, states that rhyme itself emerged in the medieval period [3]. She examines Ancient Hebrew, Babylonian, Ancient Greek and Roman poetry along with some examples from Medieval Germanic poems. None of these exemplified works have rhyme in its traditional form. What poets and storytellers used for embellishment was alliteration (an attribute of Germanic and later Anglo-Saxon epic poems), meter, rhythm, and repetition. While repetition was more common for the most ancient pieces, gradual development of poetic forms allowed for liberty in style and expanded the scope of figurative means.

The question of when and how rhyme entered European and particularly English poetry remains blurred. It is known that *Beowulf*, one of the most popular examples of Old English poetry, lacked rhyme but had alliteration: starting the first lines with words beginning with the same letter. That attribute is common for some other Old English epic poems. In Middle English, however, we encounter Chaucer’s ballads which have very clear and versatile examples of rhyme. For instance:

*So hath my herte caught in remembraunce
Your beaute hool, and steadfast governaunce... [4].*

The rhyme scheme of this piece is *aaba abbab*. The time of this shift from heavy, alliterated, dactylic-hexametric epic poems to a rather elegant and light poetry forms is quite difficult to identify. However, there are several theories which explain why rhyme was absent in European poetry – and where it eventually came from.

When it comes to the purposes of using rhyme in a work, they are quite numerous, starting from the aesthetic appeal to pragmatic means, from stylistic embellishment to prosodic peculiarities. Apart from consciously predicted results of using rhyme (memorization, for instance), there are influences which authors did not intend to produce by using rhyme – the extent of those influences is explored in certain studies.

Methods and materials

In this article, the methods of comparison and contrast are used when analyzing the texts of certain poems. In particular, poems with and without rhyme are contrasted, and peculiarities of their graphic representation, their influence and the role of certain elements are scrutinized. When reviewing the previous research on the given theme, the method of theoretical analysis is used. The method of stylistic analysis is applied to the texts under scrutiny, along with pragmatic analysis. When it comes to materials utilized, poems from contemporary English poetry magazines are studied. All the authors are from the XXI century.

Results and discussion

On the history of using rhyme. In Ancient Greek and Roman poetic works, using rhyme was considered an attempt to make them sound lighter and more pleasant – hence such works could not be considered pieces of “high” poetry. The same is true about the epic Germanic and later Anglo-Saxon poetry. Alliteration and meter, already present in these verses, were enough to make them as epic and memorable as possible. Rhyme would affect epic poetry in a different way, perhaps easing its memorization but altering the heavy, solemn tone with which they would be recited. Rhymed poetry became ubiquitous when poetry itself stopped being a prerogative of epic poem composers: the emergence and spread of lyrics and the works of troubadours accelerated that process.

Now, the first theory states that it was religious poetry which introduced rhyme in the English poetic discourse. Indeed, Medieval Latin church hymns did have rhyme: using that device made them more accessible to the general public and ensured their memorization. Religious discourse was far different from the epic discourse of early Medieval times. While epic poems could be recited with as many alterations as a storyteller found pleasing, church hymns could not be changed that much. The sacred character of these texts did not allow for abundant alterations, hence the use of rhyme: to make sure people remember those hymns in their exact form. An example is shown below.

*O splendor of God's glory bright
That brings forth the light from Light... [5].*

This is an extract from a 4th-century church hymn written by a Milani “father of church”. As we see, the Italian church poetry of that time utilized rhyme quite extensively: even in this small extract there is both external and internal rhyme, accompanied by a clever use of repetition. The next poem of British origin has a structure close to this.

*Be thou my vision, oh Lord of my heart,
be all else but naught to me, save that Thou art... [5].*

Another peculiarity of church hymns was that they were supposed to be sung, not recited. Epic poems were sung as well, but there are significant differences between slow, recitative-like singing of epic poem tellers and voicing the church hymns. The text of the latter had to be easier, lighter, clearer. It had to have certain elements of prosody and stylistics which would aid in singing: in particular, rhyme.

At the same time, most of these church hymns were produced in Latin and sung in Latin; their translation took place centuries later. Till the Norman conquest, epic poems and occasional lyric works constituted the bulk of English poetry, and that poetry, undocumented and recited mostly orally, still lacked rhyme. So, where did rhyme come from?

The second theory, peculiar yet interesting, states that Arabic poetry, namely its famous beits and quatrains, influenced the European poetry of the Middle Ages. Levine, for instance, states that Arabic poetic forms could have entered Europe through the Silk Way or via Mediterranean sails [6]. In her short review of the history of rhyme, this scholar notes that rhyme itself was an attribute of love-themed poems which emerged on the basis of emotional, sophisticated and almost entirely lyric Arabic poetry. In Clouston's book on Arabic poetry, there is this poem by Hatem Tai:

*How frail are riches and their joys,
Morn builds the heap that eve destroys... [7].*

This is an example of *beit*: a type of Arabic poetry which almost always has four lines in a stanza that rhyme as follows – *aabb*. Levine states that *beits* influenced troubadour poetry in Europe, which resulted in the emergence and development of rhymed lyric poetry. The *aabb* rhyme scheme is later present in some of Chaucer's works (out of Canterbury tales), in Lake Poets' works, and in Elizabeth Browning's certain poems. This rhyme scheme becomes ubiquitous by XVI century – a century marked by the return to classic forms of poetry, the return to omitting rhyme and using peculiarities of meter instead.

Now, despite certain blind spots in the history of rhyme, we may summarize that it was not a property of ancient and medieval epic poetry but emerged – from different sources – a bit later and resulted in the development of lyrical poetic forms. Rhyme has been present in English poetry for approximately fifteen centuries, developing and aiding in perception and memorization. It is in XX century that rhyme itself stopped being an irreplaceable attribute of a poetic work. Exploring new forms and the emergence of new directions of literature allowed poets to utilize various graphic and prosodic elements which, in theory, could replace rhyme entirely. This liberty led to the fact that contemporary English poetry is almost entirely rhyme-less. Be it blank verse or free verse, it ignores rhyme due to a variety of reasons.

On the effect of rhyme. Researchers who consider rhyme not only a historical construct but also a pragmatically necessary tool, usually underline two properties rhyme adds to a poem:

- Memorization;
- Aesthetic appeal.

Rhymed poems are memorized easier as they stimulate the brain in quite a peculiar way. At the same time, this statement might not be entirely true: there is research both supporting and disapproving it. In 2013, Christian Obermeier et al conducted an experiment involving several participants who listened to XIX-century German poems and noted their characteristics. As a result, most of the participants were able to recite the first few lines of the

poems, and it was evident they were using rhymes to aid in remembering [8]. Also, the experiment tested the overall liking of the poems, their aesthetics, their emotional appeal, their expressiveness and a variety of other variables. Rhymed German poems showed high results on all those scales. The research, however, did not involve poems without rhyme, which leaves its credibility questionable.

R. Tsur, a prominent researcher in the field of cognitive poetics, states that the effect of rhyme on memorization is complicated [9]. He describes an experiment involving children of two groups: those who could read well and those who could not. Now, those children were given groups of words to memorize, and some of those words rhymed. Good-readers made mistakes when trying to retell the words given, while the children who could barely read did not have difficulties with this task. Tsur connects this confusion with the image of a word that a person has in their mind: that image is two-dimensional, its form being one dimension and its content being another. When words rhyme, their form prevails their content, thus creating a distraction. Tsur's review is in the field of cognitive poetics, and he manages to prove that rhyme has a deep impact on human consciousness when it is present.

For example, the explained experiment may look like the following. A group of children, consisting of both those who are and are not good at reading, are given a set of words, for instance:

Thorn rose corn shade apple spade hop grape crop

There are numerous ways to keep these words in mind. One may logically assume that children are most likely to memorize them by pairing the rhyming ones: thorn – corn, shade – spade, hop – crop. However, as Tsur describes, this is not the case. Those children who cannot read or do it quite poorly have almost no difficulty in memorizing the given words by either pairing them semantically or creating meaningful groups: thorn and rose, apple and grape, spade and hop, corn and crop, etc. The most interesting part concerns children who are very good at reading and who must not – logically – have any difficulty here.

The truth is, they do. Tsur describes significant delays in memorizing and recalling the given words. When asked to list the words, good readers are excellent at recalling the words which sound different (apple, corn, rose, shade etc.), but they confuse similarly sounding words. Another test involves both good and poor readers: they need to memorize rhymed and unrhymed words.

*Cat hat pat brat mat
Rose thorn bush apple tree*

The lists above are provided as examples, and they do not reflect the entirety of the experimental material given to those children. Similarly to the previous test, the children with good command of language had difficulty memorizing rhymed words, while poor readers could easily recall both lists.

In Tsur's understanding, the idea behind this experiment can be expressed in the following two statements:

1. Children who have good command of language often confuse words which sound the same.
2. Children with poor command of reading rarely confuse words which sound the same.

Reasons behind those effects are quite simple. Now, Tsur introduces the term of *phonetic coding* which refers to how people encode acoustic images of words in their minds. Whenever that image is recalled, people are likely to produce a certain cognitive response. Children who can read well are also good at phonetic coding: they easily recognize syllables, and they perceive similarly sounding words as closely related. Children who cannot read well are unburdened by the acoustic image of the word. While they certainly do understand the words *cat* and *mouse* sound differently, they are unlikely to draw conclusions from the closeness between *cat* and *hat*, *mouse* and *house*.

As children learn to read, acoustic images of words become an inevitable element of their understanding of notions. The confusion described above transforms into the famous aesthetic effect poems have on people: while form does not dominate content to the full extent, it sure has a certain impact on how that content is perceived.

Tsur titles that effect “poetic coding” coming from “phonetic coding”. The term refers to a specific type of decoding information which occurs when a person hears or reads a piece of poetry. Rhymed, rhythmic poetic work with a certain meter results in a vastly different type of cognitive response.

Tsur also believes that poetry may have a hypnotizing effect. This corresponds to Jakobson's belief related to the magical function of language. The magical function, though believed to mainly refer to shamanic recitations and ritualistic songs, is also realized through poetry. Obermeier also cites Jakobson while attempting to justify why poetry has such a deep aesthetic appeal [9]. To understand why poetry may be called a hypnotizer, it is enough to pay close attention to several lines from Edgar Allan Poe's famous poem “Raven”:

*Ah, distinctly I remember it was in the bleak December...
And the silken, sad, uncertain rustling of each purple curtain...
This is it, and nothing more... [10].*

Poe utilizes both external and internal rhyme, onomatopoeia, alliteration and assonance, and he has a tendency to end each stanza with a line that is significantly shorter than the rest. This, paired with the intensity of the content, creates an atmosphere of horror and dread, which, undoubtedly, was Poe's main intention. The reason why this poem is hypnotizing lies in the fact that the acoustic image of words such as "silken", "sad", "uncertain" etc. have a certain impact on the reader's mind – an impact exceeding logical and semantic connections to the content of the given word. When a poem is recited, its influence expands, and memorizing meanings of the words is eventually dominated by memorizing the way words sound and the way they form rhythmic groups and syntagmas.

Rhyme, blank verse and free verse in contemporary English poetry.

The first poem which we are about to study is "Rain" by Dan Paterson, a poem published in "The New Yorker" in May 2008. A good example of how rhyme and repetition can be paired to create a unique effect, the poem pays tribute to the already mentioned hypnotizing excerpt by Poe.

The poem has seven stanzas each consisting of four lines, plus there is an additional line at the end of the poem that serves as a refrain.

The rhyme scheme throughout the poem is as follows: *aabb*. There are, however, some exclusions. For instance, the first stanza ends with half-rhyme:

*or darkening a hung-out dress,
or streaming down her upturned face... [11].*

The last line of the poem does not fully rhyme with the preceding lines:

*we rose up from the fallen waters
the fallen rain's own sons and daughters,
and none of this, none of this matters [11].*

Paying attention to the rest of rhymes, they are nearly perfect, mostly made of one-syllable words such as *frame, blood, source, cold* etc.

The central idea of the poem is contrasting the notions of rain and movie (film, in Paterson's understanding). Extended metaphors serve as a way to bring these two semantic areas together: the author describes rain as a force that is capable of darkening, dampening, changing and altering. Film, in that case, serves as a sort of container for rain, the rain itself being both the starting point and the catalyzer of events to unfold. Now, let us turn to the exact role of rhyme in supporting the central idea and adding depth to the core of the poem.

If we pay close attention to the rhymes in the poem, we may notice that one line is most likely to describe the features of rain while the other refers to the features of a movie. For instance:

Downpour (a word describing heavy rainfall) – script and *score* (words referring to the cinematic universe)

Woman sits *alone* (the fact that rain is most commonly associated with solitude) – a silent *telephone* (a prop from a movie)

Source (here meaning the movie itself or its initial conflict or the script) – *watercourse*

Another interesting peculiarity is how often the author utilizes the word water and its synonyms. Eventually, the last thing to mention is that two central words of the poem – frame and rain – also form a half-rhyme. Here frame refers to the lens angle, the point from which the scene is observed: it is practically the reader’s point of view. Through the use of rhyme, the author creates an image which, with its acoustic characteristics and visual traits, is most likely to provoke a certain cognitive response.

The poem is written without extensive graphic or visual aids. Its only graphical peculiarity is the use of italics at the end of the poem: the place where the author’s speech transforms into what he is reading from a neon store sign. We may or may not call this a stylistic feature. At the same time, it is evident that the poem would be perceived in its exact same form had we removed the italics.

A more positive though similarly meditative poetic form is presented in “The dollhouse” by A. E. Stallings, a contemporary American poet. She uses heroic couplets written in the classic iambic pentameter to describe games she and her sister used to play. With a plot so trivial and the idea so nostalgic, the poem had to adhere to certain classicism. Here the total obedience to the rules of poetry creates a certain effect: it brings the reader to the times when poems did have rhyme. This nostalgic effect may be observed in a few following lines:

*Bookcases stamped in ink upon the walls
Mismatched chairs where sat the jointed dolls... [12].*

It is not only the dollhouse the author is describing: it is also the real house someone was living in. This dichotomy may be observed later:

After their teeth were brushed...

Here it becomes unknown whether the author is referring to the actual dolls or to herself and her sister.

The dolls awoke, alarmed, took inventory...

While describing the reason why the dolls would wake up in the middle of the night, the author uses such images as the tiger or a passer-by, thus bringing the story closer to the actual situation which could take place in real life.

The use of rhyme here is almost entirely dictated by the necessity to adhere to the classic forms of poetry: indeed, a childhood story is best narrated in iambic pentameter and utilizing those light one-syllable rhymes.

A peculiar example of hidden rhyme may be found in "The last Hummingbird of summer" by Beth Ann Fennelly. At first glance, the poem looks like it is written in free verse, with no certain meter and absolutely no rhymes. At the same time, there are several rhymes which are harder to find:

bade you gasp – hands clasped
swagger – water
you fret – they've left – not yet
there's one – then none
you hate waste – let's progress

Fennelly connects this idea of hidden rhymes to the very core of the story she is telling: the story of a young woman discovering what she is capable of. As the poem unfolds, the strength of the lyrical heroine becomes evident, which is why the last rhyme is evident as well:

*The last hummingbird of summer, zinging
To you alone, unmistakably, dipping its wing [13].*

We have examined several cases of using rhyme both for aesthetic embellishment and as an element of storytelling. Now let us dwell on a case where rhyme is absent whatsoever and is replaced by quite a peculiar graphic element.

This next poem is titled "Drifts". Written by Danielle Vogel, it is one of the freshest examples of American poetry. The poem lacks rhyme and meter, and its lines are organized in a different way:

*Perfect curtains of algae
Almost as one –
And the phytoplankton rise
Oxygen levels, a radiance [14].*

As we see, lines are put one underneath another to form a ladder of some sort or, perhaps, to graphically symbolize tide and drift. There are lines containing a single word:

exchange (in the poem, this word is in italics also)
swamps
---- *expansions*
whelks
urchin,

The author's punctuation is preserved here. It becomes evident that, in the absence of rhyme or meter, the author needed other elements to both embellish the work and to give it certain depth. The poem is highly graphical.

It relies on those punctuation marks to be read properly, to be understood properly. When recited, the poem loses its original punctuation and turns into an occasionally interrupted, unnaturally slow excerpt of speech.

This last poem has brought us closer to the question of why rhyme is so often ignored in contemporary English poetry. Following Paul Hunter, we believe it is due to the fact that contemporarily, poetry is no longer aimed at being recited and read aloud [1]. It is spread through magazines, it is printed and read, it is consumed graphically, not audially. For that reason, it stops requiring prosodic and phonetic means to be poetry, to be a work of aesthetic appeal.

Conclusion

Having studied two existing theories on how rhyme might have entered European poetry and having analyzed several rhyming and rhyme-less works of poetry, we may state the following.

1. Rhyme has not been a characteristic of English poetry since the very beginning: it was brought from the outer world and introduced.

2. The first theory of rhyme history states that rhyme originates from Latin church hymns which had to be clear and easy to memorize. Hence, the transition from heavy alliterated heroic epics to easier, lighter forms of poetry was of religious manner.

3. The other theory states that Arabic rhymes (beits) were brought to Europe through Mediterranean sea. They could have entered Italian verse first, and in the age of Renaissance, lyric poetry could have become influenced by Arabic rhyme schemes. Lyric poetry, pastorals, troubadours' songs – those examples of poetic works represent a much lighter and less epic layer. Hence the transition was of intercultural manner.

4. No matter which of these theories is marked as the dominant, one peculiarity of rhyme is clear: it was chosen voluntarily and is being used voluntarily.

5. The reason why contemporary English poetry is mostly written in blank or free verse may lie in two factors: an increasing tendency of printing and spreading poetry without the need to recite it; a wish to bring poetry as close to the documentation of pure thought as possible.

Regardless of its history, as we have identified, rhyme has deep aesthetic, cognitive, communicative and pragmatic effects. Its utilization is dictated not only by a simple wish to embellish the poem, but also by a necessity to turn the poetic work into a finite piece. Currently, it is becoming clear that English poetry, having acquired rhyme in X-XI centuries, is gradually returning to its original rhyme-less form. At the same time, the ways of replacing rhyme and restoring the same pragmatic effect need further consideration.

REFERENCES

- [1] Hunter J. P. Seven Reasons for Rhyme // Ritual, Routine, and Regime: Repetition in Early Modern British and European Cultures. – London, 2006. – P. 172-98.
- [2] Rorty A. (ed.). Essays on Aristotle's Poetics. – Princeton University Press, 1992. – 384 p.
- [3] McDaniel, Spencer. Did ancient poetry rhyme in its original language? – URL: <https://talesoftimesforgotten.com/2022/06/11/did-ancient-poetry-rhyme-in-the-original-languages/> 04.03.2024
- [4] Chaucer Geoffrey. The Canterbury tales. – London, 2007. – 341 p.
- [5] Aniol Scott. Medieval hymns. – URL: <https://religiousaffections.org/articles/hymnody/medieval-hymns/> 04.03.2024
- [6] Levine N. Rhyme // Victorian Literature and Culture. – 2018. – V. 46. – №. 3-4. – P. 844-847.
- [7] Clouston W.A. Arabian poetry. – Global Grey, London, 2023. – 246 p.
- [8] Obermeier C. et al. Aesthetic and emotional effects of meter and rhyme in poetry // Frontiers in psychology. – 2013. – V. 4. – P. 10-31.
- [9] Tsur R. Rhyme and Cognitive Poetics // Poetics Today. – 1996. – №17(1), 55. – URL: [doi:10.2307/1773252](https://doi.org/10.2307/1773252)
- [10] Edgar Allan Poe. The raven. – URL: <https://www.poetryfoundation.org/poems/48860/the-raven> 04.03.2024
- [11] Dan Paterson. Rain. – URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2008/05/26/rain-poems-don-paterson> 04.03.2024
- [12] Stallings A.E. The dollhouse. – URL: <https://seriealfa.com/tigre/tigre6/stallings.htm> 04.03.2024
- [13] Beth Ann Fennelly. The last hummingbird of summer. – URL: <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/poems/161986/the-last-hummingbird-of-summer> 04.03.2024
- [14] Danielle Vogel. Drifts. – URL: <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/poems/161994/drifts-65bc70989b62c> 04.03.2024

ҚАЗІРГІ ПОЭТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ ҰЙҚАС: КОММУНИКАТИВТІ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

*Срайлова А.Б.¹

¹PhD докторант, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ
Алматы, Қазақстан, e-mail: maral_albi@mail.ru

Аңдатпа. Мақала ХХІ ғасырдағы ағылшын поэтикалық дискурсындағы ұйқас рөлін зерттеуге арналған. Поэтикалық жанрлардың көпшілігінің орталық элементі бола отырып, ұйқас өзінің қатысуында

да (классикалық өлеңде) де, оның жоқтығында да (еркін өлеңде) ерекше прагматикалық әсерге ие. Мақалада қарастырылған зерттеулер дәлелдегендей, ұйқас рөлі есте сақтауды ынталандырудан бөлек коммуникативті және когнитивті әсерлерге байланысты. Мақаланың мақсаты – қазіргі ағылшын поэзиясындағы ұйқасты қолдану мен қолданбау тәжірибелерін салыстыру және ұйқастың прагматикалық потенциалын ашу. Осы мақсатта қазіргі ақындар шығармашылығы салыстыру, прагматикалық талдау және стилистикалық талдау әдістері арқылы зерттеледі. Біздің нәтижелеріміз ұйқас мәтінді жаттау немесе көркемдеу қызметін атқарып қана қоймай, өлеңнің мәнімен тереңірек байланыста екенін көрсетеді. Еркін өлең немесе ұйқассыз өлең жағдайында ұйқастың болмауы (әсіресе бас әріптерді елемеу графикалық элементімен үйлескенде) өлеңді динамикалық шығармаға, аяқталмаған үрдіске айналдырады. Қазіргі ағылшын поэзиясында ұйқасқа мән бермеу үрдісінің күшеюі поэзияның графикалық табиғатына байланысты болуы мүмкін. Ұйқас жоқ кезде оның орнын «қосымша» элемент алады және әдетте бұл элементтер графикалық қосымшалар немесе тыныс белгілерінің ерекшеліктері болып табылады. Мақаланың ғылыми жаңалығы – ұйқастың прагматикалық рөлін ашып, бұл рөлдің ұйқас болмаған жағдайда да орындалатынын негіздеу. Мақаланың теориялық және практикалық маңыздылығы ұйқастың прагматика, стилистика және когнитивтік поэтиканы ескере отырып, рөлін зерттеуде жатыр.

Тірек сөздер: поэзия, поэтикалық дискурс, ұйқас, еркін өлең, ұйқассыз өлең, тыныс белгілері, ұйқас схемасы, прагматика

РИФМА В СОВРЕМЕННОМ ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

*Срайлова А.Б.¹

¹PhD докторант, КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Алматы, Казахстан

e-mail: maral_albi@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли рифмы в английском поэтическом дискурсе XXI века. Рифма, являясь центральным элементом большинства поэтических жанров, имеет уникальный прагматический эффект как при ее наличии (в классическом стихе), так и при ее отсутствии (в верлибре). Роль рифмы варьируется от обеспечения запоминания до более широкого коммуникативного и когнитивного воздействия, что обосновано исследованиями, рассмотренными в статье. Цель статьи – сравнить практики употребления и пропуска рифмы в

современной английской поэзии и раскрыть прагматический потенциал рифмы. С этой целью творчество современных поэтов исследуется методами сравнения и противопоставления, прагматического анализа и стилистического анализа. Наши результаты показывают, что рифма служит не только для запоминания или украшения текста, но также имеет более глубокие связи с сутью стихотворения. В случае верлибра или белого стиха отсутствие рифмы (особенно в сочетании с графическим элементом игнорирования заглавных букв) превращает стихотворение в динамичное произведение, незавершенный процесс. Растущая тенденция игнорирования рифмы в современной английской поэзии может быть связана с графическим характером самой поэзии. Когда рифма отсутствует, ее место заменяет «лишний» элемент, и обычно эти элементы представляют собой либо графические дополнения, либо особенности пунктуации. Научная новизна статьи заключается в раскрытии прагматической роли рифмы и обосновании того, что эта роль выполняется даже при отсутствии рифмы. Теоретическая и практическая значимость статьи заключается в исследовании роли рифмы с учетом прагматики, стилистики и когнитивной поэтики.

Ключевые слова: поэзия, поэтический дискурс, рифма, верлибр, белый стих, пунктуация, схема рифмы, прагматика

Статья поступила 05.06.2024

ӘОЖ 81` 322.2

ҒТАХР 16.00.00

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.018>

ҚАРАМА-ҚАРСЫ МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ӘРТҮРЛІ СТИЛЬДЕГІ МӘТІНДЕРДЕ АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТТЕРІ

Султаниязова И.С.¹, Ажғалиев М.К.²

Альмурзина С.С.³, *Жумашева К.Б.⁴

¹философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
e-mail: su.indira@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған професор
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал, Қазақстан
e-mail: marat_ajigaliev@mail.ru

³магистр, оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті Орал, Қазақстан, e-mail: Samala-20@mail.ru

*⁴PhD, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті Орал, Қазақстан, e-mail: kama0186@mail.ru

Аңдатпа. Мақала қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің лингвостилистикалық қызметін талдау мақсатында жазылған. Мақалада қазақ тіліндегі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің түрлі стильдердегі қызметі сараланады. Стильдің түрлеріне жіктеме жасалып, стилистикалық қызмет терминіне анықтама беріледі. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің түрлі стильдерде қаншалықты дәрежеде қолданылып жүргендігі, оның қай стильде де ойды ұтымды жеткізуге қызмет атқара алатындығы мысалдар арқылы дәлелденеді. Негізгі тұжырымдар антонимдер жиі қолданылатын көркем, жарнама, публицистика мәтіндерін талдау арқылы жасалады. Бұқаралық қарым-қатынас жүйесіндегі қарсы мәнді тілдік құралдардың тілдік әсері қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің лингвостилистикалық қызметін талдау. Қойылған мақсатқа жету үшін зерттеу әдістері ретінде талдау, саралау, жаппай іріктеу әдістері қолданылған. Зерттеу нысаны ретінде қазіргі қазақ прозасы мен «Егемен Қазақстан» газеті материалдарындағы, жарнама мәтініндегі қарама-қарсы мәнді сөздер алынған. Олар стилистикалық және прагматикалық қызметі бойынша талданады.

Зерттеу нәтижесінде әртүрлі стиль мәтіндеріндегі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің прагматикалық, стилистикалық қызметтері контраста негізделген стильдік фигуралар тұрғысынан айқындалады. Стильдік фигураларды анықтау тілдік бірліктерді ұтымды қолдана білуде маңызды.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы: мақалада келтірілген тұжырымдар қазақ тіл біліміндегі антонимдер теориясы, лексикология, стилистика салаларын ғылыми тұрғыдан толықтырады. Зерттеудің теориялық қорытындылары тіл мен ойлау, тіл мен сөйлеудің өзара қарым-қатынасын, қарама-қарсы тілдік бірліктердің лингвостилистикалық қызметін түсінуге үлес қосады. Зерттеу нәтижесінде алынған материалдарды антонимдік сөздік құрастыруда, осы бағыттағы зерттеулер мен дәрістерге практикалық материал ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер, антоним, оппозиция, стильдер, стильдік фигура, стилистикалық қызмет, прагматикалық қызмет, публицистика, жарнама, көркем шығарма

Негізгі ережелер

Қарама-қарсы мағыналы сөздер тілдің маңызды құралдарының бірі болып табылады, олар тілдің байлығын және икемділігін көрсетеді. Қарама-қарсы мағыналы сөздер арқылы ойды нақтылап, қарсы қою арқылы мағыналық реңктерді айқындауға мүмкіндік туады. Көркем, публицистикалық және ресми-іскери стильдердегі мәтіндерде қарама-қарсы мағыналы сөздердің қолданылуы ерекше мәнге ие, өйткені олар мәтіннің экспрессивтілігін арттырып, автордың ойын айқын жеткізуге көмектеседі.

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдеби тілі – көп қырлы, адам қызметінің алуан аумағында қолданылады. Сондықтан да әдеби тіл құралдары (лексика, грамматикалық құрылымдар және т.б.) жұмсалымдық жағынан шектеулі: біреулері тілдік қатынастың бір аумағында, келесілері басқа аумағында пайдаланылады. Тілдік құралдар тілдік қатынас түріне қарай қолданылады.

А. Айғабылов қазақ лексикасын стиль жағынан стильаралық (бейтарап) лексика және стильдік тармақтарға бейімделген лексикалар деп бөледі. Бейтарап лексика деп стильдік тармақтың белгілі бір түріне ыңғайланбаған, қай мәтінде де қолдануға келе беретін сөздерді айтады. Ал стильдік тармаққа сараланған сөздерге белгілі бір стильде

қолданылып қалыптасқан сөздер жатады [1, 61-62 бб.]. Қазақ тілінің лексикасы *сөйлеу тілі лексикасы* және *кітаби лексика* деп екіге бөлінеді.

Ұлттық тіл біртекті емес. Алуан тілдік қатынас жағдаятында түрлі тілдік құралдар қолданылады. Адамның сөзіне қарап өзі туралы да білуге болады. Өзің туралы жағымды әсер қалдыру үшін әдеби тіл нормаларын білу, тілдік құралдарды қарым-қатынас жағдайы мен мақсатына сай, орынды стильде қолдану қажет. Тілдік бірліктерді ұтымды қолдана білу оның жұмсалымдық қызметін терең білу арқылы мүмкін болады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазіргі қазақ прозасы мен «Егемен Қазақстан» газеті материаларында кездескен қарама-қарсы мәнді сөздер тілдік қызмет қырынан антономдік оппозиция түрлеріне сараланып, стилистикалық қызмет тұрғысынан контрастың стильдік фигураларына ажыратылды. Жарнама мәтінінде кездескен қарама-қарсылықтар прагматикалық қызметі бойынша талданды.

Талқылау және нәтижелер

Қызметтік стильдерге тән стильдік белгілерге дұрыстық, дәлдік, бейнелілік, қисындылық, анықтық, мәнерлілік, деректілік, дерексіздік, көп мағыналылық, бір мағыналылық, стандарттылық жатады. Бұлардың кейбірі қай стильге жататындығына қарамастан, жалпы нормативтік сипатқа ие. Мысалы, кез-келген сөз дұрыс, анық, қисынды, дәл, белгілі дәрежеде мәнерлі болуы керек. Бұлар – жалпы әдеби тіл нормасына қойылатын талаптар. «Қызмет» термині лингвистикалық әдебиеттерде сөйлесім үдерісіндегі тілдік бірліктердің рөлі ретінде және белгілі бір құралдардың не құралдар жиынтығының жұмсалу мақсаты ретінде қарастырылады.

Стилистикалық қызмет ұғымын анықтау барысында тілдік қызметтің барлық түрі қарастырылады. Өйткені стилистика тілдік пәндер мәліметін пайдалана отырып, тілдік бірліктерді басқа қырынан, мәтіннің көркемдік әлеуеті тұрғысынан қарастырады. Әр мәтінде бірнеше қызмет қатарынан атқарылады, олардың ішінде эстетикалық қызметтің рөлі басым болады. Стилистикалық қызмет мәселесі әрбір мәтін талдау барысында қозғалады. Дегенмен, И. Арнольдтың айтуынша, стилистикалық қызмет теориясының ғылыми негіздемесі әлі жоқ [2, 48 б.]. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің көркем прозадағы рөлін анықтау барысында стилистикалық қызмет теориясы мен оның сипаттамасы басшылыққа алынып, декодтау әдісі қолданылады. Стилистикалық қызмет мәтіндегі тілдік бірліктердің өзара әсерінің

көркемдеуіш әлеуеті болып табылады, ол мәтіннің пәндік-логикалық мазмұнымен қатар, ондағы экспрессивті, эмоционалды, бағалауыштық және эстетикалық ақпаратты береді.

Зерттеушілердің көпшілігі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктерге талдау жүргізгенде оның антонимге қатысты стилистикалық қызметіне, олардың стилистикада антитеза, оксюморон сияқты стилистикалық амалдармен қолданылуына соқпай кете алмайды. Оның қызмет аумағына сөз мағынасының ашылуы, сөйленістің ырғақтық бөлінісі және т.б. жатады. Антонимияның тілдік құбылысын да, стилистикалық амалдарын да бірге қарастыратын лингвостилистикалық қызметті қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктерден іздеген дұрыс. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер көпқырлы құбылыс, гипероним болғандықтан, нақты бір стильдік қызмет атқаруы мүмкін емес. Оның стилистикалық қызметін қарастырғанда, тілдік табиғатын ашуға негізделген кешенді әдіс қолданған дұрыс. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер контекст құрылымына қарай бірнеше қызмет түрлерін (лингвистикалық және стилистикалық) жүзеге асыра алады. Мысалы, антонимдік оппозиция тілдік қызмет (сөздің мағынасын кеңейту, дизъюнкция, қарама-қарсы бастауларды ажырату), стилистикалық қызмет (күтпеген әсер қалдыру) атқарады.

Қоғамда публицистиканың алар орны зор. Ол сол заманның, уақыттың, қоғамның жыршысы, айнасы десек те болады, өйткені қоғамдағы өзекті мәселелерді көтереді. Публицистика қоғам өміріне белсене араласып, фактілік материалдарға сараптама жасау арқылы қоғамдық ой қалыптастырады.

Публицистикалық мәтіндер фактілерді, мәліметтерді хабарлайды. Десек те, ол ғылыми стильдегі сияқты объективті баяндаудан алшақ, сондай-ақ, оның ақпаратты дәлдікпен беруге деген ұмтылысы көркем стильден арасын ажыратады.

Публицистикалық стиль тақырыптық жағынан әртүрлілігімен ерекшеленеді. Бұл оның жанрлары мен мәтін түрлеріне әсер етпейді, бұл ауызша (теле-, радиожурналистика) және жазбаша мәтіндер (газет-журналдар) болуы мүмкін. Теле- немесе радиобағдарламаларда мазмұндау стилі барынша жеңілдетіліп беріледі, себебі кең ауқымды көрермен-тыңдарман қауымға арналады. Бұл жағдайда публицистикалық стиль ауызекі сөйлеу стиліне жуықтайды. Жазбаша публицистикада белгілі бір ғылым саласындағы кәсіп иелері мен мамандарына арналған, әсіресе, салалық журналдар мен газеттерде тілшінің, мақала авторының сөзі ғылыми немесе ресми-іскери стильге жақындайды. Бұл мазмұндау үшін таңдалынып алған тілдік құралдардан байқалады: терминдер

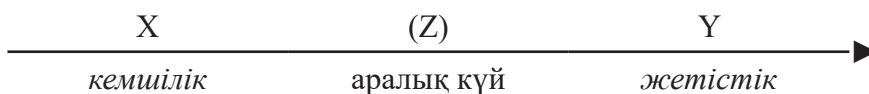
көбірек болады, синтаксис барынша күрделі болып табылады және т.б.

Публицистикалық стильде тіл ақпараттық қызметпен қатар, әсер етуші қызмет те атқарады. Публицистика қоғамдық пікір мен сана қалыптастыру үшін оқырманға әсер ету мақсатын көздейді. Десек те, публицистикада фактілерге негізделеді. Д.Розенталь публицистикалық шығарма тілдеріне тән келесі белгілерді атайды: тіл құралдарына мол мағына бере отырып, үнемді қолдану; тіл бірліктерінің қалың қауымға түсініктілігі; қоғамдық-саяси лексиканың басым болуы; қалыптасқан құрылымдардың қолданылуы; стильдік ерекше қолданыстары; өзге стиль түрлеріне де тән белгілердің араласуы; көркемдегіш құралдардың қолданылуы [3, 42 б.].

Публицистикалық мәтіндердің түрлілігіне қарамастан, олардың барлық түрінде қарама-қарсылық кездеспей тұрмайды. Өйткені қоғам мен саясатты қайшылықсыз елестету мүмкін емес. Сондықтан тілшілердің сараптамасынан қарама-қарсы мәнді көптеп кездестіруге болады. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер публицистикалық стильде жұмсалымдық, стилистикалық қызметтер атқарады.

Белгі мен қасиеттердің қарама-қайшылығының арасында аралық мүшелердің болуымен ерекшеленетін *градуалды антонимдік оппозицияға* публицистика жанрынан көптеген мысалдар кездестіруге болады. Аралық мүше градиациялық шкалада қарқындылық белгісі бойынша екі шеткі қарсы мәннің арасында орналасады.

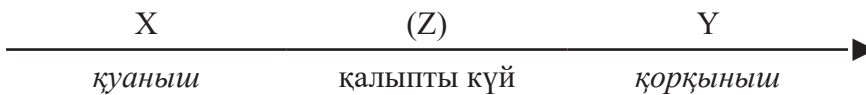
Өмір бойы ауылшаруашылығы саласында істегендіктен, оның жетістігі мен кемшіліктерін де ептеп білемін [4, 824-825 бб.].

Қарқындылық белгісі шкаласында аралық элементтен бірдей ара қашықтықта орналасқан бұл антонимдік жұп симметриялы градуалды оппозиция мүшелері болып табылады. Сондай-ақ, бұл сөйлемдегі антонимдік жұптар қарама-қарсылықты біріктіру қызметін атқарып, контрастқа негізделген стильдік фигура амфитеза арқылы беріліп тұр.

Дәл осындай даму шкаласына орналасатындай симметриялы градуалды оппозицияға жататын мысалдарды публицистика мәтіндерінен көптеп кездестіруге болады. Мәселен:

Қыздарға тән мінезбен бетін басып, жасаураған көздерінен қуаныш пен қорқыныш, әлі де болса өзі жеткен жетістікке сенбегендей сәтте еді [4, 489-494 бб.].

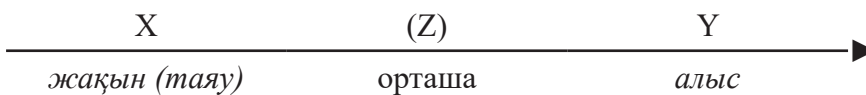
Бұл сөйлемде де қарама-қарсылық амфитеза арқылы көрінсе, келесі мысалымыз да дәл осы шкалада орналасып, симметриялы градуалды оппозиция мүшелері болатын жұп альтернатеза арқылы беріледі. Өйткені *қуаныш шаттықтың* синонимі болса, *мұң* оның антонимі ретінде келесі шеткі мүше болар еді. Бұл жерде де аралық мүше қалыпты күй: *Қиындықтан қорқып-үркүді білмейтін Асқар мен Мәкеннің өмірі де бірде шаттыққа, бірде мұңға толы* [4, 727-728 бб.].

Бұл сөйлемде қарама-қарсы мағыналы тілдік бірлік кезектестіру қызметін атқарып тұр.

Келесі сөйлемдерде кездесетін *алыс-жақын, таяу-алыс* жұптары да амфитеза болып тұр:

Тұңғыш рет алыс-жақынмен шекарасын айырып, тәуелсіз мемлекет болды [4, 797 б.].

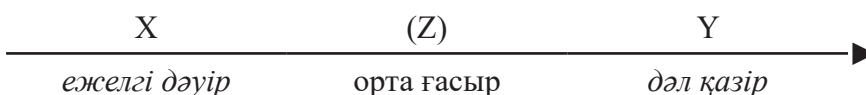
Бүгінгі күні арнайы мамандар мен гидроприбор өндірісі жаңашылдары дәл осы модификациядағы қазақстандық катерді бірқатар таяу және алыс шетелдерге экспортқа шығаруды көздеп отыр [4, 736-738-б.].

Бұл жерде орташа деп берген аралық мүше алыста емес, жақын да емес жерді көрсетеді.

Қай қоғамның болмасын басынан өткерген тарихы бар, оның кезеңдері публицистикадан орын алуы заңды құбылыс:

Тау мен тасы да, өзен-көлінің сағасы да тұнған шежіре Сарыарқа төсінде қанат жайған үшінші мыңжылдық қаласы – абат Астана тарихы көне өркениет пен ежелгі дәуір мәдениетіне сабақтасатындығы дәл қазір талассыз ақиқат [4, 807-808-бб.].

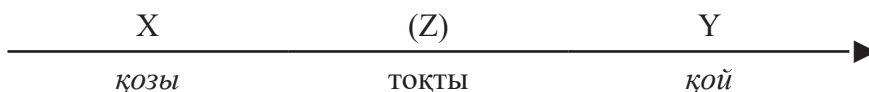

Айталық, шөлді аймақ пен теңіз жағалауындағы шалғынды өңірді салыстыруға келмейді [4, 789-792 бб.].

«*Қарттардан Жақаңды, жастардан, қатарларыңыздан Серікті ренжітпеңдер*», – дедім [4, 746-751 бб.]. Антитеза фигурасына мысал болатын *қарт-жас* жұбының аралық мүшесі *орта жас* екені талас тудырмаса керек.

Мен жеті жасымнан **қозы** жамыратып, **қой** бағып ақ таяқтың құты мен берекесін көрген кісімін [4, 824-825 бб.].

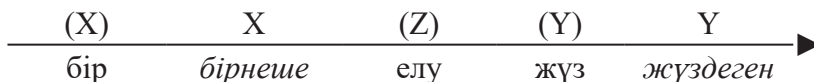
Ежелден қой бағып өскен қазақ баласы **қозы-қой** жұбынан *кіші-үлкен* деген антонимді көреді. Екеуінің арасында *орташа* ұғымы бар, контекске сай тоқтыны қойып, симметриялы градуалды оппозицияға жатқызуға болады:

Асимметриялы градуалды оппозицияда қарама-қарсы мәнді тілдік бірліктер орталық мүшеден әртүрлі арақашықтықта болатыны белгілі:

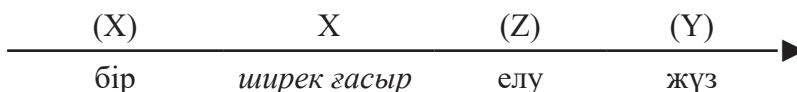
Публицистикада сандар бір-бірімен оппозициялық жұпта жиі қолданылады: *Соның салдарынан бірнеше үй құлап, жүздегені жарамсыз күйге түскен болатын* [4, 807-808 бб.].

Бұл мысалда тілші оқиғаны бір-біріне қарсы қоймай, зардап шеккен үйлер ретінде бағыттас берген. Біз бұл жерден мөлшерді білдіретін екі сан есімді алып, бір және жүз сандарын антоним ретінде қарап, градуалды асимметрия ретінде төмендегі шкалаға салдық:

Келесі сөйлемде кездесетін оппозицияны нақты сандық шкаламен көрсетуге келеді:

Мұндай мүмкіндік елге жүз жылда бір рет қана берілуі мүмкін. Кей елдерге жүз жылда та берілмеуі мүмкін. Қазақстан – сондай мүмкіндікке тәуелсіз дамуының алғашқы ширек газырында-ақ қол жеткізген сирек елдің бірі [4, 778-784 бб.].

Келесі сөйлемде де кездесетін әрбір сан есімді сәйкес қолданылған салыстырмалы санға қарсы қойып, дәл осындай шкалаға орналастыруға болады. Яғни ол сөздер де асимметриялы градуалды оппозицияға мысал болары сөзсіз.

5-6 сиыр, 20 шақты қойы мен 2 жылқысы көбейе келе қазір ірі қарасы 300-ге жақындаған, 1 мың қой, 250-ге жуық жылқы оның сыртында [4, 754-755 бб.]. Жоғарыда келтірілген мысалдардағы сандық көрсеткішті антонимдік жұптардан *көп – аз* концептісі көрінеді. Келтірілген сөйлемдегі сандардың бірінен екіншісіне ауысуы стилистикалық амал антиметабола арқылы жасалған.

Менде достар **көп** болды, бірақ адамға қатар өмір сүрген, замандастар қатарының сирегені **қасіретте** де, **қуанышта** да **жалғыз** қалғаның қиындау екен [4, 815-817 бб.].

Мысалдағы **қасірет** және **қуаныш** сөздері шкалада аралық мүшеден бірдей қашықтыққа орналасып, симметриялы градуалды оппозицияға мысал болады, ал келесі антонимдер асимметриялы оппозиция мүшелері болып табылады. Өйткені сөйлемнен **көп** достары болғанымен, **жалғыз**, шкаладағы нөлге тең сатыда қалғанын көреміз, **көп** сөзінің антонимі **аз** болуы керек еді:

Жоғарыдағы сөйлемдегі қарама-қарсылықтар **көп-жалғыз** жұбы антитеза, **қасірет** пен **қуаныш** амфитеза тәсілімен берілген.

Привативті антонимдік оппозиция градуалды оппозиция сияқты бірінің белгілерін бірі жоққа шығарады, тек олардың арасында аралық элемент болмайды. Өз-өзге концептісіне айқын мысал болатын келесі привативті оппозиция антитеза тәсілімен жасалып, салыстыру қызметін атқарып тұр:

1937 жылы Парижде өткізілген Бүкіләлемдік көрме тарихқа адамзаттың қошеметшіл жағымпазға бой алдырмай, өз ісіңе де, өзгеге де сын көзбен қарап, қате кетсе, өзің түзей білу [4, 778-784 бб.].

Эквиволентті антонимдік оппозиция мүшелері арасында ассоциативті қарама-қайшылық бар. Лексикографиялық оқулық көздері мен психолингвистика тәжірибелер нәтижесіне сүйенсек, мұндай қарама-қайшылық бинарлы деп аталады.

Публицистика жанрынан эквиволентті антонимдік оппозиция келесі мысалдарда кездесті.

1. Қарама-қайшы бағыттағы әрекеттерді білдіретін лексемалар:

Ресей қорғаныс министрі Сергей Шойгу бұрынғы министр Анатолий Сердюковтың кезінде қарулы күштер қатарынан босатылған офицерлерді қайта қызметке алуға уәде берді [4, 815-817 бб.].

Бұл ретте біз жастар жатпай-тұрмай ел ертеңі үшін жүйелі жұмыстарды атқаруға барымызды саламыз [4, 756-760 бб.].

Себебі, басып емес, шашып жейтін де +жігіттер жетеді қазақта [4, 717-719 бб.].

2. Лексикалық конверсивтер:

Жастар өзіне мемлекет бізге не береді деп емес, мен еліме, жұртыма не беремін, мемлекетім үшін не істей аламын деген сауал қоюы тиіс [4, 756-760 бб.].

3. Бағыттық ұғымдарды білдіретін сөздер:

Ешбір фактілерге негізделмеген, тек өзінің «жадына сүйеніп» ойдан құрастырылған мәліметтерінен тұратын сұхбаттарды оңды-солды таратып отырып, Храпунов ақпараттық байламмен айналысуда [4, 746-751 бб.].

Бұл жерде осы балалардың денсаулығы, тыныштығы үшін күні-түні аялы, жылы жүректі адамдар жұмыс жасайды [4, 798 б.].

Институттық дискурстың концептілік оппозициясы деп асимметриялы элеуметтік статуска ие субъектілері концептілерінің арақатынасы деп білеміз. Мысалы, педагогикалық дискурста концептілік оппозиция *мұғалім – оқушы* болса, медициналық дискурста *дәрігер – емделуші*.

Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің публицистикалық жанра қолданылуы төмендегідей: тілдік антонимдер авторлық хабарламалар мен сипаттауларда жиі кездесе, контекстік антонимдер монологтық және диалогтық сөйленістерде жиірек ұшырасады. Бұл стильде қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің барлық қызметі жүзеге асады. Қарама-қарсылық, салыстыру, біріктіру, бірін-бірі жоққа шығару қызметтері көбірек қолданылады. Публицистикалық стильде контекстік антонимдер жиі қолданылады.

Зерттеушілер публицистикалық стильде ғылыми стиль мен көркем әдебиет тілінің сипаттары бірге келетінін жиі айтады. Бұл публицистикалық стиль осы екі стильдің бірігуі деген сөз емес. Осы стильдің экстралингвистикалық белгісі келесі екі қызметті қатар атқаруы десек те болады: сендіру қызметі және ақпараттық-мазмұндық қызмет.

Тілшілер қиялында шек жоқ, олар антонимдік оппозицияларды, сөз айшықтары стильдік фигураларды шебер қолдана білген. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер басқа тілдік бірліктер сияқты публицистика жанрының айшықты, тартымды мәтін құрайтын маңызды құралы болып табылады. Себебі, оның бойында қайшылықты көрсету, салыстыру, сенімділік сияқты қасиеттері тілде баяғыдан белгілі. Ал журналистер қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктерді қажетінше түрлендіріп, құлпыртып жаңа мағына үстеуге, қажет материалдарына айналдыруға шебер. Осындай қарама-қарсы тілдік бірліктердің қасиеттерін жарнама берушілер де тиімді пайдалануға тырысады.

Жарнама – белгілі бір зат пен құбылысты насихаттау мақсатында жарияланған хабарлама. Прагматика гректің *pragma* (барыс септік), *pragmatos* (іс-әрекет) деген сөздерінен шыққан. Прагматика тілдегі белгілер қызметін зерттейді. Жарнама мәтіні – прагматикаға айқын бағытталған шығарма. Кез-келген жарнама мәтінінің прагматикаға

бағытталуы адресатты белгілі әрекетке итермелеуден көрінеді. Ол іс немесе жарнамаланған затқа деген көзқарастың өзгеруі болуы мүмкін. Жарнама мәтінін құру үдерісі тұтынушыға әсер ету мақсатын көздейді. Әсер ету тәсілдерінің бірі лексика-стистикалық және синтаксистік құралдар болып табылады. Жарнама мәтіні прагматикалық қызмет атқара отырып, тауарға сипаттама беріп қана қоймайды, мәтін жіберушінің коммуникативтік ішкі мақсатын жеткізетін қосымша міндет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, жарнама мәтінін прагматикалық әсер ету әктісі ретінде қарастырған жөн.

Рационалистік стратегияны жүзеге асыру барысында синтаксистік амалдар да қолданылады. Жарнамашылардың жиі қолданатын әдісі мәселе туғызып, одан шығу жолын көрсету болып табылады. Бұл – қиын нәрселерді жеңілдетіп түсіндіруде таптырмайтын әдіс. Психологиялық тұрғыдан алғанда, екі бөліктен, мәселе мен оның шешімінен тұратын ақпаратты қабылдау жеңіл. Тілдік көзқарас бойынша да бір сөйлемнің орнына екі сөйлем қолдану қабылдау қиындығын жояды. Ол сұрақ-жауап түрінде де болуы мүмкін.

Рационалистік стратегиядан жобалық стратегияның ерекшелігі эмоцияға бағытталғандығында. Бұл арада жарнама жасаушылар сатып алушыға эмоциялық әсер ету, өзіне жақын тарту мақсатын көздейді. Мұндай жарнама мәтіні жоғары экспрессивтігімен, айқын композициялық құрылымымен ерекшеленеді. Сатып алушыны өзіне жақын тарту амалдары төмендегіше:

Қолпаштау:

Жүрудің не қажеті бар, сен ұша аласың ғой.

Сатып алушының «Мен» аймағына ену үшін жарнамашылар қарым-қатынас амалын қолданады. *Менікі* сөзі құндылық ұғымына қатысты айтылады. Ол бірінші және екінші жақта келуі мүмкін. Эмоциялық қызығушылық тудыру үшін метафора, гипербола, кейіптеу сияқты стильдік амалдар қолданылады. Кейде жарнама мәтінінде аяқталмаған не бастапқы бөлігі жоқ сөйлемдер кездеседі.

Егер мұндай құрылымға ырғақ қосылса, жарнама тартымдырақ болады және есте тез сақталады:

Үлкен адамдарға арналған кішкентай компьютерлер.

Қазіргі жарнама стратегияларының көпшілігінде контраст идеясы негіз болып алынуы тегін емес. Өйткені жарнама сатылымның ерекше ұсынысы мен алдыңғы қатарда екенін көрсетуді көздейді. Жарнамада қарама-қарсылық ақпараттық негізде де, риторикалық жолмен де, анық күйінде де берілуі мүмкін. Қалай болғанда да, мұндай фразалардың әсері шексіз болмақ:

Fairy. Қиын дақтарды оңай жеңеді.

Комет тазалық құралының жарнамасын алсақ, тақырыбы: «Жаңалық. Дәретханаға арналған *Комет*. 7 күнге дейін тазалық. Мүмкін емес. Сарапшылардан сұрап көрейік».

«*Басқалар кетіре алмайтынды кетіреді*» – ұран.

Негізгі мәтін *Кометтің* қасиеттерін сипаттауға арналады да, эхо-фразада «Енді сен менімен бірге тұрасың» деп аяқтайды.

Антитеза – жарнамаланушы тауардың артықшылығын көрсетуде таптырмас амал:

Кішкентай шоколадтың үлкен мүмкіндігі (шоколад).

Сонымен қатар бұл сөйлем антонимдік оппозицияға да мысал бола алады. Жоғарыдағы жарнамада аралық мүше орташадан екі шеткі мүше бірдей қашықтықта орналасып, симметриялы градуалды оппозиция болып тұрса, келесі жарнама мәтінінде кездесетін шеткі мүшелер шексіз бен кішкентай аралық мүшеден әртүрлі қашықтықта орналасып, асимметриялы градуалды оппозиция болады:

Шексіз ләззаттың кішкентай бөлішегі (Dave шоколады)

Соңғы екі жарнаманың мәтінінде кездескен оппозицияларды келесі шкалада көрсеткен жөн:

Бұл градуалды оппозиция түріне келесі жарнамадағы антитеза да мысал бола алады:

Шағын бизнес әлеміне ашылған үлкен терезе.

Өйткені *шағын* сөзі жоғарыда келтірілген даму шкаласында ортаңғы мүше мен *кішкентай* сөзінің ортасына орналасып, қарама-қарсы мағынадағы *үлкен* сөзімен симметрия сақталмас еді.

Антитезаға мысал болатын келесі сөйлемде кездесетін *қымбат-арзан* жұбы симметриялы градуалды оппозиция:

Жер – қымбат, су – арзан (Теле 2).

Ал келесі жарнамадағы симметриялы градуалды оппозиция *ақ – қара* жұбы жарнамада антитеза болып тұр, сөздерді қайталап ойнату арқылы тұтынушыға әсер ету көзделген:

Ақтың түсі – ақ, қараның түсі – қара (Рексона).

Қазақ жарнамаларының ықпал ету және ақпарат беру қызметтерінде тілдік құралдар, соның ішінде қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер маңызды рөл атқарады.

Десек те, көркем шығармада қарама-қарсы тілдік бірліктер жарнама мәтініне қарағанда өнімді қолданылады.

Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің көркем мәтіндегі қызметін қарастыру барысында стилистикалық қызмет пен оның сипаттамасы басшылыққа алынды. Стилистикалық қызмет мәтіндегі тілдік құралдардың өзара әсерін күшейтетін көркемдеуіш құрал ретінде қарастырылады. Мәтінде заттық-ұғымдық мағынамен қатар экспрессивті, эмоционалды, бағалауыштық және эстетикалық ақпарат болады.

Мәтінде қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер *қарама-қарсы қою, салыстыру, бөлу, кезектестіру, қарама-қарсылықтарды біріктіру, барлық құбылыстарды қамту, қарама-қарсылықты жоққа шығару* қызметтерін атқарады.

Шендестіруге құрылатын антитеза салыстыру қызметін атқарады.

Антитеза – контрастық қарама-қарсылыққа құрылған түрлі объектілерді білдіретін антонимдердің үйлесімділігіне негізделген стилистикалық фигура. *Осылайша суықта паналығы жоқ, ыстықта саялығы жоқ үйді кейбіреулер «көзбояушылықтың классикалық түрі» десіп әзілдейтін* [5, 49 б.].

Антитеза түрлі қайталамалардан, түбірлік қайталамалардан тұруы мүмкін. Мұндай жағдайда бұл фигураның тілдік негізі түбірлес антонимдер болып табылады.

Антитеза жай және күрделі болып бөлінеді. Жай антитеза бір антонимдік жұптан тұрады:

Айырмашылығы – бірінің жұмыс сағаты ұзақтау, бірінікі қысқалау болуы кәдік [5, 17 б.].

Күрделі антитеза бірнеше антонимдік жұптан тұрады. Мысалы, *Саған өтірік, маған шын, өмірім қамауда өтетінін бала күнімде-ақ сезіп едім* [6, 153 б.].

Қанша жүрдік, аз жүрдік пе, көп жүрдік пе, жол алыс болды ма, жақын болды ма, оны да білмеймін [7, 110 б.].

Оппозициялар адам жағдайы мен мінез-құлқын, сондай-ақ сезім мен көңіл-күй ұғымын да білдіреді. Контрасқа негізделген антитеза көркем мәтін кеңістігінде кеңінен қолданылады. Әсіресе, проза жанрында антитеза ерекше дамыған.

Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің барлық құбылыстарды қамту, қарама-қарсылықты біріктіру қызметтері амфитеза фигурасы арқылы беріледі.

Амфитезаға көркем шығармалардан көптеп мысал кездестіруге болады:

Ұзынды-қысқалы бойларына қарап, балалар бұларды «Дон-Кихот пен Санчо» деп мазақтайтын [8, 44-б.]. Келтірілген материалда автор

екі баланың не ұзын, не қысқа емес, бірінің ұзын, бірінің қысқа екенін бір қос сөзбен шебер бере білген.

Барлық құбылыстарды қамту қызметіндегі амфитезаны кейде «бәрі» деген бір сөзбен ауыстыруға да болар еді. Мысалы,

Жақсылықтың да, жамандықтың да қыл мойынға тақалған шағы ауыр тиеді адамға [8, 19 б.].

Келесі мысалда амфитеза «үнемі» сөзінің орнына қолданылып тұр:

Күні-түні толас таппайтын, ұзақ-сонар баяғы жыр [8, 19 б.].

В.Москвин амфитеза шеткі аймақтарды көрсету арқылы бүтінді көрсететінін баса айтады [9, 113 б.]. Оның сөзіне қазақ көркем туындыларынан да дәлел келтіруге әбден болады:

Ол тізбек төменнен жоғарыға дейін көзге көрінбес желімен тартылып жататын [8, 140 б.].

Келтірілген сөйлемдерден жоғары мен төменнің, табалдырық пен төрдің арасы толық алынып тұрғаны белгілі. Сондықтан да, амфитезаға мысал бола алады.

Мәтінде қарама-қарсылық қызметін атқаратын акротеза қарсылық мәнді мынадай әдістер арқылы береді:

Көздің жасы енді сыртқа емес, ішке құйылып, жүректің басына беріш боп байланып жатқандай [8, 57 б.].

Сөйлемде жастың ішке құйылғандығы *сыртқа емес* сөзімен нақтылана түседі.

Акротеза жай антонимдік жұптардан ғана емес, күрделі, фразеологиялық, контекстік антонимдерден жасалуы мүмкін:

Жақсылық деген арамтамақтың аузына апарып ас тығу емес, көпке игілік әкелетін іс болмағы ләзім [8, 140 б.].

Диатеза басқа жанрларға қарағанда көркем шығармада жиі кездеседі.

Қарама-қарсы мүшелерді жоққа шығару арқылы аралық мүшені мақұлдайтын фигура диатезаның да жай және күрделі түрлері бар.

Мысалы: *Қаймығу, жүректің ме, алдан тосатын белгісіз күндердің буалдыр үміт-арманы ма, әйтеуір, лықсып төгілген жүрекжарды бір ыстық алғыс бар* [8, 19 б.].

Көркем шығармада альтернатезаны авторлар қаһармандарының психологиялық, эмоционалдық, бағалауыштық күйін көрсету үшін қолданады. Мысалы;

Шамы бірде жанса, бірде жанбай қалатын алыс аудандағы малшыға бұл да таңсық [10, 299 б.].

Бір күн бетін, бір күн сыртын берген тұрлаусыз дүние деген осы [10, 266 б.].

Қаһармандардың үміті мен күдігін беруде де альтернатеза таптырмайтын тәсіл:

Жаңағы үйіне келген адам ба әлде сайтан ба? Бұл өңі ме, әлде түсі ме? [11, 5 б.].

Қорытынды

Қарама-қарсы тілдік бірліктер барлық стильде де қолданылады. Біз өз мақаламызда антонимдік оппозиция жиі қолданылатын публицистикалық, көркем стильдер мен жарнама жанрына тоқталғанды жөн көрдік. «Қызмет» термині лингвистикалық әдебиеттерде сөйлесім үдерісіндегі тілдік бірліктердің рөлі ретінде және белгілі бір құралдардың не құралдар жиынтығының жұмсалыу мақсаты ретінде қарастырылады. Стилистикалық қызмет ұғымын анықтау барысында тілдік қызметтің барлық түрі қарастырылады. Өйткені стилистика тілдік пәндер мәліметін пайдалана отырып, тілдік элементтерді басқа қырынан, мәтіннің көркемдік әлеуеті тұрғысынан қарастырады. Қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер мәтінде *қарама-қарсы қою, салыстыру, бөлу, кезектестіру, қарама-қарсылықтарды біріктіру, барлық құбылыстарды қамту, қарама-қарсылықты жоққа шығару* қызметтерін атқарады.

Публицистика жанрында қарама-қарсы тілдік бірліктер түрлі әдістермен беріледі. Біз оларды оппозициялық тұрғыдан талдап, соңғы жылдардағы газет беттерінен мысалдар келтірдік. Жарнама беруші тұтынушыға эмоциялық әсер етуде қарама-қарсы мағыналы сөздерді дұрыс таңдап, тиімді қолдану арқылы мақсатына жете алады. Көркем мәтінде антонимдер қажетті көңіл-күйді беріп, қаһармандардың ішкі жан-дүниесі мен шындық өмірдегі қарама-қайшылықты бейнелеуге қатысты автор идеясын жүзеге асырады.

Біздің ойымызша, қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің қызметтерін ауызекі тілге қарағанда ұғым кең мағынада, бейнелі, көрнекті сөздермен берілетін публицистикалық, көркем шығармалар және жарнама мәтіні негізінде зерттеу өнімдірек болар еді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы: оқу құралы. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2013. – 104 б.

[2] Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: учебник для вузов. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 384 с.

[3] Розенталь Д.Э., Голуб И.Б. Секреты стилистики. – М.: Рольф, 2002. – 208 с.

[4] Егемен Қазақстан. – 2012.

- [5] Ахметбеков К. Қасірет. Роман. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2010. – 408 б.
- [6] Найманбаев Қ. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Роман, әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1991. – Т.1. – 480 б.
- [7] Ахметжан Т. Ақиқат жолы. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2008. – 240 б.
- [8] Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. Көкейкесті. – Алматы: Қазығұрт, 2003. – Т. 1. – 464 б.
- [9] Москвин В.П. Стилистика русского языка: Приемы и средства выразительности и образной речи (общая классификация): пособие для студентов. – Волгоград: Учитель, 2000. – 198 с.
- [10] Жұмаділов Қ. Бір ғана ғұмыр. Әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2004. – 352 б.
- [11] Ақмамбет Ә. Қатын қашқан: хикаялар, ертегілер, әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1994. – 336 б.

REFERENCES

- [1] Aiğabylov A. Qazaq tiliniñ lekcikologiacy: oqu qūraly [Lexicology of the Kazakh language: a textbook]. – Almaty: Däuir-Kıtap, 2013. – 104 b. [in Kazakh]
- [2] Arnold İ.V. Stilictika. Covremennyi anglicki iazyk: uchebnik dlä vuzov (Stylistics. Modern English language: textbook for universities). – M.: Flinta: Nauka, 2002. – 384 s. [in Rus.]
- [3] Rozental D.E., Golub İ.B. Sekrety stilictiki (Secrets of Stylistics). – M.: Rolf, 2002. – 208 s. [in Rus.]
- [4] Egemen Qazaqstan (Sovereign Kazakhstan). – 2012. [in Kaz.]
- [5] Ahmetbekov K. Qaciret. Roman (Kash. The novel). – Almaty: «Jalyn bacpasy» JŞC, 2010. – 408 b. [in Kaz.]
- [6] Naimanbaev Q. Eki tomdyq tañdamaly şyğarmalar. Roman, äñgimeler (Selected works in two volumes. Novel, stories). – Almaty: Jazuşy, 1991. – T.1. – 480 b. [in Kaz.]
- [7] Ahmetjan T. Aqiqat joly (The way of truth). – Almaty: «Jalyn bacpasy» JŞC, 2008. – 240 b. [in Kaz.]
- [8] Jūmadılov Q. On eki tomdyq şyğarmalar jinağy. Kökeikecti (Collection of works in twelve volumes. “I don’t know,” he said.). – Almaty: Qazyğürt, 2003. – T. 1. – 464 b. [in Kaz.]
- [9] Mockvin V.P. Stilictika rucckogo iazyka: Priemy i credctva vyrazitelnocti i obraznoi rechi (obşaiia klaccifikasia): pocobie dlä ctudentov (Stylistics of the Russian language: advantages and advantages of expressiveness and image perception (general classification): benefits for

students). – Volgograd: Uchitel, 2000. – 198 s. [in Rus.]

[10] Jūmadılov Q. Bır ğana ğūmyr. Äñgimeler (Only one life. Stories). – Almaty: Atamūra, 2004. – 352 b. [in Kaz.]

[11] Aqmambet Ä. Qatyn qaşqan: hikaialar, ertegiler, äñgimeler (Katyn kashkan: stories, fairy tales, stories). – Almaty: Jalyn, 1994. – 336 b. [in Kaz.]

ФУНКЦИИ СЛОВ С ПРОТИВОПОЛОЖНЫМИ ЗНАЧЕНИЯМИ В ТЕКСТАХ РАЗНЫХ СТИЛЕЙ

Султанязова И.С.¹, Ажғалиев М.К.²,
Альмурзина С.С.³, *Жумашева К.Б.⁴

¹доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан
e-mail: su.indira@mail.ru

²кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Уральск, Казахстан, e-mail: marat_ajgaliev@mail.ru

³магистр, преподаватель, Западно-Казахстанский университет
им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: Samala-20@mail.ru

*⁴магистр, старший преподаватель,
Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова,
Уральск, Казахстан, e-mail: kama@mail.ru

Аннотация. Статья написана с целью анализа лингвостилистической функции языковых единиц противоположного значения. В статье рассматриваются функции языковых единиц с противоположным значением в разных стилях казахского языка. Разрабатывается классификация видов стиля, дается определение термина стилистическая функция.

На примерах подтверждается, в какой степени в различных стилях используются языковые единицы противоположного значения, в каком стиле они могут служить для более точной передачи мысли.

Основные выводы делаются посредством анализа художественных, рекламных, публицистических текстов, в которых часто встречаются антонимы. Рассматривается языковое влияние лингвистических функции противоположного значения в системе массовой коммуникации.

Цель исследования – анализ лингвостилистической функции языковых единиц противоположного значения. Для достижения поставленной цели в качестве методов исследования использовались методы анализа, дифференциации, массовой выборки.

В качестве объекта исследования взяты языковые единицы противоположного значения в материалах современной казахской прозы, газеты «Егемен Қазақстан» и рекламных текстах. Они анализируются по их стилистической и прагматической функции.

В результате исследования прагматические, стилистические функции языковых единиц противоположного значения в текстах разных стилей определяются с точки зрения стиливых фигур, основанных на контрасте. Определение стиливых фигур важно в умении эффективно использовать языковые единицы.

Научная значимость исследования: положения, приведенные в статье, с научной точки зрения дополняют разделы казахского языкознания - а именно, лексикология, стилистика, теория антонимов. Теоретические выводы исследования вносят вклад в понимание взаимосвязи языка и мышления, языка и речи, лингвостилистической функции языковых единиц противоположного значения. Материалы, полученные в результате исследования, могут быть использованы в составлении словаря антонимов в качестве практического материала для исследований и лекций в данном направлении.

Ключевые слова: языковые единицы с противоположным значением, антоним, оппозиция, стили, стиливая фигура, стилистическая деятельность, прагматическая деятельность, публицистика, реклама, художественное произведение

FUNCTIONS OF WORDS WITH OPPOSITE MEANINGS IN TEXTS OF DIFFERENT STYLES

Sultaniyazova I.S.¹, Azhgaliev M.K.²,
Almurzina S.S.³, *Zhumasheva K.B.⁴

¹PhD, Associate Professor, M.Utemisov West Kazakhstan University
Uralsk, Kazakhstan, e-mail: su.indira@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
University of Innovation and Technology of Western Kazakhstan,
Uralsk, Kazakhstan, e-mail: marat_ajigaliev@mail.ru

³Master of Pedagogical Sciences, lecturer, M.Utemisov
West Kazakhstan University, Uralsk Kazakhstan
e-mail: Samala-20@mail.ru

*⁴Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer, M.Utemisov West
Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: kama@mail.ru

Abstract. The article is written in order to analyze the linguistic and stylistic activity of linguistic units of opposite meaning. The article analyzes

the activity of linguistic units with the opposite meaning in the Kazakh language in various styles. The classification of types of style is developed, the definition of the term stylistic activity is given. The examples confirm to what extent linguistic units of opposite meaning are used in different styles, in what style they can serve for the rational transmission of thought. The main conclusions are made by analyzing the texts of fiction, advertising, journalism, in which antonyms are often used. The linguistic influence of the opposed linguistic means in the system of mass communication is considered.

The purpose of the study is to analyze the linguistic and stylistic activity of linguistic units of opposite meaning. To achieve this goal, methods of analysis, differentiation, and mass sampling were used as research methods. The words found in the materials of modern Kazakh prose and the newspaper "Egemen Kazakhstan", taken as an object of research, are differentiated from the point of view of linguistic activity into types of antonomical opposition and differentiated from the point of view of stylistic activity into stylistic figures of contrast. The juxtaposition encountered in the advertising text is analyzed according to pragmatic activity.

As a result of the study, the pragmatic, stylistic functions of linguistic units of opposite meaning in texts of different styles are determined from the point of view of stylistic figures based on contrast. The definition of stylistic figures is important in the ability to use language units rationally.

Scientific significance of the study: the conclusions given in the article complement the fields of the theory of antonyms, lexicology, stylistics in Kazakh linguistics. The theoretical conclusions of the study contribute to the understanding of the relationship between language and thinking, language and speech, the linguistic and stylistic function of opposite linguistic units. The materials obtained as a result of the research can be used in compiling an antonymic dictionary, as practical material for research and lectures in this direction.

Keywords: linguistic units with opposite meaning, antonym, opposition, styles, stylistic figure, stylistic activity, pragmatic activity, journalism, advertising, artwork

Статья поступила 08.06.2023

ӘОЖ 81'44

ҒТАХР 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.019>

ТЕРМИНЖАСАМДАҒЫ МЕТАФОРАНЫҢ КОГНИТИВТІК МЕХАНИЗМДЕРІ

Хасанғалиева Б.К.¹, *Исакова С.С.², Исакова А.С.³

¹докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: bibigul2901@mail.ru

*²филология ғылымдарының докторы, профессор

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: sabira-i@yandex.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар мен

инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

e-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Мақала терминжасамдағы метафораның когнитивтік механизмдерін анықтауға арналады. Зерттеу нысаны – офтальмологияның қазақ және ағылшын тілдеріндегі терминжүйесі. Зерттеудің пәні – метафора офтальмология терминологиясындағы арнайы білімді бейнелеу тәсілі ретінде. Зерттеудің мақсаты – атау теориясы мен когнитивті лингвистика тұрғысынан метафоралық модельдеу ерекшеліктерін және қазақ және ағылшын тілдеріндегі офтальмология терминжүйесіндегі метафораланудың қолдану тәсілдерін түсіндіру. Зерттеудің мақсаты мен пәні мынадай нақты міндеттерді шешуге бағытталды: 1) қазақ және ағылшын тілдеріндегі офтальмологиядағы метафоралық терминдер корпусын және олардың атауыштық сипаттамаларын анықтау; 2) зерттелетін терминжүйені қалыптастыруда метафоралық атаудың ерекшелігін белгілеу; 3) термин-метафоралардың негізгі көздерін анықтау және зерттелетін терминжүйеде метафоралық модельдер құру; 4) метафоралаудың вербалдану тәсілдерін зерделеу және зерттелетін терминжүйеде метафораның модельдерін ұсыну. Зерттеу материалы ретінде монографиялардан, терминологиялық түсіндірме сөздіктерден, энциклопедиялардан, анықтамалықтардан, Интернет-каталогтардан, салалық журналдардан, сондай-ақ ресми құжаттардан, халықаралық жіктемелерден және т.б. үздіксіз іріктеу әдісімен алынған дара, күрделі қазақ және ағылшын тілдеріндегі термин-метафоралар алынды. Зерттеудің теориялық маңыздылығы оның нәтижелері жалпы терминжүйелерді және офтальмология терминжүйесін талдау әдістемесін жетілдіруге

ықпал етуі мүмкін. Терминдерді зерттеу үшін когнитивті талдау әдістерін қолдану және терминжасамдағы метафоралардың қызметін анықтауға, метафора теориясының одан әрі дамуына ықпал етеді, метафора-терминдердің негізінде жатқан танымдық процестерді тереңірек тануға қосымша мүмкіндік береді. Зерттеудің практикалық мәні офтальмология метафораларының корпусын түсіндіру, сондай-ақ жалпы дәрістер оқу және семинарлар өткізу кезінде қолдану мүмкіндігінен көрінеді.

Тірек сөздер: термин, терминология, терминжүйе, метафора, метафора-терминдер, метафоралық модель, когнитивтік механизм, офтальмология терминдері

Негізгі ережелер

Соңғы жылдары тіл білімі зерттеулерінде маңызды өзгерістер мен тың тұжырымдарды байқауға болады. Басқа ғылым салалары сияқты тіл білімі де жаңа зерттеу парадигмасы аясында қарқынды дамып келеді. Тіл білімінің жаңа парадигмасының антропоэлектік деп аталуының сыры тілдегі адам, адамдағы тіл ұстанымымен тікелей байланысты. Кез келген ұлттың тілі оның өмір сүру салтын, мәдениетін, салт-дәстүрін, ділін, санасын, өмірлік ұстанымы мен дүниетанымдық көзқарасын, мінез-құлқы мен психологиясын бейнелейтін құрал болып саналады. Тілді оны жасаушы тіл сөйлерменінен тыс зерттеу мүмкін емес. Осыған байланысты аталған зерттеуімізде тіл біліміндегі антропоэлектік парадигма аясында пайда болған когнитивті лингвистиканың қоршаған дүниені қабылдау мен ойлау, білімді категориялау мен концептуалдау, модельдеу, сақтау мен жеткізуге баланысты қалыптасқан ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынады. Жалпықолданыстағы сөздер сияқты ғылым тілінің негізін құрайтын терминдердің де жасалуында ұлттық ерекшелікке негізделген ғылыми-танымдық механизмдер орын алады. Осындай мәселеге терминжасамдағы метафораның когнитивтік механизмдерін арнайы зерттеу жатады. Зерттеуімізде метафора теориясына қатысты пайда болған жаңа тұжырымдар мен ережелерге назар аударылады. Қазақ және ағылшын офтальмология терминдерінің метафоралану механизмдері салғастырмалы аспектіде талданады.

Кіріспе

Көптеген жылдар бойы ғылыми дискурста метафораны әдеби стильге тән көркем-әдеби тәсіл ретінде қарастырып келді. Ғалым В.Г.Гак былай деп жазады: «Метафораны зерттеуде үнемі оның қызметіне назар аударылып келді: бір жағынан, ол атауы жоқ затқа атау болу қызметін атқарды, екінші жағынан, көркем сөйлеу құралы қызметін атқарды.

Ежелгі дәуірден қалыптасқан дәстүр метафораның екінші қызметінің ерекшелігіне мән берді»[1, 11 б.].

Антропоцентрилік сипаттағы тіл білімінің қазіргі даму кезеңінде метафора ұғымы жаңа түсіндірмемен толығып отыр. Метафораға арналған зерттеулерде оның адамның концептуалды және вербалды жүйесін құрудағы маңызды рөліне, оның ойлау үдерістері мен қабылдау, тілдік категориялауға белсенді қатысатындығына ерекше назар аударылып отыр (Дэвидсон 1990; Кассирер 1990; Кубрякова 1999; Лакофф 2004; Лакофф, Джонсон, 2003; Мишланова 2002; Чудинов 2001; Fauconnier 1999; Turner, Fauconnier 1995, 1998 және т.б.).

Өткен ғасырдың аяғында метафораны зерттеуге деген қызығушылық өсе бастады, бұл оны әр түрлі ғылыми бағыттар тұрғысынан қарастыруға әкелді. Сондай бағыттардың бірі когнитивті лингвистика болды, осы ғылыми бағыт аясында метафораның когнитивтік теориясы дүниеге келді, оның негізгі тұжырымдары лингвист Дж. Лакофф пен философ М.Джонсонның *Metaphors We Live By* [2] еңбегінде көрініс тапты. Зерттеушілер көптеген мысалдарды талдай келе, метафора күнделікті қарым-қатынастың ажырамас бөлігін құрап қана қоймай, біздің ұғымдық жүйеміздің негізін құрайтынын дәлелдеді. Демек, біз метафоралық тіркестерді тілімізде қолданып қана қоймай, олар сәйкес келетін категориялар мен концептілермен ойлаймыз.

Соңғы жылдары метафораны талдауда корпустық зерттеуді пайдалану байқалады. Мұндай зерттеулердің қатарына Чартерис-Блэк (2004), Аднан (2014); Аренс, Жианг (2020); Сардина (2007); Семино және басқалары (2015); Ли Тяньин, Ю.В. Богоявленская (2023) т.б. жатқызуға болады. Зерттеушілер Ли Тяньин, Ю.В. Богоявленская «Когнитивтік лингвистика тұрғысынан көптілді коммуникациядағы метафора мен мультимодальды метафораның семантикалық трансформациясы және мәдени бейімделуі» [3] мақаласында бүгінгі таңда корпустық әдістер метафора теориясы мен оны талдауға үлкен үлес қосты деп атап көрсетеді. Шындығында, тіл білімінің антропоцентристік парадигмасының жан-жақты дамуына байланысты сонау 80 жылдары пайда болған метафора теориясын жаңа көзқарастар мен тұжырымдар толықтырып отырғанын атап айту қажет. Мәселен, Чартерис-Блэк сыни метафоралық талдау әдісін ойлап тапты [4]. Аталған талдау корпустық тіл білімі мен когнитивтік лингвистиканы, сыни дискурс талдауларды біріктіре отырып, метафораларды зерттеуге бағытталады. Ғалым сыни метафоралық талдауды әртүрлі дискурстағы метафораларды зерттеуге пайдаланды. Бұл әдіс үш кезеңді сыни талдауға негізделген: 1) метафораны идентификациялау; 2) метафораны интерпретациялау;

3) метафоралық түсіндіру. Е. Семино метафоралар таным мен қарым-қатынас үшін маңызды, өйткені олар біздің өміріміздің нақты аспектілерін түсіндірудің түрлі тәсілдерін бейнелейді деп жазады [5].

Метафора теорияларына байланысты жазылған әдебиеттерге шолу жасау оған деген бір-бірмен байланысты үш көзқарастың бар екенін анықтады: когнитивтік (Lakoff, G. and M. Johnson 1980), дискурстық (Cameron et al. 2010) және тәжірибелік (Reisfield, G. and G. Wilson 2004). Аталған үш көзқарас корпусстық тіл білімімен байланыса отырып, метафораны зерттеуге арналады, бірақ әрбір көзқарастың өзіндік басымдықтары бар екенін де айту керек. Когнитивтік көзқарас тұрғысынан ғалымдар метафораны тіл мен ойлаудың жемісі ретінде қарастырады. Метафораға дискурстық көзқарас сөйлеудегі оның формасы мен қызметіне назар аударады, мәселен, метафораны кім, не мақсатпен, қандай жағдаятта қолданды және оның әсері немесе салдары қандай болды деген мәселелерді анықтауға ұмтылады. Тәжірибелік көзқарас бойынша метафоралар белгілі бір институционалды қарым-қатынасқа қалай ықпал етеді немесе кедергі келтіреді, яғни қандай метфораларды қолдану керек, қандайларынан бас тарту керек деген мәселеге назар аударады. Бұл зерттеуімізде біз қазақ және ағылшын офтальмология терминжүйесіндегі метафораларды когнитивтік көзқарас тұрғысынан талдауға ұмтыламыз. Сонымен бірге метафораланған нысанды фрейм ретінде анықтаған М. Блэк теориясы, Н.А. Базилаяның бинарма теориясы басшылыққа алынады. Метафораларды талдаудың дискурстық және тәжірибелік көзқарастары басқа зерттеулерімізде қарастырылатын болады.

Отандық тіл білімінде метафораны түрлі қырынан зерттеген А.С. Сыбанбаева, И.С. Муратбаева, С.К. Сансызбаева, Қ.Қ. Рысберген, Г.Н. Зайсанбаева, Г.С. Қусаинова, Ф.З. Сеитова, Г.О. Дюсенбаева, М.В. Тричик, А.М. Төлеубаева, Ж.Т. Оспанова және т.б. ғалымдарды атауға болады.

Ғалым Қ.Қ. Рысберген когнитивтік метафораның лингвотанымдық әлеуетін ономастикалық материалдар негізінде зерттей келе, былай деп жазады: «Адам әлемді метафоралық категориялармен концептуалдау барысында ұлттық ұжымның тілдегі танымдық, эстетикалық, бағалауыштық әлеуеті айқындала түседі. Метафоралаудың негізінде когнитивтік сенсомоторлық әрекеттер жатыр. Өйткені адам қоршаған дүниені бес қабылдау сенсорлы арналары арқылы санада өндейді, яғни мұнда ұжымдық тәжірибе жатыр» [6, 184 б.]. М.Т. Дильманова метафораны адам концептасын құрылымдайтын концептуалды механизм деп атайды [7, 40 б.].

Медицина терминжүйесіндегі метафораларды арнайы зерттеген ғалымдарға С.Л. Мишланова (2002), Т.И. Уткина (2007), С.Г. Дудецкая (2007), О.Д. Вишнякова (2018) және т.б. атауға болады. С.Л. Мишланова, Т.И. Уткина, О.Д. Вишнякова метафораны медициналық дискурста зерттесе, С.Г. Дудецкая метафораны ағылшын бас-жақ-сүйек хирургиясы және стоматологиясы терминдерін жасау тәсілі ретінде қарастырған. С.В. Швецова (2005) қазіргі ағылшын офтальмология терминжүйесіндегі терминжасам тәсілдеріне лингвистикалық талдау жасаған. Қазақ тіл білімінде медицина терминдеріне арналған зерттеулерге М.О.Исамбаев (1961), К.Г. Аяпбергенова (1987) еңбектерін атауға болады. И.Мұратбаева (2000) қазіргі қазақ және орыс тілдеріндегі метафораланған терминдердің семантикасын зерттеген. Көріп отырғанымыздай, қазақ тілінде медицина терминологиясындағы метафораларға, оның ішінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі офтальмология терминдеріндегі метафораларды арнайы зерттеген еңбектер кездеспейді.

Зерттеудің өзектілігі дамып келе жатқан терминологиялық жүйелерді зерттеу үшін пайдалы болуы мүмкін білімнің жаңа саласының терминологиясын ұйымдастырудың заңдылықтарын анықтауға себеп болатын қызығушылыққа байланысты. Термин жасамның когнитивтік аспектілерін одан әрі зерттеу, оның ішінде арнайы ғылыми және салалық терминжүйелердегі метафоралық атау механизмдерін когнитивтік лингвистика тұрғысынан талдау да өзекті болып табылады. Жаңа терминжүйелердегі метафоралардың пайда болу механизмдерін когнитивті тұрғыдан зерттеу өзекті болып саналады, өйткені осы күрделі үдерісті зерттеудегі белгілі бір жетістіктерге қарамастан, бұл мәселенің көптеген аспектілері әлі де пікірталас тудырады. Антропоцентризммен сипатталатын лингвистиканың қазіргі даму кезеңінде, яғни адаммен, оның қызметімен және ойлауымен байланысты тілдік құбылыстарды қарастыру кезінде метафора ұғымы жаңа қырынан түсіндіріле бастады. Метафора мәселесін қарастыратын зерттеулер оның адамның концептуалдық және вербалды жүйелерін құрудағы маңызды рөлін, қоршаған әлемді категоризациялауға, ойлау мен қабылдау үдерістеріне белсенді қатысуын көрсетеді. Алайда, офтальмология сияқты білім салаларында терминологиялық жүйелер мен метафоралық терминдерді жан-жақты зерттеуге арналған жұмыстар жоқ. Бұл зерттеу құрылымдық-семантикалық, лингвистикалық-когнитивті және функционалдық аспектілерде офтальмология метафораларын зерттеуге арналады. Жұмыстың негізгі теориялық ережелері атау теориясы, семантика теориясы, когнитивті лингвистика теориясы бойынша еңбектерге негізделді. Зерттеу нысаны – офтальмологияның қазақ және ағылшын

тіліндегі терминжүйесі. Зерттеудің пәні – метафора офтальмология терминологиясындағы арнайы білімді бейнелеу тәсілі ретінде. Жұмыстың негізгі мақсаты – атау теориясы мен когнитивті лингвистика тұрғысынан метафоралық модельдеу ерекшеліктерін және қазақ және ағылшын тілдеріндегі офтальмология терминжүйесіндегі метафораланудың қолдану тәсілдерін түсіндіру. Зерттеудің мақсаты мен пәні мынадай нақты міндеттерді қоюға негіз болды: 1) қазақ және ағылшын тілдеріндегі офтальмологиядағы метафора-терминдер корпусын және олардың атауыштық сипаттамаларын анықтау; 2) зерттелетін терминжүйені қалыптастыруда метафоралық атаудың ерекшелігін белгілеу; 3) метафора-терминдердің негізгі көздерін анықтау және зерттелетін терминжүйеде метафоралық модельдер құру; 4) метафоралаудың вербалдану тәсілдерін зерделеу және зерттелетін терминжүйеде метафораның модельдерін ұсыну. Зерттеудің негізі болжамы ретінде қазақ және ағылшын офтальмология терминологиясындағы метафоралану ділді, ақыл-ой қызметінің негіздерін, кәсіби тәжірибені, мамандардың лингвомәдени құзыреттілігін көрсететін прагматикалық қайта өңделген арнайы ғылыми білімнің вербалданған көрінісін айтуға болады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалы монографиялардан, терминологиялық түсіндірме сөздіктерден, энциклопедиялардан, анықтамалықтардан, интернет-каталогтардан, салалық журналдардан, сондай-ақ ресми құжаттардан, халықаралық жіктемелерден және т.б. үздіксіз іріктеу әдісімен алынған дара және күрделі қазақ (47) және ағылшын (52) тілдеріндегі термин-метафоралар болды. Жұмыс дефинициялық талдау әдістерін қолдана отырып, номинативті-когнитивті тұрғыдан орындалды. Жұмыста концептуалды интеграция, когнитивті талдау әдістері қолданылды, бұл тілді адам ойынан туындаған менталды білім және адамның білімін бейнелеудің маңызды жүйелерінің бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Метафоралық бірліктердің құрылымдық-семантикалық сипаттамаларын сипаттау кезінде компоненттік талдау әдісі, модельдеу әдісі, этимологиялық және статистикалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер

Термин жасаудың семантикалық түрлерінің арасында метафоралану тәсілі ең танымал және көп қолданылатын тәсілдердің бірі. Тілдің негізгі рөлі ақпаратты сақтау және ақпаратты жеткізу, деректің тиянақты, нақты мазмұнын ғылымға енгізу. Ғылым тілі – тек идеяны жеткізу немесе

қағиданы дәлелдеу үшін ғана негізделмеген. Ғылыми зерттеулерде тіл концептуалды аспап қызметін атқарады, яғни ғалымды дұрыс жолға бағыттайды, ғылымда мұны генеративті күш деп те атайды. Терминдер ғылыми білімдер мен түсініктерді кеңейтуге мүмкіндік береді. Тілдің рөлі ғылымда метафора негізінде қоланылуымен белгілі. Ғылыми тілдегі метафора – коммуникативтік, когнитивтік-танымдық қызмет атқарады, яғни когнитивті ғылымдармен, оның ішінде когнитивті лингвистикамен байланысты. Метафораны қабылдау, қолдану ғылымның түрлі салада дамуына әсер етеді, себебі метафора біздің ойымызды жүйелеп қана қоймай, белгілі бір нысанға бағыттайды. Ал метафоралану бұл бір ұғымның басқа ұғымның ықпалымен, әсерімен басқаша кең мағынада қабылдануы. Ақырында, метафоралар құбылыс немесе идеяны басқа бір құбылыс пен идеяның ықпалымен өзгертіп, бұдан да зор әрі кең мағына мен ұғымды ашуға әсерін тигізеді. Метафоралық теория қазіргі термин шығармашылығының тұжырымдамасын өзгертуге ықпал етті. Ертеректе тек қана нақты және қысқа, бірмәнді және абстрактілі грек-латын терминологиясына сүйенген ғылым тілі қазір метафоралық терминге сүйеніп, кең етек алды. Бұрын ғылыми эмоция ғылыми терминология және ғылыми метафорамен қатар қолданылмайтын болса, қазір ол бұл салалардың құрамдас, ажырамас факторы болды. Метафора-терминдер тек қана жаңа көріністі атап қоймай, сол жаңа көріністі түсінуге, қабылдауға көмектеседі. Таным процесінде, ғылым мен техника тілінде пайда болған метафора-терминдер, күрделі когнитивтік процесте, қоршаған әлемдегі заттар мен құбылыстардың арасындағы аз немесе көп мөлшердегі күрделі қауымдастық байланысты орнату нәтижесінде пайда болады. Терминді қалыптастырушылар мен оны қолданушылар, метафораны білдіретін мәнді ұғынудағы танымдық әрекетті жүзеге асырады деп санайды.

Талдау

Метафоралану механизмі атаудың ұқсастығына негізделеді. Тілде концептінің белгілері мағынаның құрамдас бөлігі ретінде көрсетілгендіктен, олар көбінесе атауды беру туралы емес, мағынаны беру туралы айтады, яғни, ауыспалы мағына, қоршаған әлем туралы біздің біліміміз метафоралану үдерісі жүретін негіз болып табылады. Метафораны бір сөзбен білдіру мүмкін еместігін ескере отырып (формальды тұрғыдан ол не екі құрамды немесе бірнеше компонентті болып табылады), оған көбірек қолданылатын метафоралық тіркес деген атауды қолданамыз. Әдебиеттерде метафоралық кешендер, метафоралық құрылымдар, метафоралық пайымдау, бинарма деген атаулар да кездеседі.

Бинарма ұғымын дамыта отырып, Н.А. Басилая метафоралық тіркестің басқа синтаксистік модельдері метафоралықтың бірдей мәнін көрсетеді деп есептей отырып, дәл қос компонентті метафораның егжей-тегжейлі сипаттамасын береді. Оның пікірінше, модельдердің күрделілігіне қарамастан, метафорада әрқашан метафоралайтын және метафораланатын болып бөліну принципі қолданылады. Бұл жағдайда метафораланған терминнің белгіден гөрі заттық мағынасы жоғары болады [8, 40 б.]. Н.А. Басилаяның бинарма теориясына сүйене отырып, біз медициналық анықтамалық әдебиеттерден таңдалған офтальмология метафораларының құрылымын талдадық.

Қазақ тілінде екі компонентті метафора-терминдердің келесідей синтаксистік модельдері анықталды: 1) Сын есім + зат есім: *қара катаракта, дөңес линза, құрғақ кератит, қабатты кератопластика, түйіршікті конъюнктивит, қапшықты глаукома, ұшықты кератит*; 2) Зат есім + зат есім: *көз саңылауы, көзұяның қалқасы, көз түбі, көз алмасы, көз бұршағы, көзбұршақ қапшығы, саңырауқұлақшалық кератит, өгіз көз, мысық көз синдромы, қоян көз, бадырақ көз, көзілдірік симптомы, кобра белгісі, көз шемені, көз айнасы, көз сүңгісі, көзұялық бет, көзұялық жиек, көзқарақтың қыртысы* 3) Етістік + зат есім: *көру төмпесі, көру қыртысы*. Үш компонентті метафоралар: 1) Зат есім + сын есім + зат есім: *көздің торлы қабығы*; 2) Етістік + зат есім + зат есім: *көрудің селеубас жасушасы*; 3) Зат есім + шылау + зат есім: *ұршық тәріздес катаракта, диск тәрізді кератит*[9].

Ағылшын тілінде қос компонентті метафоралардың төмендегідей синтаксистік модельдері анықталды: 1) Сын есім + зат есім: Adj.+N сс. Мысалы: *heavy eye* – жоғары деңгейлі біржақты миопия; *ndritic keratitis* - тармақтанған кератит; *pink eye* - жедел конъюнктивит. 2) Зат есім + зат есім: N сс (attr.) + N сс. Мысалы: *pindle cell* – ұршық пішінді жасушалар (пішіні ұршыққа ұқсайтын жасуша / cell - жасуша - көлеңке (сұлбасы сақталған өлі жасуша); *berry aneurysm* – шағын жидекке ұқсайтын қап тәрізді аневризм, 3) Тәуелдік жалғаулы зат есім + зат есім: N ps + N сс. Мысалы: *cat's eye/pupil* – мысық көз белгісі (жарық түскенде қарашықта сары түсті жарқыраудың пайда болуы); *bull's eye* – өгіз көз белгісі (көз алмасының ұлғайып, сыртқа қарай шығуы); *melancholic's eye* – аккомодацияға теріс реакция кезінде қарашықтардың жарыққа оң реакциясы; ауыр депрессия симптомы [10]. 4) Күрделі сын есім + зат есім: Compound Adj. + N сс. Мысалы: *cherry-red spot* – шие сүйегі белгісі (торлы қабықтың ақшыл, айқын ісінуі бар сары дақ аймағында қызыл кішкене дақ тәрізді көздің тамырлы қабығы). 5) Күрделі зат есім + зат есім: Compound N сс + N сс. Мысалы: *cotton-wool spots* /

patches – мақталы түйіршік (қызыл жегі ауруы кезінде көздің ішкі тор қабығында байқалатын, жан-жағы солғын көрінетін сары-сұр немесе ақ түсті дақ); *pinhole effect / pupil* – күрт тарылған қарашық; *keyhole pupil* – туа біткен колобома (көздің нұрлы қабығының ақауы), төңкерілген көз жасы немесе кілттік ұңғымасы бар; *honey-bee lens* – ара көзінің қырлы құрылымын көрсететін көз линзалары. Үш немесе одан да көп компоненті метафоралық тіркестер кездеседі: 1) (Сын есім + зат есім) + зат есім: (Adj. + N cc) + N cc. Мысалы: *natural killer cells* – табиғи өлтіруші жасушалар/табиғи өлтірушілер (адамның қан лимфоциттері; ісік немесе вирусификацияланған нысана жасушаларға қатысты антиденеге және комплементке тәуелсіз цитоуыттылықты көрсетеді); *watered silk retina* – көз торы жарқылының әсері (кейде балаларда байқалады) [11]; 2) Күрделі сын есім + зат есім + зат есім: Мысалы; *sea-blue histiocyte syndrome* – спленомегалияның қою көк түсті морфологиялық тұрғыдан айқын түйіршікті гистоциттердің болуымен сипатталатын сирек кездесетін бұзылыс; *butterfly-shaped pigment dystrophy* – көбелектің қанаттары түріндегі екі жақты симметриялы ретикулярлық пигментация. 3) (Зат есім + шылау / жалғау + зат есім) + зат есім: Мысалы: *salt and pepper fundus* – кішкентай көк пигментті және қызғылт сары депигментті дақтармен жабылған көз түбі: мерезбен ауыратын науқастарда, сондай-ақ қызылша қызамығы сияқты кейбір басқа ауруларда байқалады; *café au lait spots* – сүт қосылған кофе түсті дақтар; терідегі бірдей ашық қоңыр дақтар, шеттері анық, сопақша, нейрофиброматозға тән, бірақ сау адамдарда да кездеседі [12]. Сонымен, синтаксистік деңгейде кем дегенде екі компонент қажет, олар сәйкестіктің не болатынын және метафоралық тіркестің тура мағынада емес, ауыспалы мағынада қолданылатынын түсіну үшін маңызды контекст құрайды. А. Вежбицкая метафораны біріктірілген салыстыру деп сипаттайды, өйткені метафорада да, салыстыруда да екі субъект салыстырылады, мұнда біреуі ортақ белгіні (белгілерді) көрсету негізінде екіншісіне ұқсатады, салыстыруда бұл белгі вербалды түрде көрсетілген және сияқты (ағылш. *like, as*) синтаксистік маркер-формант қолданылады, бірақ аталған маркер ағылшын тіліндегі метафорада кездеспейді. Қазақ тілінде метафора жасауда ішінара болса да тәрізді, тәріздес септеулік шылаулары сияқты, іспетті, ұқсас, секілді мағыналарын беру мақсатында қолданылады. Офтальмологиялық терминдік тіркестерді құрудың негізінде жатқан метафоралау механизмін талдай отырып, біз метафораланған нысанды фрейм ретінде анықтаған М. Блэк теориясына сүйендік, яғни бұрыннан белгілі және салыстыру базасы ретінде қызмет ететін метафораланған нәрсені фокус ретінде танып, яғни не үшін салыстыру актісі жүретінін түсінеміз.

Офтальмологиялық метафоралық тіркестерде фрейм төмендегілерге негізделетіні анықталды: 1) **түр-түстің ұқсастығына** (мысалы, ағылшын тілінде: *salmon patch* – көздің қасаң қабығында орналасқан сарғыш түсті түйіндақ (лосось түсі): мерез ауруында байқалады; *Tomato catsup fundus* – хороидты гемангиома нәтижесінде пайда болатын қызыл-қызылт сары түсті көз түбінің қатаюы; қазақ тілінде: *қара катаракта* – аурудың жетілген кезеңінде вакуольдерде (сұйықтық бар қуыстарда) қоңыр пигмент жиналған кезде пайда болады. Ол көз бұршағын қара немесе қара-қоңыр түске бояйды. 2) **пішіні ұқсастығына** (мысалы, қазақ тілінде: *көру төмпесі* – аралық мидың орталық бөлігін алып жатқан төмпешікке ұқсас құрылым; *көз саңылауы* – жоғарғы қабақтың аздап түсуіне байланысты тарылады, бұл бұлшықеттің төмендеуі және леватордың әлсіреуінен болады; *көзұя* – бас сүйегіндегі жұптасқан қуыс, ол құстың ұясына ұқсайды; *көзұяның қалқасы* – қабақтың шеміршекті тақталарымен бірге орбитаның алдыңғы жылжымалы қабырғасын құрайтын жақсы анықталған жұқа талшықты-серпімді құрылым, яғни көзұясын қорғап, тасалап, көлегейлеп тұратын құрылым болғандықтан қалқаға ұқсайды; *көз түбі* – көздің торлы қабық, көз тамырлары сияқты бірнеше анатомиялық құрылысын біріктіретін термин [13]. Қазақ тіліндегі түп сөзінің іші қуыс нәрсенің төменгі қабаты, асты [14, 833 б.] деген мағынасы метафораланып, көз қуысының тоқтар жерін, астыңғы қабатын бейнелейтін көз түбі термині жасалған; *көз алмасы* (латын тілінен аударғанда пиязшық және көз мағынасын білдіреді) – көру мүшесінің негізгі бөлігі, пішіні шарға ұқсайды. Көздің бір жағынан шарға немесе сопақша пиязшыққа ұқсастығы алманы еске түсіреді, сондықтан көз алмасы метафора термині пайда болған; *көз бұршағы* – пішіні бұршаққа ұқсас болғандықтан метафоралану үдерісі нәтижесінде термин жасалған; *қапшықты глаукома* – көз бұршақ капсуласының алдыңғы бетінде ақшыл-сұр бұлыңғыр және түйіршікті құрылымы бар қабыршақтардың болуымен сипатталатын көз ауруы; *көзбұршақ қапшығы* – көзбұршақты барлық жағынан жабатын эпителий жасушаларының базальды мембранасы; *ұршық тәрізді катаракта* – көзбұршақтың бұлыңғырлануы алдыңғы капсуладан артқы капсулаға дейін пайда болады, пішіні ұршыққа ұқсайды, көру қабілетінің қатты төмендеуіне әкеледі; *саңырауқұлақшалық кератит* – көздің қасаң қабығының саңырауқұлақ инфекциясының түсуінен қабынуы; *диск тәрізді кератит* – көздің қасаң қабығының диск тәрізді бұлыңғырлануымен сипатталады; *тармақтанған кератит* – көздің қасаң қабығында ағаштың бұтақтарына ұқсайтын сурет пайда болады, бұл ұшықтық кератит салдарынан орын алатын қабыну; *көрудің*

селеубас жасушасы – түрлі түстерді көруге арналған көз жасушасы, пішіні жағынан селеу шөбін еске түсіретіндіктен, осындай атауға ие болған; *көру қыртысы* – бұл визуалды ақпаратты өңдеуге жауап беретін ми қыртысының бөлігі, жалпы қолданыстағы қыртыс – жердің сыртқы қабаты, беті деген мағынаның метафоралануы арқылы жасалған термин; *көзқарақтың қыртысы* – линзаның капсуласының астында орналасқан беткі, онша тығыз емес бөлігі; *дөңес линза* – бұл бүкіл аудан бойынша бірдей қисықтық радиусы бар жарты шарлар, линзаның пішіні тегіс емес, дөңес болып келеді; *көздің торлы қабығы* – бұл жарық сигналдарын қабылдайтын көз алмасының ішкі артқы жағы, пішіні торға ұқсайды.

Ағылшын тілінде: *goblet/beaker cell* – эпителий жасушасы (шырышты секрецияның өндірушісі; секрециядан кейін жасуша орнында кратерге немесе стаканға ұқсайтын құрылым қалады); *horseshoe tear* – торлы қабықтың таға тәрізді жыртылуы; *bulb of eye* [15, 349 б.] – көз алмасы (сөзбе-сөз аударғанда көз шамы) (*bulb* – шам, пиязшық); *eyeball* [15] – көз алмасы (сөзбе-сөз аударғанда көз добы (*ball* – доп мағынасында); *hordeolum* [15, 493 б.] – теріскен (латын тілінен *hordeum* – арпа, көздің сықтан қабынуында пайда болатын түйін арпа дәнін еске түсіреді); *uvea* [15, б.1202] – көздің тамырлы қабығы (латын тілінен *uvea* – жүзім, яғни көз тамырлары жүзім шоғын еске түсіреді); *cataract coralliform* – маржан тәрізді катаракта, яғни көз жанарының бұлыңғырлануы, онда маржанға ұқсайтын үлгіні байқауға болады); *wing cell*/қанатты жасуша, көздің мүйізгек қабығы артындағы жасушасы; 3) **түр-түс пен пішін ұқсастығына** (мысалы, ағылшын тілінде: *snowflake cataract* – балалардағы қант диабетінде кездесетін көптеген бұлыңғыр сұр немесе көкшіл-ақ үлпектерді қамтитын катаракта; *strawberry nevus* – гемангиома; құлпынайдың пішіні мен түсіне ұқсайтын туа біткен тамырлы невус; *sun/lower cataract* – ашық түсті бұлыңғырлық, әдетте күнбағыс түріндегі сарғыш түсті; *pupil* – қарашық. Латын тілінде *pupilla* сөзі қуыршақ немесе қыз дегенді білдіреді. Адам өзінің миниатюралық көрінісін басқа адамның қарашығында көреді, бұл оған қуыршақ бейнесін еске түсіреді. Сонымен, көздің ортасындағы қара дөңгелек ағылшын тілінде *pupil* деп аталды); 4) **құрылысы жағынан ұқсастығына** (мысалы, ағылшын тілінде: *jelly bumps* – конъюнктиваның бокал тәрізді жасушалары шығаратын контактілі линзалардың бетіндегі желе тәрізді шырышты қабаттар; *pulveriformis cataract* – ұнтақ тәрізді катаракта; *sclera* [15, 1044 б.] – склера (грек тілінен *sklēros* – қатты); *trachoma* [15, 844 б.] – трахома (грек тілінен *trachys* – бұдыр); *jelly trachoma* – қоймалжың трахома (конъюнктиваға қоймалжың болып келетін қосындылар); қазақ тілінде: *құрғақ кератит* – көз айналасының

жастың аз бөлінуінен немесе түрлі ауытқулардан құрғап кетуімен сипатталады; *қабатты кератопластика* – тиімді, бірақ күрделі және жоғары кәсіби шеберлікті қажет ететін хирургиялық емдеу әдісі. Бұл эндотелийдің өзгеріссіз қалуына және трансплантация аймағының ұлғаюына мүмкіндік беретін қадамдық кесу жасауға мүмкіндік береді; *түйіршікті конъюнктивит* – бұл түйіршіктердің пайда болуымен бірге жүреді – дәндерде лимфоидты тіндердің жиналуымен сипатталады; *былшық* – қабынып ауырған көзден немесе қартайған адамдардың көздерінен бөлініп шығатын ірің тәрізді қоймалжың не сарғыш сұйық зат. Көздің жиегінде пайда болатын кілегейлі заттың құрылысының қоймалжың болуы оның метафоралануына негіз болған. 5) ***басқа белгілерінің ұқсастығына*** (мысалы, қазақ тілінде: *өгіз көз* – көз қызметінің нашарлауымен сипатталатын ауру, нәтижесінде науқастың көзі бұқаның немесе өгіздің көзіне ұқсайды; *мысық көз синдромы* – әдетте туған кезде байқалатын өте сирек кездесетін генетикалық ауру, нәтижесінде мысықтың көзіне ұқсайтын ұзартылған қарашық пайда болады; *қоян көз* – қабақтың толық немесе жартылай жабылмауы, қоянның қабағы қысқа болады, сондықтан олар ұйықтағанда көздері толық жабылмайды, адамның қабағының толық жабылмай, көзін ашып ұйықтауы ауру болып саналады, мұндай адамдарды қоян көз деп атайды; *бадырақ көз* – көздің ұясынан сыртқа ығысуы түрінде байқалатын сырқат, мұнда көз өзінің шарасынан шығып тұрады; *көзілдірік симптомы* – көз айналасындағы көгерулермен сипатталады, бұл көзілдірікті ұзақ таққан адамның көзін көзілдірік сорып тастаған кезде байқалатын белгілерге ұқсайды немесе бұл сырқатты жанат (енот) көз деп те атайды, себебі жанаттың көзінің айналасы қара болып тұрады. Аталған белгілер көзілдірік симптомы терминінің жасалуына негіз болған. Ағылшын тілінде: *crocodile shagreen* – қолтырауынның терісіне ұқсайтын ашық фонда мозаикалық, көпбұрышты сұр қосындылар түріндегі қасаң қабықтың бұлыңғырлануы; *fish-eye disease* – көздің қабығының бұлыңғырлануы пайда болатын ауру, бұл көздің қайнатылған балықтың көзіне ұқсауымен сипатталады; *zebra bodies* – Шванн жасушаларының оқшауланған немесе дегенерация нәтижесінде топтастырылған және зебра терісіндегі үлгіні көрнекі түрде еске түсіретін концентрлі, қабатты цитоплазмалық қосындылары; *bovine eye* – бұқа көз. Глаукомада көзішілік сұйықтықтың ағуы бұзылады, бұл көз алмасының ұлғаюына әкеледі, содан кейін ол бұқаның көзіне ұқсай бастайды); 6) ***іс-әрекеттің ұқсастығына*** (мысалы, ағылшын тілінде: *doll's eye* – қуыршақ көзі (син. Видровитца симптомы) – дифтериялық полиневритте байқалатын жеңіл экзофтальммен және сирек жыпылықтаумен аккомодация параличі;

crocodile tears – қолтырауын көз жасы синдромы; шайнаған кезде көзден жастың бөлінуі; *cat's cry syndrome / cri-du-chat syndrome* – мысықтың айқайы синдромы (В тобындағы хромосомалардың ауытқуынан туындаған ауру; микроцефалиямен, ақыл-ойдың артта қалуымен сипатталады, көру мүшесінің дамуының бұзылуы, сондай-ақ көмейдің дамуындағы ауытқулар, нәтижесінде баланың айқайы мысыққа ұқсайды; *funnel-shaped retinal detachment* – тордың шұңқыр тәрізді ыдырауы. Бұл тордың толық бөлінуі, онда ол тек бір жерде – көру жүйкесі дискінің айналасында қалады, бұл шұңқырдың суретін жасайды); қазақ тілінде: *мысықтың айқайы синдромы* (*мысықтың жылауы* деп те аталады) – генетикалық, өте сирек кездесетін ауру; *қолтырауын жас синдромы* – паралич ауруын дұрыс емдемеу салдарынан көз жасын бөлетін бездер тамақ ішу барысында қозып, адамның көзінен жас шығады. Қолтырауындар қоректенген кезде көздерінен жас шығады. Қолтырауынның қоректену кезінде көзінен жас шығуы офтальмология терминінің жасалуына негіз болған. 7) **Қызмет ұқсастығына** (мысалы, ағылшын тілінде: *eyelid* [15, 349 б.] – қабақ (*lid* – қақпақ) *Lid* термині (қабақ) – ескі ағылшын тіліндегі *hlid* сөзінен шыққан және жалпы әдеби тілде қақпақ, қалпақ мағынасы бар, ал офтальмологияда бұл мағынаны қабақтың көз қақағы ретінде қызмет етуіне байланысты алған, өйткені ол көзді бөгде заттардың енуінен және кеуіп кетуден қорғайды; қазақ тілінде: *қабақ* – көз аңғалағының үстіңгі жағындағы қас өскен шығыңқы сүйек [14, 443 б.], жардың, шатқалдың екі жағасындағы биік жер деген мағынадағы жардың қабағы, шатқалдың қабағы тіркестеріндегі биік жер, үсті деген семалардың метафоралануы арқылы термин жасалған. Екі тілде де қабақ терминінің қызметі бірдей.

Офтальмологиялық терминологияда ұсынылған дүниенің метафоралық бейнесінің орталығы адамның көз мүшесі болғандықтан, тікелей сенсорлық қабылдау нәтижесінде адам көзінің сыртқы түрі мен қасиеттері адамдарда жоқ жануарлардың белгілі бір мүшелерімен салыстырылады (балық көзі, мысық көзі, леопард көз түбі және басқалар). Бұл жағдайда метафоралану негізінен үй және жабайы жануарлардың атауларына негізделеді.

Медициналық метафора-термин модельдерінің қалыптасуын қарастырайық. Дереккөз (донор) – қабылдаушы (реципиент) типі бойынша қалыптасқан концептуалдық модельдерді талдау арқылы медициналық метафоралардың пайда болуы мен қолданылу ерекшеліктерін анықтау мамандандырылған медициналық лексиканың сегменттерін категориялайтын және реттейтін когнитивті-уәжді сызбалар жүйесін жасауға мүмкіндік берді. Медициналық метафорадағы

негізгі донорлық салалар табиғи және антропоморфты ұғымдық салалар болып табылады. Берілген концептуалдық кеңістіктер шегінде пайда болатын метафоралар өз кезегінде неғұрлым сараланған модельдерге бөлінеді. Табиғи метафора зооморфты, ботаникалық және географиялық модельдерді қамтиды. Антропоморфты метафора медициналық терминологияда әлеуметтік, артефакт модельдерге негізделген.

Табиғат ұғымдық саласында ең өнімді – зооморфтық модель. Жануарлар әлемі нысаны мен құбылыстарының ұқсастығы медицина саласының нысаны мен құбылыстарына ауысып, зооморфты модельдегі метафора-терминдерін қалыптастырады. Мысалы, қазақ тілінде: *өгіз көз, мысық көз синдромы, қоян көз, жанат көз, бұқа көз, кобра белгісі, мысықтың айқайы синдромы (мысықтың жылауы), қолтырауын жас, тауық соқыры, ише сүйегі синдромы, колибри қысқышы және т.б.* Ағылшын тілінде: *wing cell, cat's eye/pupil, bull's eye, honey-bee lens, butterfly-shaped pigment dystrophy, salmon patch, crocodile shagreen, fish-eye disease, zebra bodies, bovine eye, crocodile tears, cat's cry syndrome/cri-du-chat syndrome, lagophthalmus және т. б.*

Географиялық модель медициналық құбылыстың немесе анатомиялық белгінің белгілі бір ландшафт объектілеріне ұқсастығына негізделген терминдерді тудырады. Мысалы, қазақ тілінде: *дөңес линза, қабатты кератопластика, көз түбі, географиялық кератит, көзұялық жиек, көзқарақтың қыртысы, көру төмпесі, көру қыртысы және т.б.* Ағылшын тілінде: *funnel-shaped retinal detachment, Asian eyelid (син. Mongolian eye) және т.б.*

Ботаникалық модель өзінің құрылымында флора ұғымдық аймағынан алынған метафоралық компонентті қамтитын медицина терминдерінің қалыптасуына түрткі болады. Мысалы, қазақ тілінде: *көз алмасы, көз бұршағы, көзбұршақ қапшығы, саңырауқұлақшалық кератит, көрудің селеубас жасушасы және т.б.* Ағылшын тілінде: *berry aneurysm, cherry-red spot, cotton-wool spots/patches, café au lait spots, tomato catsup fundus, hordeolum, uvea, cataract coralliform, snowflake cataract, strawberry nevus, sun/lower cataract және т.б.*

Ең өнімді антропоморфты метафоралық модельдің қайнар көзі болып табылатын адам ұғымдық сферасы әлеуметтік, артефакт модельдер сияқты сараланған аймақтарға бөлінеді. Адам әлеуметтік субъект ретінде ұғымдық саласынан метафоралық ауысу (әлеуметтік антропоморфтық модель) аурудың адамның әлеуметтік рөліне, жасына, мәртебесіне немесе өніміне ұқсастығы негізінде жүзеге асырылады: *can-opener technique* (катаракта экстракциясы кезінде шеңберді кесу және линзаның алдыңғы капсуласын алу әдісі); *bridle suture* (көз алмасының

тұтас айналуынан жоғары тік бұлшық ет арқылы өтетін тігіс); *natural killer cells* – табиғи өлтіруші жасушалар/табиғи өлтірушілер (адамның қан лимфоциттері; ісік немесе вирусификацияланған нысана жасушаларға қатысты антиденеге және комплементке тәуелсіз цитоуыттылықты көрсетеді); *жасөспірімдік глаукома, қарттар катарактасы* т.б.

Артефакт метафора медициналық терминдерді (әдетте екі бөліктен тұратын) жасау үшін концептуалдық негізді құрайды, оның құрамдас бөліктерінің бірі кез келген заттың (негізінен тұрмыстық заттар мен киім-кешек) атауы болып табылады. Бұл концептуалдық модель ең өнімді болып табылады. Мысалы, қазақ тілінде: *қапшықты глаукома, көзбұршақ қапшығы, көз айнасы, ұршық тәріздес катаракта, диск тәрізді кератит және т.б.* Ағылшын тілінде: *pindle cell, keyhole pupil, goblet/beaker cell, horseshoe tear, bulb of eye, eyeball, pupil, jelfy bumps, doll's eye, eyelid және т.б.*

Қазақ және ағылшын офтальмология саласындағы метафора терминдердің әмбебап белгілері басым екенін көрсетті. Дегенмен, терминжасауда әр ұлттың өзіне тән ерекшелігі де байқалды. Мысалы, ағылшын тілінде *optic cup* (глазная чаша) термині ағылшындардың күнделікті су, шәй ішіп жүрген ыдыстарының дөңгелек пішінімен ассоциацияланып жасалғаны байқалады, дәл осы термин қазақ тілінде *көз шарасы* деген метафора терминмен аталады, өйткені қазақ ұғымында шара үлкен ағаш ыдыс, тегене, аяқ [14, 904 б.] дегенді білдіретін іші ойық ыдыс. Көріп отырғанымыздай, қазақтың өз қолымен ағаштан ойып жасаған ыдысы көз алмасы орналасқан бассүйек шұңқырын атауда ассоциация тудырып, сәтті термин жасалған. Метафора терминдердің жасалуындағы ұлттық-мәдени ерекшелікті қазақ тіліндегі географиялық метафора модельдерінен де айқын көруге болады. Мысалы, *дөңес линза, қабатты кератопластика, көзұялық жиек, көзқарақтың қыртысы, көру төмпесі, көру қыртысы және т.б.* Берілген терминдердің метафоралануына негіз болып тұрған дөңес, төмпе, жиек, қыртыс, қабат сөздерінің барлығы қазақ ұлтының көшпенді өмір сүру салтының арқасында жер бедерін өте жақсы білгенін, оның әрқайсысына жеке-жеке атау бергенін байқау қиын емес. Керісінше аталған модельдің ағылшын тілінде сирек кездесетінін зерттеу барысы көрсетті. Ағылшын тілінде ботаникалық метафоралық модель қазақ тіліне қарағанда басымдық танытады. Мысалы, *café au lait spots* – сүт қосылған кофе түсті дақтар деген анықтамасы бар метафораның жасалуына ағылшындардың күнделікті сүт қосылған кофені жиі ішетіні және ауру белгісі болып саналатын қара, қоңыр дақтарды көргенде бірден сүт қосылған кофенің дақтарының түсі ассоциацияланғаны байқалады. Офтальмология

терминжүйесіндегі метафоралардың когнитивтік механизмдерін зерттеу оларға тән әмбебап сипаттар мен ұлттық-мәдени ерекшеліктердің болатынын көрсетті.

Сонымен, қазақ және ағылшын офтальмология терминжүйесіндегі метафоралық модельдер (1-кесте) ұқсас, мұны ғылыми стилдің басты ерекшелігі терминдік атаулардың бір мағынада қолдануы, ғылыми ұғымды дәл әрі анық белгілеуімен және жалпы адамзатқа ортақ тілдік универсалий құбылысымен түсіндіреміз. Терминдік жүйелерде метафоралар мен метафоралық тіркестер жиі кездеседі. Терминологияның метафора-терминдер арқылы толығы терминшінің немесе маманның кәсіби ойлау нәтижесінде жүзеге асады.

Кесте 1. Офтальмологиялық терминжүйедегі метафоралық модельдер

Р/с	Ұғымдық саласы	Метафоралық модель түрлері	Қазақ офтальмология терминжүйесі	Ағылшын офтальмология терминжүйесі
1	Табиғи метафоралық модель	Зооморфты модель	өгіз көз, мысық көз синдромы, қоян көз, жанат көз, бұқа көз, кобра белгісі, мысықтың айқайы синдромы (мысықтың жылауы), қолтырауын жас, тауық соқыры, «ише сүйегі» синдромы, «колибри» қысқышы	wing cell, cat's eye/pupil, bull's eye, honey-bee lens, butterfly-shaped pigment dystrophy, salmon patch, crocodile shagreen, fish-eye disease, zebra bodies, bovine eye, crocodile tears, cat's cry syndrome/cri-du-chat syndrome, lagophthalmus
		Ботаникалық модель	көз алмасы, көз-бұршағы, көз-бұршақ қапшығы, саңырауқұлақшалық кератит, көрудің селеубас жасушасы және т.б.	«berry» aneurysm, cherry-red spot, cotton-wool spots/patches, café au lait spots, «tomato catsup» fundus, hordeolum, uvea, cataract coralliform, snowflake cataract, strawberry nevus, sun/lower cataract және т.б.
		Географиялық модель	дөңес линза, қабатты кератопластика, көз түбі, географиялық кератит, көзұялық жиек, көзқарақтың қыртысы, көру төмпесі, көру қыртысы және т.б.	funnel-shaped retinal detachment, Asian eyelid (сун. Mongolian eye) және т.б.

2	Антро-поморфты метафоралық модель	Әлеуметтік модель	<i>ж а с ө с п і р і м д і к глаукома, қарттар катарактасы т.б.</i>	<i>can-opener technique bridle suture natural killer cells т.б.</i>
		Артефакт модель	<i>қапшықты глаукома, көзбұршақ қапшығы, көз айнасы, ұршық тәріздес катаракта, диск тәрізді кератит және т.б.</i>	<i>pindle cell, «keyhole pupil, goblet/beaker cell, horseshoe tear, bulb of eye, eyeball, pupil, «jelfy» bumps, doll's eye, eyelid және т.б.</i>

Қорытынды

Қорытындылай келе, медициналық дискурстағы метафораның рөлі когнитивті-прагматикалық тұрғыдан өте маңызды екенін атап өткен жөн. Когнитивті метафораларды қолдану адамның әлемге деген белгілі бір қатынасын модельдеуге мүмкіндік береді, бұл адамның қарым-қатынасының осы саласында қойылған коммуникативті міндеттерді шешіп қана қоймай, сонымен қатар ақпаратты игеру және өңдеу, сондай-ақ жаңа білім алу және игеру тұрғысынан танымдық іс-әрекеттерді жүзеге асырады. Дискурстың осы түрінің ерекшелігіне байланысты медициналық ұғымдардың метафоралық көрінісі ерекше сипаттағы ақпаратты беру үшін бірқатар функцияларды орындайды: бір жағынан, когнитивті метафораны осы ұғымдарға енгізілген мағыналарды түсіндіру үшін, екінші жағынан, этикалық тұрғыдан анықталған қайта құру, эвфемизация, сондай-ақ кәсіби саладағы нақты жағдайды жасыру мақсатында қолдануға болады. Басқаша айтқанда, медициналық дискурста когнитивті метафораны қолдану ақпараттың белгілі бір түріне назар аударуға және жұмсартуға, бейтараптандыруға, жасыруға қызмет етуі мүмкін. Кейбір жағдайларда теріс коннотациялары бар әртүрлі семантиканың тілдік бірліктерін жүзеге асыруға негізделген метафораларды қолдану, ең алдымен пациенттер арасында қолайлы психологиялық климат құру тұрғысынан, қойылған кәсіби мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етуі мүмкін. Медициналық дискурстағы когнитивті метафора ғылыми құбылыстар мен процестердің мәнін зерттеуде ерекше рөл атқарады, бұл бірқатар зерттеулермен расталады және арнайы әдебиеттерде көрініс табады.

Осылайша, метафора түрлерін зерттеу метафоралық мағыналардың дамуының жалпы бағытын анықтауға көмектеседі. Тіл мен мәдениеттің байланысын, мағынаның ұлттық-мәдени ерекшелігін бақылау оның типологиялық сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік береді, олар бейнелі құралдардың көмегімен жасалады, соның ішінде белгілі бір тілдің ерекшелігін көруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Гак В. Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте / Под ред. В. Н. Телия. – М: Наука, 1988. – 11 с.

[2] Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.

[3] Tianying, L. Bogoyavlenskaya, Y. V. *Semantic Transformation and Cultural Adaptation of Metaphor and Multimodal Metaphor in Multilingual Communication from the Perspective of Cognitive Linguistics* // *Eurasian Journal of Applied Linguistics*. – 2023. – P. 161-189. – URL: doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.901015>

[4] Charteris-Black, J. *Corpus approaches to critical metaphor analysis*. Houndmills. 2004. – 278 p. – URL: doi: <https://doi.org/10.1057/9780230000612>

[5] Semino, E., Demjén, Z., & Demmen, J. *An Integrated Approach to Metaphor and Framing in Cognition, Discourse, and Practice, with an Application to Metaphors for Cancer* // *Applied Linguistics*. – 2018. – P. 625-645. – URL: doi: [10.1093/applin/amw028](https://doi.org/10.1093/applin/amw028)

[6] Рысбергел К.К. Когнитивтік метафораның лингвотанымдық әлеуеті (ономастикалық материалдар негізінде) // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2023. - №2 (69). – Б. 182-196. – URL: doi: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.012>

[7] Дильманова М.Т. Анализ концептуальной метафоры и метонимии во фразеологических единицах (гуаньюньюй) китайского языка // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – №3 (66). – Б. 38-49. – URL: doi: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.003>

[8] Базилая Н.А. Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний. – Тбилиси: Изд-во ТГУ, 1971. – 78 с.

[9] Kazmedic.org. – URL: <https://kazmedic.org/archives/3126>. 20.06.2023.

[10] *Англо-русский медицинский энциклопедический словарь: дополненный перевод 26-го издания Стедмана: словарь / ред. А.Г. Чучалин. – 2-е изд. испр. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2003. – 718 с.*

[11] *Энциклопедический словарь медицинских терминов: В 3-х томах. Около 60 000 терминов. / Гл. ред. Б.В.Петровский. – М.: Советская энциклопедия, 1982.*

[12] *Dorland's Illustrated Medical Dictionary. Edition 28. – Philadelphia: W.B.Sauders Company. – 1994. – 1940 p.*

[13] Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Биология / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2007. – 1028 б.

[14] Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, Жазушы, 2008. – 893 б.

[15] *Lexicon Medicum: Anglicum, Russicum, Gallicum, Germanicum, Latinum, Polonum* / ed. by B. Złotnicki. – Warsaw: Polish Medical Publishers, 1971. – 1603 p.

REFERENCES

[1] Gak V. G. *Metafora: universal'noe i specificheskoe (Metaphor: universal and specific) // Metafora v jazyke i tekste / Pod red. V. N. Telija.* – M: Nauka, 1988. – 11 s. [in Rus.]

[2] Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By.* – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.

[3] Tianying L. Bogoyavlenskaya Y. V. *Semantic Transformation and Cultural Adaptation of Metaphor and Multimodal Metaphor in Multilingual Communication from the Perspective of Cognitive Linguistics // Eurasian Journal of Applied Linguistics.* – 2023. – P. 161-189. – URL: doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.901015>

[4] Charteris-Black J. *Corpus approaches to critical metaphor analysis.* Houndmills. 2004. – 278 p. – URL: doi: <https://doi.org/10.1057/9780230000612>

[5] Semino E., Demjén Z., & Demmen J. *An Integrated Approach to Metaphor and Framing in Cognition, Discourse, and Practice, with an Application to Metaphors for Cancer // Applied Linguistics.* – 2018. – P. 625-645. – URL: doi: [10.1093/applin/amw028](https://doi.org/10.1093/applin/amw028)

[6] Rysbergen Q.Q. *Kognitivтік метафораның лингвотанымдық әлеуеті (onomastikalық материалдар негізінде) (Linguistic cognitive potential of cognitive metaphor (based on onomastic materials)) // Aбылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Хабаршысы. «Filologia ғылымдары» сериясы.* – 2023. – №2 (69). – B. 182-196. – URL: doi: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.012> [in Kaz.]

[7] Dilmanova M.T. *Analiz konseptuälnoi metafory i metonimii vo frazeologicheskikh edinisah (guänünüi) kitaiskogo iazyka (Analysis of conceptual metaphor and metonymy in phraseological units (guanyunyu) of the Chinese language) // Aбылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Хабаршысы. «Filologia ғылымдары» сериясы.* – 2022. – №3 (66). – B. 38-49. – URL: doi: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.003> [in Rus.]

[8] Basilaja H.A. *Semasiologicheskij analiz binarnyh metaforicheskikh slovosochetaniy (Semasiological analysis of binary metaphorical phrases).* – Tbilisi: Izd-vo TGU, 1971. – 78 s. [in Rus.]

[9] Kazmedic.org. – URL: <https://kazmedic.org/archives/3126>. 20.06.2023. [in Kaz.]

[10] Anglo-ruski medisinski ensiklopedicheski slovär: dopolnennyi perevod 26-go izdania Stedmana: slovär (English-Russian medical encyclopedic dictionary: additional translation of the 26th edition of Steadman: dictionary) / red. A. G. Chuchalin. - 2-e izd. ispr. – M.: GEOTAR-Media, 2003. – 718 s.

[11] Jenciklopedicheski slovar' medicinskih terminov (Encyclopedic Dictionary of Medical Terms): V 3-h tomah. Okolo 60 000 terminov. / Gl. red. B.V.Petrovskij. – M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1982.

[12] Dorland's Illustrated Medical Dictionary. Edition 28. – Philadelphia: W.B.Sauders Company. – 1994. – 1940 p.

[13] Oryssa-qazaqşa tüsındirme sözdık: Biologia (Russian-Kazakh Explanatory Dictionary: Biology) / Jalpy redaksiasyn basqarğan e.ğ.d., profesor E. Aryn. – Pavlodar: «ЕКО» ĞÖF. 2007. – 1028 b.

[14] Janūzaqov T. Qazaq tılınıñ tüsındirme sözdıǵı (Explanatory Dictionary of the Kazakh language). – Almaty, Jazuşy, 2008. – 893 b.

[15] Lexicon Medicum: Anglicum, Russicum, Gallicum, Germanicum, Latinum, Polonum / ed. by B. Złotnicki. – Warsaw: Polish Medical Publishers, 1971. – 1603 p.

КОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ МЕТАФОРЫ В ТЕРМИНООБРАЗОВАНИИ

Хасанғалиева Б.К.¹, *Исакова С.С.², Исакова А.С.³

¹докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова
Актобе, Казахстан, e-mail: bibigul2901@mail.ru

*²доктор филологических наук, профессор, Актюбинский
региональный университет им. К.Жубанова
Актобе, Казахстан, e-mail:sabira-i@yandex.ru

³кандидат филологических наук, старший преподаватель,
Каспийский государственный университет технологий и
инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан
e-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

Аннотация. Статья посвящена определению когнитивных механизмов метафоры в терминообразовании. Объект исследования – терминология офтальмологии на казахском и английском языках. Предметом исследования является метафора как способ представления специальных знаний в терминологии офтальмологии. Цель исследования – разъяснение особенностей метафорического моделирования с точки зрения теории номинации и когнитивной лингвистики и способов

применения метафорической системы терминологии офтальмологии на казахском и английском языках. Цель и предмет исследования были направлены на решение следующих конкретных задач: 1) Определение корпуса метафорических терминов в офтальмологии на казахском и английском языках и их номинативных характеристик; 2) установление специфики метафорического наименования при формировании исследуемой терминосистемы; 3) определение основных источников термин-метафор и построение метафорических моделей в исследуемой терминосистеме; 4) изучение способов вербализации метафорики и представление моделей метафор в исследуемой терминосистеме. В качестве материала исследования взяты простые, сложные казахские и английские термин-метафоры, полученные методом непрерывной выборки из монографий, терминологических толковых словарей, энциклопедий, справочников, интернет-каталогов, отраслевых журналов, а также официальных документов, международных классификаций и др. Теоретическая значимость исследования заключается в том, что его результаты могут способствовать совершенствованию методологии анализа терминсистем общей терминологии и терминсистем офтальмологии. Использование методов когнитивного анализа для изучения терминов и определение функции метафор в терминах, способствует дальнейшему развитию теории метафор, дает дополнительную возможность для более глубокого познания когнитивных процессов, лежащих в основе метафор-терминов. Практическая значимость исследования проявляется в возможности интерпретации корпуса метафор офтальмологии, а также использования при чтении общих лекций и проведении семинаров.

Ключевые слова: термин, терминология, терминосистема, метафора, метафора-термины, метафорическая модель, когнитивный механизм, термины офтальмологии

COGNITIVE MECHANISMS OF METAPHOR IN TERM FORMATION

Khasangalieva B.K.¹, *Issakova S.S.², Issakova A.S.³

¹doctoral student, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: bibigul2901@mail.ru

*²Doctor of Philology, professor, Aktobe Regional University named
after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: sabira-i@yandex.ru

³Candidate of Philology, Senior Lecturer, Yessenov University
Aktau, Kazakhstan, e-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

Abstract. The article is devoted to the definition of cognitive mechanisms of metaphor in term formation. The object of the study is the

terminology of ophthalmology in Kazakh and English. The subject of the study is a metaphor as a way of presenting special knowledge in the terminology of ophthalmology. The purpose of the study is to explain the features of metaphorical modeling from the point of view of the theory of nomination and cognitive linguistics and the ways of applying the metaphorical system of ophthalmology terminology in Kazakh and English. The purpose and subject of the study were aimed at solving the following specific tasks: 1) Definition of the corpus of metaphorical terms in ophthalmology in Kazakh and English and their nominative characteristics; 2) establishment of the specifics of the metaphorical name in the formation of the term system under study; 3) identification of the main sources of term-metaphors and the construction of metaphorical models in the term system under study; 4) the study of ways to verbalize metaphors and the representation of metaphor models in the term system under study. As the research material, simple, complex Kazakh and English term-metaphors obtained by continuous sampling from monographs, terminological explanatory dictionaries, encyclopedias, reference books, online catalogs, industry journals, as well as official documents, international classifications, etc. are taken. The theoretical significance of the study lies in the fact that its results can contribute to the improvement of the methodology of the analysis of terminological systems of general terminology and terminological systems of ophthalmology. The use of cognitive analysis methods for the study of terms and the definition of the function of metaphors in terms contributes to the further development of the theory of metaphors, provides an additional opportunity for a deeper understanding of the cognitive processes underlying metaphor-terms. The practical significance of the study is manifested in the possibility of interpreting the corpus of metaphors of ophthalmology, as well as using it when reading general lectures and conducting seminars.

Keywords: term, terminology, term system, metaphor, metaphor-terms, metaphorical model, cognitive mechanism, ophthalmology terms

Статья поступила 30.07.2023

**2 БӨЛІМ.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ
САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
РАЗДЕЛ 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
PART 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE**

UDC 81'253

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.020>

**COMPREHENSIVE ANALYSIS OF HISTORICAL
AND TRANSLATION DISCOURSE OF ABAI**

Abisheva K.¹, *Karimova K.², Nurmanov A.³, Seidakhmetova R.⁴

¹Doctor of Philological Sciences, Turan-Astana University
Astana, Kazakhstan, e-mail: abishevakm@mail.ru

*²Candidate of Philological Sciences, Ablai Khan KazUIRandWL
Almaty, Kazakhstan, e-mail: kamar.karimova@mail.ru

³Master in International Relations, Turan-Astana University
Astana, Kazakhstan, e-mail: akmar2809@mail.ru

⁴Doctor of Philological Sciences, Kazakh National Academy of
Choreography, Astana, Kazakhstan, e-mail: rimma_sg@list.ru

Abstract. The purpose of this scientific article is to study the significance of Abai as a historical precedent figure and to analyze his historical and translational discourses from a scientific perspective. The main aim of the research is to uncover the essence of Abai's discourse, conduct a comprehensive analysis, and determine his significant contribution to the historical development of the country and the field of translation studies. The research also aims to assess the level of precedence associated with Abai's name and his writings. This research makes a significant contribution by presenting Abai's translational discourse as a historical-literary discourse, characterized by adherence to the historical context and cultural specificity. Recognizing Abai's work as a product of a historical personality, the research reflects the features and characteristics of the historical era. The study employs a comprehensive approach, including discursive-historical, cognitive-discursive, and pragmatic-communicative methodologies, supplemented by sociological survey methods. This approach allows for a thorough analysis

of Abai's discourse, identifying and describing the extralinguistic, cognitive, pragmatic, and linguistic-stylistic components of his historical discourse. As a result of the research, an in-depth analysis of Abai's translational discourse was conducted, shedding light on its historical nature and determining its level of precedence. The results obtained not only provide valuable insights into Abai's discourse but also significantly contribute to the development of the theory of historical discourse and translation studies. This study contributes to the development of the theory of historical discourse and translation studies, thereby expanding knowledge of cultural and linguistic dynamics in a historical context. The practical significance of the research lies in its ability to deepen the understanding of Abai's contribution to the historical process and the field of translation studies. By studying Abai's discourses, researchers and scholars can gain valuable information about the historical context and the impact of his works on society and the theory of translation.

Keywords: translation discourse, historical personality, historical discourse, discursive-historical approach, cognitive-discursive approach, socio-political activity, metaphor, strategy of meaning, strategy of form

Basic provisions

Comprehension of the role of an individual in the historical process of the country is one of the current problems. This is due, firstly, to the insufficient research concerning the significance of the individual in the history of the state. L.E. Grinin argues that due to the absence of predetermined historical events, the future contains numerous possibilities and can be influenced by the actions of different groups and their leaders. This also includes the contributions of various individuals, including scientists. Consequently, the issue of the individual's role in shaping history remains significant for each generation, particularly in the era of globalization, where certain individuals can wield increased influence over the entire world [1]. Secondly, the increased interest in the problem of personality is explained by the formation of new paradigms of functional-communicative direction, as well as anthropocentric paradigm in the XXI century.

Introduction

Anthropocentrism is considered as such a methodological approach, which aims to highlight the linguistic personality, being studied in close connection with language, consciousness of the individual, his mentality, spiritual and practical activity. The functional-communicative direction contributes to the study of human speech activity, focusing on the ways of expressing evaluation, and the subjective attitude of a person to what is being

said. The examination of discourse involves perceiving it as the outcome of speech acts, characterized by its inherent semantic coherence. Discourse is intricately linked to a specific context, genre, and ideological affiliation, and it also correlates with a broader cultural layer, social community, and a specific historical era. So, *discourse is can be considered as a complex communicative phenomenon, which includes a social context providing insight into both the participants in communication*, their characteristics and the processes of message production and perception, played an important role in comprehending discourse.

Consideration of the social context as a historical setting within which the discourse of an individual functions allows, along with the analysis of discourse as communication, the study of the extra-linguistic aspect of discourse actualization, the socio-political views of an individual and his mentality to be carried out as well. The discursive-historical approach to the study of Abai's discourse in a particular cultural historical environment, which combines the textual and socio-contextual levels of analysis, seems important. The context is understood as a complex phenomenon consisting of several levels: linguistic context, intertextual, interdiscursive levels, extralinguistic level, sociopolitical and historical levels. In other words, the interpretive function of language is directly related to a person's perception of the world around them [2].

Thirdly, the study of the role of discursive personality of Abai Kunanbayev as a precedent historical figure, who made a significant contribution not only to literature, but also to the development of historical process, as well as to the history of translation, based on the analysis of his historical and literary discourse in the context of his historical era, is of significant interest. Abai Kunanbayev, whose 175th anniversary was celebrated in 2020, acts as a precedent personality in the history of culture, whose works have become precedents, and his name itself is a symbol of Kazakh culture. Abai as a key symbol contains a huge, informative cultural and historical potential.

The proper name can be understood to express not only linguistic knowledge, but also cultural knowledge. It is a linguocultural sign, conveying linguistic information on the one hand and cultural, historical and social information on the other. As such, the individual also has historical and cultural country studies value. [3]. Precedent names have been studied very little in the works of researchers, although there are many works dedicated to the study of precedent phenomena (Y.N. Karaulov, G.G. Slyshkin, Ye.S. Kubryakova, Ye.A. Nakhimova, A.T. Shcherbak, E.A. Fleimer, etc.). Nevertheless, the insufficient study of precedent names is caused by a number of contradictions: the question of classifying them as proper names and the question of their nature.

The problem of textual precedence is also debatable, and this raises the need to define a feasible approach to their study. As we can see, the study of identifying and describing the historical and literary discourse of a precedent personality requires a thorough consideration of a number of issues, revealing both the historical nature of the precedent phenomenon and the specifics of its historical and translation discourse as a precedent-type utterance. In this regard, the goal of our article is to identify the essence of historical and translation discourses of Abai Kunanbaev, their analysis, determination of his contribution to the history of the country and the history of translation studies, clarification of the degree of precedence of the discursive personality and his texts. In order to achieve the goal, the following tasks are envisaged: 1) consider historical and translation discourse of Abai as a set of historical and translation texts, analyze their features; 2) determine the role of Abai in the history of the country and in the development of translation studies; 3) establish the degree of precedence of discursive personality and his texts.

The results of the study may introduce a certain contribution to the development of the theory of historical discourse, to the theory of translation studies of their precedence.

Materials and methods

The main method of research is discursive-historical analysis, which requires the analysis to consider extra-linguistic information (political, economic, cultural information) related to social problems, and also focuses on the influence of ideology. The use of this approach allows us to consider Abai as a historical figure, determine his contribution to the historical process, consider his socio-political views and enlightenment ideas. Along with this, the analysis is subjected to the historical discourse of Abai, as they reflect his views and ideas. The analysis of discourse involves both a study of the historical era and a study of the mentality and culture of the people. Some scholars underscore the egocentric nature of discourse and highlights its extralinguistic aspects. He defines discourse as a continuous flow of speech, representing language in constant motion. It incorporates the multitude of historical characteristics, as well as the individual and social attributes of both the participants involved in communication and the communicative context itself.

This approach suggests utilising a three-dimensional model of analysis (text, discursive practice, social practice). It comprises three steps: 1) defining the content and themes of the utterance; 2) analysing the discursive strategy of the text in question; 3) describing formal characteristics. Moreover, it necessitates the analysis of the discursive units of the text and the corpus of

linguistic means, as well as cognitive structures (knowledge, patterns, etc.) [4].

The method based on sources can also be used in the study of historical discourse. According to Barbara Lewandowska-Tomaszczyk, the identification, systematization, and analysis of sources form a fundamental aspect of historical science. These activities are crucial for historians as they allow for the comprehensive understanding and interpretation of historical events and phenomena. By identifying and organizing relevant sources, historians can delve into the past, extract valuable information, and analyze it to construct a more accurate and nuanced understanding of history [5].

Such sources include archival materials. The method of sociological survey is used to characterize the degree of precedence of a person and his texts. Abai's historical discourse also includes his historical and translation discourse. It should be noted that this type of discourse can be analysed using a comprehensive discourse-translation method. The aim of this method is to analyse the multilingual discursive personality and his text, which reflects the results of his translation activity. Abai is regarded as a linguistic personality who possesses the capability to generate discourses in multiple languages and undertake translations between different languages. As a result, researchers pay attention to his proficiency in speaking various languages and his translation practices. These aspects of Abai's linguistic abilities and his engagement in translation discourse are considered significant in the scholarly investigation of his work and contributions.

The synergetic method and its techniques are used for the analysis (method of determining the creativity of translation of the discursive personality based on the description of the reception of non-linear thinking, the reception of openness, cognitive assimilation of the new). The method of achieving equivalence between the source and translated texts through the use of form and meaning strategies is also applied. The method of precedent analysis is used to analyze a precedent personality and his texts.

The problem of studying the multilingual linguistic personality as a discursive personality is related to the ability of the personality to generate discourses of different types. We consider Abai as a polylingual personality, able to create different types of discourse (historical and translation). At the same time, he is characterized as a precedent personality, since his name and his texts are widely known not only in Kazakhstan, but also abroad. In this article the method of discourse analysis is used to study historical discourse in order to identify knowledge and describe ways of using language units.

Literature also deserves special attention in this article, focusing on the analysis of translation discourse, and the analysis of strategies to achieve

equivalence in translation - strategies of meaning and form, methods of synergetic analysis, methods of determining the creativity of translation, its self-centredness and innovativeness.

Results and discussion

Considering Abai as a historical figure is determined by the fact that his activities had a significant impact on the course of history. Moreover, cultural connotative meaning of a word should be understood as a cultural meaning attributed to a linguistic unit and classified according to its ethnicity. They further argue that in different cultures, a word may have different components that coincide or do not coincide with each other [6].

Abai's work is connected with his activity as a bey and a volost governor (the English equivalent is *judge* or *arbiter*. It refers to a person who has the authority to make legal decisions, resolve disputes, or pass judgments in a legal or judicial context). In traditional Kazakh society, the *biy* was a respected and influential person who held an authoritative position in his community. The role of the *biy* usually included leadership in matters such as decision-making, conflict resolution and social organisation. In the report of Major General Galkin dated August 25, 1903, addressed to the military governor, it was noted that Abai, being a highly educated and intelligent individual, held the position of *biy* for two consecutive three-year terms. Additionally, he served as the administrator of the Chingiz volost for three consecutive three-year terms. Subsequently, he was appointed Administrator of Nukur parish for a three-year term by the government. Throughout his service, Abai demonstrated a rational and energetic approach, exhibited loyalty to the government, and notably lacked fanaticism.

Abai contributed to the history of the country by developing one of the first legal documents in the Kazakh language, the Karamola Erezhesi' Code (Code of Laws). It was a set of traditional norms, customs and principles governing the behaviour and actions of the Kazakh people. It includes values, traditions and ethical principles that have been passed down through generations within Kazakh society. The code emphasises concepts such as hospitality, respect for elders, loyalty to the community and courage. It serves as a cultural foundation for the Kazakh people, influencing their social interactions, moral values and overall lifestyle. The original document was kept for 134 years in Kazan, in the museum of Kazan University named after Lobachevsky.

A prominent figure of his time, Abai Kunanbaev was known as one of the most respected *biys*. He was highly regarded for his extensive legal knowledge and was known for his eloquence and oratorical skills. He solved

the most complex problems. The speech of the *biy* can be analysed using two different approaches: cognitive-discursive and historical-discursive. The field of law in question was characterised by a dynamic and evolving set of norms based on a combination of institutionalised traditions and customs of universal significance and authoritative normative provisions free from caste and local claims. Ethnic interests took precedence over the norms of common law. Judicial decisions were made by a judge, not on behalf of a clan, territory or region.

The pragmatic-discursive approach reveals that the *biy*'s speech is articulated as a series of monological speech acts. These acts convey multiple intentions, including: (1) Abai states that despite the long-standing dispute over *Jesir*, contemporary times require new considerations, so *Salikha*'s fate should be decided in accordance with current demands (proposition); (2) to report on a state of affairs (representation); and (3) to pronounce a judgement or verdict. The audience, consisting of representatives of Kazakh clans such as *Syban*, *Kerey*, *Tobyqty*, *Uak* and others, was the intended target of *Biy*'s speech, which was designed to produce a perlocutionary effect. The cognitive approach elucidates the customs of the historical period, including the tradition of paying a bride price, the ancient practice of marrying a girl to a close relative of her deceased fiancé, the imposition of fines on the opposing party, and the custom of *barymty* (cattle theft).

The linguistic and stylistic dimensions are elucidated through the analysis of various lexical-grammatical units and their functions and include antonyms: for instance, the phrase *Bul ak noqta emes? Kaita aytamyn is kan noqta* juxtaposes opposites. It conveys the idea that it is not a white halter symbolizing pure intentions but a bloody halter, emphasizing a negative or sinister connotation.

Another example is the phrase *ery zhazasy emes, yel kazasy*, which contrasts the notion that death is not a punishment but the end of the people. Here, the antonyms highlight the distinction between punishment and the ultimate fate of the people.

Similarly, the phrase *Kyz olimge bar, omirge zhok* contrasts the readiness of a girl for death with her lack of readiness for life. This antithesis emphasizes the dichotomy between these two states.

In these instances, the use of antonyms contributes to the stylistic effect, enhancing the expressive and contrasting nature of the statements.

II. Grammatical discursive means:

1) appeals: *Uai, zhagalai jurtim! Kerey - nayman elim!* (people have gathered around! My countrymen are *Kerey* and *Nayman!*);

2) use of compound words related to the peculiarities of the Kazakh

language: *ata-ana, kyz-kyrshyn, apa-karyndas, ersily-karsyly, shygyn-shabyul*;

3) the use of simple and incomplete sentences: *Auelgi tup - Saliha kyz basy* (The first problem is the case of the girl Saliha); *Zhana urpak zhana tilekpen keledi* (The new generation comes with new desires).

III. Figurative means:

1) metaphor: *Sabatar tilegi sol kyz basyna ekinshi olimdi kandy nokta kyp usynyp otyr* (Sabatar's wish is to put the second death on the girl - a bloody halter);

2) repetitions: *Zhana kun ozinin zhana zhorasyn zhana tilegen zhas konilimen aytady* (The new day says its new omens, new wishes from all) [7].

As we can see, the analysis of Abai's discourse gives an insight into his personality, views, knowledge, historical era, as well as the lexico-grammatical and stylistic means contribute to the expressiveness of his speech.

The attribution of Abai's translations to the historical and translation discourse is due, firstly, to their belonging to a particular historical era, and secondly, to the fact that in Abai's translated texts the innovative traditions that contributed to the development of translation studies in Kazakhstan are noted. The empirical basis for this study is the translations of the poems by M. Lermontov, A. Pushkin's *Letter to Tatiana, Letter to Onegin*, etc. The historical and discursive analysis of the translation reveals both the attitudes and mentality of the characters, the conditions of translation of the Russian text into Kazakh, and the innovative strategies of *Abai the Translator*. This approach is combined with the cognitive-discursive analysis of the translation text, which contributes to the identification of knowledge about the national characters of the source text and the translation text, the ways of equivalent transfer of the original text.

It is well known, that literary translation in Kazakhstan has been formed since the appearance of translations of Krylov's fables into the Kazakh language by I. Altynsarin and Abai Kunanbayev. I. Altynsarin's translations did not always meet the criteria of adequacy, whereas Abai's translations were authentic. It was exactly Abai who started the translation era in Kazakhstan. Complex analysis of the texts of translations, based on combining the above approaches, allows us to characterise, first of all, the social context - the conditions of emergence of translations from *Eugene Onegin* into Kazakh. Pushkin's translations were made by Abai in 1888. In total, Abai translated 9 extracts from the novel *Eugene Onegin*. The historical era when these translations were made can be characterized as follows. In the eighties, Abai was in close contact with the exiles who moved to Kazakhstan (E.G.Michaelis, S.S.Gross, A.A.Leontiev, N.Dolgopолоv). They promoted

Abai's acquaintance with Russian literature. Abai himself at this time was also engaged in literary activities and translations. Abai translated Letters of Tatiana first of all tried to bring the image of Tatyana carrying the imprint of Kazakh culture, i.e. instead of Russian Tatiana we see the image of Kazakh girl, tender, loving, devoted to her feeling. Pushkin's Tatiana became a very close, native person to the soul of Kazakh youth, who was able to express love feelings in beautiful gentle words, which have never been expressed in the Kazakh language before.

Tatiana was understandable and close to the Kazakh audience. Thus, in his novel *The Path of Abai* M. Auezov vividly describes how Aigerim sang Tatiana's song [8]. *She wasn't singing; instead, she was expressing the deeply hidden sorrow within her heart. It wasn't just Tatiana's secret anymore. Aigerim's own fervent prayers and hopes found release in the fiery passion of her song, directed solely towards Abai. Abai sat pale, his eyes wide open... Suddenly, his eyebrows arched in surprise as he impulsively embraced Aigerim, showering her moist eyes with kisses. Aigerim, you are pure and sincere - you have returned to me! It was your own soul that poured forth through Tatiana's longing.*

The lines of Abai's translation *Taniri koskan zhar edi sen, Talak etip bul galamdy, Dosyn - akin, tagdyr araz, tolghanamyn, kaitemyn, zhar tabylmas sen sekildi, men de sendei sorly zar* have turned Tatiana into the image of the Kazakh girl.

Abai set himself the goal of teaching Kazakh youth to appreciate the depth and weightiness of the feeling of love through the image of Tatyana. The peculiarity of Abai's translations is that they reveal the nature of the Kazakh worldview. For instance, the words of Pushkin's Tatyana *Pust' dazhe redko, pust' dazhe raz v nedelyu // Uvidet' tebya v nashej derevne (Even if rarely, even once a week // To see you in our village)* are translated by the poet verbatim: *Shydar em kuyipmen zhanyp // Ayina birer korsemdе*. This can be explained by the fact that these lines convey the specificity of the Kazakhs' nomadic way of life, because lovers rarely see each other, it takes months until their nomads are in the neighbourhood. Thanks to Abai's translations that the main motifs, the innovative spirit of Pushkin's novel *Eugene Onegin*, most important for the Kazakh society of that historical period, were brought to the heart of the people. After all, the main factors of a beautiful and accurate translation are its adequacy and equivalence, which was observed. –
поменять на современный

It is important that the strategy of meaning contributes to the implementation of the translator's creative thinking. In order to convey the content of the original, the translator actualizes the modal meaning of the

text, focusing on the actualization of the original author's ideas, intensions and evaluation. Abai adequately conveys in Kazakh the feelings, experiences of Tatiana, the key ideas of the original author, are embodied in the image of Tatiana. When reproducing this meaning in the translation, Abai uses a creative technique - replacing Tatiana's image with that of a Kazakh girl with the same tender and deep feelings.

The second meaning of the original text is an emotional one. The translation has the same effect as the original has on the readers. The third meaning of the original text is the aesthetic meaning, which is actualized by the graphic and expressive means - metaphor, epithets. The metaphors used in the original text are: the deception of the inexperienced soul (genuflecting metaphor), my mind is exhausted (anthropomorphic metaphor), hopeful heart (genuflecting metaphor), heavy sleep (anthropomorphic metaphor), deserved reproach (anthropomorphic metaphor) [9].

Simulation of the name of the precedent persona *Abai* involves the analysis of the proper name *Abai* by the model of the *precedentema*. The presuppositional model is a cognitively meaningful model. It forms an idea of the precedent unit as a triadic sign, including a linguistic component as a referent marker (information carrier), pragma-communicative as a means for conveying information by the speaker and a carrier of his intention, mental as a signal of communicators' linguistic memory.

The application of this model to analyse the degree of precedence of a person makes it possible to determine that a person becomes a precedent through the name-symbol, fixing important information about him/her. Thus, the proper name *Abai* acts as a linguistic sign, expressing onomastic knowledge-information about the settlement and ethnic composition of the peoples, data on material and spiritual culture, reflecting religious beliefs, customs and rituals [10]. The communicative-pragmatic component contributes to the expression of the speaker's intentions in statements (texts). The mental component gives an idea of the mentality of an individual, the cultural values that are significant for him/her.

In order to identify the precedence of Abai's personality and his texts, a sociological survey of native speakers was carried out on the basis of questionnaires sent out by email.

The questionnaire consists of four blocks:

- 1) the address, which contains the motivation prompting the questioner to cooperate;
- 2) the demographic block: year of birth, gender, marital status, seniority, profession;

3) the main part, dedicated to collecting and obtaining information about the precedent personality.

The questionnaire includes twenty questions that reveal the respondents' knowledge of Abai, his personality, knowledge of his texts, value-ideas. For example: 1. Do you consider Abai a historical figure? 2. What episodes, historical events are associated with Abai's participation in the historical process? 3. Why does Abai act as a symbol of Kazakh culture? 4. What is the precedence of the proper name Abai? 5. What texts of Abai do you know? 6. What statements of Abai can you remember? 7. What values-concepts of Abai's are meaningful for the culture? 8. Which poet did Abai translate the most? 9. Which of his translations were widely known in the steppe as far back as the second half of the 19th century? 10. What contribution did Abai make to the history of Kazakh and world culture? etc. The analysis of the questionnaires was carried out by applying the method of quantitative analysis.

It was found that 80% of the examinees have an idea of Abai's personality, know his texts and can quote Abai and excerpts from his works. The sociological study carried out allowed us to conclude that Abai is a widely known precedent name, a name-symbol, indicating the idea of the value of the poet's personality and associated with the precedent texts, reproduced by plot, characters and situations. The preceding texts such as Adam *bol*, *Tolyk adam*, *Kozimnin karasy*, *Kyz*, *Tatyana khaty* and others find their relevance and significance through the presence and influence of the precedent name Abai.

Conclusion

The results of the research have enabled us to conduct a comprehensive analysis of the discourses of a precedent personality, who is widely known as both a historical and literary-translation personality. The analysis demonstrated that Abai made a significant impact on the country's history through his legislative, socio-political, and literary contributions. Abai, in his capacity as a representative of local authorities, was engaged in socio-political and educational activities. The historical discourse provides a suitable context for the expression of Abai's humanistic ideas and socio-political views. The attributes of historical discourse were examined, with a particular focus on Abai's discourse as a *biy*. This was conducted through comprehensive discursive-historical and cognitive-discursive approaches. The findings of this study can be applied to the analysis of discourses of different types based on an integrated approach, which combines discourse-historical and cognitive-discursive approaches.

The comprehensive analysis of Abai's historical and translational discourse encompasses a variety of methodological approaches, including anthropocentrism, functional-communicative direction, discursive-historical analysis, and pragmatic-discursive approach. Anthropocentrism, as a methodological approach, places significant emphasis on elucidating Abai's linguistic persona in conjunction with his consciousness, mentality, and practical activities. This approach emphasises Abai's profound connection to his cultural heritage, positioning him as a central figure in Kazakh literature and history. The functional-communicative approach illuminates how Abai's speech activity expresses evaluation, subjective attitudes, and socio-political views, thereby providing valuable insights into his communicative intentions. This approach employs the model of analysis, encompassing the content and themes of Abai's utterances, his discursive strategies, and formal characteristics and enables us to view Abai's discourse as a product of his historical environment, shaped by linguistic, cultural, and ideological influences. This method provides a forum for addressing societal issues, advocating for justice, and delivering judgments or verdicts. The analysis of Abai's discourse demonstrates that language and literature continue to have a profound influence on cultural identity and collective consciousness.

Information about grant funding

The research was carried out within the framework of the Grant Funding of the project AR 19680020 "Study of ethical conceptsphere of the people and former philosophers by means of approaches, principles, methods of cognitive and ethical linguosynergetics - new humanitarian knowledge"; the source of funding - Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

- [1] Grinin L.E. Rol' lichnosti v istorii kak filosofsko-istoricheskaya problema // *Filosofiya i obshchestvo*. (The Role of Personality in History as a Philosophical-Historical Problem) // *Philosophy and Society*). – 2011. – №4 (64). [in Rus.]
- [2] Kozhbayeva G., Karimova K., Kurkimbayeva A., Dinassilova M. The current paradigm and its manifestation in multicultural literature // *XLinguae*. – 2023. – №16(3). – URL: <https://doi.org/10.18355/ISSN1337-8384>
- [3] Gump J. A Comprehensive Study of Ethnic Beliefs: Perspectives. – 2023. – 132 p.
- [4] Nassenstein N., Völkel S. Approaches to Language and Culture. –

Germany: De Gruyter. ISBN: 9783110727159, 3110727153. – 2022. – 571 p.

[5] Lewandowska-Tomaszczyk B, Trojszczak M. Concepts, Discourses, and Translations. – Switzerland: Springer International Publishing. ISBN: 9783030960995, 3030960994. – 2022. -376 p.

[6] Abisheva K., Karimova K., Nurgazina A., Rezuanova G., Galiyeva B. The structure of a polysemantic word in the cognitive-semantic aspect // XLinguae. – 2023. – №16(1),2. – URL: <https://doi.org/10.18355/XL.2023.16.01.02>

[7] Duffy S., Feist M. Time, Metaphor, and Language: A Cognitive Science Perspective. Cambridge University Press, 2023. – URL: <https://doi.org/10.1017/9781108150101>

[8] Auezov M. «Abaj zholy»: roman-epopeya (The Path of Abai: a novel-epic). – Almaty: «Zhazushy», 1989. – 616 b. [in Kaz.]

[9] Schine P., Sax B. Cultural Visions: Essays in the History of Culture. – Netherlands: Brill. ISBN: 9789401200424, 9401200424. – 2022. – 316 p.

[10] Glebkin V. Cognitive Semantics: A Cultural-historical Perspective. – Netherlands: John Benjamins Publishing Company, 2024. – 242 p.

АБАЙ ТАРИХИ-АУДАРМАЛЫҚ ДИСКУРСЫН КЕШЕНДІ ТАЛДАУ

Абишева К.¹, *Каримова К.², Нурманов А.³, Сейдахметова Р.⁴

¹филология ғылымдарының докторы, Туран-Астана университеті
Астана, Қазақстан, e-mail: abishevakm@mail.ru

*²филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы
КазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: kamar.karimova@mail.ru

³халықаралық қатынастар саласындағы магистрі,
Туран-Астана университеті, Астана, Қазақстан
e-mail: akmar 2809@mail.ru

⁴филология ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық хореография
академиясы: Астана, Қазақстан, e-mail: rimma_sg@list.ru

Андатпа. Зерттеу жүргізу мақсаты – Абайдың тарихи прецеденттік тұлға ретінде маңыздылығын анықтау және оның тарихи және аударма дискурстарын ғылыми тұрғыдан талдау. Сонымен қатар Абай дискурсының мәнін ашу, кешенді талдау жүргізу, оның елдің тарихи дамуына және аударма ғылымына қосқан елеулі үлесін анықтау. Сондай-ақ, зерттеу жүргізу барысында ғұламаға және оның жазбаларына байланысты прецеденттілік деңгейін бағалау міндетін орындау көзделеді. Бұл зерттеуде Абайдың аударма дискурсын тарихи-әдеби дискурс ретінде қарастырып, оның тарихи контекстке және мәдени ерекшелікке

бейімділігі көрсетіледі. Абайдың еңбектерін тарихи тұлғаның шығармашылығы ретінде мойындай отырып, тарихи дәуірге сай ерекшеліктерімен сипаттары бейнелейді. Зерттеу барысында дискурсивті-тарихи, когнитивті-дискурсивті және прагматикалық-коммуникативтік әдістемелер, социологиялық сауалнама әдістерімен толықтырылған әдістер кешені қолданылған. Нәтижесінде Абай дискурсын мұқият талдауға, оның тарихи дискурсының экстралингвистикалық, когнитивті, прагматикалық және лингвостилистикалық компоненттерін анықтауға және сипаттауға мүмкін болды. Сонымен қатар Абайдың аударма дискурсына терең талдау жасалып, оның тарихи табиғаты және прецеденттік деңгейі анықталған. Алынған нәтижелер Абай дискурсы туралы құнды түсініктер беріп қана қоймай, тарихи дискурс және аударма теориясының дамуына елеулі үлес қосады. Зерттеу барысында жинақталған материалдар зерттеу тарихи дискурс және аударма теориясын дамыта отырып, тарихи контексттегі мәдени және тілдік динамика туралы білімді кеңейтеді. Зерттеудің практикалық маңыздылығын Абайдың тарихи үдеріске және аударма саласына қосқан үлесін терең түсінуге мүмкіндік бергенімен дәлелдеуге болады. Яғни, Абайдың дискурсын зерттей отырып, ғұламаның еңбектерінің қоғамға және аударма теориясына әсер етуі туралы құнды ақпарат алуға болады.

Тірек сөздер: аударма дискурсы, тарихи тұлға, тарихи дискурс, дискурсивтік-тарихи тәсіл, когнитивтік-дискурсивтік тәсіл, қоғамдық-саяси қызмет, метафора, мағыналық стратегия, форма стратегиясы

КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИКО-ПЕРЕВОДЧЕСКОГО ДИСКУРСА АБАЯ

Абишева К.¹, *Каримова К.², Нурманов А.³, Сейдахметова Р.⁴

¹доктор филологических, Туран-Астана университет
Астана, Казахстан, e-mail: abishevakm@mail.ru

*²кандидат филологических наук, КазУМОиМЯ им. Абылай хана
Алматы, Казахстан, e-mail: kamar.karimova@mail.ru

³магистр международных отношений, Туран-Астана университет
Астана, Казахстан, e-mail: akmar2809@mail.ru

⁴доктор филологических наук, Казахская национальная академия
хореографии Астана, Казахстан, e-mail: rimma_sg@list.ru

Аннотация. Цель данной научной статьи заключается в изучении значения Абая как исторической прецедентной фигуры и анализе его исторического и переводческого дискурсов с научной точки зрения. Основная цель исследования - раскрыть суть дискурса Абая, провести комплексный анализ и определить его значительный вклад в историческое развитие страны и переводческой науки. В исследовании также ставится

задача оценить уровень прецедентности, связанный с именем Абая и его письменными работами. Исследование вносит значительный вклад, представляя переводной дискурс Абая как историко-литературный дискурс, характеризующийся приверженностью историческому контексту и культурной спецификой. Признавая творчество Абая продуктом исторической личности, исследование отражает особенности и черты исторической эпохи. В исследовании использован комплексный подход, включающий дискурсивно-историческую, когнитивно-дискурсивную и прагматико-коммуникативную методологии, дополненные методами социологического опроса. Такой подход позволяет провести тщательный анализ дискурса Абая, выявить и описать экстралингвистические, когнитивные, прагматические и лингвостилистические компоненты его исторического дискурса. В результате проведенного исследования был проведен углубленный анализ переводного дискурса Абая, что позволило пролить свет на его историческую природу и определить уровень его прецедентности. Полученные результаты не только дают ценное представление о дискурсе Абая, но и существенно способствуют развитию теории исторического дискурса и переводоведения. Данное исследование вносит значительный вклад в теорию исторического дискурса и переводоведения, расширяя знания о культурной и языковой динамике в историческом контексте. Практическая значимость исследования заключается в том, что оно способно углубить понимание вклада Абая в исторический процесс и область переводоведения. Изучая дискурсы Абая, исследователи и ученые могут получить ценные сведения об историческом контексте и влиянии его работ на общество и теорию перевода.

Ключевые слова: переводческий дискурс, историческая личность, исторический дискурс, дискурсивно-исторический подход, когнитивно-дискурсивный подход, общественно-политическая деятельность, метафора, стратегия смысла, стратегия формы

Статья поступила 22.06.2023

UDC 81'33

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.021>

**INTERPRETING POLITICAL DISCOURSE: SIMULTANEOUS
INTERPRETATION ANALYSIS OF DONALD TRUMP'S
INAUGURAL ADDRESS FROM ENGLISH TO RUSSIAN**

**Asanova G.S.¹, Jailganova D.A.²*

**¹PhD, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations
and World Languages, Almaty, Kazakhstan
e-mail: mergen-2009@mail.ru*

*²MA in Humanities, Kazakh Ablai Khan University of International
Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
e-mail: damelya9999@gmail.com*

Abstract. Inaugural speeches are significant public addresses delivered by newly elected leaders during their swearing-in ceremonies. These speeches typically outline the leader's vision, goals, and policy priorities for their term in office.

This study delves into the intricate realm of simultaneous interpretation, focusing on the interpretation challenges and strategies employed during the interpretation of Donald Trump's Inaugural Address from English to Russian.

The aim of the article is to identify the strategies utilized by simultaneous interpreters during the interpretation of Donald Trump's inaugural speech from English to Russian, and to conduct a comparative analysis between the translated version and the original text.

To analyze simultaneous interpretation, we relied on an official interpretation by skilled interpreters. When conducting a translation comparative analysis, we relied on the classification of V.M. Ilyukhin. Analysis methods encompass theoretical material review, descriptive analysis, a comparative examination of the source and target texts, and translation analysis.

The analysis highlights the use of various interpretation strategies, with a particular emphasis on the compression strategy, indicating the intricate nature of interpreting political discourse. The prevalence of the compression strategy suggests interpreters' adaptation to the rapid pace of speech common in English-speaking political contexts. The compression strategy is recognized as a vital tool in the interpreter's toolkit, falling into the category of techniques that interpreters should employ.

The theoretical significance of this study lies in revealing the strategies used by simultaneous interpreters in the context of Donald Trump's speech, which contributes to understanding the peculiarities of translating political speeches in the international arena.

The practical importance of this study lies in offering guidance and practical skills for translators who deal with political speeches, which helps to improve the quality and adequacy of translation in such contexts.

Keywords: simultaneous interpretation, inaugural address, inaugural discourse, political discourse, interpretation strategies, adequacy, translation analysis, compression strategy

Basic provisions

The President's inaugural address occupies a special place in the genre structure of political discourse. It is unambiguously marked by a single addresser, rigidly tied to a certain political event, fixed in time and space. The inauguration is one of the forms of symbolic political action, expressing certain social relationships and generally significant values. All components of the ceremony (time, place, participants, environment) have a semantic load. The inauguration is designed to actualize national symbols in the public mind.

According to C. Campbell and C. Jamison, well-known experts in US presidential rhetoric, the presidential inaugural speech is fully characterized by all the features of an epideictic speech: it is the most important component of the solemn ceremony, it combines the understanding of the past and future of the nation against the background of the present, praise is given everything that unites this community uses an elegant literary style and techniques of amplification, exaggerated emphasis on what is already known to the audience.

It is probably in connection with the last of these features that R. Joslin characterizes the inaugural address as «safe» rhetoric (riskless rhetoric - lit. «rhetoric without risk»). This means that it does not contain polemical statements (it is difficult to find statements in them that would cause someone to disagree, object), there is nothing in them that would stimulate thought or challenge, nothing that would suggest alternative values or programs.

The inaugural speeches of US presidents have always been considered as a kind of standard of eloquence. They are able not only to attract the attention of the masses, but also to influence the addressees, forming or changing the political picture of their world, encouraging one or another activity of a political nature. Accordingly, the political sphere plays an important role in public life. That is why it has always attracted linguists-translators, being an important component of their activities.

Understanding translation strategies is essential for achieving successful interpretation during simultaneous interpretation of U.S. presidents' inaugural speeches. In simultaneous interpretation of U.S. presidents' inaugural speeches, the interpreter must be well-versed in various translation strategies. These strategies involve making decisions on how to convey the meaning of the original speech in the target language in real-time.

The compression strategy is recognized as a vital tool in the interpreter's toolkit, falling into the category of techniques that interpreters should employ. Mastery of compression is essential for handling the often lengthy and detailed content found in U.S. presidents' inaugural speeches.

It is crucial to consider diverse linguistic and contextual factors when interpreting inaugural speeches. Linguistic factors encompass not only language nuances but also rhetorical devices, cultural references, and historical context. Contextual factors involve an awareness of the political, social, and cultural context surrounding the speech.

Introduction

In the intricate tapestry of global politics, the power of rhetoric is amplified when traversing linguistic boundaries [1]. As political leaders address diverse audiences, the role of interpreters becomes paramount, shaping the narrative and influencing perceptions. This scientific article embarks on a comprehensive exploration of simultaneous interpretation, unraveling the intricacies inherent in the transition of Donald Trump's historic inaugural address from English to Russian. The examination of this pivotal moment in political communication provides a unique lens through which to understand the challenges, subtleties, and potential biases involved in cross-cultural interpretation.

Donald Trump's inaugural address, delivered on January 20, 2017, not only marked the commencement of his presidency but also became a global focal point for analysis and debate. Its content, characterized by distinctive rhetorical elements, policy pronouncements, and an assertive tone, posed a formidable challenge for interpreters tasked with conveying its essence faithfully across linguistic frontiers.

This research focuses on dynamically analyzing the interaction between source and target languages. It involves a comprehensive examination of simultaneous interpreting, including the exploration of interpretation strategies, cultural adaptation, and the impact of interpretative decisions on message perception.

Simultaneous interpretation is a delicate dance, requiring interpreters to navigate the fine line between linguistic fidelity and cultural resonance.

By examining the interpretive process from English to Russian, this article seeks to contribute to the broader understanding of how political messages are conveyed and received in the international arena.

In addition to linguistic considerations, the analysis covers the burden on interpreters in the form of the ability to choose the right strategy when interpreting from English into Russian.

In an era where geopolitical events are interconnected, the study of simultaneous interpretation in political discourse serves as a vital cornerstone for fostering effective cross-cultural communication and promoting a nuanced understanding of global affairs [2]. This research endeavors to unravel the layers of complexity involved in interpreting not only words but also the inherent political and cultural nuances embedded in Donald Trump's inaugural address.

Analyzing Donald Trump's inaugural address through the lens of simultaneous interpretation can provide valuable insights into various aspects of language and communication. The relevance of scientific research on this topic lies in its potential to contribute to the fields of linguistics, communication studies, and political discourse. Examining the simultaneous interpretation of Trump's inaugural address allows researchers to explore the strategies employed by interpreters in conveying the nuances, rhetoric, and tone of the original speech. This analysis can shed light on the challenges interpreters face when dealing with politically charged oratory.

The research aims to scrutinize the interpretation strategies employed by interpreters during the simultaneous rendering of Donald Trump's inaugural address. This includes investigating how interpreters navigate linguistic challenges, maintain coherence, and convey the speaker's intended meaning in real-time.

Materials and methods

The scientific research on the simultaneous interpretation analysis of Donald Trump's inaugural address involves careful consideration of materials and methods to ensure a systematic and rigorous investigation.

This article is based on the material of the inaugural speech of Donald Trump (2017). We had to obtain a reliable and accurate transcript of Donald Trump's inaugural address from the official website of White House (national archives). This served as the primary source material for the analysis.

To conduct an examination of simultaneous interpretation, an official interpretation performed by professional interpreters was necessary. In this specific analysis, the material utilized consisted of the professional simultaneous interpretation recordings provided by interpreters affiliated with the Voice of America channel.

Moreover, a comparative analysis of vocabulary elements in English and Russian was conducted, taking into account the historical and extralinguistic context embedded in the inaugural speech. The objective was to evaluate the appropriateness of the interpretation.

The primary examination of simultaneous interpretation from English to Russian was grounded in the translation strategies presented by V.M. Ilyukhin in his scientific dissertation titled «Strategies in Simultaneous Interpretation».

The selection of analysis methods is dictated by the nature of the material being examined. These include the method of theoretical material review, the descriptive method, a comparative analysis between the source text and target text, and the method of translation analysis.

Results and discussion

The President's inaugural address holds a distinct position within the structure of political discourse [3]. It is unmistakably identified by a sole speaker, firmly linked to a specific political event, and anchored in a specific time and place [4]. The inauguration serves as a symbolic political gesture, conveying specific social connections and overarching values. Every aspect of the ceremony, including the timing, location, participants, and ambiance, carries meaningful significance. The inauguration is crafted to bring national symbols to life in the public consciousness.

In the viewpoint of C. Campbell and C. Jamison, esteemed experts in U.S. presidential rhetoric, the presidential inaugural speech encompasses all the elements of an epideictic speech. It stands as the paramount element of the solemn ceremony, blending reflections on the nation's past and future within the context of the present [5]. The speech employs an elegant literary style and amplification techniques, placing exaggerated emphasis on elements already familiar to the audience while praising everything that unites the community.

On January 20, 2017, Donald Trump became the 45th President of the United States. He's the first-ever entrepreneur and billionaire to be President. The inauguration ceremony had the Trump family, and even people who recently competed against Trump in elections, like the outgoing President Barack Obama and the person who lost, Hillary Clinton, with her husband Bill. Also, the 39th President Jimmy Carter and the 43rd President George W. Bush were there. In total, 8,000 people from more than 40 groups, including horse riders, music bands, veterans, and firefighters, took part in the event.

We examined Donald Trump's speech through simultaneous interpretation provided by professional interpreters affiliated with the special radio company «Voice of America». To elaborate, «Voice of America» is an American international public radio corporation.

Donald Trump delivered a speech that was well-structured, precise, and clear to the audience. His speech consisted of 3 main parts. The initial part serves as an introduction where gratitude is expressed. The second section references the past, specifically focusing on the actions of the previous president and the reactions to those actions. The third part is dedicated to the customary promises made by the incoming president.

The duration of the speech, lasting 16 minutes, was optimal for maintaining the audience's attention. Trump demonstrated a strong command of intonation and facial expressions, significantly influencing the audience. Furthermore, his speech was notably accompanied by active gestures. The organization of the text was well-executed, taking into account the audience's specifics and educational level.

Undoubtedly, simultaneous translation stands out as the most intricate form of translation due to its distinctive characteristic of simultaneously processing two tasks: comprehending the original text and conveying it in the target language [6]. Consequently, for effective translation, a simultaneous interpreter must possess fluency in the relevant language pair and maintain a high level of concentration. This is essential because the translation occurs under challenging and stressful conditions, characterized by time constraints, heightened mental tension arising from the need for synchronicity in dual activities dictated by the speaker's tempo, and the segmented nature of the speech being perceived.

Despite its name, simultaneous interpreting is not fully simultaneous, and production is almost always time-delayed compared to comprehension. This means that the interpreter often produces the same utterance at a lag (something which may be akin to producing an unrelated utterance) and so the production mechanism may not assist in making an appropriate prediction [7].

A strategy in simultaneous translation refers to an approach employed to carry out a translation task, aiming to accurately convey the sender's communicative intent from the source language (FL) to the target language (TL), while considering the cultural and personal nuances of the speaker [8]. The selection of a strategy is influenced by numerous linguistic and extralinguistic factors, making it impractical to assert the existence of universal techniques applicable in every situation. Nevertheless, there are prevalent and frequently utilized strategies in translation practice. In order to analyze the simultaneous interpretation of Donald Trump's inaugural speech, it was decided to rely on the following translation strategies.

- Linearity strategy (This strategy entails translating the text sequentially, adhering to the order of the source text without skipping or jumping ahead.

The translator delivers the translated content in a linear mode);

- Anticipation strategy (The anticipation strategy predicts the continuation of the source text. Translators using this approach anticipate upcoming content for a smoother and more fluid translation, particularly when the speaker's message is clear);

- Probabilistic forecasting strategy (This strategy involves making informed predictions about the probable meaning of the source text. Translators using probabilistic forecasting assess context and linguistic cues to anticipate the most likely translation, considering the inherent uncertainty in language). Prediction has long been considered advantageous in simultaneous interpreting, as it may allow interpreters to comprehend more rapidly and focus on their own production [9].

- Compression (reduction) can be thought of as the reorganization and transformation of the original text in order to give it a more condensed structure. Reduction can be achieved by using a shorter form of expression or by omitting insignificant parts of speech, additional elements of discourse, and redundant information [10].

- Decompression strategy (In contrast to compression, the decompression strategy involves expanding or elaborating on the source text to ensure clarity and fidelity in translation. This approach is employed when the original message is complex, and a more detailed explanation is necessary in the target language) [11].

It is noteworthy that a translator may employ multiple strategies concurrently, with one serving as the primary approach and others functioning as auxiliary methods.

Now, let's delve into the simultaneous interpretation techniques utilized by the professional interpreter to evaluate how the speech influenced the audience.

1. Source Text: We will get our people off of welfare and back to work, rebuilding our country with American hands and American labor

Simultaneous Interpreting: Наши люди перестанут получать социальное обеспечение, они начнут работать и мы перестроим нашу страну, восстановим ее руками Американцев и силами Американских рабочих.

Analysis: The translation is reasonably accurate; the simultaneous interpreter chose to render «welfare» as «социальное обеспечение» which is a valid choice. However, other interpreters opted for an alternative, «велфэр» which is also acceptable. «Welfare» is the general term for social benefits within the American welfare system intended for citizens in need. Additionally, there is syntactic parallelism in the sentence «with American hands and American

labor». матери с детьми The identical structure of sentences in this fragment establishes syntactic parallelism. The syntactic parallelism is accurately conveyed, and the translation into Russian is appropriate.

2. Source Text: We assembled here today our issuing a new decree to be heard in every city, in every foreign capital, and in every hall of power.

Simultaneous Interpreting: Мы собрались здесь сегодня, мы провозглашаем новую декларацию, каждый город, каждая иностранная столица и государство услышат об этом”.

Analysis: In this instance, the simultaneous interpreter inaccurately rendered the term «decree» as «указ» instead of «декларация». A decree is an authoritative order with the force of law, whereas a declaration is an official state document outlining fundamental principles of a state’s foreign or domestic policy. Additionally, the interpreter omitted the expression «hall of power», opting for «государство» instead of the more direct translation «коридор власти». Furthermore, there is syntactic parallelism in this sentence, where the identical structure of sentences in this fragment establishes syntactic parallelism. The syntactic parallelism is accurately conveyed, and the translation into Russian is appropriate.

3. Source Text: This American carnage stops right here and stops right now.

Simultaneous Interpreting: Эта американская мясорубка закончится здесь и сейчас.

Analysis: The translation is satisfactory and quite comprehensible. Notably, attention was drawn to the unconventional use of the word «мясорубка», which translates to «meat grinder» in English. It’s important to note that «carnage» and «meat grinder» are not exact equivalents and do not convey the same meaning. The translator chose to employ the metaphor «мясорубка», intending to signify senseless bloodshed and the destruction of people in this context. The figurative meaning of this phrase effectively contributed to the desired emotional impact, effectiveness, and depth in describing the challenges in America. Furthermore, the phrase «American carnage» was not directly translated as «американская бойня/резня», but there is another potential translation is «Эти разграбления Америки». However, it’s worth noting that this alternative version might introduce a more neutral emotional tone to the translation. Besides, the interpreter was able to apply a compression strategy, he did not interpret «stops right here and stops right now» as «закончиться здесь и закончиться прямо сейчас». Instead, he just compressed the interpretation as «закончится здесь и сейчас». Because it would be considered as unnecessary repetition of words, besides it saved time for the interpreter. Because if during simultaneous interpretation

the interpreter lags behind the speaker by 10 seconds, this will already be considered as a very serious gap, since the interpreter loses the thread of the statement [12].

4. Source Text: Mothers and children trapped in poverty in our inner cities.

Simultaneous Interpreting: В гетто районах, в бедных районах живут семьи.

Analysis: While interpreting this segment, the simultaneous interpreter lagged 2 seconds behind the speaker. In this fragment, the interpreter employed the anticipation strategy, aiming to select the correct and most appropriate expression due to either a partial understanding of the sentence or uncertainty in choosing the optimal word. Notably, the translator introduced the word «Ghetto», which constitutes an error. The original statement by Donald Trump explicitly addressed the challenges faced by children and their mothers in the inner city, not in ghettos. Ghettos typically refer to areas in large cities where ethnic minorities reside. The term «inner city», especially in the United States, serves as a euphemism for impoverished residential areas, often denoting dilapidated downtown regions. Additionally, the metaphor «trapped in poverty» was overlooked by the translator. This metaphor conveys the idea of being in a state of poverty with no apparent means of escape. The language units used by the translator, «в бедных районах живут семьи», do not align with the central concept of being «trapped in poverty». Furthermore, in this excerpt, the interpreter employed a compression strategy by condensing «Mothers and children» to «семьи». A more accurate interpretation for this segment could be, «матери с детьми в бедных городских кварталах не могут вырваться из нищеты».

5. Source Text: ...while they celebrated in our nation's Capital, there was little to celebrate for struggling families all across our land.

Simultaneous Interpreting: И пока они праздновали в столице нашей страны, семьям, находящимся в бедственном положении по всей нашей стране, праздновать было практически нечего.

Analysis: In this particular sentence, the interpreter aimed to employ the linear translation strategy by dividing the complex sentence into several simpler ones, given its intricate nature. Additionally, a metonymy is present in the sentence with the expression «our nation's Capital». In the context, this metonymy denotes the area and its inhabitants, and the interpreter accurately conveyed this metonymy.

6. Source Text: We do not seek to impose our way of life on anyone, but rather to let it shine as an example for everyone to follow.

Simultaneous Interpreting: Мы не навязываем свой образ жизни никому, но мы хотим, чтобы оно служило всем примером.

Analysis: The sentence contains a metaphor «shine as an example», suggesting a reluctance to impose one's lifestyle on others. Instead, the government aims to serve as an inspiring model for those who choose to emulate them. However, the government will try to become a shining example for all who follow them. Despite the fact that the translator did not preserve the figurativeness and conveyed the metaphor in a neutral way, the translation is adequate and the main idea is conveyed correctly. Additionally, the interpreter used a compression strategy by eliminating what they deemed redundant words (such as «to seek», «let it shine» and «to follow»), all the while preserving the core concept of the sentence.

7. Source Text: A new national pride will stir our souls, lift our sights, and heal our divisions.

Simultaneous Interpreting: Набудет вдохновлять новая национальная гордость, поднимет наши взоры и разрешит наши разногласия.

Analysis: The sentence features the metaphor «to stir our souls», indicating in the given context that Americans will find enthusiasm in the country's new achievements. The core idea of the sentence is accurately conveyed, ensuring clarity for the listener. The metaphor itself is presented clearly and is easily understandable. However, the interpreter chose to use the word «вдохновил», which offers a slightly different perspective on the metaphor's imagery. Although this word literally translates as «всколыхнуть», «взбудоражить», «волновать». Despite this, the overall translation remains appropriate. An alternative translation could be: «Новая национальная гордость будет волновать наши души».

There is also another metaphor «lift our sights» in this sentence. According to the context, this metaphor has the meaning of setting our eyes on the high prospects for further development. The main idea of the sentence is conveyed correctly. The metaphor is also conveyed clearly and is understandable. Another possible translation is «обратит наши взоры на высокие перспективы развития...».

Furthermore, there is one more metaphor «heal our divisions» in this sentence. According to the context, this metaphor has the meaning of solving all problems that exist. The metaphor is preserved and conveyed correctly. The recipient will understand the main meaning of the metaphor easily. Another possible translation is «...и устранил наш раздор».

The interpreter used a linear strategy for this fragment, closely following the speaker without pauses. The interpreter started translating immediately after the speaker's initial words, aiming to maintain the original sentence structure and logical flow. It's crucial to note that a linear translation doesn't

always ensure adequacy, and blindly sticking to the original can result in syntax or grammatical mistakes [13]. In our case, the interpreter successfully conveyed everything accurately and logically. Overall interpretation is appropriate.

Conclusion

In conclusion, our comprehensive analysis of the interpretation strategies employed during the simultaneous interpretation of Donald Trump's inaugural address has provided valuable insights into the complex nature of this linguistic task. The predominant use of various strategies, particularly the compression strategy, highlights the dynamic and demanding nature of interpreting political discourse.

The observed reliance on the compression strategy is indicative of the necessity for interpreters to adapt to the rapid pace of speech characteristic of English-speaking political figures. This strategic choice serves as a crucial tool in mitigating the risk of information loss and ensuring a more seamless and effective interpretation process. This strategy falls within the category of techniques that interpreters should utilize.

Furthermore, our findings underscore the importance of considering diverse linguistic and contextual factors when interpreting inaugural speeches. The nuances in language use, rhetorical techniques, and cultural references in Trump's inaugural address necessitate a nuanced and flexible approach by interpreters.

As the field of simultaneous interpretation continues to evolve, our study contributes to a deeper understanding of the specific challenges posed by political discourse, emphasizing the need for interpreters to employ a range of strategies to convey the speaker's intended meaning accurately. This research encourages further exploration and refinement of these strategies to enhance the efficacy and precision of simultaneous interpretation in the realm of political communication.

REFERENCES

- [1] Sheigal E.I. Semiotics of Political Discourse. – Volgograd, 2000. – 431 p.
- [2] Zubanova I.V. Simultaneous translation: How it's done // Bridges. – 2012. – №1(33). – 16 p.
- [3] Demyankov V.Z. Political discourse as a subject of political science. Philology. Political science // Political discourse: History and modern studies. – 2002. – №7. – P. 32- 43.
- [4] Ilyin M.V. Political discourse: words and meanings // Polis. Political studies. – 1994. – №1. – P.127-140.

[5] Campbell Karlyn Kohrs, and Kathleen Hall Jamieson. Presidents Creating the Presidency: Deeds Done in Words. Chicago, IL . – University of Chicago Press, 2009. – 384 p.

[6] Edwards J. A. Make America great again: Donald Trump and redefining the U.S. role in the world // Communication Quarterly. – 2018. — P. 176-195.

[7] Rhona M. Amos , Kilian G. Seeber , Martin J. Pickering Prediction during simultaneous interpreting: Evidence from the visual-world paradigm // Cognition. – 2022. – Volume 220, 104987

[8] Moser B. Simultaneous Interpretation: a hypothetical model and its practical application, in: Language Interpretation and Communication // N.Y. London, Plenum Press, 1978. – 368 p.

[9] Rhona M. Amos, Kilian G. Seeber, Martin J. Pickering Student interpreters predict meaning while simultaneously interpreting - even before training // Interpreting. –2023. – Volume 25. – Issue 2. – P. 211-238.

[10] Sharypova A.S. Peculiarities of transformation techniques in simultaneous translation in Chinese - Russian language combinations, Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. – 2023. – Volume 70. – №3. – P. 322-337 .

[11] Ilyukhin V.M. Simultaneous translation strategies (based on English-Russian and Russian-English translation combinations). – Moscow, 2001. – 199 p.

[12] Karakulova L.Zh. Features of the method compensation at synchronous interpretation from Chinese into Russian language // Bulletin of Kaza kh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. –2018. – Volume 50. – №3. – 50 p.

[13] Chernov G.V. Theory and practice of simultaneous translation // Moscow: International relations, 1978. – 208 p.

АУЫЗША САЯСИ ДИСКУРС: ДОНАЛД ТРАМПТЫҢ ҰЛЫҚТАУ РӘСІМІНДЕГІ ҮНДЕУІН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ОРЫС ТІЛІНЕ СИНХРОНДЫ АУДАРУ ТАЛДАУЫ

*Асанова Г.С.¹, Джайлганова Д.А.²

¹PhD, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: mergen-2009@mail.ru

²гум.ғыл. магистрі, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: damelya9999@gmail.com

Аңдатпа. Ұлықтау рәсімі кезіндегі үндеу – жаңадан сайланған президенттің ант беру рәсімі кезінде айтылатын маңызды қоғамдық

процесс болып табылады. Инаугурациялық үндеу әдетте президенттің көзқарасын, оның мақсаттарын және билікте ұстанатын саяси басымдықтарын сипаттайды.

Бұл зерттеу Дональд Трамптың инаугурациялық үндеуін ағылшын тілінен орыс тіліне синхронды аудару кезінде қолданылатын аударма мәселелері мен стратегияларына назар аударып отырып, синхронды аударманың күрделі саласына тереңірек үңіледі.

Мақаланың мақсаты – Дональд Трамптың инаугурациялық үндеуін ағылшын тілінен орыс тіліне аудару кезінде ілеспе аудармашылар қолданатын стратегияларды анықтау және түпнұсқа мен аударма нұсқасына салыстырмалы талдау жасау.

Синхрондық аударманы талдау үшін біз білікті аудармашылардың ресми аудармаларына сүйендік. Аудармаларға салыстырмалы талдау жүргізгенде біз В.М. Илюхиннің ілеспе аударма классификациясына сүйендік. Талдау әдістеріне теориялық материалды шолу, сипаттамалық талдау, бастапқы және мақсатты мәтіндерді салыстырмалы зерттеу, аударманы талдау жатады.

Бұл талдауда әртүрлі синхронды аударма стратегияларының қолданылуы көрсетілген. Ерекше назар саяси дискурстың ауызша аудармасының күрделі сипатын көрсететін компрессия стратегиясына аударылды. Компрессия стратегиясының басымдығы аудармашылардың ағылшын тілді саяси контекстке тән сөйлеудің жылдам қарқынына бейімделуін қамтиды. Компрессия стратегиясы аудармашының арсеналындағы маңызды құрал ретінде танылады және аудармашылар міндетті түрде қолдануы керек әдістер санатына жатады.

Бұл зерттеудің теориялық маңыздылығы халықаралық аренада саяси баяндамаларды аударудың ерекшеліктерін түсінуге ықпал ететін Дональд Трамптың үндеуі контекстінде ілеспе аудармашылар қолданатын стратегияларды ашуда жатыр.

Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы саяси мәтіндермен жұмыс істейтін аудармашыларға нұсқаулық пен практикалық дағдыларды қамтамасыз ету болып табылады, бұл мұндай контексттердегі мәтіндердің аударма сапасы мен барабарлығын арттыруға көмектеседі.

Тірек сөздер: синхронды аударма, инаугурациялық үндеу, инаугурациялық дискурс, саяси дискурс, аударма стратегиялары, адекваттылық, аударманы талдау, компрессия стратегиясы

УСТНЫЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС: АНАЛИЗ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА ИНАУГАРАЦИОННОЙ РЕЧИ ДОНАЛЬДА ТРАМПА С АНГЛИЙСКОГО НА РУССКИЙ

*Асанова Г.С.¹, Джайлганова Д.А.²

*¹PhD, профессор, Казахский университет международных отношений
и мировых языков им. Абылай Хана, Алматы, Казахстан

e-mail: mergen-2009@mail.ru

²магистр гуманитарных наук., Казахский университет международных
отношений и мировых языков имени Абылай Хана, Алматы, Казахстан

e-mail: damelya9999@gmail.com

Аннотация. Инаугурационные речи – это важные публичные выступления новоизбранных лидеров во время церемонии приведения к присяге. В этих выступлениях обычно излагаются видение, цели и политические приоритеты лидера на период его пребывания в должности.

Данное исследование углубляется в сложную сферу синхронного перевода, уделяя особое внимание проблемам и стратегиям перевода, используемым при переводе инаугурационной речи Дональда Трампа с английского на русский язык.

Цель статьи – выявить стратегии, используемые синхронными переводчиками при переводе инаугурационной речи Дональда Трампа с английского на русский, и провести сравнительный анализ переведенной версии и оригинального текста.

Для анализа синхронного перевода мы опирались на официальный перевод квалифицированных переводчиков. При проведении сравнительного анализа переводов мы опирались на классификацию В.М. Илюхина. Методы анализа включают обзор теоретического материала, описательный анализ, сравнительное исследование исходного и целевого текстов, переводческий анализ.

В анализе подчеркивается использование различных стратегий синхронного перевода, при этом особое внимание уделяется стратегии компрессии, что указывает на сложную природу устного перевода политического дискурса. Преобладание стратегии компрессии предполагает адаптацию переводчиков к быстрому темпу речи, обычному в англоязычном политическом контексте. Стратегия компрессии признана важным инструментом в арсенале переводчика и относится к категории техник, которые переводчики должны обязательно использовать.

Теоретическая значимость данного исследования заключается в раскрытии стратегий, использованных синхронными переводчиками в контексте выступления Дональда Трампа, что способствует пониманию

особенностей перевода политической речи на международной арене.

Практическая значимость состоит в предоставлении рекомендаций и практических навыков для переводчиков, работающих с политическими выступлениями, что помогает повысить качество и адекватность перевода в таких контекстах.

Ключевые слова: синхронный перевод, инаугурационная речь, инаугурационный дискурс, политический дискурс, стратегии перевода, адекватность, анализ перевода, стратегия компрессии

Статья поступила 20.02.2024

UDC 811.111'374.2

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.022>

**MULTICOMPONENTENCE AS A STRUCTURAL PECULIARITY OF
MILITARY TERMS IN FOREIGN MASS MEDIA
INTO RUSSIAN TRANSLATION**

*Morugova Ye. A.¹, Zhaparova A. Zh.²

*¹doctoral student, al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan, e-mail: morugova.yelena@gmail.com

²PhD, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University

e-mail: asemzhan14@gmail.com

Abstract. This article delves into the important analysis of the structural peculiarities of multicomponent military terms, a topic of increasing importance due to the need to describe professional objects and concepts, identify complex ideas, and unearth new dimensions of the studied phenomena. The prevalence of multicomponent terminology in foreign mass media resources underscores its significance in the media landscape. The purpose of the article is to explore the structural characteristics of multicomponent military terms extracted from mass media sources, providing a Russian translation. We also seek to identify the primary formulas and constituent components of these terms. By doing so, we hope to contribute to a better understanding of how English military terms can be formed and the development of a terminological dictionary that will include the latest examples of multicomponent military terms. The scientific novelty of the research lies in its focus on a particular and specialized domain of terminological studies, which will help to

comprehend the challenges associated with understanding the structural and semantic features of multicomponent military terms, their word formation and constituent components frequently used in their structural models. The results obtained can also serve as a foundation for other fields of terminology.

The research methodology is a combination of different research methods, such as the method of continuous sampling, component analysis, and word-formation analysis, which are used to analyze the selected material, and the quantitative approach helps to deal with the numerical data. The systematized examples of multicomponent military terms, categorized into two-, three-, and four-component terms and compound terms with hyphenated spelling, are accompanied by the corresponding translation. The findings of this research will equip translators, researchers, and practitioners with a deeper understanding of the challenges and strategies involved in analyzing the structural models of multicomponent military terms, thereby enhancing their professional capabilities.

Keywords: multicomponent terms, multicomponent terminology, military terms, military terminology, military operations, translation of military terms, mass media, structural peculiarities

Basic provisions

The globalization processes are extremely powerful; thus, military services of the world powers have to coordinate with each other regularly while performing special operations in zones of active military tensions (Ukraine, Russia, India, Sudan, Kosovo, Iraq, and Syria). They are also obliged to carry out humanitarian missions (food delivery, medicine, humanitarian demining) within the framework of military cooperation (military competitions, various military forums of the countries participating in the Collective Security Treaty Organization). Meanwhile, “these activities are broadcast and covered in the news media and are available to the general public”, some vivid examples of which, as well as the importance of their coverage, have been described by Galiya Ibrayeva in her course of lectures “The Coverage of Military Conflicts in Mass Media and the International Humanitarian Law” [1, pp. 240-241]. All these news covers and reports are full of terms that reflect military realities, many of which are compound and can be seen as unfamiliar to non-specialists.

Due to the rapid development of the military sector, complex weaponry, equipment, mechanisms, and attributes are no longer necessarily denoted by one-word terms. Reading the most recent news about international battles reveals a profusion of multicomponent military terminology that might be challenging to comprehend and translate into the target language since their definitions are not provided in thesauruses. According to Tatyana

Kudinova, "the number of terms from one branch of research to another has considerably decreased, while the importance of multicomponent terminology has significantly grown" [2, p.58]. This proves that the phenomenon of multicomponent does not solely belong to the military field but influences other interrelated spheres.

The need to identify complicated notions, define professional objects and concepts as they become conscious of their core, and uncover new facets of the phenomena under study explains why multicomponent terms predominate in contemporary reality in the media. Olha Khavrun states, "Multicomponent terms represent the structural relationships between the components of a particular terminological system by naming and differentiating new ideas and systematizing the paradigmatic relationships between them" [3, p. 96].

The majority of multicomponent terms are found in new fast-evolving domains of knowledge. It is reasonable to assume that multicomponent terms will be in high demand because military terminology and its concurrent media reflection already hold a significant position in many spheres and because accurate and high-quality interpretation is essential for both military professionals and non-experts. The scope of use of military terminology has long been not limited only to its use by military specialists during various military operations and the daily life of the army [4, pp. 61-62].

The sublanguage of military media is constantly expanding, with new terminological systems being added as a result of the specifics of the information. The ongoing growth of the armed forces in response to the changing geopolitical conditions in the world has resulted in the formation of new military realities and, as a result, new military terms. Multicomponent composite terms make up an astounding portion of military terminology, which makes the already challenging task of translating military terms much more difficult. Due to their bulkiness, the nearly infinite potential for composition construction, and the compatibility of components, many multicomponent terms are not found in specialist dictionaries and reference books. The translator must distinguish the different components of a complex word before finding the best possible match for each one while considering the context and area of use. For easier and more accurate translation, multicomponent terms should be broken down into their component parts, paying special attention to the headword – a noun often present at the conclusion of the compound term in the target language [5, p. 6]. The translator can correctly explain the meaning of the term using the target language only in that case.

Introduction

Numerous domestic (O. Aitbaiuly, M.T. Zholdasbayeva) and foreign researchers (O. Khavrun, M.R. Vanyagina, D.V. Kanatayev, P. Lerat, M.C. L'Homme, S.V. Grinev-Grinevich, M.T. Cabré, T.A. Kudinova) were engaged in the study and systematization of terms. Several Kazakhstani terminologists and linguists, including N.M. Ashimbayeva, N.K. Shulenbayev and K.M. Zhampeiis [6] have extensively examined the challenges surrounding term formation in the field of domestic term studies.

The requirement to define the concept “term” clearly goes hand in hand with the activity of organizing terms, which is one of the most essential jobs in current terminology. Not all special terms fall within the category of terminology, and not all special word sets fall under the umbrella of terminology. In many linguists’ understanding (A.A. Reformatsky [7, p.110], V.N. Komissarov [8, pp.110-112]), terms are seen as particular unambiguous words or phrases with a specific meaning and function aimed at expressing a professional notion and the name of objects; meanwhile, military terms are words or phrases that correspond to the concepts of military affairs. According to the Kazakhstani linguist S.K. Alisszhanov [9], terminology is a branch of study that examines the patterns of word invention, development, and formulation. French researchers Pierre Lerat [10] and Marie-Claude L’Homme [11, p. 34] define terminology as a collection of expressions (terms) used to signify ideas in a common language about a highly thematized subject or field of knowledge. “Military terminology is seen as an organized set of terms that constitute the military vocabulary and is used to express the idea of an item, object, or phenomenon in the strictest possible semantic context and with the greatest possible degree of brevity” [12, p. 132].

In accordance with the definition of the term presented in our study, we are going to study the listed features of the subject in military terminology. We will determine the distinguishing properties and functions of military terminology based on the examined aspects. A military term is a word or phrase whose meaning is associated with the subject of the military sphere, characterized by nominative, characterized by lack of expressiveness, unambiguity, corresponding to modern knowledge, consisting in a system, which in some cases has the same meaning in several languages. M. Rogers provides a more detailed explanation of the criteria for the term, which were initially defined by Picht and Draskau (1985) and subsequently adopted by the ISO principles (2009) [13, pp. 88-89]. In this regard, the most significant requirements for the term are the absence of any variations and absolute unambiguity. As a result, we can say the military term is heterogeneous, leading to misinterpretation and excluding its semantic accuracy. In our case,

we can speak about the desire of the military term to reach ambiguity. One of the distinguishing features is the accuracy and concreteness of meaning rendering. Military multicomponent terms are now widely used in journalism and media: people can often find military terms, military slang, the language of military reports, and documents that describe world events. Thus, there is an increasing demand to correctly translate these terms, choose the right translation technique, and search for the precise equivalents in the target language. M.R. Vanyagina and D.V. Kanatayev [14] consider that translating multicomponent terms is a systematized and ordered process consisting of successive activities targeted at an acceptable translation of the term utilizing a set of actions and operations. This paper will use different ways of forming English multicomponent terms and suggest their translation into Russian.

This paper investigates the structural properties of multicomponent military terms meticulously taken from media sources, accompanied by the Russian translation. Furthermore, we look for the main formulas and basic constituents of these terms. By doing so, we want to advance knowledge of the formation of multicomponent military terms in English and create a terminological dictionary with the most recent examples of multicomponent military terms extracted from foreign mass media.

The scientific novelty of the research, rooted in its focus on a specific and specialized domain of terminological studies, will facilitate understanding the challenges associated with comprehending the structural and semantic characteristics of multicomponent military terms, their word formation, and the constituent components frequently used in their structural models. Additionally, the obtained results may be utilized as a basis for understanding new terminology domains.

Materials and methods

The research material comprises a corpus of English-language mass media excerpts from publications covering military operations, armed conflicts, and defense-related topics. The online editions of the publications include such periodicals as "The BBC News", "The Guardian", "CNN", "The New York Times", and others. The research covered papers from 2022 to 2023. According to the websites of the selected journals, the contents published are committed to analyzing current wartime concerns from a variety of perspectives, from personal to political, from local to global. The topics described in the news taken for the analysis focused on the conflicts in a range of countries: Ukraine, Russia, India, Sudan, Kosovo, Iraq, and Syria. The texts posted on the websites in 2022–2023 were examined as part of the research using a method of continuous sampling to extract terms under

study from mass media sources, and 191 units were chosen. The research methodology combines different methods to analyze the selected material, such as component analysis to identify the main components of terms and word-formation analysis to create structural models of multicomponent terms as formulas with percentage breakdowns. Systematized examples of multicomponent military terms, categorized into two-, three-, and four-component terms and compound terms with hyphenated spelling, are accompanied by the corresponding translation method. In order to determine how often various translation methods are utilized and how many multicomponent terms belong to a separate structural model, the quantitative approach is employed.

Results and discussion

Two-, three-, four-, and five-component words appear in excerpts of the previously indicated media sources, according to an examination of terminological phrases used in English-language media military texts. When the chosen material was analyzed, 191 cases of the use of multicomponent terms were found, of which 93 examples involved two components, 61 examples comprised three components, 25 examples contain four components, and 12 examples involved five or more components in their formation.

Abbreviations with the additional correspondences listed below are utilized for constructing the block diagram of terminological combinations: “N” stands for a noun; “Adj” means an adjective; “PI” indicates a participle I, which is a verb with ‘-ing’ ending; “PII” stands for a participle II, which is a verb with ‘-ed’ ending if it has a regular verb, and if it is an irregular verb, then the third form (V3) is used; “Abbr” denotes an abbreviation; “Adv” implies an adverb; “Num” exemplifies a numeral; “Prep” means a preposition.

In Figure 1, multicomponent military media terms taken during 2022-2023 and their percentage ratio are presented; the total number of 191 terms equals 100%.

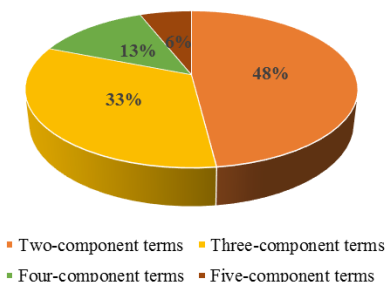

Figure 1 – Percentage ratio of the formation of multicomponent military terms

In many specialized areas, especially the military, two-component phrases are common because they may succinctly represent complicated ideas and things. Two-component words, which combine important characteristics, functions, or interactions into a single phrase, facilitate effective communication within a given domain. To express specific meanings and ease classification, two-component words are meticulously selected and arranged. They can adapt to new technologies, tactics, and concepts, minimizing the need for long explanations and creating a common language among specialists. The study and analysis of these terms can provide insights into the structure, organization, and growth of specialized domains such as the military, as well as aid in the creation of successful communication methods.

It is apparent that the word-formation of the majority of two-component terms is created by two representative models consisting of a) two nouns and b) an adjective and a noun. The analysis of these terms has shown that the main component of the term is the postposition, and these term combinations are connected based on the syntactical relationship and perform a nominative function. N. Abdikarim, B.D. Iskak and O.J. Mahsud examined structural models of two-component terms, specifically focusing on 7 typical morphosyntactic models. However, our study will only consider the two most commonly used structural models of military terms found in foreign mass media, namely N. + N. (noun + noun) and Adj. + N. (adjective + noun) [15].

In two-component military terms, the structural model "Noun + Noun" can be frequently seen. The first noun often serves as a qualifier or modifier in the "N + N" structural model, adding information or defining the nature, intent, or function of the second noun. The military troops can quickly understand and recognize these words because of the combination of these nouns. The structural model "N+N" (a noun + a noun) of two-component military terms is vividly represented with the examples from mass media given: *frontline troops* – "войска на передовой/передовые войска"; *garrison town* – "город, в котором располагается военный гарнизон"; *spearhead assault* – "наступательная атака"; *militia leader* – "лидер ополчения/лидер боевиков"; *artillery shells* – "артиллерийские снаряды, артиллерийские орудия"; *aircraft ordnance* – "авиационное вооружение"; *separatist insurgency* – "сепаратистский мятеж"; *missile age* – "ракетная эра"; *cruise missiles* – "крылатая ракета"; *combat readiness* – "боевая готовность/боеготовность"; *paramilitary formations* – "военизированное формирование/полувоенное формирование"; *combat alert* – "боевая тревога, боевое дежурство"; *sniper rifle* – "снайперская винтовка"; *security forces* – "силы службы безопасности, войска прикрытия"; *stun grenades* – "свето-шумовая граната"; *death toll* – "число погибших"; *palace coup*

– “дворцовый переворот”; *grassroots protests* – “массовые протесты”; *terrorist bandits* – “бандиты-террористы”; *anti-terrorist operation* – “антитеррористическая операция”; *commandant's office* – “военная комендатура”; *flashbang grenades* – “свето-шумовая граната”; *war zone* – “зона боевых действий”; *power struggle* – “силовое противостояние”; *Janjaweed militia* – “ополчение джанджавидов (суданские боевики)”; *Maoist militancy* – “Маоистская воинственность”; *Maoist insurgency* – “Маоистское восстание”; *gun battle* – “перестрелка”. By combining two nouns that stand for important elements, regions, or tasks involved in military operations, these term phrases successfully express a particular meaning or relationship. The quantitative analysis has shown 60.2%, which is 56 examples of the total number of analyzed two-component military terms extracted from popular mass media in this study, consist of the model “N + N”.

Another common structural model of two-component military terms is presented by a combination of an adjective and a noun, “Adj + N.” In this structure, an adjective is joined with a noun to generate a specialized phrase that represents a specific quality or feature relevant to the military sphere. When used in these words, the adjective part frequently provides more information and context by describing the quality, feature, or function of the noun component. With the help of this structural model, military personnel can communicate clearly and accurately, enhancing their ability to work together effectively. Military terms with two components adhering to the “Adj + N” structural model include the following examples selected from the mass media: *undercover operation* – “секретная операция”; *military commander* – “военачальник”; *paramilitary group* – “вооруженное формирование, военизированная группа”; *heavy fire* – “шквальный огонь, сильный обстрел”; *mutual shelling* – “взаимный артиллерийский или минометный обстрел”; *paramilitary force* “военизированные формирования”; *ethnic militias* – “ этнические ополченцы”; *military balance* – “соотношение военных мощи стороны, равновесие численности ВС и вооружения (сторон)”; *heavy bombardment* – “бомбардировка авиабомбами крупного калибра”; *warring parties* – “противоборствующие силы”; *non-nuclear missiles* – “крылатая ракета, оснащённая неядерной боевой частью”; *peacekeeping contingent* – “миротворческий контингент”; *military buildup* – “наращивание военной мощи, сосредоточение сил и средств вооруженной борьбы”; *violent upheaval* – “насильственный захват власти, массовые волнения, сопровождающиеся насилием с применением оружия; массовые беспорядки”; *military checkpoint* – “укрепленный блокпост”; *airborne forces* – “воздушно-десантные войска”; *military aircraft* – “военное воздушно судно, военная авиация”; *military facilities*

– “военные сооружения, военные объекты”; *military coup* – “военный переворот”. By using this structural model, it is possible to categorize and classify military concepts and equipment while still conveying precise meanings. In this article, 37 examples of the “Adj + N” structural model in two-component military terms were considered, which equals 39.8% of the total number of these particular terms in the study.

In terms of major translation techniques used for translating mass media military terms, it is possible to say that calque (38%), explication (22%), transcription/transliteration (12% altogether), and modulation (17%) are employed the most frequently. Some examples of the application of these translation methods can be given: 1) calque: “*militia leader*” – лидер повстанцев/ополчения; 2) transcription/transliteration: “*Maoist militancy*” – Маоистская воинственность; 3) explication: “*violent upheaval*” – насильственный захват власти, массовые волнения, сопровождающиеся насилием с применением оружия; массовые беспорядки; “*non-nuclear missiles*” – крылатая ракета, оснащённая неядерной боевой частью; 4) lexical semantic substitution (modulation): “*stun grenades*” – светозумовая граната, “*garrison town*” – город, в котором располагается военный гарнизон.

In the type of terms being studied, three-component terms are given second place in terms of the most frequent occurrence (33% of all multicomponent terms identified). Two-component terms are usually used to make three-component terminological combinations. The third component is the most important, and the first two components usually describe, clarify, and limit what the third component means. Common examples of three-component terms are different names for people and weapons. Seven models of their creation were found after evaluating the structure of three-component terms and taking into consideration the particulars of the attributive relationships between the components.

The first type of a three-component structural model is “N + N + N” (noun + noun + noun), which is presented by 26 examples and 42.6% of the total number of three-component terms in this study. In this structural model, the first noun often serves as a qualifier or modifier, giving more details or defining the nature, function, or use of the second word. The second word in the term then qualifies or modifies the third noun, defining or elaborating on the idea, thing, or connection that is being alluded to. Examples from mass media: *air raid alert* – “воздушная тревога”; *army air strikes* – “армейская воздушная атака, авиаудар”; *Wagner mercenary group* – “ЧВК «Вагнер»”; *defence intelligence briefing* – “брифинг военной разведки”; *Typhoon fighter jet* – “Истребитель «Тайфун»”; *precision strike missile* – “высокоточные

ударные ракеты”; *ammunition supply vehicle* – “транспортно-заряжающая машина, машина артиллерийского снабжения, транспортное средство для доставки боеприпасов”; *Kosovo Liberation Army* – “Освободительная армия Косово”; *National Security Committee* – “Комитет национальной безопасности (КНБ)”.

The second type of three-component terms consists of an adjective and two nouns, “Adj + N + N” and is displayed by 15 examples (24.6%), many of which are in the form of abbreviations: *underwater surveillance equipment* – “оборудование для наблюдения за подводной обстановкой”; *military assault rifle* – “автомат, штурмовая винтовка”; *Ballistic Missile Defense* (abbreviation) – “противоракетная оборона (ПРО)”; *Rapid Support Forces* (abbreviation) – “Силы оперативного оказания поддержки”; *warring parties’ headquarters* – “штаб-квартиры воюющих сторон”; *longer range missiles* – “оперативно-тактические ракеты повышенной дальности”; *national guard personnel* – “личный состав Национальной гвардии/сотрудники Национальной гвардии”.

The third type of three-component terms has two adjectives and a noun in its structure, “Adj + Adj + N,” and is mainly used to describe the names of military unities or organizations: Rival armed factions – “соперничающие/конкурирующие вооруженные группировки”; Ukrainian National Guardsmen – “солдаты Украинской Национальной гвардии.” In this subcategory, 7 examples have been identified, which accounts for 11.5% of the total number of three-component military terms chosen for this study.

The fourth type of three-component military terms shows an adjective surrounded by two nouns on both sides: “N + Adj + N”. *The Defence Strategic Review* (abbreviation) – “стратегической обзор оборонной политики” is a bright example of this structural model out of only four examples selected (6.6%).

The fifth structural model looks like a combination of an abbreviation, the past participle of a verb, and a noun “Abbr + PII + N”, which overall makes this structure hard to comprehend at first since several components should be deciphered and analyzed (3 examples, 4.9%): *BMD armoured vehicle* – “БТР ПРО (бронетранспортер/бронированная машина пехоты противоракетной обороны)”.

The sixth structural model under consideration is an abbreviation and two nouns (Abbr + N + N): *SAF top brass* – “Высшее руководство Вооруженных сил Судана” is one of 3 examples (4.9%).

The last structural type of three-component terms has the past participle and two nouns “PII + N + N” (3 examples, 4.9%): *Modified hand grenade* – “модифицированная ручная граната (лимонка)”.

Three-component terms are language constructions that combine three components to explain complicated ideas, connections, or things clearly. They have a hierarchical structure where one component serves as the major category while the other two give further specification, offering more specific and thorough information than terms with only two components. This structure facilitates comprehension and effective communication by organizing and classifying complicated concepts or things within a domain. It is simpler to categorize and connect complex ideas to other pertinent phrases or concepts when they are divided into three separate parts.

According to the data obtained, the most representative models for constructing three-component terms are the "N + N + N" model (42.6%) and the "Adj + N + N" model (24.6%). The remaining formal structural models identified are much less common. If we consider the most commonly used translation techniques in the case of three-component terms, calque (37%), explication (25%), and transcription/transliteration in order to render the names of the arms, weaponry, and forces. Here, we can observe the emergence of military-related abbreviations, which consist of three terms in their composition.

According to Table 1, the most representative models for constructing four-component terms are the "N + Prep + N + N" model (40%) and the "N + Prep + Adj + N" model (24%).

Table 1. Structural models of four-component terms

<i>Type of model</i>	<i>%</i>	<i>Examples from mass media</i>
N + Prep + N + N	10 examples 40%	<i>Hotbeds of terrorist attacks</i> "очаги (рассадники) террористических атак".
N + Prep + Adj + N	6 examples 24%	<i>Reconnaissance of sensitive sites</i> "рекогносцировка засекреченных объектов"; Chief of the General Staff "начальник генерального штаба".
Adj + N + Prep + N	3 examples 12%	<i>Original cadre of soldiers</i> "первоначальный кадровый состав солдат".
Abbr + Adj + N + N + N	2 examples 8%	<i>The RAF's Maritime Patrol Aircraft fleet</i> "аэродром патрульных самолетов береговой авиации Королевского военно-морского флота".
PI + Prep + N + N	4 examples 16%	<i>Blowing up of an arms depot</i> "взрыв склада оружия".

Four-component terms are rarely used, which can be attributed to their complicated syntactic organization, which makes them difficult to understand and does not meet the needs of the target audience of this type of discourse

for time, effort, and linguistic means savings. It is preferable to assign terminological combinations comprising compound words generated by including two or more full-valued terms in a separate category. Such words are frequently spelt with hyphens. As an orthographic symbol, the hyphen allows you to graphically unite different words, thus shortening the terminological chain. The usage of compound words serves to expand the semantic capacity of a terminological phrase while also allowing you to execute the concept of preserving language resources (the number of these in such phrases exceeds the number of syntactic units).

Structural models of terms with the hyphenated spelling of constituent elements are presented in Table 2.

Table 2. Structural models of terms including compound components with hyphenated spelling

<i>Type of model</i>	<i>Number of terms found</i>	<i>Examples from mass media</i>
Two-component		
Adj + V-Prep	4	<i>Military build-up</i> “наращивание военной силы”.
Adj-N + N	8	<i>Long-range weapon</i> “дальнобойное оружие”; <i>long-range missile</i> “управляемая ракета большой дальности, реактивный снаряд дальнего действия”.
Prefix-N + N	6	<i>Counter-intelligence officer</i> “офицер контрразведки”.
Adj-Num N-N	5	<i>Sukhoi-34 fighter-jet</i> “Реактивный истребитель «Сухой-34»”.
Pronoun-PII + N	3	<i>Self-propelled guns</i> “самоходная артиллерийская установка (САУ)”.
Pronoun-Prep + N	2	<i>All-out war</i> “тотальная, полномасштабная война”.
V-Prep N	2	<i>“Clean-up” operation</i> “операция по зачистке местности”.
Three-component		
Adj-N + N + N	11	<i>Longer-range strike capability</i> “ударный потенциал повышенной дальности”; <i>long-range anti-ship missiles</i> “противокорабельные ракеты большой дальности”.
Abbr-Num + N + N	4	<i>AN-124 transport aircraft</i> “Транспортный самолет Ан-124”.
Adj + Adj-Adj + N	1	<i>Joint civilian-military body</i> “объединенный гражданско-военный орган”.

N-PII + Adj + N	7	<i>Russia-led military alliance</i> “Военный альянс, возглавляемый Россией”; <i>Russia-led military bloc</i> “Военный блок, возглавляемый Россией”.
Four-component		
Abbr-PII + Adj + N + N	1	<i>NATO-led peacekeeping Kosovo Force (KFOR)</i> “(СДК) Силы для Косово”.
N + Prep + Num + Abbr-Num	2	<i>Contingent of 70 IL-76</i> “контингент из 70 самолетов Ил-76”.
Five-component		
Abbr + Num + Adj + N + N	3	<i>DF-27 hypersonic glide vehicle</i> “гиперзвуковой беспилотный летательный аппарат DF-27”
Adj + N + Prep + Adj + Adj + N	3	<i>The General Command of the Sudanese Armed Forces</i> “Главное командование Вооруженных сил Судана”.
N-PII + Adj + N + N + N + N	1	<i>Land-based High Mobility Artillery Rocket (HIMARS) system</i> “высокомобильный артиллерийский ракетный комплекс наземного базирования «Хаймарс»”.
Abbr + Num + N + N + N + N	1	<i>US B-21 Raider stealth bomber</i> “Американский Б-21 «Рейдер» стелс бомбардировщик”.

Regarding the functional characteristics of multicomponent terms in the discourse type under analysis, it should be noted that the terms in question typically serve a nominative function, act as a tool for designating objects, processes, phenomena, organizations, new weapons, and allow for the recording and transmission of specialized knowledge about warfare. In terms of translation, hyphenated multicomponent terms might present a certain difficulty because of a range of intricacies: 1) longer structures are hard to comprehend; 2) the newly invented multicomponent terms of this type are not indicated in thesauruses since they depict the most cutting-edge instruments and realia; 3) many of such terms do not have the exact corresponding equivalents due to their absence in our forces.

It is vital to remember that the employment of multicomponent terms in the text also serves to concretize that the more words are used, the more precise the meaning becomes in multicomponent terms, which has an inverse relationship between word count and meaning width. The accumulation of elements in a terminological combination to concretize the meaning may be seen within a single context.

Conclusion

According to the research, English-language mass media publications covering various military-related topics contain a comparatively high concentration of multicomponent military terminological units. In

contemporary mass media sources describing military-related events, compound terms consisting of several constituent components are oftentimes used to describe complex ideas. Additionally, the use of compound terms consisting of more than two components helps to show how the term is related to other things.

The content and elemental combinatorics of the revealed formal-structural models of multicomponent terminological combinations vary. The diversity of structural models in military terminology can make general comprehension and translation into English challenging due to the presence of various, sometimes unconnected, components that can be expressed by different parts of speech and even abbreviations, as shown in the analysis. Quantitative analysis shows that the most numerous multicomponent terms are represented by two- (48% of the total number) and three-component (33% of the total number) structural models of military multicomponent terms. The limited use of four-component terms can be explained by their bulkiness, which causes difficulties in understanding and does not meet the needs for saving time, effort, and language resources, as well as the requirements of the target audience in this field. It must also be highlighted that depending on the number and the composition (part of speech) of components in a structural model, each type of multicomponent term can be further differentiated. In addition, the most productive types of models were determined for each of the categories above of two-, three-, and four-component words.

Through the analysis of these terms, it has become evident that the structural nuances and semantic layers embedded in military terminology might pose further challenges when translating. The research presents a good opportunity to create an up-to-date military dictionary that will benefit not only military experts but also the wider public. By focusing on extracting the corresponding terms from mass media, we can keep everyone informed about the latest developments in this field. This will help promote a better understanding of military terminology and enhance communication between different groups of people.

REFERENCES

[1] Ibrayeva G. Zh. Osveshchenie vooruzhennykh konfliktov v sredstvakh massovoj informacii i mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo (The Coverage of Military Conflicts in Mass Media and the International Humanitarian Law). – Almaty, 2009. – 301 s. [in Rus.]

[2] Kudinova T.A. K voprosu o prirode mnogokomponentnogo termina (na primere anglijskogo pod"yazyka biotekhnologij) (On Nature of the Multicomponent Term (On English Sublanguage of Biotechnologies)) //

Perm University Issue. – 2011. – № 2(14). – S. 59-62. [in Rus.]

[3] Khavrun O. Role and Position of Multicomponent Terms in Aviation Communication // Aviation. – 2008. – № 12(3), 2008. – P. 95-99. URL: <http://dx.doi.org/10.3846/1648-7788.2008.12.95-99> 25.03.2023)

[4] Zholdasbayeva M. T. Problemy ponimaniya i perevoda voennoj terminologii anglijskogo yazyka (Problems of Understanding and Translating Military Terminology of the English Language). – Bagdar-Orientir. – 2015. – №2. – S. 61-66. [in Rus.]

[5] Makhachashvili R., Mosiyevych L., Kurbatova T. Semantic and structural challenges of translating modern English agro-engineering terminology into Ukrainian // ACNS Conference Series: Social Sciences and Humanities. – 2023. – Volume 3. – P. 1-12.

[6] Ashimbayeva N.M., Shulenbayev N.K., Zhampeiis K.M. Qazaq tılındegi terminjasamdyq tásilder (The Main Term-Forming Methods in the Kazakh Language) // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. "Philological sciences" Series. – 2022. – №2 (65). – B. 40-51. [In Kaz.]

[7] Reformatsky A. A. Vvedenie v yazykovedenie (Introduction to Linguistics). – Moscow, 2004. – 536 s. [in Rus.]

[8] Kommissarov V.N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty) (Translation theory (linguistic aspects)). – Moscow, 2013. – 250 s. [in Rus.]

[9] Alisszhanov S.K. Qazaq terminologiasy: teoria jáne tájiribe (Terminology of the Kazakh language: theory and practice). – Astana, 2005. – 111 b. [in Kaz.]

[10] Lerat P. Approches linguistiques des langues spécialisées (Linguistic approaches to specialized languages). – ASp, 15/18, Bordeaux: GERAS, 1997. – P. 1-10.

[11] L'Homme M.-C. La terminologie: principes et techniques (Terminology: principles and techniques). – Montréal: Les presses de l'Université de Montréal, 2004. – 278 p.

[12] Mironenko A.G. Obrazovanie voennyh terminov suffiksals'nym sposobom v finskom yazyke (Formation of Military Terms in the Suffix Way in the Finnish Language). – "Gramota" PH, 2022. – Volume 15. – Issue 1. – S. 131-135. [in Rus.] – URL: <https://doi.org/10.30853/phil20210682> (Accessed: April 16, 2023).

[13] Rogers M. Specialised Translation: Shedding the 'Non-Literary' Tag. – Palgrave Macmillan UK, 2015. – 186 p.

[14] Vanyagina M.R., Kanatayev D.V. Perevod voennyh mnogokomponentnyh terminov (Military Multicomponent Terms Translation) // Bulletin of V.N. Tatishchev Volga State University. – 2018. – № 4. – Volume 1. – S. 13-18. [in Rus.]

[15] Abdikarim N., Iskak B.D., Mahsud O.J. Binarlyq terminder formaldyq-qūrylymdyq modelderi (Formal Structural Models of Binary Terms) // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. "Philological sciences" Series. – 2024. – №1 (72). – В. 14-30. [In Kaz.]

**КӨПКОМПОНЕНТТІЛІК ШЕТЕЛДІК БҰҚАРАЛЫҚ
АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ ӘСКЕРИ ТЕРМИНДЕРДІҢ
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ РЕТІНДЕ
ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРМА**

*Моругова Е.А.¹, Жапарова А.Ж.²

*¹докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: morugova.yelena@gmail.com

²PhD, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: asemzhan14@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақала көпкомпонентті әскери терминдердің құрылымдық ерекшеліктерін маңызды талдауға арналған, бұл тақырып кәсіби объектілер мен ұғымдарды сипаттау, күрделі идеяларды анықтау және зерттелетін құбылыстардың жаңа аспектілерін ашу қажеттілігіне байланысты маңызды бола түсуде. Шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарында көп компонентті терминологияның таралуы оның медиа ландшафттағы маңыздылығын көрсетеді. Мақаланың мақсаты – орыс тіліндегі аудармасын бере отырып, бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған көпкомпонентті әскери терминдердің құрылымдық сипаттамаларын зерттеу. Біз сондай-ақ осы терминдердің негізгі формулалары мен құрамдас бөліктерін анықтауға тырысамыз. Осы арқылы біз ағылшын әскери терминдерінің қалай қалыптаса алатынын жақсырақ түсінуге және көпкомпонентті әскери терминдердің соңғы үлгілерін қамтитын терминологиялық сөздікті әзірлеуге үлес қосамыз деп үміттенеміз. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – бұл көпкомпонентті әскери терминдердің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін, олардың сөзжасамдарын және құрылымдық модельдерінде жиі қолданылатын компоненттерді түсінуге байланысты мәселелерді түсінуге көмектесетін терминологиялық зерттеулердің нақты және мамандандырылған саласына бағытталған. Нәтижелер терминологияның басқа салаларына да негіз бола алады.

Зерттеу әдістемесі – сұрыпталған материалды талдау үшін қолданылатын үздіксіз іріктеу әдісі, компоненттік талдау және сөзжасамдық талдау сияқты әртүрлі зерттеу әдістерінің жиынтығы, ал сандық тәсіл сандық деректермен жұмыс істеуге көмектеседі. Екі, үш және төрт компоненттерге бөлінген көпкомпонентті әскери терминдердің

жүйеленген мысалдары, сондай-ақ сызықша арқылы жазылатын құрама терминдер тиісті аудармамен бірге жүреді. Бұл зерттеудің нәтижелері аудармашыларға, зерттеушілерге және тәжірибешілерге көпкомпонентті әскери терминдердің құрылымдық модельдерін талдаумен байланысты мәселелер мен стратегияларды тереңірек түсінуге көмектеседі, осылайша олардың кәсіби мүмкіндіктерін арттыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: көпкомпонентті терминдер, көпкомпонентті терминология, әскери терминдер, әскери терминология, әскери қимылдар, әскери терминдердің аудармасы, бұқаралық ақпарат құралдары, құрылымдық ерекшеліктері

МНОГОКОМПОНЕНТНОСТЬ КАК СТРУКТУРНАЯ ОСОБЕННОСТЬ ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ В ЗАРУБЕЖНЫХ СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

*Моругова Е.А.¹, Жапарова А.Ж.²

¹докторант, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: morugova.yelena@gmail.com

²PhD, доцент, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: asemzhan14@gmail.com

Аннотация. Данная статья посвящена важному анализу структурных особенностей многокомпонентных военных терминов – теме, приобретающей все большее значение в связи с необходимостью описания профессиональных объектов и понятий, выявления сложных идей и раскрытия новых аспектов изучаемых явлений. Преобладание многокомпонентной терминологии в зарубежных средствах массовой информации подчеркивает ее значимость в медиапространстве. Цель статьи – изучить структурные характеристики многокомпонентных военных терминов, отобранных из источников СМИ, с предоставлением перевода на русский язык. Мы также стремимся определить составляющие компоненты данных терминов и их основные формулы структурных моделей. Таким образом, мы надеемся внести свой вклад в совершенствование понимания того, каким образом могут формироваться английские военные термины, и в разработку терминологического словаря, который будет включать новейшие примеры многокомпонентных военных терминов. Научная новизна исследования заключается в том, что оно сосредоточено на конкретной и специализированной области терминоведения, которая поможет осмыслить проблемы, связанные с пониманием структурных и семантических особенностей многокомпонентных военных терминов,

их словообразования и составляющих компонентов, часто используемых в их структурных моделях. Полученные результаты также могут послужить основой для других областей терминологии.

Методология исследования представляет собой комбинацию различных методов исследования, таких как метод непрерывной выборки, компонентный анализ и словообразовательный анализ, которые применяются для анализа отобранного материала, а количественный подход помогает работать с числовыми данными. Систематизированные примеры многокомпонентных военных терминов, разделенных на двух-, трех- и четырехкомпонентные, а также составные термины с дефисным написанием, сопровождаются соответствующим переводом. Результаты этого исследования помогут переводчикам, исследователям и практикам глубже понять проблемы и стратегии, связанные с анализом структурных моделей многокомпонентных военных терминов, тем самым повысив их профессиональные возможности.

Ключевые слова: многокомпонентные термины, многокомпонентная терминология, военные термины, военная терминология, боевые действия, перевод военных терминов, средства массовой информации, структурные особенности

Статья поступила 26.07.2023

UDC 81'42

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.023>

**THE IMAGE OF KAZAKH ZOO-PHRASEOLOGISMS IN
TRANSLATION (on the basis of novel “The Nomads” by I. Esenberlin
in Kazakh, Russian and English languages)**

*Mulkamanova A.Zh.¹, Karagulova B.S.², Arebayev G.T.³

¹Master of Philological Sciences, 2nd year doctoral student of EP “8D02304-Philology”, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: aigerim_mulkaman@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Aktobe Regional
University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
e-mail: bkaragulova@mail.ru

³Master of Arts, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: gala.com.93@mail.ru

Abstract. The article considers the translation problems of zoo-phraseologisms of Kazakh language. The translation problem is an actual and complex theme and translation of phraseological units is an interesting task

which needs special creativity. The main objective of a translator is to find phraseologism in a sentence and distinguish its ethnocultural peculiarities and translation of such a phraseological unit keeping their national features is a rather complicated problem. That is why the actuality and the importance of the given article group with these problems. Phraseological units of ethnocultural character does not replicate in the second language, and cannot be found in dictionaries. Therefore the scientific novelty of the article is the identification and analysis of translation methods of phraseological units of ethnocultural character which describe the culture, lifestyle and worldview of definite people.

The article aims to make definite conclusions according to the results of research work by analyzing the methods of translating phraseological units appropriate to the definite nation, defining the failures and successes of translation.

The translation methods of Kazakh phraseologisms into Russian and English languages are compared and analysed on the basis of the trilogy "The Nomads" by I. Essenberlin. Using the phraseologisms with zoo-component as the main material, the ways of translation (comparative, descriptive methods) were analysed. The meaning of them can be different while translating into other language, and so translators should try to keep the meaning of the word combination correctly or find the right analogue to make the reader understand the translated phrasal combination. The practical significance of the research with scientific value can be used at the courses of Lexicology, Phraseology, The theory and practice of translation, and as the lexical material in subjects as Linguocultorology and Linguistic analysis of literary texts and to compile dictionaries in higher education institutes.

Keywords: phraseologism, ethnocultural phraseologisms, phraseological analogue, full phraseological equivalent, comparative phraseological equivalent, replication, descriptive translation, zoophraseologism

Basic provisions

Phraseologisms are one of the most actual language units which cause many issues in translation theory. The reason of this is that phraseologisms are used as language units in accordance with the definite national ideology. Therefore we defined the features of translation of phraseologisms in imaginative literature. While translating the phraseological units it is very important to make a point of cultural wealth, religious belief, traditions and customs, practical experience related to national peculiarities. Phraseologisms keep the information, and also present and evaluate the person's definite activity and their inner and outer features. Many phraseologisms are related to different spiritual culture, traditions and belief from the etymological point.

Thus phraseological units inform the worldview of one language.

However, the translation of the meaning of phraseological units is poor in imaginative literature. In our trilogy “Nomads” we tried to study the translation peculiarities of zoophraseologisms into Russian and English, because translating phraseological units into other language of different culture, worldview and religion can cause quite a difference.

Introduction

The actuality of the theme is that nowadays the importance of translation is growing, and it regards the importance of studying its development regularity. It needs to study the significance of presenting the proper features appropriate to each nationality. The presentation of national cultural phraseologisms and the methods of their translation are one of the themes which need to be studied. It may cause some difficulties while translating and keeping the cultural features of the definite nationality.

During the study it was observed that the trilogy was translated into English through the Russian translation, and consequently some word combinations lose their original meaning.

The practical importance and the novelty of research are to introduce with the different methods of translating national cultural phraseologisms, to study the translation methods from lexical point of view.

The aim of the research is to define the translation methods, the peculiarities of Kazakh national cultural phraseologisms into Russian and English languages.

Materials and methods

The material of the study is a popular Kazakh trilogy “The Nomads” by I. Essenberlin, which is translated to different languages. So we analysed the examples from the trilogy by the methods of collecting and sorting, to analyse the meaning of phraseologisms in Kazakh, Russian and English languages we used lexicographic and interpretation methods. A comparative analysis was used to define the similarities and differences of phraseological units of different languages.

Phraseological translation means to find a relation between units of original and translated language and a full or synonymous phraseological equivalent in the translated text.

It is important to note the works of famous scientists V.N.Komissarov, J.I.Retsker, A.V.Fedorov, S.Vlakhov on problems of phraseologisms among the comparative linguistics. S.Vlakhov and S.Florin presented the ways of translating original phraseologisms:

- Translating with equivalents which occur in translated language;
- Translating with variants in translated language;
- Translating with not phraseological means of language.

Domestic linguistic researchers as K.Zhubanov, K.Sagyndykov, M.Alimbaev, O.Aitbayev, A.Aldasheva mentioned their own opinion on the problems of phraseological translation. S.Amanzholov was one of the first who studied phraseologisms, and proved that phraseological combination was related to the parts of the sentences. A.Aldasheva presented in her work named "Audarmatanu" the usage of interlinear, adequate and free translation to translate the phrasal combinations. O.Aitbayev concludes that way of translating phraseologisms firstly, all the words of proverbs can be translated, secondly the objective meaning of some words must be changed in translation, and thirdly it must be used phraseologisms and proverbs in translated language. According to the researches of scientists the methods of translating phraseologisms can be divided into phraseological translation and not phraseological translation. Phraseological translation is considered as full phraseological equivalent, half-phraseological and comparative equivalent, and phraseological analogue [1]. Also it must be mentioned the phraseological dictionaries and works of the foreign professors A.Cowie, R. Moon, J.Sinclair [2].

Results

Vocabulary of every nation is notable according to their lifestyle and culture. There are lots of word combinations, phraseologisms related to animals and livestock in Kazakh lexis because of our people's stock raising lifestyle. Kazakh zoophraseologisms are used in people's everyday life, and for different meanings. And these zoophraseologisms are not fully translated while translating into different languages. To find out this problem the following phraseologisms were analyzed in our studied trilogy "Nomads" by I.Essenberlin. In this research we analyzed the ways of translation of phraseologisms into Russian and English languages.

Origin	Russian translation	English translation
<i>«Екі қошқардың басы бір қазанға сия ма?» [3, p.6]</i>	<i>В одном котле невозможно варить головы сразу двух баранов [4, p.6].</i>	<i>Two sheep's heads cannot be cooked in one and the same pot [5, .10].</i>

The given zoophraseologism "Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды" is used in lots of works of Kazakh writers. It means 'disagreement', and used in full phraseological equivalent, and the meaning is definitely translated in both Russian and English. But the translated word combination

is not used in other languages, so it can be misunderstood for the readers. The author tries to explain the meaning with other combinations in the context; he wants to show the disagreement through comparison of animals in Russian. And for English readers it must be explained, so there should be used the descriptive method.

In Russian books of proverbs “Proverbs of Russian people” by a famous Russian linguist, writer V.I.Dal there is an equivalent «Две бараньи головы в один котел не лезут», which means “quarrel-abuse-scuffle”.

A phraseological combination “қой үстінде боз торғай жұмыртқалар заман” one of the most used unit in people’s tales meaning a peaceful life. According to the translation in Kazakh-Russian phraseological dictionary it is translated into Russian as “a peaceful time, a happy, impassive life, welfare”, but in the trilogy it describes Zhetisu as a place to bring the happiness to our generation, that is in original it is used as an advance of calm time, and in translation it is connected with a definite place.

Алтын Ордаңды сол Жетісудағы Алмалыққа тіккеніңде қой үстінде боз торғай жұмыртқалар заман орнайды [3, p. 170].

Еще двести лет назад построили они там свою столицу Алмалык... Объединяй казахов и борись за землю своих предков. Семиречье для нас обетованная земля. Если не тебе, то потомкам она принесет счастье... [4, p. 173].

Semirechye is our promised land. If it does not bring happiness to you, it will to our descendants... [5, p. 263].

In the following sentence this phraseological combination is translated by loan-word translation.

Қазақ хандығының күшею жолы үнемі соғысуда емес, алдымен өзіңе ешкімнің тісі бата алмайтын айбарлы, қой үстінде боз торғай жұмыртқалататын бейбітшілікті арман еткен ел болуда деп түсінген [3, p. 226].

«Я хотел бы добиться того, чтобы на спинах овец в нашей стране гнездились жаворонки!» - говорил Касым [4, p. 225].

— I would like to make it so, that larks make nests on the backs of the sheep in our country! — said Kasym [5, p. 339].

Қос қолы қызыл қанға боялғанына қарамай, он жеті жасар Әбілқайырды азулы тілектестері Дешті Қыпшаққа хан етіп, ақ кигізге көтерді. Бақ құсы қонып, ақ түйенің қарны жарылды [3, p. 9].

Семнадцати лет от роду был поднят на белой кошме Абулхаир в знак провозглашения его ханом. Птица счастья опустилась на его голову, и в жертву принесен был белый верблюд [4, p.8]. *At seventeen, Abulkhair was lifted up on a white felt mat to be proclaimed Khan.*

The Bird of Happiness descended on his head, and a white camel was sacrificed for the occasion [5, p. 14].

Ақ түйенің қарны жарылды – the phraseological combination which is used to mean good news, wealth [6, p. 35].

The given phraseologism has lost its meaning in Russian and English translation, and used only as sacrificing white camel, and it is translated by semi-phraseological equivalent, so there are a few original components. According to the Kazakh tradition there was seldom to sacrifice the white camel. It was done only in very important and very happy cases. This idiom is formed due to holding the cattle of white colour sacred. This combination presents a cognitive image of nomad Kazakh people's special condition related to socially important situation. In dictionary it is translated into Russian as 'a happy and luxurious repast on special occasion', so using this variant the author can give the range of joy.

The specific opinion and ideology of Turkic people to horses are noticed in phraseological combinations, the word combinations with the component "horse" transfer the information of people's lifestyle, living conditions. We are convinced that zoophraseologisms of Kazakh language are closely connected with spiritual and material culture of nation [7]. The role of horses is peculiar in lifestyle of Kazakh people, so there are lots of phraseologisms in Kazakh related to horse. They present concrete concepts about people's spiritual culture, customs and traditions and mythology. As for examples with 'horse' component related to distance, time, and place: ат шаптырымдай жер, бие сауымдай уақыт немесе бие сауымдай мезгіл, тай шаптырым, құнан шаптырым and etc. This kind of kettle as "mare" is used in the content of phraseologisms, and in our trilogy "Nomads" there are 8 phraseologisms with it. The structure «бие сауымдай мезгіл» is used 7 times, and once as «бие сауымдай жер».

Бие сауымдай жер шапқанда гана бұл үшеуі қалжырауға айналған бөкенге бірдей таянған [3, p. 17]. Проскакав еще немного, они догнали наконец обессилевшую сайгу [4, p.18]. After awhile, they finally ran down the exhausted saigak [5, p.29].

- *Тарланкөк тым асау екен, бие сауымдай мезгіл шаптым. Бірақ мені түсіріп кете алмады, — деді мақтана, — бәрібір мен оны үйретіп аламын! [3, p. 31]. - Оказывается, Тарланкок не очень-то послушный конь, - заговорил он, явно гордясь своими словами. – Все время хотел сбросить меня на землю, но ничего не вышло [4, p. 28]. As it turns out, Tarlankok is not a very obedient horse, — he said, obviously proud with his words.— It kept trying to shake me off its back, but nothing came of it [5, p. 48].*

Бие сауымдай уақыт – it means the time about an hour, it's connected with milk time of mare [6, p. 152]. This phraseologism means the time. According to the people's discourse this time equals two hours, mares are used to milk every two hours. Also the structure of phraseologism is changed with the other time-words. In the examples of the given trilogy they did not pay attention to the time unit, and was out of translation.

Ат шаптырым – this phraseologism related to horse is used to show the distance, it means about 30-40 km. In Russian and English translation it is translated as a horizon, and lost its original meaning.

Бір шеті мен бір шеті ат шаптырым күміс толқынды Ақкөлдің кең алқап жазира даласы ат бауырынан келген көк шалғынға бөленген [3, p. 38].

Изумрудно-серебристыми волнами до самого горизонта качаются здесь под ветром травы, но грудь окунается в это прямое, живое море всадник [4, p. 37].

As far as the horizon does the grass rock gently in the emerald-silvery waves of the steppe, the surface of its spicy breathing sea reaching as high as a horseman's breast [5, p. 61].

Ат құлағында ойнап – this word combination means nimble, very flexible, light [6, p. 75]. It is used to describe a person who likes to ride a horse and dashing rider. In the trilogy it describes and distinguishes Zhanibek's wife-Zhagan, to interest the reader with her beauty. In translation translator used as a rider, the emotional part of phraseological combination is not noticed; it was only translated as a person who likes to ride.

Рабиу-Сұлтан-Бегімдей ерекше салтанатымен емес, Жаған өз келбетімен, жасынан ат құлағында ойнап өскен көшпелі елдің қызы екенін көрсетіп тұрған ерекше отырысымен, қамшыны сипай тартқан болмысымен көздің жауын алады [3, p. 16].

И еще одним отличалась от жены хана Абулхаира прекрасная Жахан. Правая рука ее твердо сжимала тонкую остроконечную пику. Гордая, стройная фигура наездницы дышала отвагой [4, p. 16].

Yet there was something more which made the beautiful Zhakhan so different from the wife of Abulkhair. Her right hand was gripping a thin pointed spear firmly. Her proud and slender equestrienne figure breathed courage [5, p. 27].

Бірақ бала жасынан ат құлағында ойнап өскен, ал ер жете бастағаннан-ақ сойыл соғып, садақ атуды өнер көрген қазақтың жау жүрек жігіттері қойсын ба, құмырысқадай қаптап: «Ақжол!», «Уайс!», «Жауқашар!», «Бахтиярлап!» ат қойғанда, алғашқы қарқынында-ақ Бахтияр сұлтанның алдыңғы шебін күл-талқан етті [3, p. 210].

Превратить прирожденных воинов и наездников в первоклассное войско было нетрудно... Не дав даже развернуться громоздкому, плохо управляемому войску лашикаров, казахские конные тысячи лавой ударили по передовой линии Бахтияр султана [4, p. 208].

It was not difficult to turn the born warriors and riders into a first-rate army [5, p. 313].

Сөйткен Шыңғысхан ұрпағынан шыққан Әбілқайыр хан болса, енді мынау, бір жігіттің тағдырын шеше алмай, жаураған торғайдай құты қашып тұр [3, p. 20]. И вот теперь самый значительный потомок этих великихлюдей дрожит, как жалкий воробей, над одной ничтожной жизнью!... [4, p. 25]. And now the most distinguished descendant of these great rulers is shaking like a wretched sparrow, fearing to take the worthless life of one single man!.. [5, p. 44].

According to the definition in phraseological dictionary *жаураған торғайдай құты қашып тұр* means harassed, to get lost. It is translated into Russian and English by equivalent translation. There is a phraseological analogue in Russian to be changed: *дрожать как осиновый лист* (meaning: *to be very frightened, to feel afraid, to get the shivers*). Translation into English is made by direct translation. The idiom in English "shake like a leaf" should be more understandable to the reader.

Шаңырағы күйрей жерге түскен үйлер... ұлдары сойылга жығылып, ботасы өлген інгендей, боздаған аналар... [3, p. 24].

И вдруг он услышал женский плач, похожий на вой смертельно раненной волчицы [4, p. 27]. Suddenly, he heard a woman weeping, which reminded him of the howling of a wounded she-wolf [5, p. 47].

Ботасы өлген інгендей боздады – to grieve deeply, to mourn, to sob. In imaginative literature we often read about camel's sob which lost its colt, and it's told that camels mourn their colts' death more than people. In the given sentences there were compared the sob of mothers' who lost their children during war of conquest with the sob of camel. They used phraseological analogue to translate the word combination. In Russian language it was like a stricken wolf's voice and it's noticed that the English translation was made from Russian variant.

— Түс түлкінің боғы деген, хан ием, оны жорытып не қыласыз, — деді, Кенесарының «ажалымды көрдім» дегенінен шошып [3, p.385].

— Сон — это лисий помет, мой высокочтимый хан. Мало ли что присниться... [4, p. 368].

— My dear Khan, dreams are nothing but a fox's droppings. Never mind [5, p. 362].

According to the Kazakh belief, when a person wake up after seeing a bad dream at night, spit on the ground three times, saying the words *tustulkinin bogy*; they believe that earth can swallow the black sleep [8, p. 143].

Discussion

Studying the lexis and structure of language gives an opportunity to identify the thinking and mental life of a definite ethnic group. The speaker or user of the definite language can teach the culture of that ethnos. Therefore the language symbols can directly function to present the culture [9, p. 63]. Phraseologisms are one of the main units to present the cultural and national experience of ethnos in the language. The phraseological combinations of Kazakh language, especially the ethno-meaning combinations are the informer of historical, spiritual and material heritage. A reader will have an opinion about other ethnos while reading about them. So the translator needs to keep the cultural features about each nation while translating [10].

Phraseologism is a special means which can point out people's full perception of the world in unit. It can define such features as evaluation, transfer expression, intercultural communication between the speaker and the listener. So now phraseologism is like a code to present the general culture, cultural concepts and to know the world [11]. Phraseologism has a definite function to enrich and animate the texts, and the reader can easily notice the national peculiarity, ideology of nation, and national thinking features. The traditional lifestyle and cultural life influence on the formation of phraseological meanings [12].

The role of animals was always important in people's life. There were distinguished characteristics suited to person's nature according to the strong and weak points of animals since the early beginning of the mankind development. Zoonyms can present the differences in national and cultural concept, psychological, mental and social peculiarities according to the verbal environment and culture in different culture. Zoonyms are the part of language system and linguistic worldimage. "A language is an integral part of the nation. ...The nation can present fully itself in language" [13]. Words which describe the animals concern the old layer of lexis [7].

It's known that the role of animals was more in life of people. People were closer to the nature in ancient times. It proves one of the facts that origin of mankind came from animals. People observed the life of animals, and recognized their weak and strong features [14].

A zoonym component has a special function to give the meaning of phraseologisms. When zoonym starts to be the component of phraseologism it separates from its lexical meaning, and loses the definition of the animal

feature. And the function of zoonyms will have a new character, because zoonyms in phraseologisms and single zoonyms are different. Zoonym units that describe phraseological unit will fill up with new words. Adjectival meaning in zoonyms will make a new seme according to the people's features.

So then phraseological unit with zoonym component can present the following features:

- Physical feature of the subject;
- Appearance;
- Psychic feature of the subject;
- Intellectual ability of the subject.

A zoonym component functions in a building phraseological meaning. A zoonymic and phraseological unit presents a new feature to understand the language model of a person in a linguistic worldimage.

Conclusion

We have mentioned that function of phraseologisms a special role in cognition of a linguistic worldimage. Thus it was defined that the usage of zoonyms, especially the usage of zoonyms in phraseological units gives the different semantic feature. It got about that zoophraseologisms present other evaluating, expression in a linguistic worldimage. And according to the lifestyle, cognition of each nation the significant tone was appropriate to it.

The usage of zoophraseologisms was very special in translations of "Nomads" by I.Essenberlin. In original Kazakh version the significative tone of phraseologisms is not outdated, there were a few phraseologisms in Russian and English languages. There were used language units according to the meaning of phrasal word combinations, and there was not full significant feature of them. Nevertheless it can be explained in peculiarity of culture and language model of the translated language. The national peculiarities and differences in national values can be noticed while translating phraseologisms. It must be taken into account the nomadic lifestyle of Kazakh that is language units on that concept can be different and unclear for the English and Russian readers. One of the problems in translation phraseologisms is the perception of the world in its different culture, and presenting language units, according to the results of our work, it can be considered as a positive result to find some units which do not lose their significant feature in translating to other languages. Comparing the trilogy "Nomads" in three languages we have found out that the English version of the work was translated from the Russian variant, not from original one and this can cause some confusion. Also we have noticed that the meaning of phraseologisms is not fully given to another language. So this problem needs to be analyzed in our future works.

REFERENCES

- [1] Karagulova B.S. Aýdarmanyñ teoriyasy men praktikasy (The theory and practice of translation). – Almaty, 2016. – 156 b. [in Kaz.]
- [2] Herbst T., Faulhaber S. and Uhrig P. The phraseological View of Language: A Tribute to John Sinclair. – Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2011. – 23 p.
- [3] Esenberlin I. Kóshpendiler (The Nomads). – Almaty: “Knizhnyj klub” baspasy ZhShS, 2021. – 792 b. [in Kaz.]
- [4] Esenberlin I. Kochevniki (The Nomads). – Almaty: Izdatelstvo “Knizhnyj klub”, 2021. – 784 s. [in Rus.].
- [5] Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy (transl. from Russian by O. Chorakaev). – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – 380 p.
- [6] Kenesbayev I. Frazeologiyalyq sózdik (Phraseological dictionary). – Almaty: Arys, 2007. – 797 b. [in Kaz.]
- [7] Rayeva A. Zoofrazeologizmderdin motivaciýalyq negizindegi ortaqtyqtar men erekshelikter (Qazaq jáne Turik tilderi boıynsha) (Similarities and differences in the motivational basis of zoophraseological units (in Kazakh and Turkish languages)) // KazUŷ Habarshysy, Shygystanŷ seriyasy. – 2022. – № 4 (99). – URL: <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.04> [in Kaz.]
- [8] Dossymbekova, R., Kalibekuly, T., Orazakynkyzy, F., Andabayeva, D., & Ashimbay, N. Numerological Phraseological Units in Multi-structural Languages // International Journal of Applied Linguistics and English Literature. – 2016. – № 6(5). – P.141-146. <https://doi.org/10.7575/aiac.ijalel.v5n.6p.141>
- [9] Maslova V.A. Lingvokul'turologija: ucheb.posobie dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij (Cultural linguistics: educational book for student of higher education). – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2001. – 208 s. [in Rus.]
- [10] Mukhtarova S. S., Karagulov B., Sideshova Z., Mukhtarov S., Yergazina A., & Nasipov I. Translating the Untranslatable: Challenges, Sticking Points and Struggles. Space and Culture, India. – 2019. – № 7(1) - P. 251. – URL: <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.421>
- [11] Kovshova M.L. Semantika i pragmatika frazeologizmov (lingvokul'turologicheskij aspekt): avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk. (Semantics and pragmatics of phraseologisms (linguoculturological aspect): dissertation abstract of Ph.D. – Moskva: Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M.V. Lomonosova, 2009. – 48 s. [in Rus.]
- [12] Darkenbaeva J.K. Linguocultural aspect of phraseological environment. BULLETIN of Ablai Khan KazUIR and WL, Series «Philological Sciences». – 2016. – №1 – B.25-34 [in Kaz.]

[13] Sreznevskij I.I. Mysli ob istorii russkogo jazyka. (The thoughts about history of Russian language). – М.: Librokom, 2007. – 136 s. [in Rus.]

[14] Kochnova K.A. O mnogoobrazii terminologii v voprose izuchenija jazykovej kartiny mira pisatelja (About diversity of terminology in problems of studying linguistic world image of writer), Gumanitarnye nauchnye issledovaniya. – 2015. – №. 4-1. – S. 56-59 [in Rus.]

[15] Qazaqsha-oryssha frazeologiyalyq sózdik (Kazakh-Russian phraseological dictionary) – URL: <http://kaz.slovopedia.com/197/53914/2225865.html>

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЗООФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ
АУДАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ (І.Есенберлиннің «Көшпенділер»
романы, қазақ, орыс, ағылшын тілдері негізінде)**

*Мүлкаманова А.Ж.¹, Карагулова Б.С.², Әребаев Ғ.Т.³

*¹филология ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, «8D02304-Филология» ББ 2-курс докторанты
Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: aigerim_mulkaman@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: bkaragulova@mail.ru

³гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: gala.com.93@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тіліндегі зоофразеологизмдердің аударылу мәселелері қарастырылған. Аударма мәселесі тіл біліміндегі өзекті де күрделі мәселелердің қатарында, оның ішінде фразеологиялық бірліктерді аудару қызықты да, арнайы шығармашылықты қажет ететін мәселелердің бірі. Аудармашы үшін ұлттық сипаттағы фразеологизмдердің ұлттық-мәдени бояуларының танымдық сипатын анықтаудың өзі күрделі мәселе боп табылады, ал осы сипаттағы фразеологизмдердің басқа ұлт тіліне аудару, ұлттық ерекшеліктерді толыққанды жаткізу тіпті күрделі мәселелердің қатарында. Сондықтан аталған мақаланың өзектілігі мен маңыздылығы осы мәселелермен астасады және маңызды міндеттердің бірі болып есептеледі. Этномәдени сипаттағы фразеологизмдер айна қатесіз екінші ұлттық тілінде қайталанбайды, сондықтан олар аударма сөздіктерінде де кездеспейді. Сондықтан белгілі бір ұлттың тұрмыс-тіршілігін, мәдениеті мен танымын, болмысын сипаттайтын этномәдени сипаттағы фразеологизмдердің аударылу жолдарын анықтау, оларға талдау жасау аталған мақаланың жаңалығы болып табылады. Аталған мақаланың маңыздылығы белгілі

бір ұлтқа тән фразеологиялық бірліктердің аударылу жолдарына талдау жасау арқылы, сәтті және сәтсіз аудармаларды анықтау арқылы, дұрыс жолдарын нақтылау, сол арқылы белгілі бір ғылыми тұжырымдарға келу. Осыған байланысты аталған фразеологизмдерді екінші тілге толыққанды жеткізу проблемалары осы мақаланың өзектілігі болып табылады.

Берілген мақалада І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романының негізінде қазақ тіліндегі этномәдени фразеологизмдердің орыс, ағылшын тілдеріне аударылу жолдары салыстырылып, талдау жүргізіледі. Аудару барысында қазақ тіліндегі зоофразеологизмдерді негізгі материал ретінде қолдана отырып, олардың орыс, ағылшын тілдеріне аударылу жолдарына (салғастырмалы-салыстырмалы әдістер, түсіндірме әдістері) толық анализ жасалады. Мақаланың ғылыми-практикалық маңыздылығы – аталған мақала нәтижелерін ЖОО-ларда оқытылатын «Лексикология», «Фразеология», «Аударманың теориясы мен практикасы» курстарында, фразеологизмдерді ұлт мәдениетімен байланыстыра зерттеуді қажет ететін «Лингвомәдениеттану», шығармалар тілдеріне талдау жасауды меңгертетін «Көркем мәтінге лингвистикалық талдау» пәндеріне материал ретінде кеңінен пайдалануға болады. Сонымен бірге аударма сөздіктерін даярлау барысында қолдануға болады.

Тірек сөздер: фразеологизм, этномәдени фразеологизмдер, фразеологиялық аналог, қатыстық фразеологиялық эквивалент, толық фразеологиялық эквивалент, калька аударма, сипаттама аударма, зоофразеологизм

ОТРАЖЕНИЕ ЗООФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ПЕРЕВОДЕ (на основе романа И.Есенберлина «Кочевники» на казахском, русском, английском языках)

*Мулкаманова А.Ж.¹, Карагулова Б.С.², Аребаев Г.Т.³

¹магистр филологических наук, докторант 2-го курса по ОП
«8D02304-Филология», Актюбинский региональный университет
им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан
e-mail: aigerim_mulkaman@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный
университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан
e-mail: bkaragulova@mail.ru

³магистр гуманитарных наук, Актюбинский региональный университет
им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан
e-mail: gala.com.93@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы перевода зоофразеологизмов казахского языка. Проблемы перевода являются актуальной и сложной темой и в том числе перевод фразеологических

единиц интересная задача, требующая специального творчества. Главная задача переводчика находить фразеологизмы в предложениях и выделить их этнокультурные особенности, перевод таких фразеологизмов на другие языки одна из сложных проблем. Актуальность и важность этой статьи заключаются в этой проблеме. Несмотря на то, что переводчики используют фразеологические словари, встречаются национальные фразеологизмы, которые точь в точь не переводятся на второй язык. Научная новизна этой статьи определение и анализ методов перевода фразеологизмов этнокультурного характера, которые отражают культуру, образ жизни и мировоззрение определенного народа.

Основной задачей является анализ способов перевода этнокультурных фразеологизмов, определение точных и неудачных переводов. Многие фразеологизмы заменяются эквивалентами на других языках и бывают случаи когда перевод не полностью совпадает с оригиналом.

В данной статье сравниваются методы перевода этнокультурных фразеологизмов на русский и английский языки на основе трилогии И.Есенберлина «Кочевники». Переводчики должны правильно передать смысл фразеологизмов или подобрать соответствующий аналог на языке перевода. При переводе используя зоофразеологизмы казахского языка как основной материал, сделан полный анализ методов перевода на русский и английский языки. Научная ценность и практическая значимость статьи заключается в том, что результаты данного исследования могут быть использованы на курсах «Лексикологии», «Фразеологии», «Теории и практики перевода», материалы лексического анализа можно использовать на курсах «Лингвокультурологии», «Лингвистического анализа художественного текста», так же при составлении словарей в вузах.

Ключевые слова: фразеологизм, этнокультурные фразеологизмы, фразеологический аналог, полный фразеологический эквивалент, относительный фразеологический эквивалент, калькирование, описательный перевод, зоофразеологизм

Статья поступила 14.06.2023

ӘОЖ 821.0:378

ҒТАХР 17.07.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.024>

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ МҰРАЛАРЫНЫҢ АУДАРЫЛУ ЖАЙЫ

*Токшылыкова Г.Б.¹, Каримова Г.С.², Казтаева А.Қ.³

¹шетел филологиясы ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru

²PhD, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ Алматы, Қазақстан, e-mail: karimova_g77@mail.ru

³«Әдебиеттану» мамандығының I курс докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: aiym.kaztaeva@mail.ru

Аңдатпа. Әлем әдебиеті – сан-салалы, үнемі жаңарып, толығып отыратын процесс. Мақалада тәуелсіз еліміздегі әлем әдебиеті мұраларының аударылуы, жарық көріп, жариялануы, насихатталуы сынды мәселелер сөз болады. Басты мақсат – рецепиенттің бойында адамгершілік, имандылық сынды ізгі қасиеттерді қалыптастырып, қоғамдық санаға, ойлау жүйесіне әсер ететін сөз өнері мұраларының ана тілімізге аударылу тиімділігін негіздеу. Өйткені, өркениет кеңістігінде дәлелденген дүние – адам жанын ізгілендіретін – сөз өнері туындылары екендігі. Авторлар әлем әдебиетін рухани құндылық ретінде тани отырып, оның елімізде аударылу тарихына жүйелі тоқталуды басты бағыт етіп алады. Жалпыадамзаттық құндылық мәселесін көтерген туындыларын ана тілімізге аудару қажеттілік, жаһандану заманының талабы екенін алға тартады. Көркем аударма – әдеби байланысты нығайтады деген идеяны негіздейді. Коммуникативті қарым-қатынас негізінде ұлт әдебиеті әлем әдебиетімен байланысқа түсетіні ақиқат.

Зерттеуде әлем әдебиетінің қазақ жұртшылығына танылып, игерілу, аударылу мәселесі хронологиялық ретпен, жүйелі түрде берілуі жұмыстың ғылыми, практикалық құндылығын арттыра түседі. Және осы игілікті жұмысты атқаруға күш салып жатқан баспа, мерзімді баспасөз, жоба, аударма сынды салалардың тиімділігі мен қажеттілігіне жеке-жеке мән берілген. Түсіндіру, сипаттау, талдау әдістерін қолдана отырып, авторлар әлем әдебиетін ана тілімізде игерілудің маңыздылығы тәуелсіз Жаңа Қазақстанның ғылыми және жалпы әлеуметтік қажеттігінде екенін дәлелдеген.

Авторлар әлем әдебиеті деп аталатын үлкен дүниенің бір бөлшегі болып саналатын қазақ әдебиетінің одан жеке дара, бөлек, өз бетінше дами алмайтынын ескере отырып, рухани алмасудың қажеттілігін

көрсетеді. Нәтижесінде нағыз классикалық туындыларды оқу, талдау, игеру, түрлі ұлттың менталитетін білу арқылы жас ұрпақтың дүниетанымы, қалыптасатындығын, білім көкжиегі кеңейетінін авторлар мысалдар келтіре отырып саралайды. Соның ішінде көркем аударма мәселесіне ерекше ден қойып, оның қиындықтарын, аударылған көркем шығармалардың сапасы мен маңызына тоқталуы зерттеудің құндылығын танытады.

Тірек сөздер: классикалық әдебиет, өркениет, императив, рухани кеңістік, аударма, мәдени мұра, тарихи-типологиялық ұқсастық, сөз өнері

Негізгі ережелер

Әлем әдебиеті – классикалық әдебиет дәстүрі аясында көркемдік жалғастық жүйесімен дамыған рухани мәдениет қазынасы. Әлем халқының рухани құндылықтарын жас ұрпақтың игеруі – ғасырлар бойы үздіксіз жалғасып келе жатқан үрдіс. Кез-келген ұлттық әдебиет даму барысында басқа да көптеген (батыстық, шығыстық, америкалық т.б.) әдебиеттермен қарым-қатынасқа түседі. Олардың арасында мазмұндық, пішіндік ауыс-түйістер болып жатады. Өз кезегінде бұл факторлар әдебиеттің дамуына оң әсер етеді. Сондықтан бір әдебиеттің басқа әдебиетпен араласуға ынтықтығын, құлшынысын әр ел қолдап отырған. Классикалық әдебиет дәстүрін танытатын ерекшеліктер көркем шығармалардағы уақыт шындығын тақырып, идея, сюжет пен композиция, стильдік-көркемдік сипат мәселелері аясында қамтылуымен танылады. Әлем әдебиетінде қалыптасқан классикалық поэтикалық үрдістер игерілуінің арнайы жинастырыла қарастырылуы, суреткерлердің көркемдік әдебиеттің дамуындағы ұлттық және жалпыадамзаттық гуманистік-эстетикалық дүниетаныммен үндесуін айқындау және әлем әдебиетіне қатысты мәселелерді зерделеу – зерттеу тақырыбының өзектілігін танытады.

Кіріспе

Әлем әдебиетінің руханияты көне және жаңа жәдігерліктерге бай. Ежелгі шығыс, көне грек-рим дүниесінің мұралары соны растайды. Бүгінгі басты императивтердің бірі – шетел мәдениетін түсіну және қабылдау екені белгілі. Ғалым М.Бахтиннің мәдениеттің өлшемі шекарада деген пайымына сүйене отырып, біз мәдениет өз ішінде жеткілікті дәрежеде танылмайтынын ұғамыз. Өзара қарым-қатынас, кездесу, мәдениеттер диалогы этникалық мәдениеттің өзіндік бірегейлігін тудырады. Мәдениеттер диалогы әрбір адамның мәдени

ұстанымының көрінісі мен артикуляциясы ғана емес, сонымен бірге басқа да мәдени құндылықтардың таралуына жағдай жасау болып табылады. Әрбір этностың, қала берді жеке тұлғаның санасында рухани жетістіктердің интеграциясы орын алмаса мәдени тұлға туралы әңгіме айтудың өзі қиын.

Ең қажетті мәдени мұра, ең қолжетімді өнер – әдебиет. Әдебиет – сөз өнері. Сонымен бірге, әдебиет – өнердің ішіндегі адамгершілікті дәріптейтін өнер түрі. Көркем әдебиеттің негізгі мәні мен мақсаты да – адам жанын ізгілендіру. Соның ішінде мәдениеттер диалогын қалыптастыруға ықпал ететін бірден-бір әдебиет – әлем әдебиеті.

Қазақ елі өз тәуелсіздігін алған уақыттан бастап тарихи-қоғамдық жағдайдың ауысуынан, әдебиеттің идеялық-эстетикалық мазмұнының күрт өзгеруінен әдебиетаралық қарым-қатынас мәселесі жаңаша шешім таба бастады. Қазіргі таңда жер шарында алты мыңға жуық этнос өмір сүрсе, бұл біздің планетамызда алты мыңға тарта тіл, осыншама ұлттық көркем әдебиет бар деген сөз. Өйткені, өз тілінсіз, өз көркем әдебиетінсіз халық немесе ұлт болмайды, болуы да мүмкін емес. Міне, осы алты мыңға жуық көркем әдебиет «әлем әдебиеті» деп аталатын алыпты құрайды. Қазақ әдебиеті – осы әлем әдебиеті деп аталатын үлкен бүтіннің қажетті сегменттерінің бірі. Ендеше біз өзіміздің сол бүтіннің бір бөлшегі болып табылатын ұлттық көркемсөз өнеріміздің бүкіл қыр-сырын жете танып, толық түсіну үшін әлем әдебиетінің де тарихын, өсу эволюциясын, бүгінгі күнгі даму тенденцияларын білуіміз қажет болады. Ғалым Д.Дюришиннің пайымынша, біз *әлем әдебиеті ұғымын* мынадай үш мәнде танып-білеміз: әлем әдебиеті бүкіл әлемнің әдебиеті, әлем әдебиетінің тарихы жекелеген ұлттар әдебиеті тарихының жиынтығы; әлем әдебиеті жекелеген ұлттар әдебиетінің құнарында дүниеге келген барлық асылдарының таңдаулысы, яғни, қол жеткізген жетістіктерінің синтезі; әлем әдебиеті барлық ұлттық әдебиеттер шығармаларына тән өзара байланысқан қосындысы [1, 83 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазіргі уақыттағы басты императивтердің бірі – шетел мәдениетін түсіну және қабылдау десек, оның жүзеге асуында әдебиеттің маңызды рөл атқаратыны белгілі. Әлем әдебиеті мұрасын зерттеп қарастыру – әдебиеттер арасындағы тарихи-типологиялық ұқсастық заңдылығын, халықтық және ұлттық әдебиеттің өзара әсерінің шартты болуын басшылыққа алады. Әдебиеттердің өзара қарым-қатынасы тарихын зерттеу жалпы қазақ әдебиетінің тәжірибелік маңызына және оның қалыптасып дамуында көптеген ақын-жазушылардың атқарған

рөліне жаңаша баға беруге мүмкіндік береді. Өзгені таныту арқылы біздің ұтарымыз – ішкі рухани дүниемізді ғана емес, мәдениетімізді байытамыз; төл мұрамызды өзгемен салыстыру арқылы жақсы-жаманды, артықшылығы мен кемшілігін, өзіндік ерекшелігіміз мен құндылығымызды пайымдай, бағамдай аламыз.

Нәтижелер

Әлем әдебиетін танып-білу М.Әуезовше айтқанда, дүние сырына қанығу. Оны білудің маңыздылығы тәуелсіз Жаңа Қазақстанның ғылыми және жалпы әлеуметтік қажеттігінде. Қазақ халқы өзіндік өркениет жолында өсіп-өнуіне негіз бола алатын әдеби құндылықтарды елестеру мүмкіндігіне ие болып отыр. Кез келген дамыған ел тәуелсіз ұлттық-мемлекеттік өркендеу жолына бағыт алғанда мемлекеттік тілде білім жүйесін қалыптастырып, оған қажетті әдебиеттер қорын дайындайтыны белгілі.

Әлем әдебиетін танып-білу, игеру бізде XIX ғасырдың екінші жартысынан басталды деуге болады. Ағартушы ғалым Ш.Уәлиханов бастаған бұл үрдісті Ыбырай мен Абай лайықты түрде жалғастыра білді. Грек мифологиясын жетік білген Ш.Уәлиханов қырғыздың Манас жырының Көкөтай ханның асы тарауын жазып алып, талдау жасағанда оны Дала Илиадасына теңегені белгілі. Ал Абайдың батысшығыс әдебиетін еркін игеріп, нәзирагөйлік дәстүрімен бірқатар классик жазушылардан аударған дүниелері – бүгінгі ұрпақ үшін қымбат қазынаға айналып отыр. Қазақ әдебиетінде жаңадан қалыптаса бастаған аударма дәстүрін А.Байтұрсынұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ә.Бөкейхановтар дамытып әкетті. Сондықтан қазақ әдебиетіндегі аудармашылық дәстүр *алынтар қалыптастырған дәстүр* деп танылды. Алаш арыстары аударма ісіне белсене кірісіп, қазақ оқырмандарының әлем жұртшылығын, озық ойлы мәдениетімен танытуға күш салып, көкжиегін кеңейтуге мүдделі болғанын артында қалған аудармалары айғақтайды. Әрине, олардың аударма еңбектерінің жойылып, өртеліп, қуғындалып бүгінгі күнге толық жетпегені тағы белгілі. Соның бір көрінісі – Шәкәрім ақынның америкалық жазушы Г.Бичер-Стоудан аударған Том ағайдың балағаны романының әлі күнге табылмауы. Роман аудармасының бізге жетпеуі түсінікті. Себебі, шығармада көтерілген басты мәселе – құлдардың тәуелсіздікті аңсауы, құлдық бұғаудан құтылып, еркіндікке қол жеткізуі. Өз елінің өзге елге бодан болуына бүкіл жан-тәнімен қарсы болған, сол үшін сүйегі көп жылдар көмусіз қалған Шәкәрімнің мұндай шығарманы аударуы заңды. Тіпті, уақыт талабына сай аударылған туынды деуге де болады. Қырық

жыл қырғыннан аман қалып, кең байтақ жерін сақтап, ұйып отырған қазақ елін еш соғыссыз жаулап алу саясатын көздеген орыс үкіметінің сұрқия саясатын әрине, ойшылдың алып жүрегі жақсы сезді. Сезді де, қолына сенімді досы әрі қаруы қаламды алып, тәуелсіздік дегеннің не екенін, боданға айналған елге қандай қиын жолмен келетінін дәл, нақты түсіндіретін аңғал қазақ халқы үшін ауадай қажетті осы бір шығарманы дер кезінде аударып, ұсынды. Зерделей қарасақ, халқын ағартуды ұлы мұрат тұтқан ұлт зиялыларының ішінде аудармаға көңіл бөлмегендері кемде-кем (Қ.Сәтбаев, Ә.Марғұлан т.б.).

Шынтуайтына келгенде, әлем әдебиетінің үлгілерін қазақ тіліне аударып, рухани қажетімізге жарату екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жүйелі түрде жүргізіле бастады. Ғалымдардың пайымдау-зерттеулеріне сүйенсек, кеңестік дәуірдегі аударма жұмысына тән сипат әрі ортақ белгілер: жүйеліліктің сақталмауы, сапаға емес санға мән беру, таңдап алу принципінің басшылыққа алынбай ортанқол дүниелердің аударылуы, аударманың көркемдігіне қойылатын талаптарға атүсті қарап, әдебиеттен аулы алыс жандардың аударма жасауы болып келеді. Осындай кемшіліктер мен олқылықтар орын алғанын мойындай отырып, тұтастай алғанда барлық шығармашылық иелерінің дұрыс бағытта, ізгі ниетпен жұмыс жасағанын түсінеміз.

Талқылау

Әлем әдебиетін білу деген – қазақ тілінде сөйлеген классикалық әдебиетті меңгерту. 1958 жылы көркем аударма мәселесіне арналған аймақтық кеңес болып, әлем әдебиетінің үздік туындыларын қазақ жұртына ұсыну мәселесі көтерілді. 1988 жылы Жазушылар Одағының жанынан Аударма және әдеби байланыстар Бас редакция алқасы құрылады. 1989 жылдан бастап әлем әдебиетінің классикалық шығармаларын ана тілімізде жариялап отыратын Әлем атты альманах шығарылатын болды. Осы жылдың 5-6 сәуірінде Қазақстандағы көркем тәржіме мәселелері атты республикалық кеңес өтті. Кеңесте көркем аударма саласын кәсіби деңгейге көтеру мәселесі талқыланды. Аударма – рухани қажеттілікті өтеудің, өзінде жоқ үлгіні өзгеден алудың, ауысудың *тиянақты дәнекері* (Н.Сыдықов) болды.

Тәуелсіздік лебі рухани тіршілігіміздің барлық саласын қамтыды. Қазақ жұртшылығын қазіргі әдеби үдеріс барысынан хабардар етіп отыру мақсатында және адамзат баласының тарихы мен тағдыры біртұтас қамтылған Әлем әдебиеті журналы шығарыла бастады (2006 жыл). Бұл игілікті шараның көшбасында белгілі жазушы, аудармашы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Кеңес Юсуп тұрды. Өзіндік

айқын бағыт-бағдары, ерекшелігі бар бұл журналды мемлекет қайраткерлері де қызу қолдады. Сол уақыттағы Сыртқы істер министрі Қ.Тоқаев (бүгінгі президент) бірден қолдау білдіріп, ең алғашқы санына игі лебізін жазумен шектелмей, журналды халықаралық байланыс жасауға дәнекер етті. Расында бұл басылым – рухани алмасудың дәнекері болды деуге болады. Журнал әр санында шоқтығы биік аударма туындылардың ішінен өнеге болар үзінділер мен үзіктер беріп отырды. Ол әлем әдебиетінің бір күндік жылтырақ жасығын емес, әманда құнын жоймайтын мың жылдық жақсысын ана тілімізде сөйлетуді және эстетикалық көркем ойдың үздік туындыларын, адамзаттың бүгінгі бітім-болмысын, әлеуметтік-рухани дүниесін, сан қилы тағдырлар тоғысын қамтитын көрнекті туындыларды ана тілімізде сөйлетуді мақсат етті [2, б. 6.]. Журналдың ірге тартар бір тарамы – түрлі әдеби бағыттар мен ағымдарды, әдеби үдерістерді саралайтын танымдық-тағылымдық сыни еңбектер мен талдауларды жариялап отыруы деуге болады.

Әлем әдебиетінің үздік үлгілерімен сусындатуды мұрат еткен тағы бір игі шара ретінде Астана қаласында ашылған Аударма баспасын айтуға болады. Тәжірибелі аудармашы-қаламгерлерден құрылған редакциялық кеңес Әлем әдебиеті, Нобель сыйлығының лауреаттары, Жыржауһар, Шытырман оқиғалар және фантастика, Тарих. Таным. Тағдыр, Даналық дәрістері атты сериялар бойынша әлем әдебиетінің алтын қорына қосылған кітаптарды басып шығару жұмысын жандандыруды қолға алды. Біз үшін ең маңыздысы баспаның жасөсіпірімдер мен жастардың кітап оқуға деген құштарлығын арттырып, рухани дүниесін байытатын асыл туындыларды шығаруға айрықша көңіл бөлгендігі. Бұл ретте «балалардың ойын оятып, қиялына қозғау салатын, ғасырлар бойы оқырмандар сүйіспеншілігіне бөленген, кейіпкерлерінің асқақ арман, аңсарлы романтикаға, шырғалаңы мол шытырман, қым-қуыт қызғылықты оқиғаларға толы өмірі мен теңіздей терең, кіршіксіз мөлдір тірлігі оқырмандарды бірден еліктіріп әкететін, мектептердің оқу бағдарламасында бар шығармаларды бір кезекте басып шығаруды» негізгі бағыт етті [3, б. 7]. Осыған орай, бұл баспадан Хафиз, Руми, Рудаки, Пушкин, Твен, Хемингуэй, Камю, Стейнбек сынды көптеген батыс-шығыс әдебиетінің қабырғалы қаламгерлері туындылары жарық көріп отыр.

Аударма – өркениетті елдер үшін ақпарат алудың, мәдениет, экономикалық байланыстар орнатудың негізгі көзі. Мәдени мұра (2004-2006 жылдар аралығында) стратегиялық ұлттық жоба бағдарламасы – қазақ аударма саласының алдынан кең өріс ашып, жаңа бағыт берді. Азия, Африка, Еуропа, Австралия, Америка құрлықтарындағы сан алуан тілді

халықтардың тарихы мен әдебиетіне арналған жаңашыл ізденістердің, тарихи-мәдени жүйелеулердің әдеби үдеріс дамуы қозғалысындағы жанрлар ерекшеліктерін қазіргі уақыт талабымен тану, бағалау өзекті. Себебі, Тәуелсіз Қазақстан Республикасының жаңа тарихының жаңаша даму жетістіктері қатарын молайтқан Мәдени мұра бағдарламасы аясында алыс, жақын шет елдердегі бұрын қазақ оқырмандарына белгісіздеу болып келген халықтардың да тарихын, материалдық және рухани мәдениет қазыналарын таныстыру, ұрпақтардың тануына, бағалауына жол ашу – күн тәртібіндегі аса өзекті мәселелер қатарында бағаланады. Ұлттық рухани, мәдени, әдеби мұраларды қорғау, зерттеу, жандандыруды мықтап қолға алып, гуманитарлық акция ретінде жүргізілген бұл бағдарлама – біздің әлемдік өркендеуіміздің нақты көрсеткіші болды деуге болады. Бабалар сөзінің жүз томдығы – соның айқын дәлелі.

Әлем әдебиеті – туған әдебиетіміздің тұғырын бағамдауға, төл өнеріміздің өрісін кеңейтуге, әдебиетіміздің әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді. Өркениет құндылықтарын игеру, әлемдік рухани кеңістікке кіру бағытында бүгінде елімізде атқарылып жатқан игілікті шаралардың қатарында 2018 жылы құрылған Мазмұндама қоғамдық қоры баспасының еңбегін айтуға болады (*жоба жетекшісі – Шыңғыс Мұқан*). Жасыратыны жоқ, біз тәуелсіздік алғанға дейін әлем әдебиетін орыс тілі арқылы танып, аударып, оқып келдік. Бүгінде батыс, шығыс халықтарының тілін жетік меңгерген білімді жас мамандардың арқасында әлем әдебиетінің үздік туындылары түпнұсқадан аударылып, ел игілігіне ұсынылып жатқаны көңіл қуантады. Олар әлемдік бестселлер кітаптарды айтпағанның өзінде, елімізде ең алғаш болып саммари және non-fiction кітаптарды шығарып, таратушылар ретінде де көп еңбек жасап жатыр. Ел игілігі үшін қызмет етіп жатқан аталған жобаның алға қойған мақсат-мұраттары да, идеясы да айқын, қажетті әрі тиімді.

Адамзат тарихындағы ежелгі заманнан қазіргі кезеңге дейін талай белестерден өткен, жалпы адамзаттық құндылықтар ұлағатын жинақтаған әлем әдебиеті мұралары – ұлтты мәдени-интеллектуалдық тұрғыдан байытудағы негізгі фактор. Әлем әдебиетінің құнды мұралары тілімізге толық аударылса бүкіл әлем халықтарына ортақ әдеби ықпалдастықты, тарихи-мәдени байланыстарды, поэтикалық үндестіктерді зерделеуге бағытталған ізденістер дамытылатыны сөзсіз. Бүгінде аударма үздіксіз дамып, үнемі қозғалыс үстінде және оның әрқашан өзекті болатындығы зерттеушілер де назарында [4].

Қай ұлттың әдебиетін алып қарастырсақ та, барлығына ортақ ой, түп қазығы Қайткенде адам қалады адам болып деген заманауи қағиданы

насихаттауға қызмет етеді. Демек, жалпыадамзаттық құндылықтарды танып, игеруде өзге халықтар әдебиетін тануға көмектесетін дүниелерін аудару ісі сол халықтың тарихи кешулерін, қоғамдық-әлеуметтік тұрпатын, діни-мәдени болмысын, географиясын, белгілі бір экожүйедегі орнығу сипаттарын жетік білуді және сол білікті ғылыми жүйеге түсіріп, жан-жақты талдап-таразылауды қажет етеді [5]. Әдебиеттің ұшан-теңіз мұралары ішінен замана сынынан өткен, танымдық, көркемдік құндылығы ешуақытта сарқылмайтын туындыларды оқу арқылы адамзат ұлағатын бойына сіңіретіндігі айқын. Бүгінде Азия халықтарының әдеби канонын құрып, арнайы зерттеулер жүргізіліп жатқандығы да осының дәлелі [6].

Қорытынды

Әлем әдебиетін танып-білудің маңызы одан алатын мол тәжірибемен байланысты. Жер шарындағы барлық адам – біртұтас, бәрі рухани деңгейде бір-бірімен тығыз байланысты дейтін болсақ, шетел әдебиеті – сөзсіз, ең қажетті сала. Ғалым Қ.Жаманбаева: Ұлт психологиялық тәжірибенің жетімсіздігінен зардап шегеді [7, 24 б.] дей келе, Абайдың аударма ісіне неліктен терең көңіл бөлгенін түсіндірген. Кеңестік заманда біз үшін әлемдік әдеби, мәдени ақпарат жабық болып, қатаң цензура үстемдік алды [8]. Тәуелсіздіктің тек формальды түрде ғана болуы емес, ұлт үшін іс жүзінде рухани тәуелсіздік пен ой тәуелсіздігіне қол жеткізу маңызды, ол үшін қажетті білімдер мен тәжірибелерді меңгеруде әлем әдебиеті мұралары қажет. Тіпті мектеп жүйесі қазіргідей бірегейленбеген тұста да Абайдың өз аулында шетелдің көркем шығармаларын Әбдірахман мен оның айналасындағы жастарға үгіттеп, шетел әдебиетінің үлкен бір формалды емес мектебін қалыптастырғаны белгілі. Алаш зиялыларының аударма ісіне ерекше көңіл бөлуі де бекер емес. Олар әлем әдебиетінің ұлт ретінде өсуіне үлкен себі тиетінін жазбай таныды. Дүниеауи тұтастыққа қарай көш түзеген жаһандану дәуірінде әлем әдебиетінің інжу-маржандарын білудің қажеттілігі мен өзектілігі артпаса, кемімейді. Бұл құндылықтарды ана тілімізде жеткізудің ұлт руханиятындағы ең маңызды фактор екендігін К.Юсуп: біздің бүгінгі ұлық мұрат бүкіл әлемнің классикалық әдебиетін қазақ тілінде сөйлету болуға тиіс. Сонда ғана ана тілінен заманға лайық қорегін алған жас буын басқа тілге телмірмейтін болады [9, 3 б.] деп айқындаған. Тіптен кейбір халықаралық зерттеулер де жас буынға жаңа технологияларды үйретуде және оларды этикалық нормаларды сақтауға дағдыландыруда әлемдік классикалық әдебиет үлгілерінің қызметі орасан екенін көрсетіп отыр

[10]. Демек, ұрпақтың өзгенің таңсығына таңырқап, өзгенікін өзінен жоғары қоюының басты себебі – қажет дүниені, ақпаратты, барлығын ана тілінде алмағандықтан.

Қаржыландыру туралы ақпарат

«Зерттеуді Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті қаржыландырып отыр (2023 ж. 1 наурыз, №05-04/149 шарт)».

ӘДЕБИЕТ

[1] Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – Москва: Прогресс, 1979. – 295 с.

[2] Юсуп К. Әлем әдебиетін қазақша сөйлетуге тіліміздің құдіреті жетеді // Астана хабары – 2007. – 17 қараша. – №187.

[3] Назырбаев Қ. Әлем әдебиетімен қайта таныстырмақшы // Жас Алаш – 2002, 6 шілде, №80. – 7 б.

[4] Алдабергенова А.А., Зихроллаев Э.М. Бәсекелес аудармалардың пайда болу мәселелері (абсурд әдебиетінің аудармалары негізінде) // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Филология сериясы. – 2023. – №3 (70). – Б. 265-279.

[5] Hoff H. From ‘intercultural speaker’ to ‘intercultural reader’: A proposal to reconceptualize intercultural communicative competence through a focus on literary reading // Intercultural competence in education: Alternative approaches for different times. – Springer, 2016. – P. 51-71. – URL: doi 10.1057/978-1-137-58733-6_4

[6] Lockey Sophie A.M. Compiling a contemporary Central Asian literary canon perspectives from north American scholarship // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Филология сериясы. – 2023. – №4 (71). – P. 356-364.

[7] Жаманбаева К. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері. Эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 138 б.

[8] Tokshylykova G.B., Kalibekuly T, Karimova G. The reflection of famine in modern Kazakh novels // IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences. – 2019. – Vol. V, Issue 15. – P. 231-239.

[9] Юсуп К. Алтын көпір. Әлем әдебиеті журналының алғашқы нөмірі жарық көрді // Егемен Қазақстан – 2006. – 11 қазан. – №246/249. – 3 б.

[10] Berne R. and Schummer J. Teaching societal and ethical implications of nanotechnology to engineering students through science fiction // Bulletin of Science, Technology & Society. – 2005. – 25(6). – P. 459-468. – URL: doi: 10.1177/0270467605283048

REFERENCES

- [1] Dyurişin D. Teoriya sravnitel'nogo izuçeniya literaturı. – Moskva: Progress, 1979. – 295 s. [in Rus]
- [2] Yusup K. Alem adabietin qazaqşa soyletuge tilimizdiñ qudireti jetedı // Astana xabarı – 2007. – 17 qaraşa. – №187. [in Kaz]
- [3] Nazırbaev Q. Alem adabietimen qayta tanıstırmaqşı // Jas Alaş – 2002. 6 şilde, №80 [in. Kaz]
- [4] Aldabergenova A.A., Zikhrollayev E.M. Problems of the emergence of competing translations on the basis of translations of absurd literature // Abilay xan atındagı QazXQ jane ATU, Filologiya seriyasi. – 2023. – №3 (70). – P. 265-279.
- [5] Hoff H. From 'intercultural speaker' to 'intercultural reader': A proposal to reconceptualize intercultural communicative competence through a focus on literary reading // Intercultural competence in education: Alternative approaches for different times. – Springer, 2016. – P. 51-71. – URL: doi 10.1057/978-1-137-58733-6_4
- [6] Lockey Sophie A.M. Compiling a contemporary Central Asian literary canon perspectives from north American scholarship // Abilay xan atındagı QazXQ jane ATU, Filologiya seriyasi. – 2023. – №4 (71). – P. 356-364.
- [7] Jamanbaeva K. Til qoldanısınıñ kognitivtik negizderi. Émociya, simvol, tildik sana. –Almaty: Ğılım, 1998. – 138 b. [in Kaz]
- [8] Tokshylykova G.B., Kalibekuly T, Karimova G. The reflection of famine in modern Kazakh novels // IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences. – 2019. – Vol. V. – Issue 15. – P. 231-239.
- [9] Yusup K. Altın kopir. Alem adabieti jurnalınıñ alğaşqı nomiri jarıq kordı // Egemen Qazaqstan. – 2006. – 11 qazan. – №246/249. – 3b. [in Kaz]
- [10] Berne R. and Schummer J. Teaching societal and ethical implications of nanotechnology to engineering students through science fiction // Bulletin of Science, Technology & Society. – 2005. – №25(6) – P. 459-468. – URL: doi: 10.1177/0270467605283048

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА НАСЛЕДИЯ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

*Токшылыкова Г.Б.¹, Каримова Г.С.², Казтаева А.К.³

*¹магистр иностранной филологии, старший преподаватель
КазНПУ им.Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru

²PhD доктор, ассоциированный профессор

КазНПУ им.Абая, Алматы, Казахстан

e-mail: karimova_g77@mail.ru

³докторант 1 курса специальности «Литературоведение»
КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: aiym.kaztaeva@mail.ru

Аннотация. Мировая литература – многогранный, постоянно обновляющийся и пополняющийся процесс. В статье рассматриваются вопросы перевода, издания, публикации и популяризации мирового литературного наследия в независимой стране. Основная цель – установить эффективность перевода на родной язык, которое влияет на общественное сознание и систему мышления, формируя у реципиента такие добродетели, как нравственность и вера. Ведь в пространстве цивилизации доказано, что только литература очеловечивает человеческую душу. Признавая мировую литературу духовной ценностью, авторы в качестве основного направления берут систематическое внимание к истории ее перевода в нашей стране. Перевод произведений поднимающие проблему общечеловеческой ценности, является требованием эпохи глобализации. Обосновывается идея о том, что художественный перевод укрепляет литературную связь. Рассматривается, что литература нации вступает в контакт с мировой литературой на основе коммуникативных отношений.

В исследовании проблема признания, освоения и трансляции мировой литературы казахстанской публике представлена в хронологическом порядке и системно, что в свою очередь повышает научную и практическую ценность работы. И уделяется особое внимание эффективности и необходимости изданий, проектов, переводческих организации, которые пытаются делать это благое дело. Используя методы объяснения, описания, анализа, авторы доказали, что важность освоения мировой литературы на родном языке лежит в научных и общесоциальных потребностях независимого Нового Казахстана.

Принимая во внимание тот факт, что казахская литература, считающаяся частью мировой литературой, не может развиваться самостоятельно, авторы подчеркивают необходимость духовного обмена. В результате приводя важные примеры, выделяют, что при чтении,

анализе и усвоении настоящих классических произведений у молодого поколения формируется мировоззрение, отношение к себе и другим, расширяется кругозор познаний. Среди них уделение особого внимания проблеме художественного перевода, акцентирование внимания на его трудностях, качестве и значимости переводимых художественных произведений показывает ценность исследования.

Ключевые слова: классическая литература, цивилизация, императив, духовное пространство, перевод, культурное наследие, историко-типологическое сходство, искусство речи

THE PROBLEM OF TRANSLATING THE HERITAGE OF WORLD LITERATURE

*Tokshylykova G.B.¹, Karimova G.S.², Kaztaeva A.K.³

*¹Master of Philological Sciences, Senior Teacher, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru

²PhD, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan

e-mail: karimova_g77@mail.ru

³1st year doctoral student «Literary Study», Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aiym.kaztaeva@mail.ru

Abstract. World literature is a multifaceted, constantly renewing and replenishing process. The article deals with the issues of translation, edition, publication and popularization of world literary heritage in an independent country. The main goal is to establish the effectiveness of translation into the native language, which affects the public consciousness and system of thinking, forming in the recipient such virtues as morality and faith. After all, it has been proved in the space of civilization that only literature humanizes the human soul. Recognizing the world literature as a spiritual value, the authors take systematic attention to the history of its translation in our country as the main direction. Translation of works that raise the problem of universal value is a requirement of the era of globalization. The idea that artistic translation strengthens the literary connection is substantiated. It is considered that the literature of a nation comes into contact with the world literature on the basis of communicative relations.

In the study the problem of recognition, assimilation and translation of world literature to the Kazakh public is presented chronologically and systematically, which in turn increases the scientific and practical value of

the work. And special attention is paid to the effectiveness and necessity of publications, projects, translation organizations that try to do this good deed. Using the methods of explanation, description, analysis, the authors proved that the importance of mastering world literature in the native language lies in the scientific and general social needs of independent New Kazakhstan.

Taking into account the fact that Kazakh literature, considered a part of world literature, cannot develop independently, the authors emphasize the necessity of spiritual exchange. As a result, giving important examples, they highlight that when reading, analyzing and assimilating the present classical works, the young generation develops a worldview, attitude to themselves and others, and expands the horizon of knowledge. Among them, paying special attention to the problem of artistic translation, emphasizing its difficulties, the quality and significance of translated works of fiction shows the value of the research.

Keywords: classical literature, civilisation, imperative, spiritual space, translation, cultural heritage, historical-typological similarity, art of speech

Статья поступила 19.04.2024

**3 БӨЛІМ.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
PART 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF
FOREIGN LANGUAGE TEACHING**

UDC 811.512.122:378.147

IRSTI 16.31.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.025>

**EXPERIENCE OF APPLYING NEUROSCIENCE IN TEACHING
KAZAKH AS A SECOND LANGUAGE**

***Sarseke G.A.¹, Khopur A.Ye.²**

***¹ Candidate of Philology Sciences (PhD), Associate Professor**

**L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan, e-mail: sarseke_ga@enu.kz**

²PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University

Astana, Kazakhstan, e-mail: aigerimhopur@gmail.com

Abstract. Teaching and learning the Kazakh language as a second language are one of the main state issues in Kazakhstan. In the modern realities we need very efficient and sufficient approaches and methods of teaching the Kazakh language to non-natives living in Kazakhstan. Teachers and educators are looking for different ways to teach Kazakh as a second language. Nowadays there are not many researches related to the application of the advanced methods of teaching it. This article aims to establish the connection between neuroscience and the teaching of Kazakh as a second language. The article presents the theoretical basis of neuroscience and its basic concepts. This article represents results of conducting an experiment of teaching Kazakh as a second language to adults. Based on these neuroscientific concepts and strategies for teaching Kazakh as a second language, we designed and applied a Kazakh language course as a second language for adults. At the end of the course adult learners passed a final test according to the Kaztest system. During and at the end of the experiment course there was

not any special preparation for the final test. The results of the experiment showed that implementation of the neuroscientific concepts and strategies was efficient. According to the results of the experiment course we state that we can effectively construct the Kazakh language teaching course by having a thorough understanding of the brain function that neuroscience studies. Using the results of this experiment, educators and teachers of the Kazakh language can improve their methodology and contribute to the effective learning of the language by learners.

Keywords: teaching the Kazakh language, second language teaching, language teaching, Kazakh language, Kazakh as a second language, neuroscience, neuroscientific strategies, brain functions, memory

Basic provisions

For many years, the Kazakh language for non-native Kazakh speakers was taught in a traditional way as a native language. Fortunately, in recent years we have seen a trend of new methods and approaches in teaching Kazakh as a second language. Z.N. Utegulova et al. conclude that to help the Kazakh language learners master communicative competencies, a complex coverage of listening, reading, pronunciation, writing, and language activities facilitates the Kazakh language learning [1, p. 400]. R. Abnassyrova et al. suggest to study an experience of the global educational platforms for foreign language teaching, and also to create own teaching platforms based on advanced models for teaching the Kazakh language [2, p. 346].

We definitely see that modern reality requires a new perspective on teaching Kazakh as a second language. In this regard, we suppose that neuroscience - the knowledge about the brain and memory - can be useful for instructors teaching the Kazakh language as a second language to obtain high results and meet the needs of the learners. Scholars and educators state that designing educational courses without knowledge of the brain is like designing an automobile not understanding engines in full [3, p. 158].

Introduction

Neuroscience is a relatively new discipline that covers all achievements in the field of knowledge about brain and memory. When talking about neuroscience different terms are applied. Sometimes these terms are used separately or interchangeably. The main terms used in this sense are the following:

Neurology is a field of medicine studying the nervous system and its diseases.

Neurophysiology is the field of biology and neuroscience studying the process how neurons which are nerve cells receive and transmit information.

Neuroscience is the science studying relations of the brain and mind in all aspects.

Neuropsychology is a field of neuroscience that studies how psychological processes are arranged in the brain.

Neurolinguistics is a field of neuroscience that studies the relations between the brain and language in different aspects [4, p. 22].

Neuroscience is not limited to the fields listed above. It also includes cognitive science, chemistry, informatics, linguistics, medicine, physics, philosophy and psychology. As E.R. Kandel et al. state the task of the neuroscience is to understand the mental processes by which we perceive, act, learn, and remember [5, p. 2].

Brain cells called neurons are the main functional parts of the learning. These billions of neurons encode, store and recall the information when necessary, and control all aspects of the human behaviour. The brain changes physically when we learn. Neurons in the brain form connections (synapses) when we receive information or learn a new skill [5, p. 3]. These synapses transfer the information. We can strengthen these connections by constant repeating the information or practicing a skill. The learning process is successful only if changes in the brain activity take place.

Talking about neuroscience we need to note the basic concepts of the neuroscience which are neuroplasticity, learning and memory, learning and emotions. *Neuroplasticity*. Formation of synaptic connections, their constant reconstruction and the changes occurring in the nervous system are called neuroplasticity. We do not stop learning during our whole life. The human brain is a learning brain that has an ability to change and adjust itself according to the environmental demand throughout the life. Our brain grows and makes new synapses constantly [6, p. 2]. *Learning and memory*. Any learning process needs memory. Learning and memorizing cause formation of new neural connections. By understanding the learning process in the brains of the learners, we can say why they face difficulties to recall some themes. Memory is a process of storing and retrieving of information, however, it is not the same thing as learning or understanding. When we talk about memory, we mean deep and fundamental processes in the brain. These processes make basis for making long lasting neural connections [7, p. 36]. *Learning and emotions*. Emotions significantly affect the success or failure of learning. Positive emotions raise a student's attention which is important for learning. Uninteresting educational content cause inefficient learning. Additionally, positive emotions cause the release of the dopamine hormone and affect the

memory greatly. Emotional arousal benefits the encoding and consolidation of information in memory. Neutral and negative emotions have a negative effect on the memory. In a stressed situation stress hormone called cortisol is released which affects memory and blocks the ability to learn. Negative emotions mostly lead to false memories, and positive emotions help for successful recollection [8, p. 223]. Therefore, when designing educational courses, it will be useful to take into account the above-mentioned concepts which have a positive effect on the educational results.

Materials and methods

The following methods were used in this article: theoretical analysis of the foreign scientific literature, generalisation, systematisation, interpretation, and conducting an experiment. Conducting an experiment consisted of two stages. The first stage of the experiment included the creation of an educational program with implementation of neuroscientific strategies. At this stage a theoretical modelling was used. The second stage was providing the experiment. The experiment was conducted at the course of teaching Kazakh as a second language to adults. The experiment lasted 72 hours (3 times a week during 6 months). At the end of the course, a final test was conducted according to the Kaztest system for level A1.

Participants

In total there were six female Russian speaking participants that passed the Kazakh language course. We present general information in the following table.

Table 1. General information about the learners

Learner No	Age	Nationality	First language	Initial level of Kazakh
Learner 1	45	Kumyk (from Dagestan)	Russian	Beginner
Learner 2	39	Russian (married to a Kazakh)	Russian	Beginner, but there were Kazakh language lessons at school
Learner 3	40	Kazakh (married to a Russian)	Russian	Beginner
Learner 4	37	Russian	Russian	Beginner, but there were Kazakh language lessons at school and in the college
Learner 5	44	Russian	Russian	Beginner, but passed several Kazakh language courses
Learner 6	34	Russian	Russian	Elementary (had some knowledge of Kazakh from school)

Results

Kaztest is a Kazakhstani system of assessing the proficiency level in the Kazakh Language complying with the principles and requirements of international systems for assessing the proficiency level. The structure of Kaztest includes five blocks:

Listening consists of dialogues and monologues with 20 tasks;

Vocabulary-grammar test consists of 50 tasks for grammar and vocabulary;

Reading comprises texts with different content and style and includes 50 tasks;

Writing is the writing of a dictation, summary, or essay, depending on the level. The number of tasks varies from 2 to 4.

Speaking covers tasks for speaking, such as answering the questions in a dialogue and speaking without stops for 4 minutes.

In the final test we recreated all the blocks of the Kaztest using official materials [books Kaztest]. Further below in Figure 2 we show the results of every learner, and in Figure 3 we present the average results of the final test according to the Kaztest system. To confirm the level, it is necessary to score a threshold of 60% in every block of the test [9].

Table 2. Results of each learner in every block of the final test

Learner No	Listening (max. 20)	Vocabulary-grammar (max. 40)	Reading (max. 40)	Writing (max. 50)	Speaking (max. 50)	Total (max. 200)
Learner 1	16 (80%)	32 (80%)	34 (85%)	41 (82%)	43 (86%)	166 (88%)
Learner 2	14 (70%)	31 (77.5%)	31 (77.5%)	39 (78%)	40 (80%)	155 (77.5%)
Learner 3	13 (65%)	27 (67.5%)	29 (72.5%)	38 (76%)	35 (70%)	142 (71%)
Learner 4	14 (70%)	30 (75%)	32 (80%)	40 (80%)	42 (84%)	158 (79%)
Learner 5	15 (75%)	29 (72.5%)	33 (82.5%)	42 (84%)	39 (78%)	158 (79%)
Learner 6	15 (75%)	30 (75%)	35 (87.5%)	41 (82%)	41 (84%)	162 (81%)

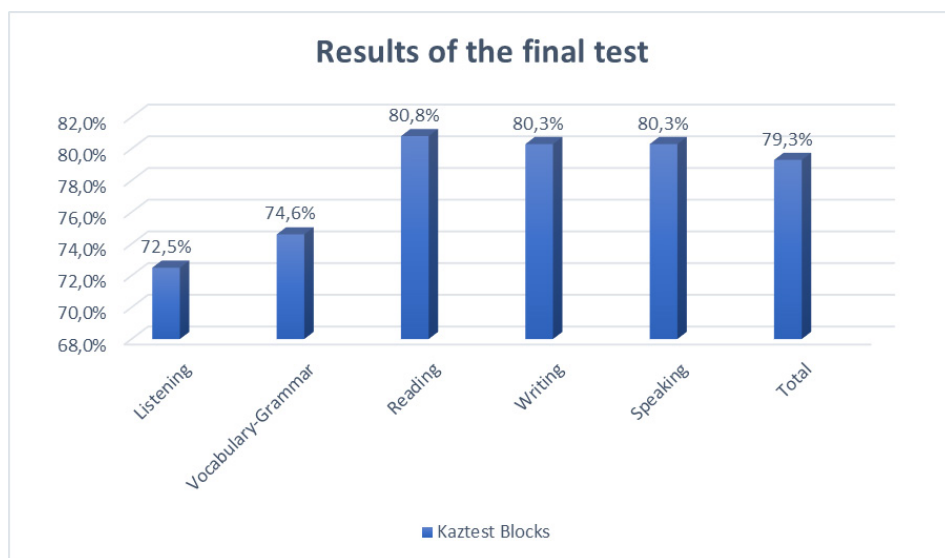

Figure 1 – Average results of the learners in every block of the final test

As we see in Table 1 and Figure 1 all the learners have shown a result of 60% in each Kaztest block necessary for confirming the A1 level. The total average score of the group is 79.3%. Lower results are in listening and vocabulary-grammar blocks, while better results are in reading, writing, and speaking.

Discussion

At the beginning of the course five learners were beginners and one had an elementary level. Most of them are representatives of nationalities other than Kazakh. During the course we applied all the neuroscientific strategies stated before. At the end of the course, according to the Kaztest system, all learners demonstrated score higher than 60% in every block of the final test, which was necessary for confirming the A1 level. These results show that the learners have mastered the course programme at a high level. In addition, we note that there was not any special preparation for the final test.

The educational programme of the experiment included the following grammatical themes: personal pronouns and endings, cases, possessive pronouns and endings, transitional present tense, imperative mood, past tense, present continuous tense, etc. Also, the programme covered the following lexical and speaking themes: Who am I; Professions; My routines; My Family; My City; My Home; At the Doctor's; In the Shop/Market; Hobbies and Sport; Giving Advice; Giving Orders; My Biography, etc.

During the course we used such neuroscientific strategies as grouping similar themes, spaced learning, recycling, purposeful hometasks, and using music. Further below we give an explanation for every mentioned neuroscientific strategy.

Grouping themes. Our brain always detects patterns. In every portion of new information the brain tries to find something already known. When the brain finds known patterns, it compares new and old information set in the memory and then defines what information is missing. L.H. Lewis and C.J. Williams state that teachers should base new learning on the prior experience of their learners [10, p. 5]. To follow this concept, we tried to group themes that are close to each other or complement each other. Firstly, we grouped Kazakh grammar themes with similar endings and then complemented these themes with lexical and speaking themes. This way we grouped personal pronouns and endings, and present transitional tense that had the same endings for the verbs in this tense and locative case. Then we completed with lexical and speaking themes like "Who am I?", "My work", and "My everyday routine". The second group of themes were possessive pronouns, endings of the possessive case, and adverbs of place for grammar with "My family", "I have a...", "My home", and "My city" for lexis and speaking. The third group was an accusative case with recycling of the present transitional tense with "My favorite things". The fourth group were an imperative mood and an ablative case for grammar with "Giving Advice", "Giving Orders", "Wishes for holidays", and "In the Shop/Market" for lexis and speaking. The fifth group was an instrumental case for grammar with "Hobbies and Sport" for lexis and speaking. The sixth group were past tense, ordinal numbers, and writing dates with "My Biography" and "What time is it now?" (which has the past tense in its structure). The last seventh group was a present continuous tense with "Actions in the moment" and "At the Doctor's".

Spaced learning. Teachers can enhance memory by using spacing for presenting concepts, which means providing small amounts of content [11, p. 148]. Since learning requires long-term memory, it is useful to break some grammar themes into several lessons rather than introducing them in whole in one lesson. J.J. Donovan and D.J. Radosevich found out that learners showed better results in spaced learning conditions than learners in massed learning conditions [12, p. 799]. The spaced learning condition made the acquisition and retention of new information better. Space and time conditions for learning a theme depend on the difficulty of that theme. If the theme is difficult, it is necessary to provide more time and space for it. In our experiment we started the course with the personal pronouns and endings, which do not have

analogues in the first language of the learners. For this reason, in the first lesson we introduced only first-person pronouns and endings in singular. In the next lesson second-person pronouns and endings in singular were given, and in the next class the plural forms of the personal pronouns and endings were given. The negative and interrogative forms of the said personal and endings were introduced in the next lessons. As well, we made revisions to the previously learned forms in every lesson. Such spaced learning was also used for teaching possessive pronouns and endings, cases, and tenses of the verb.

Recycling. Recycling and revisiting themes covered previously in the course solidify the long-term memory. This fits the principle of the neuroscience, which says, “Use it or lose it”. According to this principle, the learning needs constant recycling and review of the information; otherwise, it will be lost [11, p. 149]. We adhere to this principle by revisiting previous themes and structures in every lesson at the stage of warming up. Since recycling should be incorporated into the plan of the lesson, repeating the information over and over activates different neuronal networks, which ensures faster retrieval [11, p. 153].

Purposeful homeworks. As it was mentioned before the stronger the neural networks, the faster and better the retrieval of information. That is why, while doing the homework, learners recall the theme and strengthen their neural networks. Such homework helps the learners extend their understanding outside the classroom. But the main requirement is that homeworks must be meaningful and purposeful [11, p. 200]. At the course we gave homeworks for drilling and consolidating grammar and lexis. B. Knight claims that most institutions focus on the number of classroom hours; however, the most important is the self-study time of the learner [13, p. 9]. Furthermore, to provide more target language exposure every week, the homework was to watch an episode of the series and complete tasks according to it.

Using music. Music can be used as an emotional learning tool. Music affects our emotions, bodies, and mental images. Music can change the mood and state of a person. As E. Jensen states, “music works marvelously to energize, align groups, induce relaxation, stimulate prior experiences, develop rapport, set the theme or the tone for the day, stimulate the mind, facilitate fun, and inspire” [14, p. 164]. In order to get a positive effect of the music in the lessons the learners listened to Kazakh songs. We choose specific lyrics and songs that match our grammatical and lexical themes. A work with song was incorporated into the plan of the lessons, and only an appropriate part of it was selected for learning purposes.

Taking into account the final results we think that designing the course of the Kazakh language as a second language with the application of neuroscientific strategies and without special preparation for the final test has been efficient.

Conclusion

Having experienced the practical application of neuroscience in teaching Kazakh as a second language, we conclude the following. We can claim that this Kazakh language course, based on some strategies of neuroscience, was efficient for the learners. We recommend language teachers use concepts and strategies from neuroscience in Kazakh language lessons. Language teachers should understand how the human brain works and functions. In the new progressive era implementing only a pedagogical approach to teaching languages is not enough. So, language teachers should have a sufficient knowledge about brain function, principles of learning, memory and emotions that affect learning. This way they will be able to adapt available courses and programs to the level and abilities of the language learners, as well make these programs and courses emotionally positive. Also, language teachers should understand that all the obtained information is forgotten over time. That is the reason why language teachers should pay more attention to the recycling and restoration in memory activities.

We assume that we have not explored all the opportunities of neuroscience in our experiment. It is necessary to provide other experiments implementing neuroscience for different language teaching aspects and themes. We conclude that the Kazakh language teachers with knowledge of neuroscience and the ability to implement neuroscientific findings will have the best outcomes in teaching Kazakh as a second language.

REFERENCES

- [1] Utegulova Z.N., Orazbayeva F.S., Orazalieva E.N., Shalkarbek A. Tildik kommunikatsiya: ustanymdar men kuzyrettilikter (Language communication: attitudes and competences) // Abylai khan atyndagy KazHKzhaneATU Khabarshysy. Filologiyalyk gylymdar” seriyasi. – 2024. – № 1 (72). – B. 400-416. [in Kaz.]
- [2] Abnassyrova R., Iskakova Zh., Yeskermessova G., Satbekova A. Kazak tilin okytudagy innovatsiyalyk tasilder: ashyk bilim beru platformalarynyn til uiretudegi aseri (Innovative approaches to teaching the Kazakh language: impact of open educational platforms on language teaching) // “Abylai khan atyndagy KazHKzhaneATU Khabarshysy”. “Filologiyalyk gylymdar” seriyasi. – 2024. – № 1 (72). – B. 346-364. [in Kaz.]

[3] Sham D.P. L. et al. The Significance of Neuroscience for Teaching English as Second Language (TESL) in the Digital Era // English Literature and Language Review. – 2019. – Т. 5. – № 9. – P. 158-163.

[4] Danesi M. Second language teaching: A view from the right side of the brain. – Springer Science & Business Media, 2003. – Т. 8. – 172 p.

[5] Kandel E. R. et al. (ed.). Principles of neural science. – New York: McGraw-hill, 2000. – Т. 4. – P. 1227-1246.

[6] Kweldju S. Educational neuroscience for second language classrooms //J-ELLiT (Journal English Lang. Lit. Teaching). – 2019. – Т. 3. – № 2. – P. 1-9.

[7] Johnson S., Taylor K. (ed.). The neuroscience of adult learning: new directions for adult and continuing education, number 110. – John Wiley & Sons, 2006. – Т. 81. – 96 p.

[8] Li L., Gow A.D.I. and Zhou J. The Role of Positive Emotions in Education: A Neuroscience Perspective // Mind, Brain, and Education. – 2020. – № 3(14). – P. 220-234.

[9] Kazakh Language Knowledge Level Assessment System. – URL: <http://kazakhtest.kz/about-center/KAZTEST-system-testing-procedure/> 27.02.2024

[10] Lewis L. H., Williams C. J. Experiential learning: Past and present //New directions for adult and continuing education. – 1994. – Т. 1994. – № 62. – P. 5-16.

[11] Tokuhama-Espinosa T. Making classrooms better: 50 practical applications of mind, brain, and education science. – WW Norton & Company, 2014. – 440 p.

[12] Donovan J. J., Radosevich D. J. A meta-analytic review of the distribution of practice effect: Now you see it, now you don't // Journal of Applied Psychology. – 1999. – Т. 84. – № 5. – 795 p.

[13] Knight B. How long does it take to learn a foreign language // Experience Better Learning. – 2018. – P. 15

[14] Jensen E. (ed.). Super teaching: Over 1000 practical strategies. – Corwin press, 2008. – 216 p.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА НЕЙРОҒЫЛЫМДЫ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

*Сәрсеке Г.Ә.¹, Хопур А.Е.²

*¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан,
e-mail: sarseke_ga@enu.kz

²докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
e-mail: aigerimhopur@gmail.com

Андатпа. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту және тіл үйрену Қазақстандағы басты мемлекеттік мәселелердің бірі болып саналады. Қазіргі шынайы жағдайда қазақ тілінде сөйлемейтін азаматтарға қазақ тілін оқытудың тиімді тәсілдері мен әдістері қажет. Сол себепті мұғалімдер мен оқытушылар қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың түрлі жолдарын қарастыруда. Өйткені қазіргі уақытта қазақ тілін оқытудың озық, заманауи әдістерін қолдану негізінде жасалған зерттеулердің аз екендігін байқадық. Сондықтан қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда нейроғылымды қолдану маңызды. Зерттеу мақаламыздың мақсаты – ми қызметі мен есте сақтау ерекшеліктерін зерттейтін нейроғылымды және қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту әдістемесін байланыстыру. Мақалада нейроғылым негіздері және олардың негізгі тұжырымдамалары көрсетілген. Аталған мақалада ересектерге қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту бойынша жүргізілген тәжірибе нәтижелері талданады. Нейроғылым тұжырымдамалары мен стратегияларына сүйене отырып, тәжірибе ретінде ересектерге қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту курсы өткіздік. Курс соңында білім алушылар Қазтест жүйесі бойынша қорытынды тестілеуден өтті. Курс барысында және соңында қорытынды тестілеуге байланысты арнайы дайындық жасалмады. Тәжірибе нәтижесі нейроғылыми тұжырымдамалар мен стратегиялардың тиімді екендігін көрсетті. Тәжірибе курсының нәтижелері негізінде қазақ тілін үйрету курсы ми қызметінің толық түсіндірмесін қамтитын нейроғылым арқылы қалыптастыру тиімді деп айта аламыз. Бұл мақалада жүргізілген тәжірибе нәтижелері қазақ тілі оқытушылары мен мұғалімдерінің өз әдістемесін оңтайландыруға және білім алушыларға тілді тиімді үйренуге мүмкіндік береді.

Ключевые слова: қазақ тілін үйрету, екінші тілді оқыту, тіл үйрету, қазақ тілі, қазақ тілі екінші тіл ретінде, нейроғылым, нейроғылым стратегиялары, ми қызметі, есте сақтау

ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ НЕЙРОНАУКИ В ПРЕПОДАВАНИИ КАЗАХСКОГО КАК ВТОРОГО ЯЗЫКА

*Сарсеке Г.А.¹, Хопур А.Е.²

*¹кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет, имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: sarseke_ga@enu.kz

² докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: aigerimhopur@gmail.com

Аннотация. Преподавание и изучение казахского языка как второго являются одной из главных государственных проблем в Казахстане. В современных реалиях необходимы эффективные подходы и методы обучения казахскому языку для граждан, не говорящих на казахском языке. Учителя и педагоги находятся в поисках различных способов преподавания казахского языка как второго. На сегодняшний день есть не так много исследований, связанных с применением передовых методов преподавания казахского. Целью данной статьи является установление связи нейронауки и преподавания казахского языка как второго. В статье представлены теоретические основы нейронауки и ее основных концепциях. В данной статье представлены результаты проведения эксперимента по обучению казахского как второго языка взрослым. Основываясь на данных нейронаучных концепциях и стратегиях преподавания казахского языка как второго, мы разработали и провели курс казахского как второго языка для взрослых. По окончании курса взрослые обучающиеся сдали итоговое тестирование по системе Казтест. В течение и по окончании курса эксперимента какой-либо специальной подготовки к заключительному тесту не проводилось. Результаты эксперимента показали, что применение нейронаучных концепций и стратегий является эффективной. По результатам экспериментального курса мы заявляем, что можем эффективно построить курс обучения казахскому языку, обладая глубоким пониманием функций мозга и памяти, которые изучает нейронаука. Применив результаты данного эксперимента, преподаватели и учителя казахского языка смогут усовершенствовать свою методику и способствовать эффективному изучению языка учащимися.

Ключевые слова: преподавание казахского языка, преподавание второго языка, преподавание языка, казахский язык, казахский язык как второй, нейронаука, нейронаучные стратегии, функции мозга, память

Статья поступила 01.03.2024

UDC 372.881.111.1

IRSTI 16.31.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.026>

**AN EXPERIMENTAL APPROACH TO TESTING THE TECHNIQUE
OF CREATIVE WRITING IN FOREIGN LANGUAGE
TEACHING AT A UNIVERSITY**

*Turganbayeva T.T.¹

*¹Master of Pedagogical Sciences, Senior Teacher, Kazakh National
Women's Teacher Training university, Almaty, Kazakhstan
e-mail: toty.turganbaeva@gmail.com

Abstract. This article delves into the investigation of the effectiveness of integrating creative writing activities within the context of foreign language classrooms at the university level. The primary objective is to scrutinize the conditions and outcomes associated with the implementation of creative writing techniques in foreign language instruction and its impact on language acquisition processes. Drawing inspiration from the theories of Noam Chomsky on first language acquisition and Stephen Krashen on second language acquisition, this study adopts an experimental approach to explore the influence of creative writing on language learning.

Employing methods such as contrastive analysis, descriptive analysis, and comparison, the study unveils the pivotal role of creative writing across different proficiency levels, ranging from intermediate to advanced fluency stages. It is observed that students, particularly during these stages, exhibit a heightened need for linguistic expression, transcending conventional academic written outputs.

Furthermore, the article categorizes and reviews various types of activities involving creative writing, shedding light on their potential outcomes. The experimental aspect of this research involves the implementation of creative writing techniques in university foreign language classes, yielding promising results. Through this experimental endeavor, students demonstrated enhanced engagement, improved language proficiency, and heightened creativity in linguistic expression.

The scientific novelty of this article lies in its unique exploration of the intersections between foreign language acquisition and creative writing, a topic relatively underexplored in local pedagogical inquiries. Theoretical significance is derived from the comprehensive analysis and systematization of a technique that is not yet widely integrated into foreign language teaching practices in Kazakhstan's higher education institutions. The practical

implications of the study extend to pedagogical and academic contexts, providing valuable insights for educators and researchers alike.

Keywords: creative writing, competence formation, LAD, creativity, critical thinking, language acquisition, language learning, foreign language teaching

Basic provisions

The pedagogy of foreign language instruction in Kazakhstani universities encompasses a multifaceted endeavor, with curricular frameworks typically mandating a minimum proficiency level, often set at B1. From this starting point, students embark on a journey of language acquisition and refinement, with pedagogical tasks tailored to their existing proficiency levels. While academic essays and other structured tasks are common, there is a notable gap in the utilization of creative writing techniques within local curricula.

Language acquisition involves two fundamental components: input and output. The former encompasses diverse materials, both authentic and non-authentic, that expose students to natural linguistic patterns. Authentic materials, in particular, facilitate language learning by providing real-world language usage examples. Conversely, the output refers to the verbal and written expression produced by students, often constrained by academic requirements and lacking in creative expression.

The ADDIE model, developed to address challenges in second language acquisition, provides a systematic approach to integrating creative writing activities into language learning curricula. This model, comprising Analysis, Design, Development, Implementation, and Evaluation stages, offers a framework for effective task planning and implementation.

To explore the effectiveness of creative writing in language learning, an experiment was conducted at Kazakh Women's Teacher Training University. Two groups of students, labeled as Group A (experimental) and Group B (control), underwent a two-month intervention. Group A engaged in regular creative writing tasks, while Group B followed the standard curriculum. The experiment revealed a slight reduction in the average number of mistakes in Group A's written output, indicating the potential benefits of incorporating creative writing activities in language teaching.

Despite its positive impact on language proficiency and confidence, creative writing alone does not impart academic writing skills. Instead, it complements traditional language instruction by fostering linguistic fluency and expression. Further research is needed to fully understand the mechanisms underlying its effectiveness and its role in promoting holistic language development. By embracing creative writing as a valuable pedagogical tool,

educators can enhance language learning experiences and empower students to become proficient communicators in the target language.

Introduction

Presently, the pedagogy of foreign language instruction within Kazakhstani universities embodies a multifaceted endeavor. Evidently, the curricular frameworks across most academic institutions in Kazakhstan stipulate a requisite proficiency level in a foreign language, typically set at level B1. Commencing from this baseline, students embark on a journey of language acquisition and refinement. Pedagogical tasks and instructional activities are meticulously organized and tailored to correspond with the students' existing proficiency levels.

Simultaneously, a degree of latitude is afforded in the assessment of students' verbal proficiency, where, for instance, the evaluation of an academic essay hinges upon the precision of vocabulary usage and grammatical adherence commensurate with a predetermined proficiency level. In essence, students commence their university education equipped with a certain level of foreign language proficiency and are tasked with enhancing it throughout their academic tenure.

For many Kazakhstani universities, the pinnacle of linguistic attainment expected upon a student's departure from the educational institution typically aligns with proficiency levels denoted as C1 or C2.

Now, there are two sides of language teaching, learning, and acquisition: the input and the output. The input includes texts, audios, videos and other verbal data which a student watches, reads, or listens to inside and outside the classroom. The input may vary from authentic texts and audios to non-authentic, specific materials and academic papers. It must be noted that the use of authentic input pretty much always facilitates the process of language learning. G. Azhibekova notes that the utilization of authentic materials aids in the formation of the sociocultural competence [1]. The formation of the creative competence is noted by Zh. Astambayeva et al [2], while T.Kulgildinova, A. Kaidarova et al dwell on the overall necessity for learning English to succeed in the sphere of teaching and informational technologies [3].

The output includes everything the students produce in the target language. This mainly refers to their speeches and texts as well as their participation in various classroom activities. As noted by Chomsky, the ability to understand, process, and work with the input may be called competence, while the ability to produce adequate verbal output is referred to as performance [4]. In most cases, competence and performance are not

on the same level, the output being a level lower than the input. In other words, this refers to the fact that a student may understand and process the speech of a native speaker yet fail to produce a similarly fluent passage. There are numerous factors which influence the interrelatedness of competence and performance: psychological, cognitive, and linguistic.

The given article mainly focuses on the output, namely the written output which the students produce during the intermediate fluency and advanced fluency stages. Now there is a need to differentiate between language learning (a conscious and prolonged, fully controlled process) and language acquisition (a subconscious, partially controlled process the longitude of which is arbitrary). While learning a language might be compared to learning any complicated system as mathematics or cybernetics, acquiring a language – first or second – is a controversial process the roots of which are psychological. There are numerous theories of language acquisition, including the ideas of Noam Chomsky, Stephen Krashen, Lev Vygotsky, Elizabeth Bates, and Jean Piaget. Most of these theories apply to the acquisition of the first language, i.e., the process of how a child learns to use their mother tongue. The language acquisition device profoundly described by Chomsky implies that any child is born with an innate ability to speak any language [4].

At the same time, second language acquisition is also a debated topic as it appears to be far more important for adult learners. While their language acquisition devices are now out of reach, other methods, techniques, and subconscious processes seem to be taking place. In a nutshell, Stephen Krashen divided the general process of SLA (which may be even lifelong) into five main stages, the last two being intermediate and advanced fluency. It is during those stages that a student, a learner, an aspiring speaker starts to feel a need for verbal expression which goes beyond simple sentences and activities. Several foreign scholars, including Claire Kramsch and Diane Larsen-Freeman, claim that incorporating creative writing in foreign language teaching curricula might facilitate the process of SLA and ease the transition between the fourth and the fifth stages [5].

When it comes to the local experience of incorporating creative writing activities in a university EFL classroom, the number of such cases is limited. This is partly due to the fact that higher education has a set of requirements, one of which is the excellence of academic writing. The prevalence of academic essays (including opinionating, persuasive, and argumentative types) leaves little to no place for the writing activities involving other genres. At the same time, the usefulness of this technique is evident as the foreign experience shows. It is claimed that the creative, literary textual output is the one of the most beneficial types of verbal performance when attempting to acquire a foreign language [6].

Methods and materials

The methods of contrastive analysis, descriptive analysis, comparison, and experiment were utilized. Mainly, the methods and techniques of Kazakhstani higher educational institutions were compared and contrasted to those of other countries where foreign language teaching is also a crucial problem. We have also carried out an experiment involving two 2nd year student groups at the Kazakh National Women teacher training university. The groups were chosen carefully. In each group, there were fourteen students. They both exhibited level B1 proficiency in the foreign language before the experiment, and their written performance was mediocre. For two months, we were providing group A (the experimental group) with materials related to creative writing and actively encouraged them to express their thoughts in the written form. Group B, the control group, received no special materials, and the regular curriculum was applied to them. After experiment completion, we noticed slight changes in how group A expressed their thoughts on paper. Although this change does not prove that creative writing is an immensely effective technique, it does give an insight into how this technique might be used.

Results and discussion

A brief review of the existing research on language acquisition and creative writing.

Stephen Krashen, a prominent figure in the field of second language acquisition (SLA), posits a comprehensive theory outlining the stages of SLA [7]. According to Krashen's framework, SLA unfolds across five distinct stages, each delineating crucial milestones in the learners' linguistic development.

The initial phase, termed the Pre-production Stage or Silent Period, marks the outset of SLA, during which learners exhibit limited or negligible productive language capabilities in the target language. Following this phase, learners transition into the Early Production Stage, characterized by the emergence of rudimentary language output.

As learners progress, they enter the Speech Emergence Stage, wherein their language production becomes increasingly fluent and accurate. Notably, learners acquire the ability to construct more intricate sentences and articulate their thoughts with enhanced proficiency during this phase.

Subsequently, learners advance into the Intermediate Fluency Stage, indicative of a heightened level of linguistic proficiency. Here, learners demonstrate a more comprehensive command of the language, enabling them to engage in more nuanced linguistic interactions.

Finally, learners attain the pinnacle of linguistic proficiency in the Advanced Fluency Stage, where they exhibit a mastery of the target language akin to that of native speakers. It is imperative to recognize that these stages are not strictly linear or temporally bound; learners may traverse them at varying rates, and individuals may concurrently exhibit attributes from multiple stages.

Krashen's theory also underscores the pivotal role of comprehensible input in facilitating language acquisition. Comprehensible input refers to exposure to language that slightly surpasses the learner's current proficiency level, serving as a catalyst for linguistic development and comprehension.

Working with texts is a crucial part of both language learning and language acquisition. As T. Baranova states, there are different roles which a text plays in a classroom [8]. Let us dwell on a few types of textual input generally used in university EFL classrooms.

Non-authentic texts, tailored for language learners with specific vocabulary and controlled content, benefit beginner and pre-intermediate students but offer limited support for further language acquisition due to their artificial nature. In contrast, authentic texts encompass a diverse range of materials, including newspaper articles, book excerpts, emails, and road signs, providing natural language input that facilitates language acquisition.

As it has been mentioned before, language learning is a conscious and controlled process requiring systematic exercise, while language acquisition is a rather subtle, subconscious operation taking place "behind the scenes". A. Kuppens states that language acquisition may be incidental: say, a child learns a few English words after watching a foreign animated TV show [9]. With today's globalization, it has become much easier for learners to be exposed to the natural language material, the most widespread way of such exposure being through media. As the natural or authentic language material is not adapted to the levels of the learners, the presence of high-level (C1 or C2) input is always ensured in such cases.

The necessity of utilizing authentic and diverse materials was noted by various scholars, both foreign and local. Usually, it is advised to keep the balance between the two categories, ensuring the memorization of necessary vocabulary and grammar and also providing the exposure to natural linguistic patterns.

When it comes to output, however, the situation is slightly different. As Smith states, the input is usually more diverse than the output [10]. The ADDIE model was developed in the Middle East to help deal with the challenges of SLA.

- **Analysis.** The first stage of the ADDIE model involves analyzing the needs of the learners and the objectives of the creative writing activity. This

includes assessing the current level of language proficiency, identifying areas for improvement, and determining the goals of the writing task.

- **Design.** In this stage, the framework for the creative writing activity is developed based on the analysis conducted in the previous stage. This includes outlining the structure of the activity, determining the type of writing task (e.g., narrative, descriptive, persuasive), and selecting appropriate materials and resources.

- **Development.** Once the design is finalized, the actual content and materials for the creative writing activity are created. This may involve drafting prompts, providing examples, and developing guidelines or instructions for the learners. The focus is on ensuring that the activity is engaging, relevant, and aligned with the learning objectives.

- **Implementation.** During the implementation stage, the creative writing activity is introduced to the learners and carried out in the classroom setting. This may involve providing instructions, guiding students through the writing process, and offering support and feedback as needed. The goal is to facilitate active participation and meaningful engagement among the learners.

- **Evaluation.** The final stage of the ADDIE model involves assessing the effectiveness of the creative writing activity. This includes evaluating both the process and the outcomes of the activity, gathering feedback from the learners, and making any necessary adjustments or revisions for future implementation. The evaluation process helps to ensure that the activity meets its intended objectives and contributes to the overall language learning experience.

The ADDIE model provides a systematic approach to integrating creative writing activities into language learning curricula. By following the stages of analysis, design, development, implementation, and evaluation, educators can effectively plan, implement, and assess creative writing tasks that promote language acquisition and proficiency. This model has been widely adopted in various educational contexts, including the Middle East, as a framework for designing and implementing effective language learning activities [10].

The experiment: outline and results.

Before organizing the mentioned experiment, we found out the main errors made by the students of our university when fulfilling written tasks. We dwelled on the written tasks previously submitted by the Group A and Group B. Here are the main categories of mistakes found in their papers (usually those papers were semi-academic essays encompassing 250 words, a standard task of contemporary curricula).

1. **Errors in logic.** Inability to establish connections between ideas, resulting in a lack of coherence. **Flaws in cohesion:** absence of cohesive

devices to link parts of the text together. Example (rephrased):

My topic about the technology in modern world. Technology plays a big role. It has good and bad sides.

2. Stylistic inaccuracies. Inappropriate stylistic choices, such as using informal language in academic writing or employing academic terminology in creative works. Lack of stylistic embellishments and devices to enhance the text's quality.

Examples:

Well. Technology is important (this is the first sentence of an essay).

I want to say about ambition in person's life (the word "say" is used incorrectly; an article is omitted, and the general style is informal).

Ambitionless dog of ambitious masters (apart from the error in the word "ambitious", the overall style of this paper was not academic).

3. Structural inaccuracies. Errors in word order, known as "calque," stemming from unconscious translation of sentences from the native language to the target language. Examples (rephrased):

In the era of globalization necessary to be independent. (it is necessary).

4. Grammatical mistakes, spelling errors, punctuation inaccuracies, and word misplacement within sentences, unrelated to the influence of the native language's structure.

Examples:

It usually include (includes)

A hitkicker (hitchhiker)

Example of influence technology is laptops (word order error, article omission).

A more better example... (a much better).

We can see more freedomness (more freedom).

5. Lexical inaccuracies, including misuse of words, inappropriate word choices for the context, and interchangeable usage of similar-sounding words (paronyms).

Examples (specifically related to misuse of paronyms).

It collaborates the problem of using technology... (corroborates).

I handled research... (conducted).

The book was not consciosus (concise).

The following diagram illustrates the percentage of those mistakes in relation to each other. Every essay that we checked was flawed, and we counted the general number of mistakes, using it as a guide.

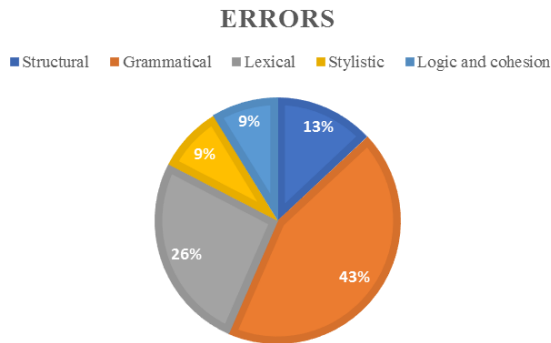

Figure 1 – Percentages of errors found in student written assignments

The errors stem from the disparity between the varied and genuine input and the constrained and structured output. Students predominantly engage in writing academic essays, persuasive texts, emails, formal and informal letters, which lack the use of literary style. While this controlled output aids in early language learning stages, its impact on language acquisition is limited. As stated by Senel, languages are meant to be the tools for creating literature [12]. Artistic expression is a stage through which the students go during the intermediate fluency period of language acquisition. The need for producing creative and genuine verbal output not necessarily limited to the academic style might be beneficial to encourage.

The following forms of creative writing are suggested taking into consideration the experience of the foreign language teaching methodics around the globe:

- Descriptive passages.
- Short philosophical essays.
- Short stories with a premade prompt.
- Short stories without a premade prompt.
- Scenarios.
- Character descriptions.
- Character questionnaires.
- Diaries.
- Poems and song lyrics.
- Novellas.

Before starting the experiment, we analyzed the variable which we were about to test. That variable was the average number of mistakes in a group. At this stage of our research, we did not measure any individual gains or progress, as it was more beneficial to dwell on how groups are affected by this technique. Before the experiment, the average number of mistakes was as following:

1. Group A: 10.4 mistakes for a 250-word essay.

2. Group B: 9.8 mistakes for a 250-word essay.

Participants.

- Two groups of students, totaling 28 participants, from the Kazakh Women's Teacher Training University.

- Group A: The experimental group comprising 14 students.

- Group B: The control group, also consisting of 14 students.

Experimental Procedure.

- The experiment consisted of two stages, each lasting one month.

- First Stage (Month One):

- Group A participants were instructed to write a diary in English in addition to their regular coursework.

- The diary entries could cover any topic but had to be somehow related to the curriculum.

- Entries were checked by the teacher every Tuesday and Friday, and students had the option to read them aloud.

Extracts from diary entries (unedited, original spelling preserved).

Today we had a lesson about technology we discussed it and we had a debate.

Yesterday my birthday was, and I got presents, but my friends didn't congratulate me.

Today the sky is beautiful I take pictures on my phone, and there are clouds, it's going to rain I think.

- Second Stage (Month Two):

- Group A students were tasked with writing short descriptive novellas related to the themes from their curriculum.

- Similar to the diary entries, novellas were checked on Tuesdays and Fridays by the teacher.

Creative Writing Tasks.

- Month One:

- Students wrote diary entries exploring various topics related to the curriculum.

One of those diary entries was specifically interesting: the one concerning the sky. The student wrote down the descriptions of sky almost every day, and here are some of the most outstanding (original spelling preserved):

Sky is like storm, like vortex, there are clouds in circles and they circle and circle, and then it rains.

*Today sky is white, nothing else, no clouds.
Today sky is blue, but like light blue, white and blue,
and where horizon it is white.*

Sunset was very red, and I took photos.

Another diary was solely dedicated to technology and its influence. The student decided to take digital detox and documented her experience.

*Day 1. First day, I feel sad but it's fine,
I delete Instagram and I don't enter Youtube.*

Day 3. I watched Tiktok today but I wont watch anything else.

*Day 7. I went to sleep at 11 o'clock, this is very early for me,
and I had good sleep.*

Day 10. My detox is finished, and I think it was a good experience.

- Month Two:

- Students crafted short descriptive novellas that expanded on themes from their coursework.

Measurement of Progress.

- The average number of mistakes per a 250-word essay was used to evaluate progress.

- Prior to the experiment, the average number of mistakes per essay in Group A was 10.4 mistakes.

- Following the two-month period, the average number of mistakes per essay decreased to 9.1 mistakes.

Here is another diagram showing the percentage of the mentioned categories of mistakes after the experiment. As we see, there is a slight decrease in the number of grammatical errors, meaning that the students may have become more confident with how they use language. The percentage of logical errors has also decreased, though it is necessary to note that the students did not start using more linking words.

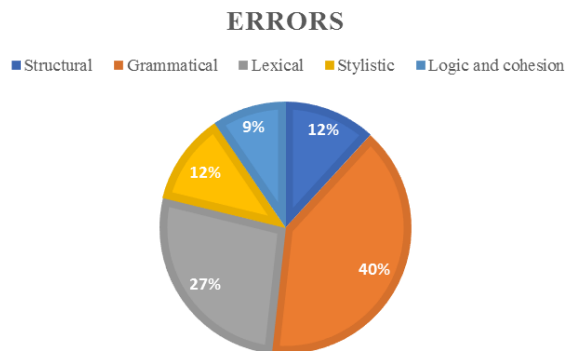

Figure 2 – The percentage of essay errors after the experiment

Analysis and Interpretation.

- The experiment demonstrated the impact of engaging in regular creative writing tasks on language proficiency and writing skills.
- Both stages of the experiment provided opportunities for students to express themselves creatively while using English.
- The slight reduction in mistakes suggests that incorporating creative writing activities into language learning may contribute to improved writing proficiency over time.

Conclusion

Creative writing, in essence, serves an aesthetic purpose and remains relatively undefined in English language teaching curricula. Local practices often limit creative writing activities to assigning students short stories based on predetermined prompts. However, these activities can encompass a wide range, including academic writing exercises, and their inclusion in foreign language teaching not only facilitates learning but also aids in the acquisition process.

Language acquisition and language learning represent distinct processes requiring different tools and techniques. Learning is a conscious, controlled endeavor involving intentional efforts, drills, and exercises, typically leading to fluency. In contrast, language acquisition is more subtle and implicit, less controllable in its entirety. Scholars have long studied first language acquisition, with Chomsky's language acquisition device being a notable concept within this framework. Second language acquisition, occurring in a more structured setting, allows for some influence over its aspects, with its five stages unfolding in a generally chronological order.

As learners progress to stages such as speech emergence or intermediate fluency, their need for advanced verbal output expands beyond academic writing. However, there often exists a disparity between the diversity of input and the controlled nature of output, leading to overregulation, which hampers second language acquisition.

Various creative writing activities, such as crafting short stories, completing character questionnaires, and maintaining diaries, are commonly used in English as a Foreign Language (EFL) instruction. Despite their effectiveness, these techniques are not fully integrated into Kazakhstani higher education curricula. Contrastingly, experiences from other countries demonstrate that implementing such techniques, even as standalone courses, can significantly enhance foreign language acquisition.

In conclusion, the experiment conducted at Kazakh Women's Teacher Training University has shed light on the efficacy of creative writing as a language teaching technique. Primarily, it has demonstrated that creative

writing is a harmless approach, offering students an avenue for linguistic expression without detrimental effects. However, further research is imperative to unravel the mechanisms underlying its effectiveness and its precise impact on language acquisition.

While the experiment revealed a slight improvement in grammar and lexicon among participants, it is crucial to note that creative writing alone does not impart academic writing skills. Instead, it fosters linguistic confidence and fluency, contributing to the broader process of language acquisition. Creative writing serves as a complementary tool in language education, enhancing overall language proficiency rather than targeting specific skills in isolation.

As such, the findings underscore the need for a nuanced understanding of the role of creative writing in language pedagogy. Future investigations should explore its integration with other teaching methodologies and its potential to promote holistic language development. By delving deeper into the mechanisms underlying its effectiveness, educators can harness the full potential of creative writing as a valuable tool in language instruction.

REFERENCES

[1] Azhibekova G. D., Dujsenbaeva Sh. S. Ispol'zovanie autentichnyh materialov kak sredstvo formirovaniya sociokul'turnoj kompetencii na zanjatijah inostrannogo jazyka (The utilization of authentic materials as a tool of forming the sociocultural competence during foreign language lessons) // Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2018. – №. 18-3. – P. 35-38. [in Rus.]

[2] Astambayeva Z., Kenzhetaeva R., Zhumash Z., Sagidolda N., Italmassova R. Assessment of future primary school teachers' development of creative competence: A case study // Journal of Education and e-Learning Research. – 2023. – №10(2). – P. 260-269. – URL: doi: 10.20448/jeelr.v10i2.4591

[3] Kaldarova A., Kulgildinova T., Berdenova S., Zakirova G., Zhanabayeva S. Subject-related communicative language competence: Exploring future information technology specialists' learning and teaching // Journal of Education and e-Learning Research. 11 (1). – 2024. – №11 (1). – P. 26 – 35. – URL: doi: 10.20448/jeelr.v11i1.5288

[4] Chomsky N. et al. Language and mind. – Cambridge University Press, 2006. – 190 p.

[5] Larsen-Freeman D., Long M. H. An introduction to second language acquisition research. – Routledge, 2014. – 416 p.

[6] Maloney I. The place of creative writing in an EFL university curriculum // Bulletin of Nagoya University of Foreign Studies. – 2019. – V. 4. – P. 229-251.

[7] Krashen S. Second language acquisition //Second Language Learning. – 1981. – Т. 3. – №. 7. – P. 19-39.

[8] Baranova T. V. Rol' teksta i metody raboty s nim v obuchenii inostrannomu jazyku na sovremennom etape (The role of text and the methods of working with it on the contemporary stage of foreign language teaching) // RGGU Bulletin. «Psychology. Pedagogy. Education» series. – 2021. – №. 3. – S. 41-49. [in Rus.].

[9] Kuppens A. H. Incidental foreign language acquisition from media exposure // Learning, media and technology. – 2010. – V. 35. – №. 1. – P. 65-85.

[10] Smith C. Creative writing as an important tool in second language acquisition and practice // The Journal of Literature in Language Teaching. – 2013. – V. 2. – №. 2. – P. 11-18.

[11] Almelhi A. M. Effectiveness of the ADDIE Model within an E-Learning Environment in Developing Creative Writing in EFL Students // English Language Teaching. – 2021. – V. 14. – №. 2. – P. 20-36.

[12] Senel E. The Integration of Creative Writing into Academic Writing Skills in EFL Classes // Online Submission. – 2018. – V. 6. – №. 2. – P. 115-120.

УНИВЕРСИТЕТТЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖАЗУ ӘДІСТЕРІН ЭКСПЕРИМЕНТ АРҚЫЛЫ ТЕСТІЛЕУ

*Турганбаева Т.Т.¹

*¹магистр, аға оқытушы, Қазақ Ұлттық қыздар
педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: toty.turbanbaeva@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада университеттің шет тілі сабақтары жағдайында шығармашылық жазу әдістерін интеграциялаудың тиімділігін бағалау мәселесі қарастырылған. Негізгі мақсат – шет тілін оқытуда шығармашылық жазу әдістерін қолданудың шарттары мен нәтижелерін және олардың тілді меңгеру процестеріне әсерін зерттеу. Бірінші тілді меңгеру бойынша Ноам Хомскийдің және екінші тілді меңгеру бойынша Стивен Крашеннің теорияларын зерттей отырып, бұл зерттеу шығармашылық жазудың тіл үйренуге әсерін зерттеуге эксперименттік тәсілді қолданады.

Қарама-қарсы, сипаттамалық және салыстырмалы әдістерді қолдана отырып, зерттеу тіл меңгеру деңгейінің орта деңгейден жоғары деңгейге дейінгі әртүрлі деңгейлерінде шығармашылық жазудың негізгі рөлін ашады. Студенттер, әсіресе, осы кезеңдердегі дәстүрлі академиялық жазудан тыс лингвистикалық экспрессияға деген қажеттіліктің артқанын көрсетеді.

Сонымен қатар, мақала шығармашылық жазумен байланысты әр түрлі іс-әрекет түрлерін жіктейді және зерттейді, олардың ықтимал нәтижелерін айқындайды. Бұл зерттеудің эксперименттік аспектісі – университеттердегі шет тілі сабақтарында шығармашылық жазу әдістерін қолдану, ол болса үміт берер нәтижелерге әкелді. Бұл тәжірибе арқылы студенттер белсенділік танытты және тілде шығармашылықпен жеткізу қабілеттері артты.

Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы жергілікті білім беру зерттеулерінде салыстырмалы түрде аз зерттелген тақырыптың шет тілін меңгеру мен шығармашылық жазу арасындағы байланысты бірегей зерттеуінде жатыр. Қазақстанның жоғары оқу орындарында шетел тілін оқыту тәжірибесінде әлі кең таралмаған әдістемені жан-жақты талдап, жүйелеуден теориялық мәні шығады. Зерттеудің практикалық өзектілігі білім беру және ғылыми салаларға таралып, мұғалімдерге де, зерттеушілерге де құнды түсініктер береді.

Тірек сөздер: шығармашылық жазу, біліктердің қалыптасуы, LAD, шығармашылық, критикалық ойлау, тілді меңгеру, тілді үйрену, шет тілін оқыту

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ТЕСТИРОВАНИЮ ТЕХНИКИ ТВОРЧЕСКОГО ПИСЬМА В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В УНИВЕРСИТЕТЕ

*Турганбаева Т.Т.¹

*¹магистр, старший преподаватель, Казахский Национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
e-mail: toty.turganbaeva@gmail.com

Аннотация. Статья затрагивает вопрос оценки эффективности интеграции методик творческого письма в контексте университетских занятий по изучению иностранного языка. Основная цель - изучить условия и результаты применения техник творческого письма в обучении иностранному языку и их влияние на процессы усвоения языка. Изучая теории Ноама Хомского о приобретении первого языка и Стивена Крашена о приобретении второго языка, данное исследование принимает экспериментальный подход для изучения влияния творческого письма на языковое обучение.

Применяя методы контрастного анализа, описательного анализа и сравнения, исследование раскрывает ключевую роль творческого письма на разных уровнях владения языком, начиная от промежуточного до продвинутого уровня свободного владения. Отмечается, что студенты,

особенно на этих стадиях, проявляют повышенную потребность в языковом выражении, выходящем за рамки традиционных академических письменных работ.

Более того, статья категоризирует и рассматривает различные типы деятельности, связанные с творческим письмом, проливая свет на их потенциальные результаты. Экспериментальный аспект этого исследования заключается в использовании методов творческого письма на уроках иностранного языка в университетах, что привело к обнадеживающим результатам. Через эту экспериментальную практику студенты проявили улучшенное вовлечение, повышенный уровень владения языком и расширенные возможности креативного выражения на языке.

Научная новизна данной статьи заключается в уникальном изучении взаимосвязи между усвоением иностранного языка и творческим письмом, темой, относительно мало исследованной в местных педагогических исследованиях. Теоретическая значимость выводится из всестороннего анализа и систематизации методики, которая еще не получила широкого распространения в практике преподавания иностранного языка в высших учебных заведениях Казахстана. Практическая значимость исследования простирается на педагогическую и научную сферы, предоставляя ценные идеи как преподавателям, так и исследователям.

Ключевые слова: творческое письмо, формирование компетенций, LAD, креативность, критическое мышление, усвоение языка, изучение языка, обучение иностранному языку

Статья поступила 01.04.2024

**4 БӨЛІМ.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
РАЗДЕЛ 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
PART 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY**

ӘОЖ 82-32

ҒТАХР 17.07.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.027>

**ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ МЕН ПОСТМОДЕРНИСТІК
ДИСКУРС САБАҚТАСТЫҒЫ
(А. КЕМЕЛБАЕВАНЫҢ «ТЫРНАҚ» ӘНГІМЕСІ БОЙЫНША)**

***Абдуллина А.Б.¹**

***¹докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
e-mail: anar.abdullina@rambler.ru, orcid: 0000-0001-8695-7417**

Аңдатпа. Зерттеу мақалада тәуелсіздік жылдарынан кейінгі қазақ прозасында қалыптасқан постмодернизм бағыты қарастырылған. Мақаланың мақсаты А.Кемелбаева шығармашылығын постмодернизм дискурсы аясында талдап, қазақ прозасындағы жаңашылдықтарды анықтау. Зерттеу мақаланың ғылыми және практикалық маңызы қазақ әдебиетіндегі постмодернизм бағытының дамуымен байланысты. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі шағын прозалық жанрларды интермәтінділік тұрғысынан талдауға жол ашады, сондай-ақ салыстырмалылық тұрғыдан зерделеу жұмыстың тәжірибелілігін арттырады. Зерттеу методологиясы қазақ прозасындағы автор трансформациясы, оқырманмен ойын, интертекстуалдылық, симулякр образдарының интерпретациялануымен байланысты. А.Кемелбаеваның «Тырнақ», Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» туындылары герменевтикалық әдіс арқылы талданып, шығармалардың ерекшеліктері анықталды. Зерттеуде Т.Прохорова еңбегіндегі В.С.Малаховтың пікірі, В.Курицын, В.Руднев, Ә.Қодар, С.Қасқабасов, Ж.Жарылғаповтың постмодернизм жайлы көзқарастары негізге алынды. Симулякр жайлы О.Бычкова, Г.Сәулембек пікірлері қарастырылды. Қазақ прозасындағы жаңашылдық Г.Орда зерттеуі негізінде айқындалып, жалпыадамдық құндылықтар Н.Худайбергенов зерттеуі негізінде талданды. Герменевтикалық әдіс арқылы А.Кемелбаеваның «Тырнақ» әңгімесінде интертекстуалдылық,

оқырманмен ойын сынды постмодернизм құралдары анықталды. Сонымен бірге туындыдағы детективті сипат, интеллектуалдық сұхбат элементтері айқындалды. Зерттеу мақаланың негізгі құндылығы қазақ әдебиетіндегі постмодернизм бағытының қоғам сипатын бейнелеудегі қызметін анықтаумен байланысты. Симулякр образы, симуляция құбылысы талданып, прозадағы негізгі қызметі анықталды. Шығармада симулякр образының негізгі қызметі қоғам кемшіліктерін әшкерелеу екені жан-жақты талданды. Зерттеуде постмодернистік жаңашылықтар проза поэтикасындағы өзгерістер, көркемдік-эстетикалық құндылықтар, шығармашылық еркіндік, авторлық кредо, авторлық позиция, сонымен бірге авторлардың жазудың жаңа құралдары мен әдістерін қалыптастыру арқылы қазақ прозасын жаңа деңгейге көтереді. Осы негізден ХХІ ғасырдағы қазақ қаламгерлерінің постмодернистік әдебиеттегі мифтік таным, мифтік сана негізінде терең зерттеу нысанына айналып отыр. Постмодернистік мәтіндерге идеялық-эстетикалық жүйелер, моральдық құндылықтар тән. Бұндай постмодернистік мәтіндерге тән ерекшеліктер А.Кемелбаева «Тырнақ» шығармасында анықталып, талданды.

Тірек сөздер: постмодернизм, интертекстуалдық, симулякр, интерпретация, авторлық кредо, авторлық позиция, герменевтикалық талдау әдісі, жаңа бағыттар

Негізгі ережелер

Зерттеу мақалада постмодернизм бағытының негізгі зерттеу құралдары анықталды. А.Кемелбаеваның «Тырнақ» әңгімесіндегі авторлық кредо, авторлық позиция қарастырылған. Туынды Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» шығармасымен салыстырылып, постмодернизмге тән ерекшеліктер айқындалған. Мақалада қазақ, орыс зерттеушілерінің пікірлері негізге алына отырып, қазіргі қоғам мәселесі де қарастырылған. Постмодернизм дискурсы арқылы қоғам шындығы әшкереленіп, оқырманмен ойын, интертекстуалдылық сынды постмодернизмге тән құралдар қолданыс тапқан.

Кіріспе

Өнер мен мәдениет, философия мен әдебиет салаларында постмодернистік көзқарастар ХХ ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап басымдыққа ие болды. Мәселен, француз философы М. Фуко зерттеуінде постмодернизмнің әдебиеттегі көрінісі авторлық трансформация негізінде қалыптасатынын айтады. Сонымен бірге, постмодернизм дискурсында симулякр ұғымының маңызы зор.

Ж.Бодрийяр ұсынған концепцияда «симулякр» ұғымы антикалық дәуірден басталса да, бүгінгі таңда шындықты көлегейлеу, иллюзия, мәңгі және тұрмыстық идеялардың көшірмесі ретінде анықталады. Виртуалды әлемнің негізі де симулякр образы арқылы танылады. Осы негізден постмодернизм дискурсын қарастыра отырып, А.Кемелбаева шығармашылығын зерттеу арқылы қоғамдағы өзгерістер мен автор трансформациясын, симулякр образын қарастырамыз. Орыс әдебиетінде постмодернизм жайлы В.Малахов, В.Курицын, В.Руднев пікірлеріне сүйенетін болсақ, әр кезеңде постмодернистік көзқарастар болған. Ә.Қодар зерттеулерінде постмодернизм батыс мәдениетіне тән құбылыс деп анықталады. С.Қасқабасов постмодернизмнің индустриалды қоғамда қалыптасқанын айтады. Сонымен бірге Г.Сәулембектің постмодернизм жайлы пікірлері, О.Бычкованың симулякр образы туралы зерттеулері негізге алынды. Қаламгердің «Тырнақ» әңгімесіндегі оқырманмен ойын әдісі, симулякр образы талданды. Сонымен бірге Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» шығармасымен салыстырылды. Екі шығарманы салыстыра отырып, мифологемалардың авторлық позициямен қолданыс тапқаны анықталды.

Постмодернизм бағытының қалыптасуына XX ғасырда орын алған оқиғалар әсер етті. Түрлі тарихи оқиғалар, экологиялық мәселелер құндылықтар жүйесін қайта қарастыруды қажет етті. Осы негізден ұлттық, жалпыадамдық құндылықтар қарастырылып, көркем шығармадағы маңызы анықталды. «Тырнақ» әңгімесін герменевтикалық талдау әдісі арқылы қоғам, қоғам болмысы айқындалды. Сонымен қатар автор-кейіпкер түсінігі анықталып, қаламгердің авторлық кредосы жан-жақты талданды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

В.С. Малаховтың пікірінше, постмодернизм терминінің өзі 1917 жылы қалыптасқан, десе де 1960 жылдары ғана кең таралып, 1980 жылдары концепция мәртебесіне ие болды. Постмодернизм ұғымы тура мағынасында «модернизмнен кейінгі» мағынасын білдіреді [1, 27 б.]. Постмодернизм бағытының қалыптасуына екі негіз бар. Біріншісі XX ғасырдың I жартысында орын алған тарихи оқиғалар: дүниежүзілік соғыстар, атомдық жарылыстар, экологиялық апаттар. Екіншіден, адамның әлем жайындағы түсініктерінің трансформацияға ұшырауы. Постмодернизм бағытының негізгі жаңалығы үлкен идеологияларға қарсылық таныту, бинарлық оппозицияға кекесінмен қарау деп танылады. Модернизмнен кейін қалыптасқан постмодернизм бұл бағыттағы негізгі ұстанымдарға, оның ішінде: «автор меніне»

күмәнмен қарау, шығарманы ойын түрінде беру, аласапыран дүниеден мән табу сынды элементтеріне кереғар саналады. Сонымен бірге, постмодернизм бағытын жасаудағы басты құралдар интертекстуалдылық, ирония, оқырманмен ойын, сонымен бірге көркемдік тұтастық болмауы сынды ұғымдар анықталады. Аталған бағыттың ерекшелігі ретінде реминисценция, интертекстуалдық, симулякр құбылыстары танылады.

Постмодернизм бағытына тән негізгі белгілер: 1. Авторлық көзқарастың ерекше позицияда көрініп, қаламгер автор-кейіпкер жүйесінде анықталуы; 2. Хронотоптың алмасып қолданылуы; 3. Көркем шығармада цитатаның қолданылуы; 4. Шығармада гипермәтін қолданысы; 5. Туындылардың хат, күнделік жанрында жазылуы [2]. Көркем шығарманың негізгі міндеті - белгілі бір шындықты жеткізу. Мәселен, реализм де, модернизм де шындықты жеткізуді көздейді. Реализм шындықты, қоғам бейнесін дәл сол қалпында бейнелеп, авторлық ұстаным анық көрінетін болса, модернизм адам шындығын боямасыз суреттейді. Осы негізден постмодернизм шындық болмысты танытуда оқырманмен ойын, интеллектуалды сұхбат тәсілдері арқылы оқырманның оқиғаларды өзі бағалап, өз пікірін қалыптастыруына бағытталған. Бұл орайда симулякр образының постмодернизмдегі қызметі автор танымымен байланысты екенін көреміз.

Ә.Қодар зерттеулерінде постмодернизмді Батыс пен Шығыс мәдениетінің тұтастығы деп анықтап, қазақ әдебиетінде қалыптасып келе жатқан жаңа бағыт ретінде түсіндіреді [3, 21 б.]. С.Қасқабасов болса постмодернизмнің қалыптасуын индустриалды қоғаммен байланыстырады [4, 4 б.]. Десе де кеңестік реализм негізінде қалыптасқан құндылықтар жүйесі өзгеруінен постмодернизм бағыты қалыптасты. Кеңестік реализм арқылы қалыптасқан шындық постмодернизмде мүлде басқа сипатта анықталады. О.Бычкова зерттеуінде симулякр философия мен семиотика саласы негізінде белгі ретінде анықталса, көркем образ арқылы образдың образы ретінде көрінеді [5, 10 б.]. Симулякр ұғымының ерекшелігі де осында. Образдың жай ғана образы болып қоймай, қоғамдағы оқиғалардың нақты себебін танудың алғышарты ретінде байқалады.

Зерттеу жұмысында А.Кемелбаеваның «Тырнақ» туындысы герменевтикалық талдау әдісі арқылы талқыланып, постмодернизм дискурсы жан-жақты қарастырылды. Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» шығармасымен салыстыра талданып, симуляция әдісі негізінде қалыптасқан кейіпкерлер әлемі жеке-дара анықталды.

Герменевтикалық талдау интерпретациямен тығыз байланысты. Қ.Жанұзақова, В.В.Гетьман, З.Бауман, А.Матюшкин сынды зерттеушілер герменевтикалық талдау әдісінің мәтінді жан-жақты талдау арқылы

танылатынын алға тартады. Ғ.Отарбаева зерттеу мақаласында көркем шығарманы түсініп талдағаннан бөлек, оқырман тарапынан жүргізілетін интерпретацияны да өткізу керек екенін айтады [6, 201 б.]. Бұл процесті автор герменевтикалық шеңбер деп ерекшелеп, оған тән анықтамалардың легін терең зерделейді.

Қазақ әдебиеттануында постмодернизм бағытын жан-жақты зерттеген С.Қасқабасов, А.Темірболат, Г.Сәулембек зерттеулерінде постмодернизмнің қоғамдағы өзгерістерді құндылықтық сипатта жеткізетінін анықтаған. Г.Сәулембек екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңнің постмодернизм атанғанын, өзіне дейінгі «ұлы идеяларды», оның ішінде тоталитаризмге, белгілі бір идеологияларға түбегейлі қарсы шыққан мәдениет екенін айтады [7, 23 б.]. Осылайша, постмодернизмнің қалыптасуы адамзат тарихында болып өткен оқиғаларды бағалау екенін көреміз. Симулякр ұғымы Ж.Делездің зерттеу мақаласында көркем образбен салыстырыла қарастырылып, постмодернизм эстетикасының символы ретінде танылады.

Нәтижелер және талқылау

А.Кемелбаеваның «Тырнақ» шығармасы постмодернизмге тән негізгі белгілер мен сипаттарға құрылған. Атап айтар болсақ, композицияның бөлшектенуі, мазмұн мен пішін арасындағы жүйесіздік, интермәтінділік, симуляция секілді әдістер арқылы жүзеге асқан. Шығармада жазушылық кредо поэтика мен композициядан бөлек философиямен, интермәтінділіктің көптеген әдіс-тәсілдерімен, симулякр образымен жаңаша сипатталған. Туынды «Табалдырық», «Жұмбақ», «Қарға», «Қорым», «Студент», «Қара дақ», «Омарта» деп аталатын бөлімдерден тұрады. Тырнақ жайлы этномәдени дүниетаным мынадай тіркестер арқылы көрінеді: «Тырнақ ұшындай күш-қуаты», «ажалының тырнақ ұшына келуі». «Жұмбақ» бөлімінде детективті сипат басым. Ауданнан келген полиция сержанты С.Жұматаев орын алған жұмбақ өлімнің себебін табуға келеді. Аталған бөлімде мифтік таным аңғарылады. Айдаһар, жезтырнақ сынды мифтік кейіпкерлер аталып, әлі де өмір сүруі мүмкін деген сенімді көрсетеді. Шығармадағы тырнаққа қатысты символдың бірі ұстаның дәстүрлі қолтаңбасы – құмай тырнағы. «Қарға» бөлімінде оқиға орын алған ескі қыстаққа полиция сержанты құрбанның туысы Ерболатпен бірге барады. Ерболат тырнақ жайлы молдамен болған әңгімесін есіне түсіреді. Ең бірінші Қабылдың Абылды өлтіріп, жер бетіндегі алғашқы қылмыстың орын алуы айтылса, екінші кезекте мифтік таным бойынша тырнақ пен шаштың лас екендігі жеткізіледі.

Шығарманың жаңашылдығы Саянның көзқарасынан байқалады. Ерболаттың тырнақ алған пышақты жеті сұққылап тазалайды деген пікіріне келіспейтінін, ондай әрекеттің негізінде қайшының әлі тұрмысқа енбегенін айтады. «Қорым» бөлімінде қорымда орын алған оқиғалар, нәліктен ел қонбауының себебін түсіндіреді. Осы ретте шығармада көрініс тапқан діни сенім мен жаңа көзқарастарды қарастырып өтсек.

Діни сенім. Туындыда қаза тапқан жанның сүйегіне түсу, арулап көму кезінде жасалатын әдеттер көрініс табады. Халқымызда ислам дінінің орнауымен бақұл болған жанды ақ кебінге орап, жер қойнына тапсырады. Сонымен бірге шығармада көрініс тапқан бақташыны аластап, ұшықтау үшін емші шақыруы да – халқымыздың діни сенімінің көрінісі. Бақташыны елсіз, жерсіз қалған қыстаудан тауып алуы Ерболатты және оның айналасындағыларды үрейге батырғаны сөзсіз. Бұндайда адам ойына миға сыймайтын өзге әлем өкілдері еске түседі. Осы себептен діни сүрелерді жатқа білетін емшіні шақыртып, науқастың бетін бері қаратуды көздейді. Туындыда ант мезгілі де аталған. Ол – бақи аттанар алдындағы соңғы демімен айтылатын бақидың шаһадаты. Сол мезетте жалғыз «тырнақ» деуі Ерболатты уайымға салады. Сол уайымымен Ерболат бұл жұмбақтың жауабын табу үшін молдадан да, шетелде оқитын баласынан да тырнақ жайлы ақпарат жинайды. Молдадан білген ақпараттары діни болғандықтан, Ерболаттың үрейі өрши түседі. Шығармада тырнақтың лас екендігі, түнде тырнақ алуға болмайтындығы айтылған. Сонымен бірге тырнақтың ешкімен, одан қалса ібіліспен байланыстыру халықтың діни сенімін тереңдете түседі. Көшпелі өмір сүрген халқымыз айдалада жалғыз түйір жүрген ешкіні көрсе үрейленетін болған. Шаш пен тырнаққа қатысты ырымдар қатарында сиқыр жасау да бар. Аталған екі затты сиқыр жасаушылар жиі қолданған. Одан бөлек, тырнақты, шашты отқа тастамай, жерге көміп тастаған. Хадистерде жұма күні тырнағын алған адамның бір жұма бойы пәледен, жаладан аман болатыны да айтылған. Сонымен бірге қабірдегі өліктің тырнағы өседі деген пікірдің қате екені де аталып өтеді. Халқымыздың көзден сақтасын деп тағатын бойтұмары ретінде бүркіттің тырнағы аталады. Осы негізден шығармадағы діни сенім арқылы тырнақтың мистикамен байланысты екені аңғарылады. Десе де, шығарманың келесі бөлімінде тырнаққа қатысты жаңа ақпараттар айтылады.

Жаңа көзқарас. «Студент» бөлімінде тырнақ жайлы энциклопедиялық ақпараттар қолданылған. Интертекстуалдылық белгілі бір автордан цитата келтіру ғана емес, энциклопедиялық ақпараттарды да келтіруде көрінеді. Мәселен, туындыда кванттық

физика, радиотолқындар, биоөріс, тербеліс заңы сынды ұғымдар аталады. Сонымен бірге адам тырнағы мен құстың қауырсыны кератин деп аталатын бірдей заттан түзілетіні, жануарлар мен құстардағы тырнақ ерекшеліктері, Ш.Уәлиханов айтып өткен қырғыздардың ант орнына тырнағын жалауы жайлы мәліметтер берілген. Жанартаудан бөлінетін ағат тасы, Сүлеймен патша отырған тақ та ақық тастың бір түрі саналатын оникстан жасалғаны, бұл ұғымның грекшеден аударғанда тырнақ мағынасын беретіні айтылады. Ғылыми деректер арқылы тырнақ жайлы ақпаратқа қаныққан Ерболат түсіндегі қорқынышынан бір сейіледі. Жануарлардың ерекшеліктері аталып, олардағы тырнақтың орналасуы мен құрылымы анықталады. Қабірдегі өліктің тырнағы өсуінің себебі қан жүрмейтін дененің сорайып көрінуінен. Бойтұмар жайлы жаңа көзқарас энергия түсінігімен байланысты. Діни сенімдегі тырнақтың мистикалық рөлі азайып, ғылыми ақпараттар арқылы тырнақ туралы ғылыми мәліметтерге қанығады.

Авторлық позиция. «Қара дақ» бөлімінде қорымда түсірілген суреттерді қарап, полиция сержанты жұмбақтың шешімін табуға ұмтылады. Автордың көзқарасы, авторлық позициясы қоғамдағы болып жатқан өзгерістерді Айванховтың «табалдырық қарауылы» ұғымы арқылы түсіндіреді. Сонда шығармадағы қара дақ құбыжық емес, адам баласының бойындағы қара пиғыл екенін жеткізеді. Адам баласының санасында қаншалықты у көп болса, өзгеге кесірі көп тиетіні айтылады. Адам баласының жаман жағын өзгелерден жасыратыны да қозғалады. Сонымен бірге шығармадағы Саянның суретші досымен сұхбаты интеллектуал сұхбат негізінде өрбиді. Тырнақтың жазмыш екені туралы қорытынды пікір қалыптасады. О бастағы құрбанның тырнақ деу арқылы жазмышты, тағдырды меңзегенін ұғынамыз. «Омарта» бөлімінде полиция сержанты Саянның ескі қорымға орналасқаны, Ерболаттың жүйкесі тынышталғаны айтылады. Шығарма композициясы бірізді болмауымен, интеллектуалдық, интертекстуалдық сипатымен ерекшеленеді. Туындыда аталған «Қара дақ» – симулякр образ. Барша жамандықтың жинақталған образы ретінде қара дақ – әр адамның бойында кездесетін жаман тұсы. Қара дақтың сәт сайын өсіп отыруы мифтік таным арқылы жезтырнақ сынды мифтік кейіпкерлерді еске түсіреді. Симулякр образының ерекшелігі осында. Қара дақ жағымсыз мифтік кейіпкерлердің бірі деп ойлағанмен де, олай болмай шығады. Авторлық позиция мифологеманы терең түсіне отырып, бүгінгі жаңа көзқарастарды естен шығармай, әр адамның жаман тұсын көрсетпеуге тырысатынын, әр адамның ішінде қара дақтың болатынын жеткізеді. Шығармада Абыл мен Қабыл аңызды қолданылған. Бұл аңыздың

қолданылуы қаламгердің жазушылық кредосына байланысты. Мәселен, М.Мағауин «Аласапыран» романында Абыл мен Қабылдың оқиғасын көшпенділік пен отырықшылық салттың қайшылығына негіз етіп қолданған. Өзге де қаламгерлер жақсылық пен жамандық қатынасын бейнелеуде Абыл мен Қабыл оқиғаларын шығармасында қолданады.

Н.Худайбергенов жалпыадамдық құндылықтарды зерделей келе, Д.Васильева мен Ш.Елеукенова пікірлерін негізге алады. Проза жанрында ұлттық құндылықтармен бірге жалпыадамдық құндылықтар кең қолданыста. Д.Васильева пікірінше әдебиеттің күрделі құбылыс ретінде анықталуы ұлттық, жалпыадамдық мәселермен байланысты. Ш.Елеукенова қазіргі әдеби процесіте этномәдени дүниетаным, этномәдени фундаментализм қалыптасқаны айтады [8, 137]. Әдебиеттегі эстетикалық бағыт ұлттық құндылықтар арқылы қалыптасады. Кейіпкерлер болмысы тарихи негізден бастау алып, шығарманың түпкі идеясына айналады. Г.Орда зерттеу мақаласында тәуелсіздік алған жылдардан бастап, тотализмдік жүйеден босаған қазақ әдебиеті еркін тақырыпта шығармалар жарық көргенін айтады [9, 179]. Қазіргі қазақ прозасында кеңестік билікті жақтау немесе цензураға сәйкес жазылған шығармалар орнына ұлттық, жаһандық құндылықтарды көздейтін шығармалардың көптеп жазылды. Осылайша, тұлға, қоғам, әлем үштігі дүниедегі қайшылықтардың негізі екені анықталады. Тәуелсіздік идеясы қаламгерлер үшін жаңа форманың бастауына айналды. Қоғамдағы орын алған өзгерістер арқылы жеке тұлға түсінігі қалыптасты. Солай, «социалистік реализм» түсінігі жоққа шығарылды [10, 20].

Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» шығармасындағы Бекторы – симулякр образ. Кейіпкердің негізгі бастауы мифтік таныммен байланысты болғанымен, көшірме ретінде көрінеді. Г.Сәулембек симулякр образды көшірменің көшірмесі деп таниды. Осы негізден Бекторы мифтік санадағы жағымсыз мифологема емес, бұл да адам жанының қара дағы, жасыруға тырысатын тұсы екенін аңғарамыз. Жазушы өмірде Бекторыны кездестіруден сақтасын дейді. Жұмыс жасап жүрген Қайырболды бір қызбен кезігіп, өзінің жүзігін тастап кетеді. Шығармада “жүрек” концептологиясына өте ерекше назар аударылған. Қорқақ адамның жүрегі болмайтынын, адамның қуанышты, бақытты сәттерді сезінуі дәл осы жүрекпен байланысты болатыны, “жүректің” түрлері, иелері, қазіргі қоғамдағы “жүрек” коммерциясы турасында айтылады. Бекторының образы қазіргі заманның болмысымен астасып, жамандық болмаса жақсылықтың қадірі болмайтынын түсіндіреді. Сағындықтың көрген түсі әлем жайлы пікірдің, жалпыадамдық құндылықтарды тереңдете түседі. Шығармадағы шегініс түс арқылы

жүзеге асқан. Автор-кейіпкер тізбегі арқылы мәтін тұтастай әлем болмысын бейнелейді. Жазушылық кредо дүниедегі болып жатқан құбылыстарға бейжай қарамаудан қалыптасқан. Бекторы «Ер Төстік» ертегісіндегі жалмауыздың қызы болса, «Бекторының қазынасында» қарапайым ғана сұлу қыз деп суреттелген. Дегенмен, заманауи Бекторы жалмауыздың қызынан мүлде бөлек. Симулякр образдың ерекшелігі де осында. Бекторы образының трансформациялануы арқылы бұрынғы қастық жасайтын жалмауыздың қызы емес, адам болмысының жағымсыз тұсын бейнелейтін образға айналған.

«Әлем – мәтін» түсінігі А.Кемелбаеваның «Тырнақ» туындысында хронотоп арқылы ерекше сипатта қолданылады. Жеке суреттелген оқиғалар тізбегі біртіндеп авторлық позициядан көркем баяндауға алмасады. Осылайша автор-кейіпкер тізбегі құрылады. Туындыда автордың мәтінге ену эффектісі көрініс тапқан. Осылайша А.Кемелбаева оқырманмен тығыз байланыс орнатып, қазіргі қоғамда болып жатқан оқиғалардың негізгі себебін анықтап береді. Жүйелі түрде жүзеге асқан суреттеулермен, бейнелеулер арқылы көркем мәтіндегі уақыт концепциясы бірде кейінге шегеріліп отырады. Енді бірде автор кейіпкерлерінің арасында интеллектуалды сұхбат құрастырып, интермәтінділікті тиімді қолданады. Тырнақ жайлы ақпараттардың барлығы да шығарманың постмодернизм дискурсын күшейте түседі. Сонымен бірге Т.Әсемқұлов шығармасындағы әлем жайлы пікірлер тізбегі де интермәтінділік арқылы жүзеге асқан. Екі шығарманы қарастыра отырып, А.Кемелбаева «тырнақ – жазмыш», Т.Әсемқұлов «жүрек – бастау» деген көзқарастарды ұсынамыз.

Автор тырнақтың жазмыш екенін тіркестер арқылы түсіндірмек болады. «Жаны тырнағының ұшына келу», «ажал тырнағына іліну», «түнде адам жаны тырнаққа ілініп тұрады» деген тіркестер арқылы тырнақтың адам жаратылысы үшін маңыздылығын көреміз. Осы негізден автор тырнақтың жазмыш мәнінде қолданылуының негізгі мәнін түсінеміз. Автор А.Кемелбаева автордың мәтінге ену тәсілі арқылы әдебиет пен өмірдің байланысын көрсетіп, «Тырнақ» туындысы арқылы шынайы өмірдегі жатсынудың әдебиеттегі бейнесін көрсетеді. Кейбір авторлар шығармаларында толықтай симуляцияның орын алғанын бейнелесе, қаламгер А.Кемелбаева қара дақ симуляциясы арқылы мәдениет пен болмыстың дефициті мәселесін ұғындырады. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап қазақ қоғамының трансформациясын қара дақ симуляциясы негізінде түсіндіруге тырысады. Сонымен бірге шығармада интеллектуалдылықтың жаңа типі ретінде кейіпкер Ерболаттың Лондонда оқитын баласы суреттелген. Дегенмен автор

тәуелсіздік жылдарынан орын алған өзгерістерді саралай келе, мәдени және адами құндылықтардың, этномәдени дүниетанымның сақталуы керектігін жеткізеді. Айта кетерлік артықшылық: оқырманмен ойын. Бұл – постмодернизмнің негізгі құралы. А.Кемелбаева «Тырнақ» шығармасында «қара дақты» оқырман дүлей күш, құбыжық деп күтеді, десе де авторлық позиция тұрғысынан олай болмай шығады. Қаламгер шығармаға детективті сипат бере отырып, қара дақтың мәнін интеллектуалдық сипаттан түсіндіреді. Т.Әсемқұлов болса, Қайырболды Сағындықтың тек түсінде болғанын оқырманмен ойын арқылы жеткізеді. Осы негізден постмодернистік шығармалар авторлық кредоның, позицияның әлем жайындағы бағалаулары арқылы қалыптасатынын аңғарамыз.

Қорытынды

Симулякр жөніндегі пікірлерді қорыта отырып, постмодернизм дүниетанымның негізі екенін көреміз. Постмодернизм тарихи, ұлттық, философиялық, ғылыми түсініктердің жиынтығы ретінде анықталады. Тырнақ жайлы ғылыми пікірлер туындының постмодернистік сипатын аша түседі. Аласапыран дүниеден мән іздеп, шығарманы оқырманмен ойын түрінде құру, туындыда интертекстуалдылықты қолдану – постмодернизм бағытының негізгі құралдары. Екі шығармада әлем жайындағы, бүгінгі қоғамдағы ащы шындықты симулякр образ арқылы анықтаған. Т.Әсемқұлов қоғамдағы мәселені ақшамен ғана шешілетінін Бекторының симулякр образы арқылы түсіндіреді. А.Кемелбаева болса адамдардың қазіргі таңда коуч, тренерлерді іздеп жүріп оқуының бір себебі ретінде өзінің жағымсыз сипатын жасыруға тырысқан жанның тірлігі ретінде санайды. Осылайша постмодернизм қоғамның сипатын бейнелеп қоймай, шындықты әшкерелеудің негізгі құралы екенін түсінеміз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Прохорова Т.Г. Постмодернизм в русской прозе: Учебное пособие. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2005. – С. 25-27.

[2] Вераксих И. Зарубежная литература. XX век курс лекций. Лекция №16–17. Литература постмодернизма ((niv.ru)

[3] Қодар Ә. Шығыс пен Батыс теке тіресі ме? «Әлемдік мәдениеттану ой-саласы». Он томдық. 8-том. Постмодернизм және мәдениет. – Алматы: Жазушы, 2006. – Б.11-21.

[4] Қасқабасов С. Постмодернизм // «Қазақ әдебиеті» газеті – 2009, №13, 10 сәуір. – Б.3-4.

[5] Бычкова О. Проблема Симулякра в постмодернистской литературе (на материале произведений А.Битова, Т.Толстой, В.Пелевина): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата фил. наук. – М., 2008. – С. 8-10.

[6] Отарбаева Ғ.Н. Мәтін және интерпретация: көзқарастар мен концепциялар // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2018. – №4 (172). – Б. 199-203.

[7] Сәулембек Г. Қазіргі прозадағы постмодернизм: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2017. – 136 б.

[8] Худайбергенов Н. Қазіргі қазақ прозасындағы жалпыадамдық құндылықтар: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2020. – 163 б.

[9] Orda G., Khudaibergenov N., Sarsenbayeva Zh., Amanzhol S., Mursalimova N. The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature // *Opción*, Año 35. – 2019. – №89. –P. 177-194

[10] Жарылғапов Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер. Монография. – Қарағанды: ЖШС «Гласир», 2009. – 400 б.

REFERENCES

[1] Prohorova T.G. Postmodernizm v russkoj proze: Uchebnoe posobie (Postmodernism in Russian Prose: A Study Guide). – Kazan': Kazan. gos. un-t, 2005. – S. 25-27. [in Rus.]

[2] Veraksich I. Zarubezhnaja literatura. XX vek kurs lekcij (elect. resurs) (Foreign literature. 20th century course lecture) [in Rus.]

[3] Qodar Ä. Şyğys pen Batys teke tırası me? (Are East and West perpendicular?) «Älemdik mädeniettanu oi-salasy». On tomdyq. 8-tom. Postmodernizm jäne mädeniet. – Almaty: Jazuşy, 2006. – B.11-21. [in Kaz.]

[4] Qasqabasov S. Postmodernizm (Postmodernism) // «Qazaq ädebietı» gazetı – 2009, №13, 10 säuir. – B.3-4. [in Kaz.]

[5] Bychkova O. Problema Simuljakra v postmodernistkoj literature (na materiale proizvedenij A.Bitova, T.Tolstoj, V.Pelevina) (The problem of Simulacra in postmodernist literature (based on the works of A. Bitova, T. Tolstoy, V. Pelevina)): avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata fil.nauk. – M., 2008. – S. 8-10. [in Rus.]

[6] Otarbaeva Ğ.N. Mätın jäne interpretasia: közqarastar men konsepsialar (Text and Interpretation: Perspectives and Concepts) // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2018. – №4 (172). – B. 199-203. [in Kaz.]

[7] Säulembek G. Qazırgı prozadağy postmodernizm (Postmodernism in contemporary prose): filosofia doktory (PhD) дәреjesin alu üşin daiyndalğan disertasia. – Almaty, 2017. – 136 b. [in Kaz.]

[8] Hudaibergenov N. Qazırgı qazaq prozasyndağy jalpyadamdyq qūndylyqtar (Universal human values in modern Kazakh prose): filosofia doktory (Phd) дәреjesin alu üşin daiyndalğan disertasia. – Almaty, 2020. – 163 b. [in Kaz.]

[9] Orda G., Khudaibergenov N., Sarsenbayeva Zh., Amanzhol S., Mursalimova N. The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature // Opción, Año 35. – 2019. – №.89. – P. 177-194.

[10] Jarylğapov J. Qazaq prozasy: aғymdar men әдістер (Kazakh prose: currents and methods). Monografia. – Qarağandy: JŞS «Glasir», 2009. – 400 b. [in Kaz.]

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОГО ПОЗНАНИЯ И ПОСТМОДЕРНИСТСКОГО ДИСКУРСА (ПО РАССКАЗУ А. КЕМЕЛБАЕВОЙ «КОГОТЬ»)

*Абдуллина А.Б.¹

*¹докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан
e-mail: anar.abdullina@rambler.ru, orcid: 10000-0001-8695-7417

Аннотация. В статье рассматривается направление постмодернизма, сформировавшееся в казахской прозе после принятия независимости. Цель статьи – проанализировать творчество А. Кемельбаевой в рамках дискурса постмодернизма и выявить новшества в казахской прозе. Научное и практическое значение исследовательской статьи связано с развитием направления постмодернизма в казахской литературе. Изучение малых прозаических жанров в современной казахской литературе с точки зрения интертекстуальности позволит повысить практичность работы. Методология исследования связана с авторской трансформацией, игрой с читателем, интертекстуальностью, интерпретацией образов симулякра в казахской прозе. Герменевтическим методом были проанализированы произведения А. Кемелбаевой «Коготь», Т. Асемкулова «Сокровище Бектора» и выявлены их особенности. В рамках исследования были изучены отзывы В. С. Малахова в труде Т. Прохоровой, также точки зрения В. Курицына, В. Руднева, А. Кодара, С. Каскабасова и Ж. Жарылгапова о постмодернизме. Для изучения понятия симулякра были изучены труды О. Бычковой и Г. Сәулембека. Новизна в казахской прозе была определена изучением исследования Г. Орды, а общечеловеческие ценности проанализированы на основе трудов

Н.Худайбергенова. С помощью герменевтического метода в рассказе А. Кемелбаевой «Коготь» были выявлены приемы постмодернизма, такие как интертекстуальность и игра с читателем. Вместе с тем в произведении выявлены элементы детектива и интеллектуального диалога. Основная ценность исследовательской статьи связана с определением деятельности направления постмодернизма в казахской литературе в изображении характера общества. Проанализирован образ симулякра, феномен симуляции, определена его основная функция в прозе. В произведении всесторонне проанализирована основная функция образа симулякра-разоблачение недостатков общества. В исследовании постмодернистские новшества выводят казахскую прозу на новый уровень через изменения в поэтике прозы, художественно-эстетические ценности, творческую свободу, авторское кредо, авторскую позицию, а также через формирование у авторов новых средств и методов письма. Исходя из этого, произведения казахских писателей XXI века становятся объектом изучения на основе исследования мифического познания, мифического сознания в постмодернистской литературе. Идеино-эстетические концепции, моральные ценности в постмодернистских текстах определены на основе произведения А. Кемельбаевой «Коготь».

Ключевые слова: постмодернизм, интертекстуальность, симулякр, интерпретация, авторское кредо, авторская позиция, герменевтический анализ, новые направления

**CONTINUITY OF NATIONAL COGNITION AND
POSTMODERN DISCOURSE
(BASED ON A. KEMELBAEVA'S STORY "THE CLAW")**

*Abdullina A.B.¹

*¹doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
e-mail: anar.abdullina@rambler.ru, orcid: 0000-0001-8695-7417

Abstract. The research article examines the direction of postmodernism, which was formed in Kazakh prose after independence. The purpose of the article is to analyze the work of A. Kemelbaeva within the framework of postmodernism discourse and identify innovations in Kazakh prose. The scientific and practical significance of the research article is connected with the development of postmodernism in Kazakh literature. The study of small prose genres in modern Kazakh literature from the point of view of intertextuality will increase the practicality of the work. The methodology of the research is related to the interpretation of the images of the author's transformation, playing with the reader, intertextuality, simulacrum in Kazakh

prose. “The Claw” by A. Kemelbaeva, “The Treasure of the Architect” by T.Asemkulov were analyzed by the hermenetative method and the features of the works were revealed. The study was based on the opinions of V. S. Malakhov in the work of T.Prokhorova, the views of V. Kuritsyn, V. Rudnev, A. Kodar, S. Kaskabasov, Zh. Zharylgapov on postmodernism. The opinions of O. Bychkova and G. Saulembek were considered about the simulacrum. Novelty in Kazakh prose was determined on the basis of G.Orda’s research, and universal values were analyzed on the basis of N. Khudaibergenov’s research. With the help of the hermeneutic method in A. Kemelbaeva’s story “The Claw”, the means of postmodernism, such as intertextuality, play with the reader, were revealed. At the same time, elements of a detective character and intellectual dialogue are revealed in the work. The main value of the research article is associated with the definition of the activity of the direction of postmodernism in Kazakh literature in the image of the character of society. The image of the simulacrum, the phenomenon of simulation is analyzed, its main function in prose is determined. The work comprehensively analyzes that the main function of the image of the simulacrum is to expose the shortcomings of society. In the study, postmodern innovations bring Kazakh prose to a new level through changes in the poetics of prose, artistic and aesthetic values, creative freedom, author’s credo, author’s position, as well as the formation of new means and methods of writing among the authors. Based on this, Kazakh writers of the XXI century become the object of deep study on the basis of mythical knowledge, mythical consciousness in postmodern literature. Aesthetic systems of reality, ideological and aesthetic values in postmodern texts are determined on the basis of A. Kemelbaeva’s work “The Claw”.

Keywords: postmodernism, intertextuality, simulacrum, interpretation, author’s credo, author’s position, hermeneutical analysis, new directions

Статья поступила 11.09.2023

ӘОЖ 821.512.122 (09)

ҒТАХР 17.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.028>

ХӘКІМ АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» КОНЦЕПЦИЯСЫ XXI ҒАСЫР КОНТЕКСТІНДЕ

*Мухамадиев Д.Б.¹, Бегманова Б.С.²,
Абдукаримова Г.А.³, Танабаева Г.Ө.⁴

*¹филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: dauren--77@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
e-mail: china_gulzhan@mail.ru

⁴филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
e-mail: tanabaeva75@mail.ru, ORCID ID: 000-9-0004-9407-6088

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақтың ұлы кемеңгері, хәкім Абайдың «толық адам» концепциясы қазіргі жаһандану дәуірінде жоғалып бара жатқан рухани құндылықтарымызды жаңғыртып, жоғымызды түгендеп, жан әлемін тазарту мен кемелдендіру бағытындағы құнды рухани ілім екені айқындалады. Ойшыл Абайдың аталмыш ілімі арқылы ақынды ғана танып қоймаймыз, өз-өзімізді танып, рухани дағдарыстан шығатынымыз сараланады.

Мақаланың мақсаты – хәкім Абайдың «толық адам» концепциясын бүгінгі жаһандану талаптары туғызып отырған жаңаша көзқарас тұрғысынан зерделеу. Ойшыл ілімінің мәні мен мағынасын, рухани құндылығын, өмірде практикалық тұрғыда қолданылуын саралау мақаланың өзектілігін көрсетеді. Көрнекті абайтанушы ғалым, профессор Мекемтас Мырзахметұлы хәкім Абайдың «толық адам» іліміне айрықша назар аударып, күрделі ұғымдарға талдау жасап, мәнін ашып берді. Ғалымның бүгінгі қоғамға аса қажетті «толық адам» концепциясының маңызын үздіксіз насихаттап келе жатқан қажырлы еңбегін пайымдау бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Алдыға қойылған мақсатқа қол жеткізу барысында ойшылдың ілімін зерттеп, ғылыми мәні терең еңбектер жазып жүрген ғалымның зерттеулерін, пайымды тұжырымдарын саралау жұмыстары жүргізілді.

Ойшылдың «толық адам» концепциясын зерделеген профессор М.Мырзахметұлының ғылыми тұжырымдарына және әдебиеттанушы ғалым жүйелеген данышпан ілімінің теориялық-практикалық қолданылу аясына талдау жасау мәселесі мақаланың негізгі бағыты мен идеясын айқындайды.

Мақаланың ғылыми тұжырымы мен нәтижелері әдебиеттанушы, абайтанушы ғалымдар мен қоғамдық ғылым салалары мамандарының зерттеулеріне дереккөз бола алады. Орта, арнаулы орта оқу орындарындағы факультативтік сабақтар мен жоғары оқу орындарында «Абайтану» пәнін оқыту барысында қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Мақаланы жазу барысында ғылыми талдау, жүйелеу, кешенді талдау, сипаттамалық және аналитикалық әдістер, ғылыми әдіснамалар басшылыққа алынды.

Зерттеу мақаланың нәтижелері қоғамдық ғылымдар салаларында бірқатар курстар мен семинарларда хәкім Абайдың «толық адам» ілімін зерделеу, түсіндіру, насихаттау барысында теориялық-практикалық тұрғыдан пайдалы болатынын айрықша атап өтуге болады.

Бүгінгі жаһандану дәуірінде хәкім Абайдың «толық адам» концепциясын жан-жақты, кешенді түрде зерделеу қажеттігі туындап отырғанын білеміз. Аталған ілімнің қазақ даласында дүниеге келген құндылық екенін мақтанышпен айта аламыз. Алдағы уақытта берісі түркі әлемінің рухани айнасына, арысы жаһандық ізгілік ілімі болып насихатталып, адамзаттың игілігіне қызмет ететін рухани құбылыс екенін пайымдау мақаланың құндылығы әрі жұмыс қорытындысының практикалық маңызы деп білеміз.

Тірек сөздер: хәкім, ғақлия, «толық адам», «үш сүю», «иманигүл», «хауас», ақыл, қайрат, жүрек, адамгершілік, абайтану, «хауас сәлим»

Негізгі ережелер

Хәкім Абайдың «толық адам» ілімі қазіргі жаһандану дәуірінде тоқырауға ұшыраған рухани құндылықтарымызды жаңғыртып, жоғымызды түгендеп, жан әлемін тазарту мен кемелдендірудегі таптырмас ілім қазынасы. Біз кемеңгердің ілімі арқылы ақынды ғана танып қоймаймыз, өз-өзімізді танып, рухани дағдарыстан шығамыз. Көрнекті абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметұлы ойшыл Абайдың мұрасын, хәкімнің Шығыспен байланысын тереңнен пайыммен зерделеп, алғаш рет ғылыми айналымға түсіріп, құнды еңбектер жазған, қазақ қоғамының дамуына өлшеусіз үлесін қосып келе жатқан көрнекті тұлға.

Кіріспе

Хәкім Абайдың «толық адам» концепциясын ғылыми тұрғыдан жүйелеп, руханиятымызда алатын орнына бүгінгі тәуелсіздік көзқарас тұрғысынан баға беріп, тәжірибелік тұрғыдан қолданылуы өзекті мәселелердің бірі. Ойшылдың «толық адам» ілімі қоғамды ізгілікке бағыттайтын рухани құндылық. Зерттеу мақалаға қоғамды адамгершілік, ізгілікке бағыттайтын Абайдың «толық адам» ілімінің теориялық және практикалық маңызы арқау болған. Көрнекті абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлы бүгінде Абайдың іліміне баса назар аударып, осы күрделі ұғымдарға талдау жасап, мәнін ашып, бүгінгі қоғамға оның игілігін үздіксіз насихаттап келеді. «Толық адам» ілімін жүйелеп, мәні терең ғылыми еңбектер жазған [1]. Рухани тұрғыдан дағдарысқа түскен адамзат баласын, қоғамды ізгілікке бағыттаудың негізгі жолы хәкімнің ілімін насихаттау, аталған құндылық арқылы қоғамды, жас ұрпақты адамгершілікке үндеу. Осы ілімнің маңызын дәріптеу, жүректерге сіңіру арқылы жас буынды тәбиелейміз. Ғалым М.Мырзахметұлы санамызды хәкімнің даналық дәрісіне бағыттауға, хәкімді, оның ілімін жаңаша сипатта зерделеуге үндейді. Зерттеушінің ғылыми мәні терең осындай тұжырымы аталған ілімнің өзекті құндылық екенін айғақтайды [1]. Көптеген зерттеушілер Абайдың Шығысқа қатысты әлемін зерделеуге жүрексініп бара алмады. Хәкімнің отыз сегізінші қарасөзінде күрделі терминдер өте көп болғандықтан көпшілігі оны түсіне бермейді, себебі ол хәкімнің бүкіл шығармаларының қорытындысы, түйіні іспетті.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу барысында абайтану саласының негізін салушы М.О.Әуезовтің аталған тақырыпқа қатысты ой-тұжырымдары, бағыт-бағдары, Абайдың Шығысқа қатысы, мақаламызға арқау болған «толық адам» ілімін жүйелеп, айналымға түсірген М.Мырзахметұлының, сонымен қатар ойшылдың қара сөздерін зерделеген Ж.Шойынбеттің, сондай-ақ ұлттық әдебиеттану ғылымына үлес қосқан өзге де зерттеушілердің ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынды. Хәкім Абайдың «толық адам» концепциясын зерделеу мақсатында ақын шығармашылығының көркемдік-идеялық, поэтикалық ерекшеліктерін анықтау барысында салыстырмалы-салғастырмалы, тарихи-хронологиялық, теологиялық, тілдік-этимологиялық, көркемдік талдау, жүйелілік-құрылымдық тәрізді әдістер пайдаланылды.

Профессор М.Мырзахметұлы хәкімнің даналыққа толы ілімін, оның жұмбағын жиырма жылдан астам уақыт бойы қажырлылықпен зерттеп, оның мәнін ашып берді. Осылайша, абайтану саласын жаңа

көзқарас тұрғысынан, жаңаша пайыммен зерделеді. Тыңнан түрен салған іргелі еңбектің нәтижесінде ойшылдың мұсылмандық Шығыспен байланысы, рухани әлемі М.Мырзахметұлы жүйелеген, талдаған түсінік, ұғымдар негізінде ашылды. Абайдың Шығысын білу үшін ислам құндылықтарын толық түсіну қажет. Өйткені Абай біріншіден, мұсылмандық Шығыстың перзенті болғандықтан, оның дүниетанымы, рухани жай-күйі исламмен біте қайнасып жатады [2, 10 б.]. Ғалым М.Мырзахметұлы Абайдың «толық адам» ілімі туралы зерттеу жүргізіп, тиянақты тұжырымдар білдірді. Кеменгердің ілімін жиырма жылдан астам уақыт бойы зерделейді. Санаға салмақ түсіретін күрделі ұғымдарға түсініктеме беру мақсатында «Абай лұғаты» атты ғылыми еңбек жазып, күрделі терминдердің мәні мен мағынасын оқырманға түсіндіріп береді [3]. Хәкім туындыларында оқырман қауымның түсінуіне қиындық туғызатын бес жүзге жуық күрделі терминдерді анықтап, оларға түсініктеме береді. Ойшыл шығармаларындағы «хауас», «хауас сәлим», «хауаси хамса захири», «пенделіктің кәмалаттығы», «жәуанмәртлік», «жан қуаты», «жан сыры», «мүтәкәлимін», «мантикин» және тағы басқа күрделі ұғымдарды талдайды. Ғалым әрі қаламгер С.Ғаббасов М.Мырзахметұлының «хауас» ұғымын зерделеп, жүйелеген қажырлы еңбегіне: «абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлының «хауас» жайында кең толғап жазуын ризашылық сезіммен атап өткенді жөн көреміз», - деп айрықша баға береді [4, 148 б.]. Ғалым С.Ғаббасовтың бұл тұжырымы М.Мырзахметұлының күрмеуі қиын күрделі мәселелерді терең пайыммен зерделеп, мәнін талдап берген еңбегіне дәйекті дәлел деп білеміз.

Нәтижелер және талқылау

Хәкім Абай туындыларында «хауас» термині үш мағынада қолданылады. Біріншісі, адамның бес сезім мүшелерін яғни, көру, есту, иіс сезу, дәм сезу және сипап сезуін білдіріп, аталған ұғымның көмегімен айналадағы қоршаған ортадан ақпарат алуда қызмет ететін құрал ретінде сипатталады. Екінші контексте осы сезім мүшелерінің сыртқы дүниедегі қандайда бір ақпаратты адам санасына дұрыс жеткізу қызметін атқаруы үшін түрлі сырқаттардан аман болуын «хауас сәлим» деген тіркесті атаумен қолданылады. Ал үшінші мағынасы аталған бес сезім мүшелері арқылы алынған ақпаратты тұжырымдап, қорытуы [5]. Бүгінгі таңда Абайдың іліміне бет бұрып, жан әлемін ізгілендіруге көштік. Мемлекет басшысы Қ-Ж. Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласында хәкім Абайдың ілімін жаңаша көзқарас тұрғысынан саралаудың уақыты келгенін, оған отандық зерттеуші ғалымдардың

жұмылуын, сонымен қатар өмір сүру салтымызда ойшылдың ғұмырын, ілімін өнеге ете білуге шақырады. Хәкімнің адамгершілік ілімін ұлттық деңгейдегі ұстанымға айналдыруға үндейді [6].

Ұлағатты ұстаздың шәкірті, абайтанушы ғалым Ж.Шойынбет өзінің зерттеуінде М.Мырзахметұлының хәкім ілімін жүйелі негізде зерделегенін, оны жас ұрпаққа насихаттауды өмірінің мақсаты ретінде ұстанғанын, сол ізгілікті шәкірттеріне табыс етіп, хәкімнің «толық адам» ілімін жас ұрпаққа насихат етуді тапсырғанын сөз етеді [7, 19 б.]. Демек, Абайды тану дегеніміз өзімізді тануды білдіреді. Хәкімнің ілімі қазіргі жаһандану дәуіріндегі жас буынның бағдарлы ұстанымына айналуы керек, ол үшін әр жүрекке кеменгердің даналық тағылымы насихатталуға тиіс.

Дала данышпаны Алланы сүюді (бірінші сүю) және адамзаттың барлығын «бауырым деп» сүюді (екінші сүю) әрі Хақтың жолы деп әділет жолын сүюді (үшінші сүю) насихаттаған. Ақын «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» туындысында жоғарыда аталған «үш сүюді» былайша жүйелейді:

...Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және Хақ жолы осы деп әділетті... [8, 19 б.]. Осыдан жалпы адамзатқа тән рухани құндылықтар туындайды. Ойшыл танымындағы «үш сүюді» («киманигүл») өзі қалыптастырған ізгілік ілімінің арқауы ретінде ұсынады.

Советтік кезеңнің идеологиялық талабына сай, Абай дүниетанымын зерделеген зерттеуші ғалымдар хәкімнің «үш сүю» тұжырымдамасын толық пайымдай алмағанын білеміз. Оған басты әрі негізгі кедергі сол уақыттағы идеологияның қысымы болғанын бүгінгі оқырман жақсы біледі. Тіпті абайтану саласының негізін қалаушы М.Әуезовтің өзі де «үш сүю» ұғымына байланысты пікір, тұжырымын емеурінмен ғана білдіре алған. Еліміз өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейін бұрын саяси тұрғыдан тиым салынған құндылықтарымызды, оның ішінде хәкім Абайдың даналық ілімі («толық адам»), «үш сүю», «үш таным», «үш ғылым» сынды тұжырымдары жаңа тыныс, көзқарастар арқылы ғылыми тұрғыдан зерделене бастады [9]. Демек осы «үш сүюді» көңілінің төріне қондырып, ізгілік жолына қадам жасаған адам Абай арман еткен ізгілік ілімінің жолына түспек. Ал ендігі кезекте «толық адам» қандай болу керек деген сауалға жауап іздеп көрелік. Бұл сұрағымызға ойшыл ақын шығармаларынан жауап табамыз.

*Қалың елім, қазағым қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,*

Бірі қан, бірі май бопенді екі ұртың... [8, 25 б.] деп халқының жасаған іс-әрекетіне күйінеді, жаны ауырып, қабырғасы қайысады.

Жақсы мен жаманды айырмай, бірі – қан, бірі – май болған, күндестігі асқан қалың елінің бойындағы ұнамсыз мінез-құлықты түзетудің қамын ойлаған Абай бұдан шығудың жолын іздейді. Осындай ұзақ ізденіс жолының нәтижесінде «толық адам» концепциясын қалыптастырады.

Абайдың «толық адам» туралы ойлары «Ғылым таппай мақтанба...» (1886 ж.) өлеңінен бастау алады. Себебі әлемнің қадірлі әрі ардақтысы саналы адам болғандықтан, оның жүрегіне имандылық пен ізгіліктің дәнін сеуіп, әлемге, қоршаған қоғамға, ел-жерге, тіпті адамды өз-өзіне пайдалы ету – хәкімнің ізгі арманы.

*...Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол...
...Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ,
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рахым, ойлап қой,*

Бес асыл іс көнсеңіз... [8, 36 б.] деп, жағымсыз қасиеттер мен ізгі қасиеттердің ара жігін ажыратып, тереңнен толғайды.

Бұл тұжырымын «Әуелде бір суық мұз, ақыл зерек...» (1889 ж.) философиялық шығармасында, сонымен қатар он жетінші ғақлиясында ары қарай дамытады. Хәкім Абай «толық адам» болудың қағидатын былай деп тұжырымдайды:

...Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек... [8, 76 б.]. Адам баласы ақылы мен қайратын – рақым, әділет, шапағатқа толы таза жүрекке бағындыру арқылы Абай армандаған «толық адам» деңгейіне жете алады. Ал «Малға достың мұны жоқ малдан басқа...» (1896 ж.) туындысында:

...Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті,

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек... деп, өз оқырманын «толық адамға» қажетті маңызды қасиеттердің иесі болуға шақырады [8, 48 б.].

Хәкімнің «жүрек культі» жайындағы тұжырымы негізінен поэтикалық бағытта ғана зерделеніп келгенін білеміз. Жүрек мәселесіне байланысты күрделі ұғымдар ойшыл дүниетанымындағы «толық

адам» ілімімен бір бүтін сабақтастықта зерделенбегені белгілі [9]. Абай шығармашылығының биік нысанасы саналатын «толық адам» концепциясы «жүрек культінен» басталады. Сол себепті ақын өз туындыларында «жүрек» мәселесін басты орынға қойып, ақыл мен қайратты жүрекке бағындырады. Хәкімнің он жетінші қара сөзінде: «...Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен, әділет, ынсап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не?!», - деп адамгершілік, мораль философиясында айрықша орын алатын «жүрек культіне» байланысты аксиологиялық аспектіге назар аудартады [10, 22 б.]. Жоғарыда «жүрек культі» мәселесін көтерген даналық ілімнің қазақ топырағында бастау алғанын тілге тиек етіп өткен едік. Еуразия кеңістігінде өмір сүрген дана бабаларымыздың даналық тағылымы, ілімдері бір-бірімен тығыз байланысы бар, өзара сабақтас құндылық құбылысы. Атап айтар болсақ, б.з.б. VII ғасырда Алып Ер Тоңға негізін қалаған «ахи» (жомарттық) ілімі; X ғасырда әл-Фараби бабамыз қалыптастырған «парасатты адам» ілімі; XI ғасырда Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білім» дастаны арқылы насихатталған «жәуанмәртлік» ілімі; XI-XII ғасырлардағы «Хал ілімі»; XIX ғасырдағы Абайдың «толық адам» ілімі; XX ғасыр басындағы Шәкәрімнің «ар ғылымы». Хәкім Абай жоғарыда айтылған өзіне дейінгі руханият қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығы, даналық ілімдерімен таныс болған. Олардың тағылымды ілімдерін жүрек көзінен өткізіп, сыни тұрғыдан, терең пайыммен зерделеп, тұжырымдап өзінің «толық адам» ілімін жүйелейді. Шығармашылығы арқылы қазақ қоғамына, оқырмандарына, келешек ұрпаққа насихаттайды. Хәкім Абайдың «толық адам» ілімі адамгершіліктің қайнар бұлағы.

Қорытынды

Хәкім Абайдың «толық адам» ілімі өлеңдері мен қарасөздерінде өзара сабақтастықта, жүйелі түрде насихатталады. Оны кешенді түрде зерттеу бүгінгі уақыттың талабы деп білеміз. Дана Абай өз дүниетанымының жұмбақ әлемі мен жүрегінің құпиясына бойлауды өсиет етеді. «Өлсем, орным қара жер, сыз болмай ма?...» (1898 ж.) атты шығармасында:

...Жүрегіңнің түбіне терең бойла,

Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла... [8, 78 б.] дейді. Ендеше, сол жұмбақ жанның жүрегінің құпиясына еніп, теңіз түбіндегі асыл маржандарын теріп алу үшін жүректі рухани тазартып, Жаратушының ақиқатын түсінуге ұмтылуымыз керек. Абай ілімі жан ілімі, рухани

ілім болғандықтан, оны түсінуге де жүректің кірінен, дүниенің кірінен арылуымыз қажет.

Қорыта келе, хәкім Абайдың даналық ой маржандары «толық адам», яғни кемелденген адам бойындағы асыл қасиеттермен ұштасып жатады. Өйткені ойшылдың ілімі тұтастай бір ғылыми жүйе. Сол себепті данышпан Абайдың «толық адам» концепциясын қазіргі заман талабына сай, жаңаша пайыммен зерделеу, насихаттау, ондағы құндылық қағидаттарын өмірімізде, қоғамымызда іс жүзінде қолданып, жүзеге асыру біздің парызымыз деп түйіндейміз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Мырзахметұлы М. Абайдың «толық адам» ілімі. – Алматы: Қазығұрт, 2020. – 240 б.

[2] Мырзахметұлы М. Ұлы ақын дүниетанымы туралы бірер сөз // Қазақ әдебиеті. – 2015. – 19 тамыз. – Б. 10.

[3] Мырзахметұлы М. Абайтану ғылымын түркі әлемін біріктіру мақсатында жолға қойдым. – URL: <https://adyrna.kz/post/45181>. 26.08.2020. 23.11.2023

[4] Абайтанушы ғалым / Құраст.:Т. Ербай. – Астана, 2001. – 256 б.

[5] Оразалиев С. Абай айтқан «жүрек». – URL: <https://islam.kz/kk/articles/atamura/abai-aitqan-jurek-3669/#gsc.tab=0.07.08.2021>. 23.11.2023.

[6] Тоқаев Қ-Ж. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. – URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy.08.01.2020. 23.11.2023

[7] Бақдәулетұлы Д. Хәкім Абай ілімінің шырақшысы // Қазақ әдебиеті. – 28.07.2023 – №30 (3872). – Б.19.

[8] Абай. Қалың елім қазағым. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.

[9] Құлбарақ С. «Толық адам» ілімі және бүгінгі жастар. – URL: <https://abaialemi.kz/post/view?id=1691.05.07.2020>. 11.2023

[10] Абай. Қара сөздер. – Алматы: Арда, 2007. – 168 б.

REFERENCES

[1] Myrzahmetuly M. Abaıdyń «tolyq adam» ilimi (Teaching Abay’s “complete man”). – Almaty: Qazyǵurt, 2020. – 240 b. [in Kaz.]

[2] Myrzahmetuly M. Uly aqyn dúnietanymy týraly birer sóz (A few words about the worldview of the great poet) // Qazaq ádebietı. – 2015. – 19 tamyz. – B. 10. [in Kaz.]

[3] Myrzahmetuly M. Abaitaný ǵylmyn túrki álemin biriktirý maqsatynda jolǵa qoidym (I set up Abay studies to unite the Turkic world). – URL: <https://adyrna.kz/post/45181>. 26.08.2020. 23.11.2023 [in Kaz.]

[4] Abaitanýshy ǵalym (Abay studies scientist) / Qurast.: M. Myrzahmetuly, T. Erbaı. – Astana: Rýhanıat ortalyǵy, 2001. – 256 b. [in Kaz.]

[5] Orazalıev S. Abaı aitqan «júrek» (“Heart” spoken by Abay). – URL: <https://islam.kz/kk/articles/atamura/abai-aitqan-jurek-3669/#gsc.tab=0.07.08.2021> 23.11.2023 [in Kaz.]

[6] Toqaeв Q-J. Abaı jáne XXI ǵasyrdaǵy Qazaqstan (Abay and Kazakhstan in the XXI century). – URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-akalasy.08.01.2020 23.11.2023 [in Kaz.]

[7] Baqdáýletuly D. Hákim Abaı iliminiń shyraqshysy (Luminaries of Hakim Abaı’s teaching) // Qazaq ádebieti. – 28.07.2023. – №30 (3872). – B.19. [in Kaz.]

[8] Abaı. Qalyń elim qazaǵym (My great Kazakh nation). – Almaty: Atamura, 2002. – 224 b. [in Kaz.]

[9] Qulbaraq S. «Tolyq adam» ilimi jáne búgingi jastar (The doctrine of “complete man” and youth today). – URL: <https://abaialemi.kz/post/view?id=1691.05.07.2020> 23.11.2023 [in Kaz.]

[10] Abaı. Qara sózder (Words of wisdom). – Almaty: Arda, 2007. – 168 b. [in Kaz.]

КОНЦЕПЦИЯ ХАКИМА АБАЯ «СОВЕРШЕННЫЙ ЧЕЛОВЕК» В КОНТЕКСТЕ XXI ВЕКА

*Мухамадиев Д.Б.¹, Бегманова Б.С.²,

Абдукаримова Г.А.³, Танабаева Г.У.⁴

¹кандидат филологических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
e-mail: dauren--77@mail.ru

²кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный женский педагогический университет Алматы, Казахстан, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
e-mail: china_gulzhan@mail.ru

⁴кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
e-mail: tanabaeva75@mail.ru, orcid id: 000-9-0004-9407-6088

Аннотация. В статье рассматривается концепция «совершенный человек» в дискурсе учения великого казахского мыслителя, хакима Абая Кунанбаева, которое направлено на возрождение национальных

духовных ценностей и способствует нравственному очищению и совершенствованию мировоззрения современного человека в эпоху глобализации. Благодаря учению великого Абая мы познаём не только его наследие, но и самих себя, а также имеем возможность определить пути выхода из духовного кризиса.

Цель статьи – изучение концепции Абая «совершенный человек» с точки зрения активных процессов глобализации и интеграции. Изучение и анализ глубинного смысла учения казахского мыслителя, его духовные поиски и нравственные ценности, а также возможность практического применения в современных жизненных реалиях свидетельствуют об актуальности данной статьи. В ходе достижения поставленных целей была проведена работа по изучению учения мыслителя, изучению исследований и суждений ученого, написавшего научно значимые труды.

Выдающийся ученый-абаевед профессор Мекемтас Мырзахметулы уделяет особое внимание учению Абая «совершенный человек». В своих трудах он скурпулезно изучает и раскрывает суть сложных понятий данной концепции. Понимание значимости кропотливого труда ученого, пропагандирующего значение концепции «совершенный человек», столь необходимой современному казахскому обществу, является одним из актуальных вопросов современности.

Анализ теоретических выводов профессора М. Мырзахметулы, исследовавшего концепцию «совершенный человек» и осмысление его представления о том, как практически применить учение Абая, определяет основное направление и идею данной статьи. Нами также предпринята попытка систематизировать труды ученого-литературоведа.

Научное обоснование и основные выводы статьи могут служить источником для исследовательских работ литературоведов-абаеведов, а также специалистов в сфере общественных наук. Результаты данной работы можно использовать на факультативных занятиях в средних и средне-специальных учебных заведениях, а также в практике преподавания дисциплины «Абаеведение» в высших учебных заведениях в качестве дополнительного учебного материала.

При написании статьи мы руководствовались научным анализом, систематизацией, описательными и аналитическими методами, научными методологиями.

Особо следует отметить, что результаты данной исследовательской статьи являются полезными в теоретико-практическом изучении, разъяснении и пропаганде учения «совершенный человек» мыслителя Абая, в процессе разработки спецкурсов и семинаров в рамках различных общественных наук.

Полагаем, что в эпоху современных процессов глобализации возникла необходимость всестороннего и комплексного изучения концепции «совершенный человек» мыслителя Абая.

Данное учение возникло на просторах «Великой степи», а значит является вкладом в мировую цивилизацию. Это вызывает не только чувство гордости, но осознание великой ответственности.

Новизна данной работы и одновременно её практическое значение заключается в представлении учения Абая как своеобразного духовного зеркала, в котором отражаются нравственные ценности тюркского мира, а философские взгляды казахского мыслителя рассматриваются нами как учение о глобальной добродетели, направленной во благо человечества.

Ключевые слова: хаким, гаклия («слова назидания»), «совершенный человек», «три любви», «иманигуль», «хауас», разум, воля, сердце, нравственность, абаеведение, «хауас салим»

THE CONCEPT OF HAKIM ABAY'S A «THE PERFECT MAN» IN THE CONTEXT OF THE XXI CENTURY

*Mukhamadiyev D.B.¹, Begmanova B.S.²,
Abdukarimova G.A.³, Tanabayeva G.U.⁴

*¹Candidate of Philological Sciences, The National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dauren--77@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, South-Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan
e-mail: china_gulzhan@mail.ru

⁴Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, South-Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan
e-mail: tanabaeva75@mail.ru, orcid id: 000-9-0004-9407-6088

Abstract. The article examines the concept of the «perfect man» in the discourse of the teachings of the great Kazakh thinker, hakim Abai Kunanbayev, which is aimed at reviving national spiritual values and contributes to the moral purification and improvement of the worldview of modern man in the era of globalization. Thanks to the teachings of the great Abai, we learn not only his legacy, but also ourselves, and also have the opportunity to determine ways out of the spiritual crisis.

The purpose of the article is to study the concept of Abai «perfect man» from the point of view of active processes of globalization and integration. The study and analysis of the deep meaning of the teachings of the Kazakh thinker, his spiritual quest and moral values, as well as the possibility of practical application in modern life realities indicate the relevance of this article. In the course of achieving these goals, work was carried out to study the teachings of the thinker, study the research and judgments of the scientist who wrote scientifically significant works.

An outstanding scholar of Abai studies, Professor Mekemtas Myrzakhmetuly, pays special attention to the teaching of Abai «the perfect man». In his writings, he scrupulously studies and reveals the essence of the complex concepts of this concept. Understanding the importance of the painstaking work of a scientist who promotes the importance of the concept of «perfect man», which is so necessary for modern Kazakh society, is one of the urgent issues of our time.

The analysis of the theoretical conclusions of Professor M. Myrzakhmetuly, who studied the concept of the «perfect man» and the understanding of his idea of how to practically apply the teachings of Abai, defines the main direction and idea of this article. We have also made an attempt to systematize the works of a literary scholar.

The scientific justification and the main conclusions of the article can serve as a source for research works by literary critics, as well as specialists in the field of social sciences. The results of this work can be used in elective classes in secondary and secondary specialized educational institutions, as well as in the practice of teaching the discipline «Abai studies» in higher educational institutions as additional educational material.

When writing the article, we were guided by scientific analysis, systematization, descriptive and analytical methods, and scientific methodologies.

It should be especially noted that the results of this research article are useful in the theoretical and practical study, explanation and promotion of the doctrine of the «perfect man» of the thinker Abai, in the process of developing special courses and seminars within the framework of various social sciences.

We believe that in the era of modern globalization processes, there is a need for a comprehensive and comprehensive study of the concept of the «perfect man» by thinker Abai.

This teaching originated in the expanses of the «Great Steppe», which means it is a contribution to world civilization. This causes not only a sense of pride, but also an awareness of great responsibility.

The novelty of this work and at the same time its practical significance lies in the presentation of Abai's teachings as a kind of spiritual mirror, which reflects the moral values of the Turkic world, and the philosophical views of the Kazakh thinker are considered by us as the doctrine of global virtue aimed at the benefit of mankind.

Keywords: hakim, ghaqliya («Words of Edification» by Abai), «perfect man», «three loves», «imanigul», «hauas», mind, will, heart, morality, Abai studies, «hauas salim»

Статья поступила 23.11. 2023

ӘОЖ 81'42 (075.7)

ҒТАХР 17.07.65

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.029>

**О. БӨКЕЙ КЕЙІПКЕРЛЕРІ ПСИХОЛОГИЯСЫНДАҒЫ
СТЕРЕОТИПТЕР (О. БӨКЕЙ “ҰЙҚЫМ КЕЛМЕЙДІ”
ӘҢГІМЕСІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)**

*Накибаева Н.¹, Сатбекова А.², Ескермесова Г.³, Отарбаева Ғ.⁴

¹докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: solnce_naz19@mail.ru

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: satbekova@mail.ru

³ PhD, аға оқытушы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnar_9.12.81@mail.ru

⁴ PhD, ассистент-профессор, SDU University, Қаскелең, Қазақстан
e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz

Аңдатпа. Мақалада «Кейіпкер ішкі әлемін бейнелеудің психологиялық аспектілері (Оралхан Бөкей шығармаларының негізінде)» атты докторлық диссертациялық жұмыс шеңберінде Оралхан Бөкей әңгімелерінің кейіпкер ішкі әлеміндегі құбылыстар арқылы автор мен кейіпкер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар, қоршаған орта мен қоғамның кейіпкер мінезіне әсер етуін әдебиеттанушылар мен психологтардың теориялық еңбектеріне сүйеніп, стереотипке толы қоғам қалыптастырған адам бейнесін ашу – мақаланың негізгі мақсаты.

Мақалада шығармадағы басты кейіпкер Жеңісханның өз аузымен баяндаған әңгімесінен кейіпкердің өзі түсінбеген мінезі мен іс-әрекеттерін талдау нысанаға алынған. Мақаланың өзектілігі – адамның мінезіне психологиялық талдау жасауда теориялық зерттеулермен қатар, көркем шығармадағы кейіпкер мінезінен адамды танып, оның ішкі әлеміне терең еніп, әр түрлі конфликттер мен шешімдер арқылы психологиялық өзгерістерді көрсете білуінде. Мақалада Оралхан Бөкейдің кейіпкері танымындағы стернотиатерге талдау жасау арқылы адам бойындағы, қоғамдағы, қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастардағы стернотиптер айқындала түседі. Қарапайым адамның өміріндегі стернотиптер адамды нендей әрекеттерге апарары шығармада айқын көрсетілген.

Зерттеудің теориялық бөлімінде О.Бөкей шығармашылығына қатысты зерттеу жұмыстары қарастырылып, әңгімелерінде қазақ халқына тән ұлттық стернотиптер айқын көрінетіндігі, кейіпкер мінезіне тікелей әрі жанама әсер еткен стернотиптердің адам психологиясын қалай өзгертетіні баса назарға алынады.

Әңгімедегі детальдер – басты кейіпкердің түсі, көршісінің айтқан бір ауыз сөзі, әйелінің күрсінуі сияқты кейіпкерге қатысты әрекеттер басты кейіпкердің стернотипті ойлауынан туындағаны, қоғамның бейсаналы қысымы кейіпкердің ішкі толғаныстарынан көрінеді.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері ретінде әдебиеттанушылар мен психологтардың еңбектерінің негізінде психоанализ әдісі, герменевтикалық әдіс, мотив талдау әдістері қолданылды. Автор мен кейіпкер арасына психологиялық параллель жүргізу арқылы талдау жасалды.

Тірек сөздер: кейіпкер, стернотип, психология, ішкі әлем, психоанализ, бейсана, сезім, түс, мінез, әңгіме

Негізгі ережелер

Әлемдік деңгейдегі зерттеулерде көркем шығармаларды әр түрлі салалармен байланыстыра қарастырады. Әдебиеттану - биология, психология, психиатрия, медицина сияқты салалармен қатар психоанализ теориясы тұрғысынан да зерттеліп келеді. Психоанализдің атасы ретінде З. Фрейд идеялары гуманитарлық көптеген еңбектердің негізі болды. Әдебиеттанудағы психоанализ мәселелерін Л. Выгодский, М.Бахтин, Ф.Гофман, Ф.Берри, К. Морисон сияқты зерттеушілер қолға алды [1, 3 б.]. XX ғасырдың басында қызығушылық тудырған әдебиеттанудағы психоанализ мәселесі бүгінге дейін көркем шығармадағы кейіпкерлердің ішкі әлемін, автордың дүниетанымын терең зерделеуге мүмкіндік береді. Адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты, адамның ішкі жан

дүниесін көпдеңгейлі тұтастық тұрғысынан қарастыру, стереотиптердің адам өміріне әсері, саналы және бейсаналы әрекет деген түсініктерге тереңірек үңіліп, сырын айқындауға баса назар аударылады.

Кіріспе

Қазақ халқының бірегей жазушыларының бірі – Оралхан Бөкей. “Оралхан бір оқылатын жазушы емес. Оралхан қайталап оқуды қажет ететін жазушы, түсінгеніңше оқи беретін күрделі суреткер”, - деп жазды замандасы қаламгер Дулат Исабеков [2]. Қазақ әдебиетіне жаңаша леп, үн қосқан жазушы, оның шығармалары қазақ халқының болмысы, тұрмыс-тіршілігі ғана емес, адамның өз бойындағы түсіндіре алмайтын, өзі де түсінбейтін сезімдерін ақтарып, қоғамның адам жанына тікелей әрі бейсаналы әсерін психологиялық тұрғыдан терең түсіндіреді.

З.Фрейд көркем әдебиетті зерттеу арқылы психоаналитик пен жазушының ұқсастықтары мен айырмашылықтарына мән береді, психоаналитик маман ретінде адамның өмірі мен ойына анализ жасау арқылы оның бейсаналы іс-әрекетін анықтаса, жазушы өз кейіпкерлерінің өміріне терең бойлау арқылы өз ішкі жан дүниесіндегі бейсаналы әрекеттерді түсінуге мүмкіндік береді. XX ғасырда әлем әдебиетіндегі З.Фрейд теориясымен байланысты, ол зерттеген шығармалардан бөлек, көптеген жазушылар оның теориясының негізінде көркем шығарма жазуға ұмтылды. Әдебиеттегі психология, психоанализ - тек дәл сол бағытта арнайы жазылған шығармалар, көркем әдебиетке арқау болған тақырыптар ғана емес, адамның ішкі әлеміне үңіліп, сол адамның өмірі арқылы өз-өзінді түсініп, жан дүниесіндегі қайшылықтарды шешуге көмектесетін ғылым. Алайда, З.Фрейдтің өзі ескерткендей, психоанализдің міндеттері мен әдебиеттанудағы міндеттерді шатастыруға болмайды. Себебі, таза психоанализ тұрғысынан зерттегенде, психоаналитик шығарманың әдеби ерекшеліктеріне мән бермей, тек автордың бейсаналы түрде қиялына сүйене отырып өмірде іске асыра алмаған қалауын шығармадағы кейіпкері арқылы іске асыратынын көрсетуге ұмтылады [3, 345 б.]. Қазақ әдебиетінде шығарманы психологиялық ерекшеліктері тұрғысынан жаңаша зерттеу үлгілері тек Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана бастау алды. Оған баса назар аударған Г. Пірәлі, Б. Майтанов, А. Қалиева сынды әдебиеттанушы ғалымдар. Г. Пірәлінің еңбегінде айтылғандай: «Әдеби туындыны психологизмнің арнаулы бейнелеу құралдарының көмегімен суреттей отырып көркемдік құндылыққа жетуге болады» [4, 102 б.]. Қазақ әдебиетінде адам жанына терең бойлап, жан дүниесіндегі шым-шытырық сезімдерін ашатын көркем шығармалар да, авторлар да жетерлік. Соның ішінде ерекше атап айтатын жазушы Оралхан Бөкей.

Оның кез келген шығармасы терең психологиялық тартыстарға толы. Адам жанын терең түсініп, кез келген детальді шығармада шебер пайдалана білетін жазушының туындыларының қай қайсысы да жіті талдауға лайық. Алайда, біз бұл мақалада, оның «Ұйқым келмейді» атты әңгімесіне тоқталғымыз келіп отыр. Автордың бұл туындысы арқылы оның жан дүниесіне үңіліп, кейіпкердің ішкі әлеміне психологиялық талдау жасауға тырысамыз. [5, 447 б.]

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Тақырыпты ашып, талдау мақсатында Оралхан Бөкейдің «Ұйқым келмейді» атты әңгімесі материал ретінде таңдалды. Әсіресе басты кейіпкер Жеңісханның ішкі әлеміне үңіліп, адам психологиясының ерекшеліктерін анықтау үшін әдебиеттанушылар мен психологтардың еңбектерінің негізінде психоанализ әдісі қолданылды. Автор мен кейіпкер арасындағы психологиялық параллель жүргізу арқылы талдау жүргізілді.

Талқылау

Әдебиет зерттеушісі ф.ғ.д. Г.С. Пірәлиева атап көрсеткендей, психологиялық прозада басты назарға психологизм алынып, оқиға, кезең, уақыт, тақырып, идея екінші орынға қойылады. Ең бастысы-шығармадағы шым-шытырық оқиға, сюжетке қарағанда кейіпкердің тұлғалық өзгерістері мен рухани, сапалық, ішкі сезімдеріндегі құбылыстар. Психологиялық шығармада эстетикалық, көркемдік әлемі өзінің жанрлық, стильдік талабына сай кейіпкердің ойы, сөзі мен іс-әрекетінің сәйкестігі көркемдік жүйеде талданады. [4, 132 б.]

Бұл шығарма басталғаннан-ақ негізгі кейіпкердің түсіндегі арпалыстарға үңілеміз. Басты кейіпкер Жеңісханның түсі суреттеледі. Жалпы түс деген сан ғасырлар бойы адамзат үшін құпия болып келеді, оны жорып, халықтық нанымдар, ертегілер, болжамдар мен бақсылық арқылы әртүрлі қырынан түсіндіруге талпынады. Түс жоруға деген қызығушылық адамзат дамуының кез келген дәуірінде болған. Көркем әдебиеттегі түс – ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін бүкіл әлем бойынша мифтерде, эпостарда, діни жазбаларда, тарихи шежірелерде, поэзияда кеңінен қолданылатын әдеби құрал. Әдебиеттегі құрал ретінде түс - туындының құрылысын, көркемдік композициясын, кейіпкерлердің идеологиялық, психологиялық сипаттамаларын әрі автордың өзіндік ішкі әлемін, көзқарасын ұсыну қызметін атқарады. Адамның өмірі, тұрмыс-тіршілігі, даналығы мен даралығы, күнделікті әрекеттері мен одан алған әсерлері – түс арқылы ашылып, айқындалады. [6, 140 б.]

О. Бөкей шығармаларында түс көру мотиві жиі кездеседі. Автор кейіпкер мінезі мен оқиға желісіне кіріспе ретінде, мистика мен психологияны шебер байланыстыра отырып, ұтымды тәсіл ретінде пайдаланады. Мысалы, Оралхан Бөкейдің «Қамшыгер» әңгімесінде де шығарма басты кейіпкердің түсінен басталады, онда көзіне тамған сүттен қанның дәмі шығады, автор сол түс арқылы оқырманға шығарма барысында болатын бір қауіпті меңзейді, басты кейіпкердің толғаныстары мен көңіліндегі жайсыздық та содан бастау алады.

Қазақ әдебиетіндегі шығармалардың көбінде түс көру кездеседі. Түсте тек бүгінгі күннің үзік естеліктері ғана емес, айтылмай қалған сөздер, сана түкпірінде ашылмай қалған ойлар, орындалмаған армандар бейнеленеді. Көркем әдебиетте кездесетін түстер сюжет үшін маңызды рөл атқарады, ол авторға кейіпкердің ойларын, уайымдарын, құпия армандарын, қорқыныштарын айқындауға көмектеседі деген пікірді біз осы күнге дейін бірінші нысан ретінде қабылдаймыз, алайда таза психологиялық тұрғыдан З.Фрейдтің «түс жору» атты еңбегінде көрсетілгендей шығармадағы түс арқылы автор өз ішкі жан дүниесіндегі маңызды мәселелерді көрсетеді, ол тіпті өзі де оны байқамауы мүмкін, автор бейсаналы іс-әрекет арқылы, яғни кейіпкердің түсі арқылы өз ішкі әлемін бейнелеуі мүмкін. [7, 162 б.] Басты кейіпкердің мінезін ашып, шығармадағы басты оқиғаның желісіне сілтеме ретінде жазушы түсті пайдаланған. Автор кейіпкердің түсін шынайы өмірдегі түске мейлінше жақын етіп суреттеген, психологиялық анализ жасайтын болсақ, осы түстің басталуынан-ақ кейіпкердің ішкі әлеміндегі құбылыстар анық көрініп тұр, «тұманданып кетті», «жоны шыт-шыт жосылып кеткен», «өрмекшінің торындай шимай-шатпақ» [5, 447 б.] деген тіркестерден кейіпкердің ішкі жан-дүниесіндегі өзі шеше алмаған, тіпті өзіне-өзі мойындамаған бейсаналы бір проблемасының бар екені көрінеді, түсінде «Мен ғанамын... Жоқ, мен ғана емес, қыбыр-қыбыр басып адамдар ғана жүр», «Бәрібір мен ғанамын» [5, 448 б.] деген сөздерінде сол проблеманы өзі ғана шеше алатынын, алайда басқа адамдардың оның шешімдеріне, өміріне араласатынын, оған ықпал ететінін көруге болады, қаншама адам оған ақыл айтып, әсер етуге тырысса да, ол ең маңызды шешімдерді өзі қабылдауы тиіс. Түсіне еніп тұрған проблема, кейіпкердің өмірінде бар, алайда ол оны ұмытып кетті немесе санасынан сызып тастауға тырысты, түйіні шешілмеген соң ол проблема кейіпкердің болашағына кедергі келтіріп тұр, себебі ол өзін шыға алмайтын тығырыққа, торға түскендей сезінеді, барлық құстардың ішінен түсіне байғыздың енуі де, қазақ танымындағы жаман ырым шақырушы құс деген ойға сайып келеді. Көркем әдебиетте кездесетін наным-сенімдер ежелгі қисса-дастандарда,

ертегілер мен аңыздардан бастап қолданылатын әдіс. Әрі қарай автор адасу, алжасу туралы ой қозғап, бірін-бірі іздеген қыз-жігіттер туралы, кіршіксіз махаббат туралы ойлайды, түсінде осындай ойларға берілудің өзі – автордың шынайы өмірдегі ой-пікірі. Түстегі адасу- психологияда өзін-өзі кінәлі сезіну, қате шешім қабылдағанын мойындау. Адам шынайы өмірінде жасаған қателігін мойындамай немесе одан қашқақтаған болса, оны санасы ығыстырып, бейсаналыға айналдырады, яғни түсі арқылы адамның бейсанасы оған оның ішкі әлеміндегі құбылыстар туралы, кінәсі туралы хабар береді. Ешбір адам түсіндегі әрекетін толық түсіндіре алмайды, кейбір түстер тіпті мағынасыз, абсурд болып көрінеді. Бұл әңгімеде де автор түсті шытырман оқиғаға толы қылып көрсеткен. Бірінен бірі адасқан жастар табысса да бақытты болып көрінбейді, одан кейін ол өмірінде кездескен аруларды еске алып, олардың әрқайсысының әртүрлі дене бөлігінен құралған идеал бейнені көреді, алайда ол өте суық, жансыз болып көрінеді, екеуі жалаң аяқ, жалаң бас тұрады – бұл тағы да өзін кінәлі сезіну, біреуден кешірім сұрағысы келетінін көрсетсе, әртүрлі адамның қосындысынан жиналған бейне, «сән-салтанатты киімнің қажеті жоқ» деуі де – кейіпкердің шын өмірде көпшілік алдына жиі шығатын, әрі сол көпшіліктің пікірі ол үшін өте маңызды екенін көрсетеді. Одан кейін түс соңында қос қанатты жас бала келіп оны қылқындыра бастайды, бұл шығармадағы кейіпкердің күнделікті өмірдегі тіршілік қамымен бастырылып, байқалмай кеткен ең ауыр, өткір, тиым салынған уайымдарымен бетпе-бет келуі [8, 11 б.]. Ал, көркем әдебиеттегі түс – автордың кейіпкер мінезін ашып, шығармадағы сюжеттің логикасына апарар жол. Шығармада түс кенеттен пайда болған құбылыс сияқты көрінгенмен, сол арқылы автор сезімнің бұлынғыр сәттерін, шығарманың поэтикалық тілін, құпия белгілер мен символдарды сәтті пайдаланатын тәсіл. Айта кететін өте маңызды жайт, адамның түсіне әртүрлі факторлар әсер етуі мүмкін. Ол міндетті түрде бір терең философиялық ойдың көрінісі емес, қарапайым сыртқы және ішкі қоздырғыштар болуы мүмкін. Адамның түсі бүтін бір ойдан емес, күнделікті тіршіліктің, өткен өмір мен бүгінгінің қосындысы, ортақ қорытындысы болуы мүмкін. Адамның түсіне әсер ететін ішкі қоздырғыштарға оның іш құрылысындағы аурулар немесе процестер жататын болса, сыртқы қоздырғыштарға ұйықтап жатқан адамның айналасында болып жатқан құбылыстар жатады. Мысалы, кез келген айналадағы шу түсте найзағаймен, күннің күркіреуі түрінде келсе, есік ашылғандағы дыбыс қарақшылар басып кіргендей, ал ұйықтап жатқан адамның үстінен көрпесі ашылып қалса, ол түсінде өзін жалаңаш көруі мүмкін. Сонымен қатар, адамның денесіне тікелей әсер еткен нәрсе,

түсінде өзгеше көрініс табады. Мысалы, адам ыстық пештің жанында жатып, дене қызуы көтерілсе, түсінде ол өртеніп жатуы мүмкін. Дәл сол сияқты, шығармада кейіпкерді түсінде жас бала алқымынан алып жатады, оянса әйелі алқымынан орай құшақтап алыпты. Бұл кез келген адамның басында болатын қалыпты құбылыстардың шығармадағы шебер көрінісі. Кейіпкер ұйқысынан ояна сала, жаңадан көшіп келген үй екеніне назар аударады, бұл түсіндегі адасып, кеңістікте бірін-бірі таба алмай жүрген жандардың сипатын түсіндіргендей болады. Ұйқысынан ояңған кейіпкер өз түсін өзі түсінгісі келеді. «Адамның түсіне қайдағы-жайдағы кіре береді екен-ау. Дегенмен де, осы түстің өзі уақыт уысында кеткен, өткенінді еске түсіріп, сартап сағыныштарыңның сарғайған беттерін парақтайды екен» [5, 449 б.] шығармадағы негізгі кейіпкердің ойы мен сезімін автор өз ойын жеке қойын дәптеріне түсіргендей шынайы баяндайды. Кейіпкер өз толғаныстары арқылы, өткенін еске алып, ұмыт болған қыздарды есіне алады, олардың түсіне еніп, өткеннен хабар бергеніне таңырқайды. Олардың отбасылары туралы ойланып, өз өмірімен салыстырғандай болады. Түс көруді осыншама шынайы беріп, тірі адамның түсіндей талдап, жоруға мүмкіндік болу да бекер емес. Автор осы түсті шығармада пайдалануының бірден-бір себебі, басты кейіпкер мен автордың арасындағы шекара жойылып, оқырман шығарманы автордың өзі жайлы екендігіне күмән келтірмейді. Жалпы, О. Бөкей шығармаларына түс көру әдісі тән. Мысалы, «Қамшыгер», «Бәрі де майдан», «Ардақ», «Сайтан көпір», «Қар қызы» сияқты шығармаларында автор түс көруді кейіпкер жан дүниесін ашуда уақыт пен кеңістік, көркемдік құрылым тұрғысынан ұтымды қолданады. Выготский өнерді сезім мен қиялдың синтезі деп анықтайды, сол арқылы эмпирикалық психология мен рефлексологияны бір бірімен байланыстырады. Адам психикасының осы қабілеті арқылы өнердің тәрбиелік қызметін көруге болады. Выготскийдің пікірі бойынша өнерде автордың өзіне ғана тиесілі меншігі жоқ, автордың шығармасы қоғамдық меншік, тұлға - әлеуметтік белгілердің жиынтығы, калейдоскоптың бір түрі, мозаика. Егер шығармада небір оқиға немесе кейіпкерге тән мінез көрсетілсе, ол тек сол шығармада ғана кездесетін нәрсе емес, ол өмірде бар адамның оқиғасы немесе әрекеті болуы мүмкін. Көркем әдебиеттегі кейіпкер мінезінің ерекшелігі – автордың көркем тілі арқылы берілуінде, мысалы, «уақыт уысында», «сартап сағыныштарыңның сарғайған беттерін парақтайды» деген сияқты фразеологиялық тіркестер арқылы кейіпкердің жан дүниесін ашу шебер суреткердің қолынан келеді. Сонымен, Выготский өнердің мақсатын анықтайды: бұл тұлғаны толғандыратын барлық сұрақтарға жауап табуға, кез келген мәселені өз

басынан өткермей-ақ эмоцианалды тәжірибе алуға мүмкіндік беретін тұлғалық емес әлеуметтік әдістеме [9, 333 б.].

Нәтижелер

Шығармадағы оқиғаның автордың жеке өміріне қаншалықты жақын екенін автор кейбір деталдар арқылы оқырманға ұқтырғысы келгендей. Автордың есімі –Оралхан, оның есімін әкесі соғыстан аман-есен оралсын деген ниетпен қойған екен, «Ұйқым келмейді» әңгімесіндегі негізгі кейіпкердің есімі –Жеңісхан, анасы соғысқа кеткен әкесі жеңіспен оралсын деген ниетпен қойған деп түсіндіреді автор. Шығарма бойында авторға қатысты деталдар өте көп, жер-су атаулары, отбасылық жағдайы көп сәйкес келеді. Жеңісханның ішкі әлемі автордың жеке күнделігіндегі жазбалар сияқты көрінеді. Шығармадағы негізгі идея – адамға жасаған қиянатың өзіңе қайтып келеді деген ойға саяды. Жалпы басты кейіпкер мен автор арасында параллель жүргізіп, шығармадан авторды іздеу әлем әдебиетіне тән құбылыс, мысалы: А.С. Пушкинде «Евгений Онегин», Джек Лондонда «Мартин Иден». Бұл шығармаларда да басты кейіпкер мен автордың өскен ортасы, әлеуметтік жағдайы сәйкес келеді. Одан бөлек, автор бірінші жақтан баяндап, болған оқиғаларға өз бағасын беріп, ішкі сезімдерімен бөліседі. Қоғамдағы стереотипті ойлардың адам өміріне қалай әсер ететіні анық көрсетілген. Негізгі кейіпкердің әйелі бала көтере алмай жүргені, оған қатысты айналасындағы жұрттың әңгімесі – «баласы болмаған үй бақытсыз», «Әйелдер айтатын: «Түу, алты ай қыс шанаға шеккендей арығаныңды-ай, неге жүдеусің, бетінде қан жоқ қой, қан» [5, 452 б.] Көрші-қолаңның, құрбы-құрдастардың әзілдері, айтқан сөздері бала туралы, сәби сүюге қатысты пікірлері оны терең ойға батырып, мұңайтатын. Бұл мәселе автордың өз басында болғандықтан шығармадағы автор бейнесі көрінеді. Содан кейін автор жастық шағына ойша оралып, өмірінде жіберген үлкен қателігі туралы баяндайды. Кез келген адамға тән, қарапайым психология. «Мен осынша жазаға тап болатындай, өмірімде қандай қателік жасадым?» - деген сұрақ. Бұл сұраққа жауапты шығармадағы Бақыт атты кейіпкер береді. Шығарма барысында кейіпкердің іс-әрекетін түсіндіру мақсатында әкесінің әпкелері ер азаматтың ықыласына бөлене алмағанын айтып, кез келген әйел махаббатқа, ердің жылуын сезінуге лайық деген пікір айтады. Шығарма барысында басты кейіпкер әкесінің отбасы туралы айтып, әкесінің қарындастарының тағдырына тоқталады. Үш қарындасы, тұрмысқа шықпай, өмірден ерте озғанын, ондай тағдырдың аянышты екенін айтып, өз құрбыларының ер құшағын көріп, бақытты ғұмыр кешкенін көргісі келетінін айта келе: «Арманда кеткен апаларым

үшін солар - бүгінгі қыздар сезінсе екен жастықтың салтанатын деймін. Жақсы сөзден жаңылған жар болса - жылап тұрып кешіремін, жылап тұрып осы сұмдықтың өзінен апалар бақытын көрермін, апалардың ерте үзілген күміс күлкісін естіремін» [5, 451 б.] деген пікір білдіреді. Осы сөздер арқылы автор Жеңісханның бейсаналы іс-әрекетін түсіндіргендей. Мектепті жаңа бітірген Бақытты арбап, өз құшағына қысып, ыстық сезімге беріліп, құмарын қандырған соң, жалындаған махаббатының іс-түссіз жоқ болып кеткенінің себебін Жеңісханның өзі де түсінбейді. Психологиялық құбылыстар көркем шығармада бейнелік сипатта келеді. Шығармадағы кейіпкер психологиясы шебер автордың қаламынан адам психологиясының үлгісі бола алады. Автордың кейіпкердің өзі түсінбеген сезімі мен әрекетін шынайы беру арқылы оқырманға өз мінезіндегі ерекшеліктерді тануға, өз ішкі әлеміне үңілуге мүмкіндік береді. И.М.Сеченов байқағандай, шығармадағы кейіпкер мінезіне шынайылық беретін бірден-бір фактор, кейіпкердің белгілі бір психологиялық заңдылықтарға бағынуы [10]. Кез келген адамға әсер ететін факторлар – өскен ортасы, қоғамда қалыптасқан стереотиптер, туыстары, достары, елдегі әлеуметтік- саяси жағдай. Шығармада гендерлік сипат айқын көрінеді. Қазақ қоғамында қалыптасқан «жалғыз тұяқ», «ер жігітке қайда барса таң атар» деген сияқты тіркестер, кейіпкердің отбасындағы бейсаналық қысым – бәрі кейіпкер мінезін ашады. Ол өзі түсінбеген әрі түсіндіре алмайтын сезімі- махаббатының мезгілсіз өшуі. Олай болуының себебі, қоғамда қалыптасқан стереотиптер екенін, ер азаматқа жүктелетін жауапкершілікке жеңіл қарауға қоғамның өзі рұқсат еткендей түсініктің оның жадында бейсаналы тұрғыда қалыптасқанын көрсетеді. Бұрылмастан айналып кеткен Бақытты талай жылдан соң қайта кездестіріп, оның әңгімесін тыңдайды. Жүкті болған жас қыз ата-анасынан жасырып босанады, ішіндегі күйік пен реніш баласы дүниеге келгенше таусылмайды, жеті айлық болып туған баласы, екі айдан соң шетінеп кетеді. Шығармадағы шынайылық тағы да көрінеді. Қазақ қоғамында қалыптасқан тағы бір стереотип – тұрмысқа шықпай жүкті болу, әкесіз баланы дүниеге әкелу. Ондай жағдайлар адам психикасына қалай әсер етіп, адамды қандай әрекеттерге итермелейтінін автор шебер келтірген. Ата-анасынан қолдау көрмейтінін біліп, жақындарынан жырақта, өзгелерге өтірік айтып босанған қыз өз тағдырын баяндайды. Автор шығармадағы Бақыт пен Жеңісханды кездестіру арқылы адам басына түскен сынақты көтере алуы қажет, әрі мойымаған адам өз ішіндегі күйзелістен арыла алатынын аңғартады. Ал басты кейіпкердің түсі, ой толғамдары басты кейіпкерді ар жазасына салады. Жастығында болған қателіктің өміріне жаза боп оралғанын жарының

құрсақ көтермегенінен көреді. Жалпы қазақ қоғамына тән қасиет, адам бойындағы физиологиялық ерекшеліктердің себебін медициналық көрсеткіштерге карағанда адамның болмысындағы қателіктерден, наным сенімдер мен қарғыстан іздеу. Автор шығармасында да адам бойындағы қорқыныш пен үміт сияқты сезімдерді кейіпкердің ішкі жан дүниесі арқылы өте терең бере білген.

Қорытынды

Көрнекті әдебиеттанушы М.М. Бахтин: «... шығарма мен онда бейнеленген дүние нақты әлемге еніп, оны байытады, ал шынайы дүние шығарма мен онда бейнеленген әлемге енеді» [12, 60 б.]. Жазушы - психология ғылымының деректері мен нақты психикалық процестер мен заңдылықтарды ескере отырып, өз кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесін бейнелейді. Демек, шындықты бейнелейтін көркем әдебиет нақты адамның психологиясын көрсетпесе болмайды [12, 62 б.]. Қазақ қоғамында қалыптасқан «әкесіз бала туған ұят», «артында ұрпақ қалу керек», «қызға қырық үйден тиым» деген сияқты бейсаналы түрде, бала кезден қалыптасқан түсініктер – адамды толыққанды тұлға ретінде қалыптастыратыны көрінеді. Адамның өз жан дүниесін түсінудің бірден-бір жолы көркем шығармадағы кейіпкердің ішкі әлеміне үңілу.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: «Санат», 2010. – 250 б.
- [2] «Шығыстан жарқырап шыққан жұлдыз еді»: Оралхан Бөкейдің өмірі мен шығармашылығы // «Sputnik Қазақстан» ақпараттық порталы. – URL: <https://sputnik.kz/20210315/Oralkhan-Bokey-16537284.html> 27.01.2024
- [3] Фрейд З. Введение в психоанализ: курс лекций / Пер. с нем. П.Тарашук. - К.: Основы, 1998. – 709 с.
- [4] Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: «Алаш», 2003. – 328 б
- [5] Бөкей О. Ұйқым келмейді. – Алматы: «Жалын», 2015. – 560 б.
- [6] Fridlender G. Dostoevskiy and world literature. – М.: «Goddessential Literature», 1979.– 108 p.
- [7] Rajabov, A., L. Jalilova. The peculiarities of psychological characteristics of the main hero in J. Rowlingsheptalogy of Harry Potter // International Engineering Journal for Research. – 2021. – 6.2. – P. 1-5.
- [8] Лейбин В.М. Психоаналитическое видение литературы. – Санкт-Петербург: «Питер», 2012. – 140 б.

- [9] Выготский Л.С. Психология искусства. – Ростов: «Феникс», 2010. – 480 с.
- [10] Сеченов М.И. Большая российская энциклопедия. – Москва: «Большая российская энциклопедия», 2014. – 480 с.
- [11] Юнг К.Г. Психология бессознательного. – М.: «Канон+», 2003. – 400 с.
- [12] Бахтин М. М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве. – Москва: «Художественная литература», 2015. – 71 с.

REFERENCES

- [1] Maitanov B. Qazaq romany jäne psihologialyq taldau (Kazakh novel and psychological analysis). – Almaty: «Sanat», 2010. – 250 b. [in Kaz.]
- [2] “Şyğystan jarqyrap şyqqan jüldyz edı”: Oralhan Bökeidıñ ömiri men şyğarmaşylyğy (It was a star that shone from the East”: the life and work of Oralkhan Bokey) // «Sputnik Qazaqstan» aqparattyq portaly. – URL: <https://sputnik.kz/20210315/Oralkhan-Bokey-16537284.html> 27.01.2024 [in Kaz.]
- [3] Freid S. Vvedenie v psihoanaliz: kurs leksi (Introduction to psychoanalysis: a course of lectures) / Per. s nem. P.Taraşuk. – K.: Osnovy, 1998. – 709 s. [in Rus.]
- [4] Pırälieva G. Kırkem prozadağy psihologizmnıñ keibir mäseleleri (Some problems of psychologism in artistic prose). – Almaty: «Alaş», 2003. – 328 b. [in Kaz.]
- [5] Bökei O. Ūiqym kelmeidi (I don't want to sleep). – Almaty: «Jalyn», 2015. – 560 b. [in Kaz.]
- [6] Fridlender G. Dostoevskiy and world literature. – M.: «Goddessential Literature», 1979.– 108 p.
- [7] Rajabov A., Jalilova L. The peculiarities of psychological characteristics of the main hero in J. Rowlingsheptalogy of Harry Potter // International Engineering Journal for Research. – 2021. – 6.2-P. 1-5.
- [8] Leibin V.M. Psihoanaliticheskoe videnie literatury (The psychoanalytic vision of literature). – Sankt-Peterburg: «Piter», 2012. – 140 s. [in Rus.]
- [9] Vygotski L.S. Psihologia iskustva (Psychology of art). – Rostov: «Feniks», 2010. – 480 s. [in Rus.]
- [10] Sechenov M.İ. Bölşaiia rosiskaia ensiklopedia (Big Russian Encyclopedia). – Moskva: «Bölşaiia rosiskaia ensiklopedia», 2014. – 480 s. [in Rus.]
- [11] İung K. G. Psihologia bessoznatelnogo (Psychology of the unconscious). – M.: «Kanon+», 2003. – 400 s. [in Rus.]

[12] Bahtin M. M. Problema soderžania, materiala i formy v slovesnom hudojstvennom tvorčestve (The problem of content, material and form in verbal artistic creativity.). – Moskva: «Hudojstvennaia literatura», 2015. – 71 s. [in Rus.]

СТЕРЕОТИПЫ В ПСИХОЛОГИИ ГЕРОЕВ О. БОКЕЯ

(на основе рассказа О. Бокея «Бессонница»)

*Накибаева Н.¹, Сатбекова А.², Ескермесова Г.³, Отарбаева Г.⁴

¹докторант, Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан, e-mail: solnce_naz19@mail.ru

²доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный
женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
e-mail: satbekova@mail.ru

³PhD, старший преподаватель, Казахский национальный женский
педагогический университет, Алматы, Казахстан
e-mail: gulnar_9.12.81@mail.ru

⁴PhD, ассистент-профессор, SDU University, Каскелен, Казахстан
e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz

Аннотация. В статье анализируется психология человека через явления во внутреннем мире героев рассказов Оралхана Бокея в рамках докторской диссертации на тему «Психологические аспекты изображения внутреннего мира персонажа (на материале произведений Оралхана Бокея)». Основная цель статьи – раскрыть влияние окружающей среды, общества и стереотипов на формирование личности главного героя, сходства и различия между автором и персонажем на основе теоретических трудов литературоведов и психологов. В статье ставится задача проанализировать характер и поступки героя, которых он сам не понимал, из истории, рассказанной Женисханом, главным героем произведения.

Актуальность статьи заключается в том, что наряду с теоретическими исследованиями в области психологического анализа характера человека можно распознать человека по характеру персонажа художественного произведения, глубоко проникнуть в его внутренний мир, показать психологические изменения через различные конфликты и решения. В статье путем анализа стереотипизации характера Оралхана Бокея определяются стереотипы в личности, в обществе, в общественных отношениях. В произведении ярко показаны стереотипы из жизни обычного человека.

В теоретической части исследования рассмотрены научные работы, связанные с творчеством О.Бокея, в его рассказах отчетливо видны национальные стереотипы, характерные для казахского народа.

Детали рассказа — цвет лица главного героя, слово, сказанное соседом, вздох жены и т. д. — вызваны стереотипным мышлением главного героя, а бессознательное давление общества отражается на внутреннем мире мысли персонажа.

В качестве методологической основы исследования на основе трудов литературоведов и психологов был использован метод психоанализа. Анализ проводился путем проведения психологической параллели между автором и персонажем.

Ключевые слова: персонаж, стереотип, психология, внутренний мир, психоанализ, бессознательное, чувство, цвет, персонаж, история

STEREOTYPES IN THE PSYCHOLOGY OF O. BOKEY'S HEROES (based on O. Bokey's story "No sleep")

*Nakibayeva N.¹, Satbekova A.², Yeskermessova G.³, Otarbayeva G.⁴

*¹doctoral student, al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan, e-mail: solnce_naz19@mail.ru

² Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh National Women's

Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: satbekova@mail.ru

³PhD, senior teacher, Kazakh National Women's Teacher Training

University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnar_9.12.81@mail.ru

⁴PhD, Assistant Professor, SDU University, Kaskelen, Kazakhstan

e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz

Abstract. The article analyzes human psychology through phenomena in the inner world of the heroes of Oralkhan Bokey's stories as part of doctoral dissertation on the topic «Psychological aspects in the image of the inner world of the heroes (based on the psychoanalysis of Bokeev's works)» The main goal of the article is to reveal the author's image of Oralkhan Bokey in the work, the similarities and differences between the author and the character, to create a psychological portrait of a person through the influence of the environment and society on the character. reveal the image of a person formed by a society full of stereotypes, based on the theoretical works of literary scholars and psychologists. The article sets the task of analyzing the character and actions of the hero, which he himself did not understand, from the story told by Zheniskhan, the main character of the work.

The theoretical part of the study examines scientific works related to the work of O. Bokey; in his stories, national stereotypes characteristic of the Kazakh people are clearly visible, as well as how stereotypes directly and indirectly affect the character of a person and change human psychology. The details of the story - the main character's complexion, the word said by the neighbor, the sigh of the wife, etc. - are caused by the stereotypical thinking of the main character, and the unconscious pressure of society is reflected in the inner world of the character's thoughts.

The method of psychoanalysis was used as the methodological basis for the study, based on the works of literary scholars and psychologists. The analysis was carried out by drawing a psychological parallel between the author and the character.

Keywords: character, stereotype, psychology, inner world, psychoanalysis, unconscious, feeling, color, character, story

Статья поступила 09.04.2024

UDC 821.111

IRSTI 17.82.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.030>

THE DEVELOPMENT PARADIGM OF EDGAR ALLAN POE'S NOVELS IN CHINA

***Shan Shiguo ¹**

***¹PhD, al-Farabi Kazakh National University**

Almaty, Kazakhstan

e-mail: 1113175412@qq.com, <https://orcid.org/0000-0002-7870-4011>

Abstract. The purpose of this study is to examine the history and process of the reception of Edgar Allan Poe's prose works in China, whose work from the late 19th century until now has been the object of close interest and attention from translators, literary critics and critics, which emphasizes the relevance of the topic of this study. The objective and subjective factors of those phenomena related to the fact that in the middle of the 20th century Edgar Allan Poe's novels became more popular in China, some texts were introduced into the program of academic disciplines, became an important material for training specialists, a subject for scientific research are studied. The processes of transformation of his novels for cinema, television and theater

have been studied. their influence on the sphere of culture and entertainment and their multifaceted impact on Chinese literature have been revealed.

The history of perception, and interpretation of E. Poe's novels, where the genre-stylistic features of the famous novelist's prose, his original style, and manner of narration are considered. These phenomena expand the research area of literary studies, promote intercultural exchange, development of philological education and science, and are a valuable contribution to the culture of China. The carried out problem analysis of scientific and critical literature on the works of the representative of American literature shows that the distribution, perception and study of Edgar Allan Poe's works in China has many aspects and levels. The results and conclusions of the article have practical significance, productive thoughts. as it considers the history and specificity of the reception of foreign-language literature, the place and significance of artistic translation as a moderator of intercultural communication.

Keywords: Edgar Allan Poe novels, paradigm, perception, literary communication, intercultural communication, creative influence, interpretation, translational analysis

Basic provisions

'Paradigm' is usually defined as a generally accepted theoretical framework or model that influences how we understand and explain particular phenomena. In this study, 'paradigm' refers to the model of the development and reception of Edgar Allan Poe's novels in China. This paradigm is revealed by analyzing the development of Edgar Allan Poe's novels in China in terms of translation, publication, dissemination, reception, teaching, criticism, and so on. In China, Edgar Allan Poe's novels are widely recognized primarily through their distinctive Gothic style and depth of psychological insight. This 'paradigm' is reflected not only in literary criticism and academic research but also in popular culture and education.

Introduction

Edgar Allan Poe was a 19th-century American poet, novelist, and literary critic, an important representative of the Romanticism period in America. He became famous for his mystery and horror stories and is considered one of the pioneers of the short prose and detective novel genres, which had a profound influence on the literature of the years to come. In this study, we will take 'paradigm' as the entry point to study the development of Edgar Allan Poe's novels in China, including how his novels were translated and introduced to China, how they were accepted by Chinese readers, and the impact of his

works in China. We will analyse the impact of cultural exchange, translation theory, reception theory, and many other aspects, and hope that my research will provide readers with new perspectives and understandings to better comprehend this important cultural phenomenon.

Edgar Allan Poe's works are known for their chilling, pessimistic, mystical, and philosophical nature, often exploring themes such as death, sin, madness, and fear. His masterpieces include *The Raven*, *The Masque of the Red Death*, *The Tell-Tale Heart*, *The Fall of the House of Usher*, *The Narrative of Arthur Gordon Pym of Nantucket*, and others. He was also the first writer to propose the Single Effect Theory, which argued that literary works should strive for a single and strong effect.

Edgar Allan Poe has had an enormous influence on subsequent literature, and has been called "the father of modern detective fiction" and "the grandfather of science fiction". He influenced many famous writers such as Charles Pierre Baudelaire, Oscar Fingal O'Flahertie Wills Wilde, Dostoevsky, Fyodor Mikhailovich, Robert Lewis Balfour Stevenson, Arthur Conan Doyle, Jules Gabriel Verne, Howard Phillips Lovecraft, Jorge Luis Borges, Ray Douglas Bradbury, えどがわ らんぼ (Edogawa Ranpo), Stephen Edwin King and others. His works have also been widely adapted into movies, television series, music, and comic books and have become part of popular culture. Edgar Allan Poe was also a pioneer in the field of cryptography, using it in novels such as *The Gold Bug*, which stimulated Chinese writers' interest and creativity in the field. He had a profound influence on Chinese literature.

Methods and materials

In this paper, we employed a variety of research methods to explore the development paradigm of Edgar Allan Poe's novels in China. Firstly, we conducted a comprehensive literature review, gaining an in-depth understanding of Poe's novels and their current state of research in China, providing us with important historical background and current situation information for our study. Secondly, by comparing the original works of Poe and the Chinese translated versions, we deeply analyzed the acceptance and influence of Poe's novels in China, which helps us understand the development process and characteristics of Poe's novels in China. We also compared the relevant research results of scholars in recent years horizontally and vertically and analyze and study the relevant information in chronological order by consulting the database. We also analyzed the influence of Edgar Allan Poe on Chinese writers and Chinese literature by analyzing the changes in the styles of Chinese writers' literary works after Edgar Allan Poe's novels entered China.

In addition, we also conducted system-integrated research on Poe's works in a larger cultural and historical context, allowing us to view the development paradigm of Poe's novels in China from a broader perspective. We also conducted a deep reading and textual analysis of Poe's representative works to reveal their artistic features and thematic ideas. Finally, we conducted cross-cultural research, analyzing the cultural conflicts and integration in the process of accepting Poe's novels in China, which helps us understand the influence and value of Poe's novels in China. In summary, these research methods enable us to comprehensively and deeply study the development paradigm of Poe's novels in China, and provide an important theoretical and methodological foundation for future research.

Chinese scholars' research on Edgar Allan Poe's novels focuses on four categories: horror-mystery, detective novel, humor-satire, and science fiction, with the most research in the horror-mystery category and the least in the science fiction category; Studies on Edgar Allan Poe's novels have mainly focused on a few classics such as *The Fall of the House of Usher*, *The Black Cat*, and *The Tell-Tale Heart*, while lesser-known works such as *The Murders in the Rue Morgue* have received less attention. There are several monographs on Edgar Allan Poe's stories, mainly Ren Xiang's *Literary Choice in the Age of Cultural Crisis - A Study of Edgar Allan Poe and Detective Story*, Zhu Zhenwu's *A Complete Interpretation of Edgar Allan Poe's Stories* and Yu Lei's *A Study of Edgar Allan Poe's Stories Based on Visual Allegory*.

A search in CNKI, China's most authoritative literature database, using the keyword "Edgar Allan Poe short stories" revealed a total of 943 research papers on this topic from 1982 to the present. A comparative literary perspective is one of the common approaches. Many Chinese scholars have compared Edgar Allan Poe's novels with novels of similar genre. As early as 1998, Zou Yingping made a comparative study between the novels of Pu Songling, an ancient Chinese writer of chirography, and Edgar Allan Poe's novels. Pu Songling was a distinguished Chinese literary writer of the Qing Dynasty, famous for his novel *聊斋志异*. He usually liked to collect strange stories, and created many literary works such as *聊斋志异*, which expresses concern for and critique of the reality, and displays the characteristics and value of horror novels as a modern form of literature, and his work *聊斋志异* is a household name in China, so many scholars have compared him to Edgar Allan Poe.

Zou Yingping believes that both writers explored environment, action, language, psychological analysis, and dreams in their stories, but with different methods of artistic depiction. Pu Songling describes the psychology of characters through an authorial perspective, while Edgar Allan Poe shows the inner world

of characters through a subjective perspective. Pu depicts the psychological state of the characters through the reflection of the environment, whereas Edgar Allan Poe directly shows this state through the feelings of the characters. Pu places the description of psychology within the structure of the plot, while Edgar Allan Poe utilizes the structure of psychological trajectory, giving psychological aspects a meaningful place in the structure of the work [1].

Xie Zhiqin has also conducted comparative studies between Pu Songling's stories and Edgar Allan Poe's. She believes that Pu Songling endows his spirit foxes and humans with feelings of love, hate, and passion, which allows them to embody remarkable stories according to social norms. While Poe's horror stories are not subject to the constraints of time, and express eternal themes in their mysterious and mysterious fantasies: disillusionment with the beautiful, terror of death, and fear of strange phenomena [2, p. 68].

Liu Yuhong argues that Chinese writer Shi Zhecun, who is a representative of the new sensationalism in China, is strongly influenced by the 19th-century American writer Edgar Allan Poe and has created unique psychological detective novels [3, p. 180].

Xiong Nianshuang and Yang Lili believe that Edgar Allan Poe is the founder of the horror genre [4, p.2] while Shi Zhecun, one of the leading representatives of the modern Chinese trend, also wrote several stories in the horror genre. They attempt to make a parallel literary comparison by analyzing the differences and similarities in the horror stories of both writers by examining the description of character psychology and the use of literary techniques.

Jiang Ying believes that the works of the famous Chinese writer Lu Xun were also influenced by Edgar Allan Poe [5, p. 134]. Lu Xun's short story *A Public Display* (示众) and Poe's short story *The Man in the Crowd* are very similar in both plot structure and artistic methods. Both works reveal the darkness of society and the indifference of human nature.

There are also many scholars who compare Edgar Allan Poe to many foreign writers.

Jing Nanfei and Chen Xu argue that Edgar Allan Poe and Nathaniel Hawthorne lived in the Southern States during the Renaissance of American literature, and their personal experiences had much in common, which allows them to find similarities in subject matter, technique, and style [6, p. 4].

In recent years, Chinese scholars have used new forms and methods of research in studying Edgar Allan Poe's novels, and many of them have used more accurate and scientific corpus data to analyze his works. For example, Chen Yang and Zhang Kexin applied a combined method of quantitative and qualitative analysis, using Antconc corpus search software, they extracted

and analyzed keywords in the novels, finding that Edgar Allan Poe's works often describe certain spatiotemporal scenes full of mystery and horror, and achieve the desired effect by using abundant negative words and disparaging adjectives; in describing the plot, Edgar Allan Poe often uses first-person internal point of view and creates a retrospective narrative through the extensive use of the past tense of psychoactive verbs, thus giving the reader a more realistic, up-close experience of the horrors of the time and space that he has so elaborately portrayed [7, p. 3].

Results and discussion

The Introduction and Dissemination of Edgar Allan Poe's Novels in China

The introduction and dissemination of Edgar Allan Poe's novels in China began at the beginning of the twentieth century, with the earliest translation being in May 1905, when Zhou Zuoren first translated Poe's detective novel *The Gold-Bug* into Chinese, which opened the way for the dissemination of Edgar Allan Poe's novels in China. In the 1906 issue of *Xin Xiaoshuo* (New Fiction), Lin Shu first translated and published "The Black Cat," titled as "Black Cat Chronicle" (《黑猫记》). In his translation, he described the protagonist's hatred towards the cat as: "Whenever I saw the black cat, I felt a sense of dread and loathing, as if encountering a mortal enemy, harboring boundless resentment" (Chinese: "每见黑猫, 则心生惧恶, 如见仇敌, 怨尤无穷"). This version illustrates how the psychological state was adapted to suit the understanding of Chinese readers at that time. At that time, Chinese people did not use modern Chinese but classical Chinese (文言文). Therefore, this version of the translation uses traditional classical Chinese to convey the original work's psychological and emotional nuances. This approach made the translation more accessible and understandable to readers of that era.

In 1909, the publication of the *Collection of Foreign Short Stories* (域外小说集), which was compiled and published by Lu Xun and Zhou Zuoren, is regarded as a landmark event. From 1916 to 1927, Edgar Allan Poe's novels were translated and published in large quantities, covering a wide range of genres such as thriller, psychological, gothic, etc., which aroused the interest and imitation of many Chinese literati, such as Cheng Xiaoqing, Zhou Zuoren, Zhou Shuren, etc. However, due to the ideology, Poe's novels were not published in China.

However, due to ideological influences, Edgar Allan Poe's slightly decadent and grotesque thematic style did not initially attract enough attention in China. It was not until the 1990s that the study of Edgar Allan Poe gradually advanced in depth and breadth.

In the 1930s, Chinese New Literature writers and popular literature writers known as the “Mandarin Ducks and Butterfly School” jointly “discovered Edgar Allan Poe. Edgar Allan Poe’s novels received the attention and reference of the Symbolists and the New Sensibility School, such as Shi Jincun, Guo Moruo, and Bian Zhilin, who learned from Edgar Allan Poe’s modern creative techniques and artistic styles.

Around the 1940s, the dissemination and influence of Edgar Allan Poe’s novels in China gradually waned, mainly due to changes in the direction of mainstream literary concerns and political and social upheavals at home and abroad, a chill that lasted until the Reform and Opening Up period.

In 1979, Shanghai Translation Publishing House first published The Complete Works of Edgar Allan Poe. This edition included detailed annotations and an introduction to Poe’s life, aiding readers in better understanding his works. The book sold over 50,000 copies within a year of its release, becoming a bestseller at the time.

In 2018, People’s Literature Publishing House published Selected Stories of Edgar Allan Poe, which included many contemporary scholars’ commentaries and multiple versions of The Fall of the House of Usher. This book sold 30,000 copies, with one review particularly noting: “Poe’s works, especially in The Fall of the House of Usher, are distinguished by their meticulous psychological depiction, making them classics in literary history”.

There are multiple Chinese versions of “The Fall of the House of Usher,” and Feng Jia’s translation highlights the decay and mental disintegration of the Usher family: “The House of Usher collapsed suddenly on that gloomy night, as if heralding the ultimate demise of this ancient family, leaving behind an abyss of darkness.” (Chinese: “厄舍府在那阴森的夜晚突然倒塌, 仿佛预示着这个古老家族的最终灭亡, 留下一片无尽的黑暗。”). This translation captures how Feng Jia’s version emphasizes the themes of decay and psychological turmoil inherent in the original story, adapted to resonate with Chinese readers.

In recent years, Edgar Allan Poe’s novels have regained widespread dissemination and study in China, with many new translations and commentaries, as well as various adaptations and renditions. Chinese scholars have gradually deepened their research on Edgar Allan Poe, with many research results and a wide range of studies. However, there are still shortcomings, such as the study of Edgar Allan Poe’s novels needs to be expanded, while the study of his poetry needs to be strengthened.

In general, the introduction and dissemination of Edgar Allan Poe in China has gone through a process from being neglected to gradually receiving attention and research.

In my opinion, the stage when Edgar Allan Poe became influential in China was the 1930s, because Chinese literature in this period was in a diversified and innovative stage of development, and Edgar Allan Poe's novels provided Chinese writers with a new form of expression and aesthetic style, and also reflected their exploration and thinking about modern society and human nature. Edgar Allan Poe's novels were retranslated and reviewed many times during this period and were also borrowed and imitated by some important literary schools and writers, such as Symbolism, New Sensationalism, Shi Zhecun, Guo Moruo, and Bian Zhilin. These writers and genres had a profound influence on the development of modern Chinese literature.

The development and influence of Edgar Allan Poe's fiction in China

Popular in seventeenth- and eighteenth-century England, gothic novels depicted tales of vengeance or the grotesque that took place in eerie gothic castles, often in distant times and out-of-the-way places, with characters imprisoned in cramped spaces and haunted places. By the 1890s, the gothic novel evolved into both horror and sentimental types. The horror-type novels are characterized by adhering to the traditional means and incorporating morbid evil on this basis to increase the effect of mystery and horror, death and darkness are the two eternal themes of Gothic novels. There is no doubt that Edgar Allan Poe's horror novels "inherited the gloomy atmosphere of traditional Gothic novels. The plot of murder and ghosts, etc. But he also made a unique contribution to the development of gothic novels, In his novels, the effect of horror no longer relies on the background and plot alone, but with the characters closely together, so that the background, the atmosphere, and the characters of the psychology of the proper integration of the storyline also transformed the traditional gothic novels of the long and loose for the tension of the tight, tells a real or symbolic significance of the nightmare. While drawing on tradition, he further innovated and developed the novel, and began to psychologize the horror novel. He believed that people have a tendency to go crazy. Therefore. Most of the characters in his horror novels suffer from mental illness. Most of his horror stories are hard and gothic. These stories give the reader a feeling of intense terror. Most of his horror novels take place in the darkest night when the human heart is the most unsuspecting, and the stories are centered on the constant theme of death in all its forms. At the same time, he changes the third person of the gothic novel to the first person of the storyteller, which brings the reader closer to the storyteller.

This style has influenced many Chinese writers, whose works reflect Edgar Allan Poe's style and themes. For example, the gothic style and

decadent aesthetics of Edgar Allan Poe's novels influenced the creations of Shi Jingshen and the New Sensibility School, who utilized Edgar Allan Poe's anomalous images, horror scenes, and the theme of death in their novels, which demonstrated a kind of rebel and challenge to the traditional culture and social order. Lu Xun's novels such as *The True Story of Ah Q*, *The Diary of a Madman*, and *Kong Yi Ji* all use Edgar Allan Poe's techniques of satire, black humor, and psychoanalysis to express the darkness of Chinese society and the tragedy of human nature. Liang Shiqiu's collections of novels such as *The Haunted*, *The Haunted Sequel*, and *The Haunted Three* are inspired by Edgar Allan Poe's horror and gothic novels, creating a series of thrilling, bizarre, and absurd stories and characters. Lao She's novels and plays, such as *Tales of the Cat City*, *The House of the Four Seasons*, and *The Teahouse*, draw on Edgar Allan Poe's theory of effect and the aesthetics of death to show the tragedy and comedy and the complexity of human nature amidst the vicissitudes of China's history.

Edgar Allan Poe made a great contribution to Chinese literature. His works pioneered modern horror, detective, and science fiction novels, and greatly influenced and inspired the creative styles and ideas of Chinese writers.

His works were first translated into China at the beginning of the 20th century. Pioneers such as Lu Xun and Zhou Zuoren appreciated his works so much that they included his novels in the Collection of Extraterritorial Novels, which became well-known to Chinese readers. His works are not only highly artistic and imaginative, but also profoundly philosophical and socially critical, and his explorations of such themes as human nature, death, sin, and dreams have provoked Chinese writers to think about and express themselves on these issues.

Edgar Allan Poe's influence on Chinese literature is multifaceted and is mainly reflected in the following aspects:

Edgar Allan Poe's short stories and poems were widely translated during the stage of modern Chinese literature, attracting the attention and reference of many literati, especially his thriller, psychological, and gothic-style novels, as well as his theory of pure poetry and poetic forms.

Edgar Allan Poe was closely associated with the works of Chinese writers before and after the May Fourth Movement, such as Cheng Xiaoqing, the Zhou Brothers, and the Asakusa-Sinking Bell Society, who absorbed from Edgar Allan Poe modern creative techniques and artistic styles and also expressed their own ideals and imaginations about the nation, society, and the self.

Edgar Allan Poe also had a profound influence on Chinese literature schools around the 1930s, such as the New Sensibility School, the early Chinese Symbolist Poetry, and the Modern Chinese Poetry School, which

were inspired by the symbolism of Edgar Allan Poe and downward, and pursued poetic aesthetics and free literature, demonstrating the diversity and innovativeness of modern novels and poems.

The spread and reception of Edgar Allan Poe in China also reflects the development curve of Chinese aesthetic modernity. The elements of aesthetic modernity embedded in his works are compatible with the aesthetic interests and political aspirations of modern Chinese literati and have facilitated the transformation of Chinese literature from tradition to modernity.

Conclusion

Edgar Allan Poe's works are widely loved in China, especially his horror and detective novels. Edgar Allan Poe's works have been heavily translated and disseminated in China, making his works accessible to more Chinese readers. Chinese scholars have made in-depth studies of Edgar Allan Poe's works, exploring his creative style, themes, techniques, and other aspects, contributing to the study of literature in China. The distribution and influence of Edgar Allan Poe's works in China has promoted Sino-American cultural exchanges, enabling Chinese readers to better understand American literature and culture. Edgar Allan Poe's works have inspired and influenced Chinese literary creation, and some Chinese writers have been inspired by his works in the process of creation, thus enriching the diversity of Chinese literature. In short, the development and influence of Edgar Allan Poe's novels in China have been manifested in extensive attention, research, dissemination, and cultural exchange, and have had a positive impact on Chinese literary research and creation.

Edgar Allan Poe's novels have received wide attention and research in China. In the past ten years, the research on Edgar Allan Poe in Chinese literature has developed faster, and the research results are quite many the research surface is wider, but there are still deficiencies. In the past ten years, domestic scholars have been enthusiastic about the study of Edgar Allan Poe's novels, and the number of research articles has been on the rise, among which there is no lack of insightful articles, but in general, the research perspective is relatively single, and the research is relatively concentrated on several masterpieces such as *The Fall of the House of Usher*, *The Black Cat*, and *The Tell-Tale Heart*. It can be seen that there is an urgent need to broaden the research horizons and scopes, and Chinese scholars also need to find new perspectives to analyze Edgar Allan Poe's novels, strengthen the diversified interpretations of his works, and try their best to make the study of Edgar Allan Poe with "Chinese characteristics" and to contribute to the study of Edgar Allan Poe in the world with Chinese perspectives.

We can further analyze how this paradigm has influenced the translation strategies of Edgar Allan Poe's novels in China and how these translations have in turn influenced Chinese readers' understanding and reception of Edgar Allan Poe's novels. We can also explore how this paradigm has influenced the publication strategies of Edgar Allan Poe's novels in China, and how these publication strategies have in turn affected the dissemination and influence of Edgar Allan Poe's novels in China.

REFERENCES

- [1] 邹颖萍. "文坛怪杰之绘心艺术 – 蒲松龄和爱伦·坡小说之比较." 四川外语学院学报. № 01 (1998). doi:CNKI:SUN:SCWY.0.1998-01-000.(Искусство живописания сердца литературного эксцентрика – сравнение романов Пу Сунлин и Эдгара Аллана По // Иностранные языки. –1998. – № 1. – URL: doi:CNKI:SUN:SCWY.0.1998-01-000)
- [2] 谢芝芹. «梦魇里的华美 惊魂后的沉思 – 蒲松龄志怪小说与爱伦·坡恐怖小说之比较.» 西安石油大学学报(社会科学版) 19.02(2010):68-72. doi:CNKI:SUN:XASS.0.2010-02-016.(Сравнение между романом Пу Сунлина и романом ужасов Эдгара Аллана По // Журнал Сианьского нефтяного университета: издание по общественным наукам. –2010. – №19. – С.68-72.)
- [3] 刘玉红. «意象图式下施蛰存和爱伦·坡心理悬疑小说比较.» 外国. 语文论丛. №01(2022): 179-186. doi:CNKI:SUN:YULC.0.2022-01-015. (Лю Юхун. (Сравнение психологических романов Ши Цзиньцуня и Эдгара Аллана По в рамках образной схемы // Серия «Иностранные языки. – 2022. – № 01. – С. 179-186. – URL: doi: CNKI:SUN:YULC.0.2022-01-015.)
- [4] 熊念双, 杨丽丽 (Сюн Няньюан и Ян Лили). «施蛰存与爱伦坡恐怖小说的比较.» 北方文学: 下 (Сравнение Ши Цзиньцуня и романов ужасов Эдгара Аллана По // Северная литература: под 5. – 2016. – №2.)
- [5] 蒋颖. «文学的偶遇, 文思的碰撞——鲁迅《示众》与爱伦·坡《人群中的人》之比较.» 名作欣赏. 26(2019):133-134+160. doi:CNKI:SUN:MZXS.0.2019-26-052.(Литературная случайная встреча, столкновение литературных идей - сравнение произведений Лу Сюня «Public Exhibition» и Эдгара Аллана По «The Man of the Crowd». Masterpiece Appreciation. –2019. – №26. – С. 133-134+160. – URL: doi:CNKI:SUN:MZXS.0.2019-26-052.)
- [6] 敬南菲, 陈许. «爱伦坡与霍桑小说创作比较研究.» 杭州电子科技大学学报(社科版). 03(2007):25-28. doi:10.13954/j.cnki.hduss.2007.03.011. (Цин Наньфи и Чэн Сю. Сравнительное исследование новелл Эдгара Аллана По и Хоторна». Журнал

Ханчжоуского университета электронной науки и технологии: издание по общественным наукам. – 2007. – №3. – С.25-28.)

[7] 陈杨, 张可歆. «基于语料库的爱伦·坡小说作品研究.» 海外英语 . 07(2022):176-178. doi:CNKI:SUN:HWYY.0.2022-07-073. (Корпусное исследование вымышленных произведений Эдгара Аллана По // English Abroad. –2022. – №7. – С.73.)

[8] 于雷(Ю Лэй). 基于视觉寓言的爱伦·坡小说研究[M]. 南京大学出版社(Исследование рассказов Эдгара Аллана По на основе визуальной аллегории [М]. – Издательство Нанкинского университета, 2015).

[9] 张虎(Чжан, Ху). “《莫格街谋杀案》: 居维叶、剃须刀与种族主义.” 外国文学评论(Graham's Magazine. Рецензия на зарубежную литературу. – 2013. – №1. – С. 43-55.)

[10] 于雷(Ю Лэй). “《裘力斯·罗德曼日志》的文本残缺及其伦理批判.” 外国文学研究(The textual mutilation of Jules Rodman's Journal and its ethical critique // Исследования в области зарубежной литературы. – 2013. – 4. – С. 78-86.)

[11] 朱振武和程庆华(Чжу Чжэньву и Чэн Цинхуа). “爱伦·坡幽默小说探源.” 外国文学研究(An Exploration of Edgar Allan Poe's Humorous Novels // Исследования в области зарубежной литературы. – 2008. – №4. – С. 72-79.)

[12] 朱振武和华阳(Чжу Чжэньву и Ву Янь). “爱伦·坡科幻小说的人文关怀.” 外国语(The Humanistic Concern of Edgar Allan Poe's Science Fiction // Иностранные языки. – 2009. – №32(6). – С. 64-71.

[13] 朱振武和华阳(Чжу Чжэньву и Ву Янь). 爱伦·坡推理小说源流考论.” 外语教学(Исследование происхождения спекулятивной фантастики Эдгара Аллана По // Преподавание иностранных языков). – 2008. – № 29(1). – С. 63-67.

REFERENCES

[1] Zou Yingping. The Art of Painting the Heart of a Literary Eccentric - A Comparison of the Novels of Pu Songling and Edgar Allan Poe // Foreign Languages. – 1998. [in Chinese]

[2] Xie Zhiqin. The splendor in the dream world The contemplation after the fright - A comparison of the horror novels of Edgar Allan Poe and Pu Songling // Journal of Xi'an Petroleum University: Social Science Edition. – 2010 – № 19. – С.68-72. [in Chinese]

[3] Liu Yuhong. Comparison of Psychological Suspense Novels of Shi Jincun and Edgar Allan Poe under Imagery Schema // Foreign Language Series. – 2022. – № 1. – P. 179-186. – URL: doi: CNKI:SUN:YULC.0.2022-01-015. [in Chinese]

[4] Xiong Nianshuang, and Yang Lili. A Comparison of Shi Jincun and Edgar Allan Poe's Horror Novels // Northern Literature: under 5. – 2016. – №2. [in Chinese]

[5] Jiang Ying. Literary Chance Encounter, Literary Collision - A Comparison of Lu Xun's "The Showman" and Edgar Allan Poe's "The Man in the Crowd." Masterpiece Appreciation. – 2019. – №26. – P. 133-134+160. – URL: doi:CNKI:SUN:MZXS.0.2019-26-052. [in Chinese]

[6] Jing Nanfei, and Chen Xu. A Comparative Study of Edgar Allan Poe and Hawthorne's Novel Writing // Journal of Hangzhou University of Electronic Science and Technology: Social Science Edition. – 2007. – №3. – С. 25-28. [in Chinese]

[7] Chen Yang, and Zhang Kexin. A corpus-based study of Edgar Allan Poe's fictional works // Overseas English. – 2022. – №7. – P. 73. [in Chinese]

[8] Yu Lei. A study of Edgar Allan Poe's novels based on visual allegory. – Nanjing University Press, 2015. [in Chinese]

[9] Graham's Magazine. Review on foreign literature. – 2013. – №1. – С. 43-55. [in Chinese]

[10] Yu Lei. The Textual Mutilation of the Journal of Julius Rodman and Its Ethical Critique // Studies in Foreign Literature. – 2013. – №4. – P. 78-86. [in Chinese]

[11] Zhu Zhenwu and Cheng Qinghua. An Exploration of Edgar Allan Poe's Humorous Fiction // Studies in Foreign Literature. – 2008. – №4. – P. 72-79. [in Chinese]

[12] Zhu Zhenwu and Wu Yan. The humanistic concern of Edgar Allan Poe's science fiction // Foreign Languages. – 2009. – № 32(6). – P. 64-71. [in Chinese]

[13] Zhu Zhenwu and Wu Yan. An Examination of the Sources of Edgar Allan Poe's Inferential Fiction // Foreign Language Teaching. – 2008. – №29(1). – P. 63-67. [in Chinese]

ҚЫТАЙДА ЭДГАР АЛЛАН ПО ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ДАМУ ПАРАДИГМАСЫ

*Шань Шиго¹

*¹PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: 1113175412@qq.com, <https://orcid.org/0000-0002-7870-4011>

Андатпа. Бұл зерттеудің мақсаты-19 ғасырдың аяғынан бастап шығармашылығы әлі күнге дейін аудармашылар, әдебиеттанушылар мен сыншылардың қызығушылығы мен назарын аударатын Қытайдағы Эдгар Аллан По прозалық шығармаларының тарихы мен қабылдау

процесін зерттеу, бұл зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсетеді. Сол құбылыстардың объективті және субъективті факторлары 20-ғасырдың ортасында Эдгар Аллан По романдарының Қытайда танымал болуымен, белгілі бір мәтіндердің академиялық пәндердің оқу бағдарламасына енгізілуімен, оқыту үшін маңызды материалға айналуымен байланысты. мамандардың саны және ғылыми зерттеу тақырыбы зерттелді. Романдарының кино, телевидение және театрға айналу процестері зерттеліп, олардың мәдениет пен ойын-сауық саласына әсері және қытай әдебиетіне көп қырлы әсері ашылды.

Қабылдау мен түсіндіру тарихы зерттелді. Э.По романдарының жанрлық және стильдік ерекшеліктері қарастырылатын аудармалық интерпретация атақты прозашының прозасының ерекшеліктері, оның өзіндік стилі мен баяндау тәсілі. Тезистер бұл құбылыстардың кеңеюін дәлелдейді әдеби сынның зерттеу саласы, мәдениетаралық алмасуға, филологиялық білім мен ғылымның дамуына ықпал етеді және Қытай мәдениетіне құнды үлес болып табылады... Америка әдебиеті өкілінің шығармашылығына қатысты ғылыми-сыни әдебиеттерге жүргізілген проблемалық талдау Қытайда Эдгар Аллан По шығармаларын тарату, қабылдау және зерттеудің көптеген аспектілері мен деңгейлері бар екенін көрсетеді. Мақаланың нәтижелері мен тұжырымдары практикалық маңызы бар, нәтижелі ойлары, өйткені ол шет тіліндегі әдебиеттерді қабылдау тарихы мен ерекшеліктерін, мәдениетаралық коммуникация модераторы ретіндегі көркем аударманың орны мен маңызын қарастырады.

Тірек сөздер: Эдгар Аллан По романдары, парадигма, рецепция, әдеби байланыс, мәдениетаралық коммуникация, шығармашылық ықпал, интерпретация, аудармашылық талдау

ПАРАДИГМА РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЭДГАРА АЛЛАНА ПО В КИТАЕ

*Шань Шиго¹

*¹PhD, КазНУ им. аль-Фараби, Переводческое дело
Алматы, Казахстан

e-mail: 1113175412@qq.com, <https://orcid.org/0000-0002-7870-4011>

Аннотация. Цель данного исследования – изучить историю и процесс рецепции прозаических произведений Эдгара Аллана По в Китае, творчество которого с конца 19 века до сих пор является объектом пристального интереса и внимания со стороны переводчиков, литературоведов и критики, что подчеркивает актуальность темы

данного исследования. Изучены объективные и субъективные факторы тех явлений, связанных с тем, что в середине XX века романы Эдгара Аллана По стали более популярными в Китае, отдельные тексты были введены в программу учебных дисциплин, стали важным материалом для подготовки специалистов, предметом для научных исследований. Изучены процессы трансформации его романов для кино, телевидения и театра, выявлены их влияние на сферу культуры и развлечений и многогранные воздействия на китайскую литературу.

Исследована история восприятия, толкования переводческой интерпретации романов Э. По, где рассмотрены жанрово-стилистические особенности прозы известного прозаика, его самобытный стиль и манера повествования. Обоснованы тезисы, что эти явления расширяют исследовательскую область литературоведения, способствуют межкультурному обмену, развитию филологического образования и науки, являются ценным вкладом для культуры Китая. Осуществленный проблемный анализ научно-критической литературы по творчеству представителя американской литературы показывает, что распространение, восприятие и изучение произведений Эдгара Аллана По в Китае имеет множество аспектов и уровней. Результаты и выводы статьи имеют практическое значение, продуктивные мысли, поскольку в нем рассматриваются история и специфика рецепции иноязычной литературы, место и значение художественного перевода как модератора межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: романы Эдгара Аллана По, парадигма, рецепция, литературная коммуникация, межкультурная коммуникация, творческое влияние, интерпретация, переводческий анализ

Статья поступила 16.07.2023

Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai khan KazUIR and WL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

№3 (74) 2024

ISSN 2411-8745 (Print)

ISSN 2709-9245 (Online)

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

«Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ» АҚ «Полилингва» баспасында басылып шықты
«Баспа авторлық құқық материалдарының мазмұнына және фактілерді
жариялауға байланысты кепілдіктер бермейді, мақалалар нәтижелері
туралы деректер және басқа ақпараттар туралы мәліметке жауапты емес»

Отпечатано в издательстве «Полилингва» АО «КазУМОиМЯ имени Абылай хана»
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов и не
предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Ответственный за выпуск журнала
директор издательства:
Есенғалиева Б.А.

Технический редактор,
компьютерная верстка:
Кынырбеков Б.С.

Подписано в печать 27.09.2024 г.
Формат 70х90 1/8. Объем 62,5 п.л.
Заказ № 3455. Тираж 300 экз.

Гарнитура: “Times New Roman”, “SimSun”, “MS Mincho”

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Мурағбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 24-18
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru